

**Ad maiora natus sum.
Człowiek na skrzyżowaniu
materialno-duchowych
wyzwań współczesności**

humanistica 21

Redakcja:

Elżbieta Sternal
Małgorzata Chrzan
Joanna Burzyńska-Sylwestrzak

Sekretarz naukowy redakcji:

Martyna Sternal

Rada Naukowa:

Jacek Fisiak (prof. WSJO), Andrzej Kątny (UG),
Małgorzata Czermińska (prof. UG)
Andrzej Ceynowa (UG), Aleksander Kiklewicz (UWM),
Tadeusz Danilewicz (UG),
Desmond Graham (prof. University of Newcastle upon Tyne),
Andrzej Sitarski (UAM), Janina Gesche (Uniwersytet
Sztokholmski), Alla Kamalova (UWM),
Lyudmila Kilewaja (Mogilewski Uniwersytet Państwowy
imienia Kuleszowa)
Lyudmila Safronova (Kazachski Narodowy Uniwersytet
Pedagogiczny imienia Abaja)

Projekt okładki i stron tytułowych:

Małgorzata Chrzan, Joanna Burzyńska-Sylwestrzak

ISBN: 978-83-933823-5-4

e-ISBN: 978-83-933823-6-1

ISSN: 2544-1345

e-ISSN: 2544-431X

Wersja elektroniczna jest prymarna
© Uczelnia Lingwistyczno-Techniczna w Świeciu,
Wydawnictwo Uczelni Lingwistyczno-Technicznej

Świecie 2018
All rights reserved

Wykonanie: Drukarnia J.J. Maciejewscy – Przasnysz

Wydawnictwo Uczelni Lingwistyczno-Technicznej w Świeciu

**Ad maiora natus sum.
Człowiek na skrzyżowaniu
materialno-duchowych
wyzwań współczesności**

Redakcja naukowa:

Elżbieta Sternal, Małgorzata Chrzan, Joanna Burzyńska-Sylwestrzak

Sekretarz Redakcji:

Martyna Sternal

Recenzenci tomu:

prof. zw. dr hab. **Aleksander Kiklewicz** (UWM); dr hab. **Krzysztof Wroczyński** (KUL); dr **Dorota Sylwestrzak** (UMK); dr **Irena Lapickaja** (Mohylewski Uniwersytet Państwowy Imienia Kulaszowa); prof. dr hab. **Żanat Sałchanowa** (Kazachski Narodowy Uniwersytet Imienia Al-Farabi); dr **Anastasja Albut** (Białoruski Uniwersytet Politechniki); prof. dr hab. **Walencina Gabdulina** (Altajska Akademia Pedagogiczna); prof. dr hab. **Saule Abiszewa** (Kazachski Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny Imienia Abaja); prof. dr hab. **Aleś Makarewicz** (Mohylewski Uniwersytet Państwowy Imienia Kulaszowa);

prof. dr hab. **Dźmitryj Żatkin** (Piezieński Państwowy Uniwersytet Technologiczny); dr **Turgan Dżunusow** (Białoruski Uniwersytet Politechniki);

prof. dr hab. **Tacjana Szewiakowa** (Kazachski Uniwersytet Stosunków Międzynarodowych i Języków Obcych Imienia Abyłaj Chana);

dr **Elen Syczowa** (Mohylewski Uniwersytet Państwowy Imienia Kulaszowa);

prof. dr hab. **Alina Masłowa** (Mordowski Uniwersytet Państwowy);

dr **Natalia Swidowa** (Tarazski Uniwersytet Pedagogiczny);

dr **Natalia Sarsiekiewa** (Kazachski Narodowy Uniwersytet Imienia Al-Farabi);

prof. dr hab. **Ludmiła Kilewaja** (Mohylewski Uniwersytet Państwowy Imienia Kulaszowa); prof. dr hab. **Ludmiła Safronowa** (Kazachski Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny Imienia Abaja); dr **Swietłana Nikitina** (Gimnazjum Moskiewskie 1);

dr **Halina Kadyrowa** (Kazachski Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny Imienia Abaja); dr **Almagul Majmakowa** (Kazachski Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny Imienia Abaja);

Projekt okładki i stron tytułowych:

Małgorzata Chrzan, Joanna Burzyńska-Sylwestrzak

Redaktorzy językowi:

język polski: Michał Wiśnicki, Czesława Sadkowska

język angielski: Jacek Kołata

język rosyjski: Helena Syczowa

ISBN: 978-83-933823-5-4

e-ISBN: 978-83-933823-6-1

Wersja elektroniczna jest prymarna

Publikacja sfinansowana ze środków Uczelni Lingwistyczno-Technicznej w Świeciu

Adres kontaktowy:

Uczelnia Lingwistyczno-Techniczna w Świeciu

ul. Chmielniki 2A, 86-100 Świecie

tel./fax 52 331 27 03

humanistica21@wp.pl, <https://humanistica21.pl/>

Adres Wydawnictwa

Uczelnia Lingwistyczno-Techniczna w Świeciu

ul. Chmielniki 2A, 86-100 Świecie

tel./fax 52 333 02 70

humanistica21@wp.pl

Spis treści:

Słowo wstępne9

FILOZOFICZNE ASPEKTY MATERIALNO-DUCHOWYCH WYZWAŃ CZŁOWIEKA

Józef Kozuchowski

Kwestia duchowej tożsamości Europy: stanowisko Angeli Ales Bello19

Barbara Baraniak

Marzenia, duchowość i mistrzostwo zawodowe wpisane w dążenia człowieka – pracownika do kariery zawodowej w koncepcji Tadeusza W. Nowackiego45

Alla Kamalova

Имя святого в православной традиции71

Rafał Bednarczyk

Św. Stanisław Kostka a wizja wychowania młodzieży w nauczaniu prymasa Stefana Wyszyńskiego87

Jarosław Tekliński

Czy człowiek ma prawo do samobójstwa?109

JĘZYKOWY OBRAZ WSPÓŁCZESNEGO ŚWIATA

Евгения Арзиева

Репрезентация футуральной семантики в произведении Михаила Веллера «Колечко»145

Людмила Килевая, Эльжбета Стерналь

Сфера бизнеса в лингвокогнитивных моделях социума.167

Оксана Ташдемир

Когнитивные аспекты и эмоции в художественном.....189

Меруерт Разбекова

Этнокультурные наименования одежды
в русскоязычном художественном тексте Казахстана... 209

Ботакоз Аубакирова

Проблема витальности языков этнических меньшинств
в Казахстане 231

Наталья Сарсекеева, Рашида Касымова, Райгуль Мейрамгалиева

Освоение лексики в ситуации двуязычия..... 251

Łukasz Kempniński, Natalia Rezmer-Mrówczyńska

Nowoczesne myślenie o kształceniu. Człowiek i różne drogi
edukacji u źródeł współczesności (w perspektywie badań
nad polskim szkolnictwem we Francji) 275

Agata Zadykowicz-Skwirosz

Współczesny człowiek nauki, czyli kto? – Jak kształtuje
się wizerunek naukowca w zależności od wieku, płci
i środowiska respondentów 299

PSYCHOANALITYCZNY OBRAZ CZŁOWIEKA WE WSPÓLCZESNEJ LITARATURZE

Людмила Сафронова, Эльмира Жанысбекова

Протопозитика постмодернистского романа А. Кима
«Белка»..... 341

Максим Пономаренко

Репрезентация войны как травматического события
в поэзии Ю. Кузнецова..... 365

Ajgul Kurmangaliyeva, Gulmajra Chumbalova

Специфика постмодернистской поэтики Романа
А. Улицкой «Искренне ваш Шурик»..... 389

Kinga Ponomarenko

Ontologiczno-mitologiczny charakter tragicznej miłości
w utworze Siergieja Łukianienko i Władimira Wasiliewa
„Dzienny patrol”411

Алла Джундубаева

Трансформация духовных ценностей в повести
В. Пелевина «Желтая стрела»435

Słowo wstępne

Żyjemy w kulturze postmodernizmu, dla której ważne jest niwelowanie opozycyjnych komponentów rzeczywistości. Świadomość postmodernistyczna polega na odwołaniu opozycji dualistycznych, połączeniu granic pomiędzy jądrem i marginesem, relatywizmie kulturowym, pluralizmie opinii. Biskup płocki Piotr Libera 15 września 2017 roku w czasie homilii wygłoszonej w kościele św. Wojciecha w Przasnyszu zwrócił się do zebranych, by pamiętali, że „postmodernizm, owszem, jest może interesujący w filmach Tarantino i powieściach Cortazara, ale ze swoim zwątpieniem w ostateczną prawdę, z nieufnością wobec autorytetów i tradycji, z hasłem »brak sensu nie jest żadnym brakiem«, z dekonstruowaniem wszystkiego jest destrukcyjny w wychowaniu człowieka”.

Najważniejszą zasadą, na której opiera się współczesny postmodernistyczny paradygmat kulturowy, jest antropocentryzm. W kontekście tej świadomości jako fenomenu kultury jednostopniowej, pozaambivalentnej, w centrum aktualizacji rzeczywistości znajduje się człowiek. W sferze humanistyki to on prezentuje się jako twórca działań nie tylko duchowych, lecz także materialnych. Wyzwaniem współczesnych czasów jest zniesienie granic pomiędzy światem materialnym i duchowym.

Progres techniczny powoduje rozwój bardzo atrakcyjnych przedmiotów. Jednak nie mogą być lekceważone, a nawet odsuwane wartości duchowe. W takiej sytuacji człowiek znajduje się na skrzyżowaniu dwóch światów: materialnego i duchowego. Jaką drogę wybierze człowiek znajdujący się na skrzyżowaniu tych wartości? Czy świat buduje się tylko na zasadzie antropocentryzmu? Te właśnie problemy rozważamy w kolejnym tomie humanistyki²¹, zatytułowanym ”Człowiek na skrzyżowaniu materialno-duchowych wyzwań współczesności”.

Celem monografii są próby odnalezienia odpowiedzi na postawione pytania. Omówione problemy są aktualne w dzisiejszych czasach, gdyż od ich rozwiązania zależy dalszy rozwój społeczeństwa. Spektrum tematyczne monografii

stwarza pole do interesujących, owocnych dyskusji, rozważań i dalszych badań.

Na podstawie przeprowadzonych analiz autorzy dochodzą do wniosku, że człowiek niezależnie od wyzwań czasów jest przede wszystkim istotą duchową. Właśnie to potwierdziło się w badaniach, których wyniki przedstawione są w artykułach zamieszczonych w rozdziale „Filozoficzne aspekty materialno-duchowych wyzwań człowieka”.

Duchowość człowieka polega na uświadomieniu tożsamości. Tożsamość jako fenomen duchowy istnieje w człowieku niezależnie od obszaru, w którym on się znajduje. Ta idea jest główną w artykule **Józefa Kozuchowskiego** ***Kwestia duchowej tożsamości Europy: stanowisko Angeli Ales Bello***. Autor naświetla stanowisko współczesnej włoskiej filozofki Angeli Ales Bello w kwestii duchowej tożsamości. W artykule wyraża się myśl, że postrzeżenie oblicza kulturowego, życia publicznego, społecznego i politycznego Europejczyków, ich mentalność jest niemożliwa bez Starego Kontynentu, jakim jest Europa. Nietracenie go z oczu warunkuje zachowanie własnej tożsamości Europejczyków i możliwość kontynuowania przez nich swojej uniwersalnej, duchowej misji także wobec innych kultur.

Wobec wyzwań współczesności tożsamość aktualizuje świat duchowy. W tej sytuacji świat materialny funkcjonuje niejako na jego tle. W tym kontekście ważna jest wiara człowieka w ideał. Jak stwierdza **Rafał Bednarczyk** w artykule ***Święty Stanisław Kostka a wizja wychowania młodzieży w nauczaniu prymasa Stefana Wyszyńskiego***, za taki ideał dla młodzieży może posłużyć Stanisław Kostka. Święty z Rostkowa może być wzorem przywiązania do wyznawanej wiary, a przy tym imponować młodym siłą fizyczną i duchową, czego dał dowód, wędrując samotnie z Wiednia do Rzymu. Popularność tego świętego wśród polskiej młodzieży w okresie międzywojennym miała duże znaczenie dla prymasa Stefana Wyszyńskiego, który w latach 50. i 60. XX wieku położył silny nacisk na organizację duszpasterstwa młodzieżowego w Polsce. Postać świętego Stanisława Kostki miała inspirować młodych

do podejmowania odważnych wyzwań, a także do rozwijania w sobie cnót oraz zdrowej pobożności.

Wartości duchowe opierają się na zasadach wiary chrześcijańskiej. Według świata materialnego człowiek jako osoba fizyczna może podejmować decyzję o czasie i miejscu swojego odejścia. Ale jako osoba duchowa? Taki problem podnosi **Jarosław Tekliński** w artykule pt. ***Czy człowiek ma prawo do samobójstwa?*** Autor twierdzi, że śmierć towarzyszy człowiekowi od zarania dziejów i z formalnego punktu widzenia każdy człowiek ma prawo do samouniwersytetowania. Ale czy tak naprawdę może być? Retorycznie postawione pytanie w tytule artykułu zawiera odmienne poglądy autora, ponieważ stoi ono w opozycji do zasad chrześcijańskiej moralności.

Bardzo znaczące – w kontekście aktualizacji duchowego świata człowieka – jest określenie świętości i świętego we współczesnej kulturze. To potwierdza artykuł Ally Kamalowej ***Имена святого в православной традиции***. Zawiera on przekonanie autorki o tym, że imiona świętych spełniają funkcję sakralną i mają za zadanie służyć jako identyfikator osoby kanonizowanej, wyróżnić ją wśród innych ludzi, noszących to samo imię. Autorka stwierdza, że hagioantropim nie może być reprezentowany wyłącznie przez imię i nazwisko, ponieważ indywidualizacja zachodzi przy pomocy jego wieloskładnikowej, rzadziej dwuskładnikowej struktury. Struktura i zawartość hagioantropimów wskazują na funkcję różnicującą i informacyjną, są pojęciowym rdzeniem żywota świętego.

Wyzwaniem współczesnej epoki jest progres technologiczny, wymuszający opanowanie nowych technologii, dążenie do posiadania współczesnych gadżetów. To doprowadza do tego, że język człowieka postrzegany jest wyłącznie jako system znaków, który wykorzystuje się do opanowania różnego rodzaju technologii. W tym kontekście powstaje pytanie: jaką rolę odgrywa w tym procesie człowiek jako twórca tego systemu znaków? Na to pytanie spróbują odpowiedzieć autorzy artykułów z dziedziny lingwistycznej, której poświęcony jest rozdział „Językowy obraz współczesnego świata”.

Kontekst językoznawczy akceptuje filozofię języka, ponieważ epoka postmodernistyczna skupia się na człowieku ocenianym według jego osiągnięć. Język postrzega się przez pryzmat wiedzy o świecie, co można określić za pomocą dwóch przeciwległych aspektów: 'człowiek w języku' i 'język w człowieku'.

Posługując się aspektem 'człowiek w języku', naukowcy prowadzą badania jednostek językowych i wyznaczają w nich odzwierciedlenie wartościowych cech człowieka. Trzeba jednak stwierdzić, że główna zasada kultury postmodernistycznej powstała w strukturalizmie, poprzednio dominującym paradygmacie kultury. Badania posługujące się tym paradygmatem wymagają analizowania wyłącznie jednostek językowych. Przy tym postrzeżenie świata przez człowieka znajduje się poza uwagą lingwisty.

Na podstawie tego paradygmatu została prowadzona analiza, wyniki której zawiera artykuł Ewgenii Arziewej **Репрезентация футуральной семантики в произведении Михаила Велера «Колечко»**. W nim analizują się werbalno-semantyczne środki, wcielenia semantyki futuralnej w opowieści Mychała Welera pt. „Kółko”. Autorka wyznacza sposoby przekazania w powieści linii fabularnej, prowokującej semantykę futuralną. Artykuł akcentujący dominujące zasady strukturalizmu zawiera również cechy paradygmatu postmodernistycznego, za pomocą których przekazuje się myśl o tym, że zignorowanie ludzkich wartości w przeszłości i teraźniejszości nieuchronnie pozbawia człowieka przyszłości.

Filozofia języka odnajduje się w artykule **Людмилы Килевой и Елзбиеты Сternal Сфера бизнеса в лингвокогнитивных моделях социума** poruszającym problem socjalnego kontekstu, w którym przebiega i rozwija się biznes. Na znaczącą część tego kontekstu składają się kognitywne modeleformujące się na podstawie postrzegania biznesu przez ludzi, którzy bezpośrednio im się nie zajmują. Wprowadzony przez autorki termin „tezaurus socjoekonomiczny” pozwala – na podstawie analizy reakcji na słowo-stymuł *biznes* – skonstruować odpowiednie

kognitywne modele. One są źródłem dyskursu socjalnego i na tej podstawie wywierają istotny wpływ na przebieg i rozwój biznesu.

Pierwszeństwo duchowego początku człowieka nad jego pragnieniami materialnymi wciela teoria niekonwencjonalnego podejścia do znaku językowego. Idea nieodrywalności znaku od zawierającego się w nim przedmiotu, postrzeganie słowa nie jako zwykłego znaku językowego, ale jako symbolu, w którym skupią się tradycje odzieżowe, jest wyrażona w artykule **Meruert Razbekowej** *Этнокультурные наименования одежды в русскоязычном художественном тексте Казахстана*. Autorka wyznacza etnokulturowe nazwy ubrań narodu kazachskiego przekazywane za pomocą słów, które zachowują treść i formę języka kazachskiego w rosyjskojęzycznym tekście artystycznym. Prezentowane przez autorkę różne sposoby wprowadzenia do tekstu nazw etnokulturowych przedstawia ich charakter symboliczny. Symboliczność elementów kazachskich ubrań polega na tym, że wskazują one na socjalny status człowieka, jego rodową przynależność, stan majątkowy. Dlatego kazachskich nazw ubrań nie można przekazać za pomocą słów pochodzących z języka rosyjskiego.

Aspekt 'język w człowieku' bazuje na dominującej roli człowieka, który posługuje się odpowiednim językiem, kształtując różne dyskursy. Dyskurs socjalny formuje się za pomocą komunikacji różnych narodowości. Problem uświadomienia tożsamości narodowej w kształtowaniu się tego dyskursu podnoszony jest w artykule **Botagoz Aubakirowej** *Проблема витальности языков этнических меньшинств в Казахстане*. Autorka próbuje go rozwiązać na podstawie badań funkcjonowania języka i kultury diaspory koreańskiej na terenie województwa ałmackiego. Przeprowadzone badanie pokazuje, że język koreański w Kazachstanie ma słabą miarę witalności. Autorka wyznacza przyczyny, które demotywią opanowanie ojczystego języka, do których należą: etniczne pochodzenie nośników tego języka związane z Koreą Północną; tendencja skierowania tej narodowości na urbanizację; niedostateczna aktualizacja języka koreańskiego i kultury koreańskiej w polityce językowej

kraju; brak chęci przesiedlenia na tereny historyczne, zaspokojenie potrzeb materialnych.

W aspekcie 'język w człowieku' w monografii prezentowane są również artykuły z zakresu dydaktyki. **Barbara Baraniak** w artykule ***Marzenia, duchowość i mistrzostwo zawodowe wpisane w dążenia człowieka – pracownika do kariery zawodowej w koncepcji Tadeusza W. Nowackiego*** przedstawia człowieka z jego marzeniami, dążeniami do osiągnięcia czegoś, co jest ważne dla niego samego, jego rozwoju duchowego i zawodowego. Dzięki uporowi w dążeniu do wyznaczonego celu jesteśmy w stanie pokonać wszystkie trudności i zrealizować się jako człowiek awansu i sukcesu zawodowego, dochodzący do mistrzostwa w zawodzie.

Autorki **Raszyda Kasymowa, Natalia Sarsekiewa i Rajchan Mejramgaliewa** w artykule ***Освоение лексики в ситуации двуязычия*** proponują innowacyjną technologię w wykładaniu języka rosyjskiego – nauczania tezausowo-orientowanego. Stwierdzają one, że w podstawie kształtowania obrazu świata jako całokształtu reprezentacji kognitywnych znajduje się przyrodnicze zapotrzebowanie na poznanie świata. Najważniejsza idea wynikająca z tych badań wskazuje na to, że podstawą tematycznego ugrupowania słów jest nie tylko przedmiotowy szereg i jego oznaczenie, ale przede wszystkim interpretacja przedmiotów i pojęć o poznawczej działalności ucznia. Zwrócenie do tezausa młodszego ucznia jako osoby językowej pozwala uwzględnić jego potrzeby komunikacyjne i zdolności do opanowania języka rosyjskiego.

Określone wcześniej dominujące wyzwanie współczesności powiązane z epoką postmodernistycznego dekonstruktywizmu jest zawarte w artykułach umieszczonych w rozdziale „Postrzeganie człowieka przez psychoanalizę we współczesnym literaturoznawstwie”. Autorzy wykorzystują metody badań polegające na tym, że pod uwagę bierze się nie twórcę tekstu, a tekst, bez względu na jego autora. Jak zatem wiadomo, takiego rodzaju badania opierają się na teorii, zaakceptowanej w literaturoznawstwie jako śmierć autora. Jej treść skupia się na tym, że tradycyjna kolejność w interpretacji tekstu

artystycznego zmienia się na jego rekonstruowanie, a autor tekstu postrzega się tylko jako skrypter, tzn. osoba, która ten tekst napisała. Badanie tekstów artystycznych w aspekcie postrzegania świata rozpatruje poetyka kognitywna. Odniesienie literatury do rodzajów sztuki i rozumienie utworów artystycznych jako współdziałanie tekstu i jego odbiorcy jest jednym ze sposobów twórczego poznania świata. On prowadzi do wydzielania znaczącej pozycji obrazowych środków języka, wśród których w centrum uwagi znajduje się metafora jako kognitywny mechanizm kształtowania konceptów. Wyniki tego rodzaju badań zawarte są w artykule **Iren Taǰdziemir** *Когнитивные аспекты и эмоции в художественном тексте*. Autorka analizuje koncept *miłość* w powieści Sofii Andruchowicz „Feliks Austria” i wyznacza sposoby jego reprezentacji leksykalnej. Ujawnia ponadto właściwości indywidualistyczno-autorskiego obrazu świata i unikalne cechy narodowe. Na podstawie przeprowadzonych badań autorka przekazuje myśl o tym, że działania człowieka zależą od jego interpretacji emocji i wydarzeń.

Brak konfliktu pomiędzy początkiem ontologicznym (świat materialny) i psychologicznym (świat duchowy) doprowadza do tego, że bohaterowie tekstów artystycznych nie odczuwają dyskomfortu w sferze życia z traumą. W utworach, w których ukazana jest teoria traumy, człowiek opisany jest z tylko jednej płaszczyzny, gdyż trauma jest jego komfortem psychicznym. Nie dokonuje żadnego wyboru, ponieważ to wiązałoby się z ryzykiem. Pozostaje w sferze wygodnej dla niego.

W artykule **Ludmiły Safronowej** i **Elmiry ǰansybiekowej** *Протопоэтика постмодернистского романа А. Кима «Белка»* mamy do czynienia z charakterem głównego bohatera w powieści Anatolia Kima „Wiewiórka”. Ukształtowany on jest urazami z dzieciństwa (wojna i osierocenie), które doprowadzają go do paranoi i depresji, halucynacji, nawet do rozdwojenia jaźni. Autorki udowadniają, że Kim pokazuje mitologiczną neutralizację duszy bohatera, która przechodzi przez rozłam jego osobistych radykałów.

Temat traumy dziecinnej podnosi się również w artykule **Maksyma Ponamorenki** *Репрезентация войны*

как травматического события в поэзии Ю. Кузнецова. W kontekście teorii traumy (*trauma studies*) została przeanalizowana liryka Jurija Kuzniecowa, rosyjskiego poety drugiej połowy XX wieku. Nieprzewyciężoną traumę z dzieciństwa stanowi dla poety wojna. Wykorzystując teorię traumy, autor artykułu stwierdza, że liryczny bohater Kuzniecowa wykazuje cechy ściśle związane z koncepcją wojny. Indywidualne traumatyczne doświadczenia Jurija Kuzniecowa związane są z utratą bliskiego człowieka – ojca. Ważnym problemem, który podnosi się w tym artykule, jest wpływ wojny jako zmitologizowanej rzeczywistości na świadomość i twórczość jednostki. Stosownie do twórczego świata Kuzniecowa mówi się o wojnie *post factum*, to znaczy o psychologicznej recepcji przez bohatera lirycznego tych wydarzeń, w których on nie brał bezpośredniego udziału. W artykule koncentruje się uwagę na wewnętrznym doświadczeniu i pamięci Kuzniecowa syna, które bazują na rodowej ciągłości i bezpośredniej więzi z osobą Kuzniecowa ojca. W ten sposób postać ojca interpretuje się przez autora artykułu jako archetyp Ojca. Podświadoma więź „ojciec – syn” pozwala bohaterowi lirycznemu prowadzić dialog z ojcem, co rekonstruuje w tekście również samą wojnę, którą autor postrzega tak, jakby sam w niej uczestniczył.

Temat traumy zawiera również artykuł **Kingi Ponomarenko *Ontologiczno-mitologiczny charakter tragicznej miłości w utworze Siergieja Łukianienko i Władimira Wasiliewa „Dzienny patrol.*** Autorka przekazuje w nim ideę miłości, która przez twórców literatury fantasy nadaje romantycznemu uczuciu drugie, głębsze dno. Bohater analizowanego tekstu nie może żyć bez swojej drugiej połówki, a ponieważ nie może znieść rozłąki, podąża za nią do tajemniczego świata, z którego nie ma już powrotu.

Problem straty i transformacji wartości duchowych we współczesnym świecie podnosi się w artykule **Ally Dżundubajewej *Трансформация духовных ценностей в повести В. Пелевина «Желтая стрела».*** Na podstawie prowadzonych badań autorka stwierdza, że powieść Wiktora Pelewina „Żółty grot” opiera

się na założeniu, iż metaforą życia człowieka staje się żółty grot – pociąg. Wyjście z niego oznacza śmierć duchową albo śmierć fizyczną. Utrata wartości duchowych we współczesnym świecie jest odzwierciedlana w powieści przez ukazywanie obrazów osób świętych pod postacią przewodnika i chołopa, grającego trzema brunatnymi szklaneczkami (symbolika słowa – pierścionek jako obraz tego, co niesie na sobie palec Matki Boskiej, palec losu, palec wskazujący). Pisarz wyraża ideę o tym, że współczesny świat jest na tyle pozbawiony wartościowych punktów orientacyjnych, decentrowany, destruktywny, dysharmoniczny, że Pan Bóg – stwórczytel harmonii świata – przetwarza się w nim w pijaka na niebiosach, grającego na brzydkiej harmonijce. Symboliczna jest gra słów: harmonia – harmonijka, odzwierciedlająca ideę pisarza o zagubieniu i całkowitym zniszczeniu moralnych norm we współczesnym społeczeństwie. Według zamysłu pisarza współczesny świat jest przepełniony chaosem, w którym człowiek jest zmuszony stale znajdować się w pociągu jeżdżącym bez zatrzymań i przyjmować reguły życia tego pociągu. Jednak Pelewin również pokazuje, że są tacy, którzy podejmują próbę wyjścia z tego pociągu. I to ono dla każdego z nich staje się albo początkiem, albo zakończeniem własnej drogi. Tym samym stwierdza się myśl, że człowiek zawsze ma wybór – i ten wybór zależy od samego człowieka.

Postawiony w kolejnym tomie **humanistica21** problem człowieka jako osoby duchowej we współczesnym świecie technokracji polega na tym, że ten świat wciąga go w różnego rodzaju zależności od innowacji informacyjnych, zmienia warunki, środki i sposoby komunikacji między ludźmi, powołuje do komfortu w środowisku niegodnym człowieka. Główna idea, którą przekazują autorzy tego tomu, polega na tym, że współczesny świat niesie zagrożenie dla człowieka, który staje się jego ofiarą. Człowiek jednak zawsze ma możliwość wyboru. Jako istota duchowa powinien rozwijać się w kierunku odpowiednich wartości, ponieważ tylko wtedy odbywa się rozwój całego społeczeństwa.

Ludmiła Kilewaja

Józef Kożuchowski

Kwestia duchowej tożsamości Europy: stanowisko Angeli Ales Bello¹

The question of the spiritual identity of Europe: the view of Angela Ales Bello

Streszczenie

Autor artykułu naświetlił stanowisko wybitnej współczesnej włoskiej filozofki, znawczyni myśli Husserla i Stein – Angeli Ales Bello – w kwestii duchowej tożsamości Starego Kontynentu. Myśl filozoficzna określiła Europę w sposób tak bardzo zasadniczy, że w oderwaniu od niej nie sposób uchwycić i zrozumieć oblicza kulturowego, życia publicznego, społecznego, politycznego Europejczyków i ich mentalności. Myślicielka prawdę tę ukazuje oryginalnie, jak wskazuje na to i wyjaśnia kontekst, w którym ją artykułuje i formułuje, a mianowicie – dzieje zachodniej filozofii, poczynając od jej narodzin w Grecji. Przy prezentacji wpływu refleksji filozoficznej na duchową (kulturową) tożsamość Europy, Bello rozwija i akcentuje doniosłość poglądu dwóch wielkich filozofów – Husserla i Stein w kwestii relacji pomiędzy filozofią a kulturą europejską. Pogląd ten jawi się nadal jako niezawodny drogowskaz o intelektualnej i moralnej wymowie (treści) dla współczesnej ludzkości. Nietracenie go z oczu warunkuje zachowanie własnej tożsamości Europejczyków i możliwość kontynuowania przez nich swej uniwersalnej, duchowej misji także wobec innych kultur. Dla tych myślicieli filozofia musi pozostać miarą myślenia i działania ze względu na swój charakter – stawianie w centrum swych poszukiwań obiektywizmu poznania (otwartego na krytykę), prawdy i mądrości obejmującej także wymiar *praxis* i zakładającej poczucie odpowiedzialności za otrzymane w spuściźnie dziedzictwo

¹ Angela Ales Bello to były dziekan Papieskiego Uniwersytetu Laterańskiego w Rzymie i emerytowana profesor historii filozofii współczesnej na tejże uczelni. Jest ona powszechnie uznanym znawcą myśli Edmunda Husserla, a zwłaszcza Edyty Stein.

kulturowe. W taki charakter filozoficznej teorii wpisuje się doktryna chrześcijańska ze swym uniwersalizmem przesłania, nie tylko harmonizującym z duchem myśli greckiej (Husserl), ale i rozwijającym oraz wzbogacającym tego ducha (Stein). Staje się więc zrozumiałe, dlaczego tak Husserl, jak i Stein, jakkolwiek nie *explicite*, proponują nadal Europejczykom wizję egzystencji wykreowanej w tradycji chrześcijańskiej. Autor tych analiz starał się uwyraźnić i samodzielnie ująć stanowisko Bello dotyczące problematyki tożsamości duchowej Europy – o której to tożsamości, jak wskazują na to zarówno tytuły jej prac, jak i sama ich treść, nie wypowiedała się ona wprost. Dokonał też próby jego oceny, podkreślając i usiłując wykazać aktualność i doniosłość rozważań włoskiej uczoney. Sprecyzował też i omówił jej tezę, którą ona postawiła bez komentarza i z tego powodu może jawić się jako nie do końca jasna: wraz z Parmenidesem i Heraklitem rozpoczęło się w pełnym sensie filozofowanie.

Słowa kluczowe: filozofia, Europa, tożsamość, kultura, chrześcijaństwo, Husserl, Stein

Abstract

The article elucidates the views of the eminent contemporary Italian philosopher, Angela Ales Bello, who is an expert in the thought of Edmund Husserl and Edith Stein in respect of the spiritual identity of the Old Continent. The philosophical thought defined Europe in such a significant degree that without it one finds it impossible to capture and comprehend the culture and the public, social and political life of Europeans, and their mentality as well. The philosopher presents this truth in an original way, which is evident from the context the she provides for this truth, namely the history of Western philosophy, starting with its origins in Greece. While presenting the impact of philosophical reflection on the spiritual (cultural) identity of Europe, Bello develops and stresses the significance of the view as presented by two eminent philosophers, Husserl and Stein in respect of the relationship between philosophy and European culture. This view still appears as an unshaken landmark with intellectual and moral relevance (content) for today's humanity. If the Europeans do not lose sight of it, they will

be able to retain their own identity and continue their universal and spiritual mission with respect to other cultures, too. For these thinkers, philosophy must remain a measure of thinking and acting due to its nature: focusing on the search for objectivity of perception (open to criticism), truth and wisdom which include the dimension of *praxis* and assuming responsibility for the cultural heritage. This character of the philosophical theory is reflected by the Christian doctrine with its universalism of the message, which not only is consistent with the spirit of the Greek thought (Husserl) but it also develops and enriches this spirit (Stein). It becomes clear, then, why both Husserl and Stein, albeit not explicitly, offer the Europeans a vision of existence based on the Christian tradition. The Author of these considerations attempts to highlight and treat individually Bello's view of the spiritual identity of Europe – the identity which she never interpreted openly as is shown by both the titles of her works and their subject matter. The Author also undertakes to evaluate this view, stressing and trying to demonstrate the currency and significance of Bello's ideas. Also, he clarifies and discusses a claim that she left without a comment, which therefore may seem somewhat vague, namely that it was with Parmenides and Heraclitus that philosophy started for real.

Key words: philosophy, Europe, identity, culture, Christianity, Husserl, Stein

Wprowadzenie

Bez dziedzictwa kultury greckiej i rzymskiej nie byłibyśmy tym, kim jesteśmy (Stein: 2004,151)

Filozofia jest zasadniczą częścią składową europejskiej kultury². Jeżeli się więc pozna specyfikę zachodniej filozofii (czyli to, co jest w niej nowego nie tylko w stosunku do przedfilozoficznego myślenia, ale również w stosunku do przedfilozoficznych form wyrazu innych kultur) – wówczas można zrozumieć, jaka jest struktura i charakter oblicza kulturowego

² Można zatem powiedzieć również, że ścieżkę weryfikującą to stwierdzenie tworzy historia kulturalnych wydarzeń i ich rezultatów.

Starego Kontynentu i tzw. zachodniej mentalności – podkreśla Angela Ales Bello (Bello: 2016, 147). Jest to wprawdzie teza powszechnie znana, jednak włoska myślicielka rozwija ją w oryginalny sposób. Poniższe analizy stanowią próbę wyjaśnienia i uzasadnienia tej tezy, czyli specyfiki ujęcia problematyki przez Bello. Na bliższe jej uchwycenie i poznanie naprowadza nas kontekst, w jakim włoska uczona prezentuje swoje stanowisko. Otóż stanowią go dzieje filozoficznej myśli od momentu jej narodzin w Grecji, aż po współczesność.

Narodziny myśli greckiej, chrześcijańskiej i rzymskiej³: jej specyfika i wpływ na mentalność, życie publiczne i kulturowe

Początek metamorfozy mentalności ludzi i narodów wiąże się z faktem narodzin filozofii. Dla włoskiej filozofki fakt ten łączy się z dwoma przedstawicielami: Parmenidesem i Heraklitem. Wraz z tymi mędrkami bowiem po raz pierwszy pojawiło się w całej pełni owo poszukiwanie, które później zostało określone jako filozoficzne⁴. Nazwani przez

³ Dwa kluczowe fakty legły u podstaw rozwoju filozofii: pierwszy to jej narodziny w Grecji i drugi – rozszerzanie się chrześcijaństwa. Zdaniem Bello pozostałyby one ograniczone do miejsca swej genezy, gdyby nie utworzyło się państwo rzymskie. Ostatnie umożliwiło to, że oba obszary (Grecja i obszary zamieszkałe przez wyznawców Chrystusa) były objęte jednolitym kontekstem politycznym, w rezultacie czego mogły się rozszerzać filozoficzne idee i poglądy religijne.

⁴ Prawdopodobnie z tej racji tak się wypowiada Bello o Parmenidesie i Heraklicie, iż dyskusja pomiędzy nimi otworzyła całą problematykę metafizyczną. Problematyka ta rozpoczęła się od dwóch zagadnień: po pierwsze od tego, czy byt jest stały czy też zmienny i po drugie – czy obowiązuje zasada niesprzeczności czy też ona nie obowiązuje. Wraz z tymi filozofami podjęta została problematyka, która zapoczątkowała rozważania o wszystkich dociekaniach na temat bytu. Trzeba jednak dodać, że początek filozofii sytuuje się wcześniej (przed Parmenidesem i Heraklitem) w szkole jońskiej, dlatego że w niej poszukiwano odpowiedzi na podstawowe pytania: o *arche*, *aitia* i *physis* za pomocą intelektu ludzkiego. Początek filozofii (nauki) wyznacza bowiem reguła, że na te

współczesnych sobie *sophoi*, Heraklit i Parmenides, postawili pytanie o faktyczny sens rzeczywistości, którego nie ogląda się „oczyma cielesnymi”, lecz za pomocą myśli. To tłumaczy pojawienie się dwóch charakterystycznych pojęć: teoria (od słowa *theorein* – oglądać) i idea (*oraō* – widzieć). W porównaniu do swego znaczenia źródłowego (obszar zmysłowego spostrzegania), pojęć tych używali Heraklit i Parmenides w przenośnym sensie. Tematem ich filozofowania była bowiem zdolność i granice ludzkiego poznania. Według nich teoria poznania zakłada płaszczyznę poznania zmysłowego i duchowego, ale to ostatnie, mimo iż jest bardziej doniosłe, jednak nie zawsze bywa osiągnięte lub dobrze realizowane. Ludzie często ulegają iluzji, a liczni spośród nich zachowują się jak głusi i niewidomi, wykazując brak umiejętności osądu. Z tego powodu jest rzeczą konieczną używanie „oczu ducha” i konsekwentnie do tego nieokazywanie zaufania bezpośredniemu doświadczeniu. To warunkuje możliwość głębszego dociekania, czyli aż do pierwszej przyczyny. W ten sposób pojawia się filozoficzne poszukiwanie, ale – co jest godne uwagi – zarówno jednego, jak i drugiego myśliciela (mimo metafizycznie odmiennego spojrzenia) łączy pytanie zrodzone w wyniku głębokiego namysłu: czy prawdziwa rzeczywistość jest jednolita i nieporuszona (Parmenides), czy też wprawdzie jest jednolita, ale jednocześnie będąca źródłem i uzasadnieniem ruchu, stawania się (Heraklit). Kontrowersja pomiędzy Sokratesem-Platonem z jednej strony i sofistami z drugiej łączy tymi samymi ścieżkami, jednak problem staje się bardziej radykalny, gdyż albo absolutyzuje się stałość i niezmienność rzeczywistości, albo opowiada za jej zmiennością⁵ (Stępień: 1995, 392). W ten sposób

pytania szuka się odpowiedzi przy pomocy rozumu w samej naturze a nie u bogów.

⁵ Wizja rzeczywistości jako zmiennej ściśle łączy się z relatywizmem sofistów. Relatywizm zakładający, że prawdziwość poznania jest zmienna lub zależna od podmiotu poznającego albo od okoliczności poznania,

powstaje dychotomia, która przenika nie tylko całą zachodnią filozofię, ale również całą zachodnią kulturę. Dychotomia ta polega na ciągle obecnym konfrontowaniu aspektu konstruktywnego z krytycznym filozofowaniem (Bello: 2016, 148-149). Filozofia ma zawsze krytyczny komponent⁶ (Krapiec: 1996, 34). ale bycie krytyczną dziedziną wiąże się z tym, że podważa ona dogmatycznie przyjmowaną wiedzę i kontynuuje poszukiwania, aby udzielić odpowiedzi na powstałe w tym procesie pytania. Jeśli te dwa momenty są nawzajem od siebie rozdzielane, wtedy rezultatem jest dogmatyzm albo relatywizm. I nie jest to bez znaczenia dla zrozumienia problemów zachodniej kultury, a przede wszystkim Europy – kontynuuje Bello (2016, 149). Filozoficzne myślenie wykreowane przez kulturalną elitę (reprezentowaną przez poszczególnych filozofów lub przedstawicieli filozoficznych szkół) rozszerzało się stopniowo i niezauważalnie przede wszystkim wśród tych, którzy dzierżyli publiczną odpowiedzialność. Za symboliczny trzeba uznać przypadek miasta Ateny w epoce określanej jako klasycyzm. Opracowane tam wówczas prawa stworzyły punkt odniesienia dla powstającej politycznej władzy Rzymian. Naturalnie, nie cały naród uczestniczył w tym procesie, ale styl życia wywodzący się z wyższych i wykształconych klas miał rozstrzygający wpływ na życie wspólnoty. Rzymianie spotkali się z filozofią republikańską dzięki pośrednictwu Cyncerona. W hellenistycznym okresie wzbogacili oni jednak filozofię przede wszystkim przez swój wkład w dalszy rozwój stoicyzmu i epikureizmu (co w rozstrzygający sposób wyraziło się w obszarze polityki) za sprawą m.in. cesarza Marka Aureliusza.

prowadzi do przeświadczenia, że nie ma nic stałego w bycie (wiemy tylko to, na co pozwala nasz umysł).

⁶ Cecha myślenia krytycznego jakkolwiek była i jest może najważniejszą i dominującą cechą najrozmaitszych systemów filozoficznych, to jednak nie jest wolna od mniej doskonałych stron, z których pierwszą jest niebezpieczeństwo oderwania się od rzeczywistości.

Filozofia nie jest abstrakcyjną spekulacją, jakkolwiek taką się niekiedy jawi. Jednak w swych najważniejszych aspektach oferuje widzenie świata i widzenie człowieka, a to może odegrać rolę przewodnika pod względem egzystencjalnym, socjalnym i politycznym. Spostrzegli to ci uczeni, którzy przyjęli chrześcijańskie orędzie. Jako religijne przesłanie rozszerzało się ono za sprawą dzieła apostołów u początku rzymskiego imperium w niższych warstwach. Jednak w Rzymie wydarzył się godny podkreślenia fenomen: kobiety-Rzymianki z wyższych społecznie sfer odegrały znaczącą rolę w upowszechnianiu nowej religii, którą przyjmowali także intelektualiści. Proces inkulturacji chrześcijaństwa przebiegał niezwykle dynamicznie. Pomimo niezmordowanego i zrozumiałego sprzeciwu ze strony świata intelektualistów wiernych politeistycznej religii oraz tradycji kulturowej, spostrzegających radykalizm chrześcijańskiego przesłania, utwierdza się kulturowo i politycznie ten proces trwający od trzech stuleci dzięki dziełu Konstantyna. Wszystko to doprowadziło wtedy do narodzin patrystyki. Zdaniem Bello stajemy w obliczu dwojakiego rodzaju cudu. Pierwszy to narodziny filozofii w Grecji, a drugi dotyczy twórczej syntezy filozofii określanej jako chrześcijańska. Filozofia ta, według Edyty Stein, polega na oświeceniu, które wzbudza objawiona prawda w duszy przyjmującej postawę tak krytyczną, jak i konstruktywną. Symbolicznym, ale wcale nie pojedynczym przypadkiem jest biskup Ambroży z Mediolanu. Jego kazania naznaczone platońską myślą doprowadziły św. Augustyna nie tylko do tego, że przyjął wiarę chrześcijańską, ale również sprawiły, iż kontynuował drogę tej filozoficznej analizy, która jest oświecana przez orędzie Chrystusa. Ten wielki „doktor łaski” sam wyraźnie uznał pogląd o oświeceniu, w którym podkreśla się znaczenie otwarcia się ducha na wymiary niepostrzegane i nieuwzględniane w naturalnym

poznaniu (ibidem, 150-151). Kwestia ta jest rozstrzygająca szczególnie w odniesieniu do problematyki antropologicznej, gdyż według Augustyna nie sposób ująć komplementarnej prawdy o człowieku bez objawienia i oświecenia boskiego⁷ (Krapiec: 1996, 42).

Naturalnie, pytanie o istotę człowieka jest obecne w greckiej filozofii i to od początku jej dziejów, a świadczy o tym filozofowanie Parmenidesa i Heraklita. Poza różnicami w metafizycznej interpretacji zaskakuje u nich to, że od ludzkiego podmiotu zależy poznanie prawdy (jakkolwiek kwestia ta nie zawsze była przez nich wyraźnie zaakcentowana). I tu nasuwa się tego oto typu pytanie: jakimi narzędziami należy dysponować, aby tę prawdę uchwycić? Otóż najpierw muszą zostać zbadane zdolności i granice człowieka, który poznaje (jak to właśnie wskazali Heraklit i Parmenides). Teoriopoznawcze pytanie, które implikuje badanie ludzkiej podmiotowości, było zatem od czasu narodzin filozofii ciągle obecne, a nie jest bynajmniej osobliwą postawą nowożytności. W czasach nowożytnych następuje radykalizacja tegoż pytania, które nieuchronnie trzeba postawić przed wszystkimi innymi pytaniami, trafnie zauważa Bello (2016, 151). Na nie właśnie należy udzielić odpowiedzi, zanim poczyni się odpowiednie kroki w badaniu rzeczywistości, która obejmuje zwłaszcza wymiar antropologiczny.

Specyfika średniowiecznej myśli i kultury europejskiej

Włoska myślicielka pyta: czyż centralne miejsce człowieka w filozoficznej myśli to nie rezultat przesłania chrześcijańskiej antropologii, której paradygmatem jest Wcielenie Jezusa Chrystusa? (ibidem). W średniowieczu to, co boskie, przyjmuje znaczenie, które mu przypada, to znaczy, że przyjmuje się

⁷ Augustyn wie bowiem, że prawda oświeca człowieka, ale jest to prawda pochodząca z wizji oświeconej przez światło od Boga.

pochodzenie człowieka od Boga. My jesteśmy, według św. Tomasza z Akwinu, drugorzędnymi przyczynami, ale cechuje nas godna zaakcentowania zdolność do samodzielności i wolności. Jesteśmy dziećmi Bożymi a nie niewolnikami. Wielki wysiłek średniowiecznych filozofów z okresu dziesięciu stuleci polegał na poszukiwaniu równowagi pomiędzy dwoma światopoglądami (czyli chrześcijańskim i niechrześcijańskim, to jest wyznawanym w tzw. kulturze pogańskiej), które okazały się przeciwne sobie (*gegenläufig*). Jednak właśnie ojciec Kościoła – św. Justyn – zachęcał do tego, aby również w kulturze niechrześcijańskiej poszukiwać *semina verbi* (nasion prawdy). W myśli średniowiecznej dochodzi do głosu optymistyczna ocena ludzkich zdolności, ponieważ człowiek może uchwycić poszczególne aspekty prawdy. Ważne jest tu tylko, aby nie absolutyzował tej prawdy i nie rościł sobie praw do tego, że sam do niej dotrze. Prawda ta pozostaje transcendentna dla nas – jest identyczna z Bogiem. Poglądy Edyty Stein, które zaprezentowała na początku swego dzieła *Endliches und ewiges*, odpowiadają całkowicie takiej tezie i dlatego nigdy ich ona nie zaniechała. Swe filozoficzno-fenomenologiczne analizy kontynuowała po otwarciu się na nowe religijne doświadczenie, czyli konwersji na katolicyzm. Jak wiadomo w średniowieczu osiągnana była równowaga pomiędzy wiarą i rozumem. Augustyn, Anzelm, Tomasz z Akwinu, Duns Szkot (aby wymienić tylko niektórych) pokazują to w odniesieniu do filozofii, ale nie w kontekście nauki o Bogu. W rzeczywistości załamuje się ta równowaga dopiero na początku nowożytności, ale to nie oznacza, że przy całej kontynuacji filozoficznej spekulacji zanika myśl chrześcijańska – kontynuuje Bello (*ibidem*, 152).

W tym miejscu analiz warto jeszcze krótko zatrzymać się przy procesie powstawania Europy, który ostatecznie miał swój finał u końca epoki nowożytnej. Zjednoczenie polityczne krajów znajdujących się na

północy, wschodzie i zachodzie Morza Śródziemnego jest dziełem rzymskiej ekspansji, która jednakże objęła również północną Afrykę. Ustalone granice, biegnące wzdłuż Renu i wałów Hadriana, warunkowały, że w znacznej części dzisiejszej północnej Europy zamieszkały ludy, które uchodziły za barbarzyńskie (co etymologicznie oznacza, że miały one inny język i z tego powodu również inne obyczaje). W trakcie rozszerzania się łacińskiego języka na iberyjskim półwyspie, w Galii i Rumunii upowszechniały się rzymskie obyczaje i zwyczaje. Czy posłużyło to stworzeniu jedności? Jak pokazały późniejsze wydarzenia, powstała krucha polityczna jedność, natomiast kulturowa okazała się znacząca. Następne wydarzenia, to jest inwazja barbarzyńców (tzw. wędrówka ludów) oznaczała ich napływ na obszar rzymski od III do VI w. zarówno od północy, jak i od wschodu. Była to także inwazja arabsko-islamskich ludów w VII stuleciu, która coraz bardziej pozbawiała Rzymian wpływu na Wybrzeże Afryki, a wskutek tego również kraje Bliskiego Wschodu. Chodzi tutaj o ważne przekształcenia, które ową kruchą jedność przesuwają coraz bardziej w kierunku północy i tym samym kładły fundament dla dzisiejszej zachodniej Europy. Prawdą jest, że w średniowieczu istniały struktury feudalne uwarunkowane nadzwyczajnym politycznym rozdrobnieniem, ale idea jedności nie przestała istnieć i znalazła swój wyraz najpierw w państwie karolińskim, a następnie w niemieckim. Jak bardzo myśl chrześcijańska musiała zaznaczyć swój wpływ na życie publiczne i polityczne tego czasu, skoro w odniesieniu do niego mówiło się o chrześcijańskiej wspólnej rzeczy publicznej (jakkolwiek nie istniały żadne republikańskie struktury).

Zhellenizowana rzymska kultura i chrześcijaństwo utworzyły spójny organizm, który ujawnił się już w rzymskim państwie barbarzyńców i oddziaływał kulturowo na wszystkie kraje, w których

chrześcijaństwo się rozszerzało. Proces ten, który ogarnął kraje położone na północy, trwał do XII wieku. Rzymska kultura przyniosła ze sobą filozofię grecką, którą Rzymianie sobie przyswoili (ibidem, 151-153). Paryż stał się ważnym centrum filozoficznym (miastem filozofów), w którym prowadził wykłady i dysputy publiczne (także głosił kazania) mistrz św. teologii Tomasz z Akwinu (Dłubacz: 1997, 176-177). Nie może również zostać zapomniane dzieło Fryderyka II, który w Palermo scalił liczne kultury: germańską, łacińską, grecką, a nawet arabską.

Wpływ idei filozoficznych i myśli chrześcijańskiej na życie kulturalne, publiczne i mentalność w epoce nowożytnej

Jest rzeczą znaną, że na początku epoki nowożytnej tworzenie się europejskich narodów lub przynajmniej niektórych z nich – Francji, Anglii, Hiszpanii – dokonywało się poprzez proces językowej i kulturowej dyferencjacji, który to proces doprowadził także do politycznego rozdzielenia. Procesowi kształtowania współczesnych państw nie tylko towarzyszyły (mające swe źródło w Ewangelii) filozoficzne teorie i interpretacje, ale nawet go określiły – podkreśla włoska uczona (Bello: 2016, 153-154). Ideał liberalny i demokratyczny zastąpił system feudalny. Wszakże ideał ten miał swą źródłową inspirację w chrześcijaństwie. Potem dopiero został zlaicyzowany i zracjonalizowany. Symboliczne było oddziaływanie Kalwina w Genewie i utworzenie się społecznych oraz politycznych ruchów w Anglii, które sięgają religijnego radykalizmu Diggersa i jako udoskonalone nadal funkcjonowały w liberalnej teorii von Locke’a. Wszak wszyscy razem: Hobbes, Locke i Rousseau, a przynajmniej dwaj ostatni, to filozofowie, którzy na swój własny sposób kierowali się chrześcijańską nauką. Historia filozoficznego projektu zachowuje i rozszerza się pod postacią projektów

politycznych, ekonomicznych i pedagogicznych. Bez filozofii nie da się zrozumieć kultury i polityki tego budzącego szacunek i uznanie organizmu, którym stawała się Europa. Zresztą wielu filozofów dawało temu wyraz, od kiedy tylko zaczął się rozwijać namysł nad historią (ze swym apogeum w romantyzmie⁸ (Schneider, Jahrgang: 2016, 247) i swą kontynuacją w historycyzmie). Wśród nich byli także Hegel w Niemczech oraz Croce⁹ (Bello: 2016, 154) we Włoszech. Jednocześnie zmierzający ku swemu finałowi proces tworzenia się narodów zachodniej Europy w XIX w. (łącznie z Niemcami i Włochami) pozwolił ujawnić oprócz różnic wspólny fundament, na którym te narody dopiero mogły zaznaczyć swą swoistość. Można powiedzieć, że Europa, przede wszystkim Europa Zachodnia widziana z dali wydaje się posiadać jednolite cechy, ale postrzegana z bliska objawia również specyfikę zróżnicowanych przestrzeni kulturowych. W każdym razie istniał nieustanny przepływ idei filozoficznych z jednego kontekstu (*Zusammenhang*) do drugiego, co doprowadziło do tego, że jeden naród mógł się odróżniać od drugiego. Wystarczy wskazać niektóre przykłady: włoskie odrodzenie, racjonalizm Kartezjusza i wywodzący się z romantyzmu niemiecki idealizm. To, co się działo w ciągu XX w., jest bardzo interesujące. Oba z wymienionych na początku analiz nurtów filozoficznej spekulacji – krytyczny i konstruktywny – oddzieliły się od siebie, jak to również w innych momentach historii kultury europejskiej się działo (za przykład może posłużyć późna scholastyka oraz empiryzm w czasach współczesnych). To oddzielenie

⁸ Z wielkim szacunkiem odnosili się do Europy Zachodniej w XIX w., szczególnie w okresie romantyzmu, tak znani autorzy katoliccy, jak na przykład: Novalis (Friedrich von Hardenberg), Friedrich Schlegel, Adam Müller i Joseph Görres, którzy wychwalali (*priesen*) owocną symbiozę chrześcijaństwa i kultury.

⁹ Croce, uznając teoretycznego ducha za fundament zachodniej kultury, zaakcentował jednocześnie rolę chrześcijaństwa w kulturalnym kształtowaniu Europy.

było i jest jeszcze bardziej dramatyczne niż w przeszłości, ponieważ trend do tzw. słabego myślenia, a nawet do nihilizmu zyskały ilościową przewagę i charakteryzują naszą epokę – konstatuje Bello (2016, 154-155). „Silne myślenie” wydaje się natomiast być ograniczone do nauk przyrodniczych i inspirujących się nimi nurtów filozoficznych. Wszakże inne doniosłe projekty filozoficzne (jak na przykład klasyczna fenomenologia – Husserl – i pierwsi reprezentanci jego szkoły, neotomizm, personalizm) nie zostały z tego powodu zepchnięte na margines.

Można by teraz zapytać, co ma wspólnego z problemem Europy filozoficzne stanowisko, które absolutyzuje krytykę i w naszych czasach wydaje się dominować. „Sądzę – odpowiada włoska myśliciel – że jest ono symptomem i jednocześnie źródłem obecnej sytuacji kulturowej. Ta sytuacja objawia mianowicie niezdolność znalezienia obowiązujących kryteriów orientacji, których ważność nie ogranicza się do przeszłości, lecz może być ciągle odnawiana. Kryteria te nie tracą przez to owej stabilności (stałości), która jest nieodzowna do osiągnięcia celu. Kryzys konstruktywnej filozofii jest z tej racji symptomem i źródłem większego kryzysu i jeśli kryzys może okazać się czymś pozytywnym, ponieważ nie pozwala na dogmatyzm, to jest również konieczne, aby nie był absolutyzowany” (ibidem, 155). W jakim sensie słabość filozofii jest również powodem kryzysu? Otóż w takim wyłącznie, że filozoficzne idee nigdy nie pozostają w zamkniętym obszarze, który nie miałby nic wspólnego z codzienną rzeczywistością. To się odnosi szczególnie do naszej kultury, dysponującej licznymi środkami do upowszechniania idei, do których to środków nie tylko w znacznym stopniu, lecz na pierwszym miejscu przynależy wykształcenie. Niestety to ostatnie sprzeniewierza się swemu przeznaczeniu, ponieważ pozwala się używać w edukacji jako instrument do przekazu błędnych ideologii. Jakże silną ideologią musi

być marksizm, akcentuje Bello, skoro stał się punktem odniesienia dla znacznej części badań uniwersyteckich w europejskich państwach. Rozszerzanie tej ideologii następuje na drodze zafalszowań i poprzez zdradę ujęcia prawdziwościowego w każdym historycznym, literackim i politycznym kontekście i na różnych płaszczyznach wykształcenia szkolnego. Niestety fenomen ideologii we współczesnym zachodnim świecie staje się coraz częstszy, któremu nasza kultura podlega we wszystkich częściach globu ziemskiego (Merecki: 2006, 16).

Otwartość na prawdę jako charakterystyczna cecha filozoficznej myśli i europejskiej kultury. Stanowisko Husserla

Dlaczego powinniśmy się opowiadać za konstruktywną filozofią – pyta Bello (2016, 156). Autorce tej tezy chodzi o myśl filozoficzną odpowiadającą realnej rzeczywistości, co więcej, oddziałującej na tę rzeczywistość oraz kształtującej jej treść. Jest zatem rzeczą stosowną usprawiedliwić tę decyzję. Nie jest bowiem drugorzędną rolą idei filozoficznych konstruowanie nie tylko personalnego, lecz przede wszystkim wspólnotowego projektu życiowego. Tak się dzieje, gdyż występuje z konieczności wzajemne odniesienie pomiędzy teorią i *praxis*. Jest to proces ciągle się odnawiający, który te dwie rzeczy ze sobą łączy nawzajem i żadna z nich, to znaczy ani teoria ani *praxis* nie może funkcjonować jako odosobniona. Filozofia nigdy nie jest abstrakcyjnym ujęciem, ponieważ jeśli zamyka się w czysto teoretycznej przestrzeni (*Umfeld*), postępuje wbrew swej istocie – słusznie podkreśla Bello (ibidem, 155). Jasno zdefiniowany projekt życiowy opiera się na poważnym antropologicznym badaniu. Na badaniu tym może być ustanowiona etyka określająca (ukierunkowująca) ideał rozwoju nie tylko gospodarczego, ale również indywidualnego i kolektywnego.

W tym kontekście rozważań (dopełnia je następny rozdział) włoska uczona wskazuje na dwa przykłady wielkich filozofów, którzy mogą nam pomóc w zrozumieniu analizowanej tu problematyki. Stanowią oni drogowskaz o wysokiej intelektualnej i moralnej treści. Chodzi tutaj o Edmunda Husserla i Edytę Stein. Naturalnie nie ma tu miejsca na to, aby nakreślić całość ich filozoficznego przesłania. Intencją tych rozważań jest naświetlenie stanowiska wielkich myślicieli w odniesieniu do podjętej tutaj w skrócie kwestii, a mianowicie relacji pomiędzy filozofią i kulturą europejską. Zapewne nie są oni jedynymi, którzy na ten temat się wypowiedzieli. Zdaniem jednak Angelli Bello w ich stanowisku odnajdujemy aspekty szczególnie przekonujące, których nie sposób spotkać w tekstach innych filozofów. W odniesieniu do Husserla należałoby na pierwszym miejscu zaakcentować jego diagnozę europejskiej kultury. Wielki fenomenolog w wielu miejscach swej myśli podejmuje ten problem, między innymi w nieznanym raczej manuskrypcie w transkrypcji Ludwika Landgrabe z roku 1934 zamieszczonym pod tytułem *Episteme und Doxa* (ibidem, 157). Jaka treść powinno się pod tymi dwoma pojęciami odczytywać? Czym jest *Episteme*? Odpowiedź Husserla brzmi: „My, Europejczycy, tworzymy uniwersalne (*allgemeine*) metody myślenia oraz wydzielamy (*abscheiden*) wszystkie mitologiczno – religijne apercepcje i rozwijamy (*ausbilden*) racjonalne (*nüchterne*), rzeczowe widzenie świata. Widzenie to poszukuje obiektywnej prawdy o świecie i ją rozwija. Ukazuje ono także zawarte w tych niejasnych apercepcjach obcych ludów tylko to, co jest prawdziwe i ustanawia normy umożliwiające krytykę doświadczenia oraz krytykę danych świata, który w sposób konieczny w różny sposób jest dany różnym epokom ludzkości” (Husserl: 1934). Jak nietrudno dostrzec, Europejczykom dzięki metodom myślenia

udało się oddalić od mitologiczno-religijnego widzenia świata i dotrzeć do naukowego postrzegania, przy czym pojęcie naukowy musi zostać sprowadzone do swego źródła, to jest do wiedzy i tym samym do obiektywnego poszukiwania, do prawdy i obiektywnego świata, do rzeczy, do poszukiwania, które oczywiście nie wyklucza krytyki tego, co jest pierwotnie dane (*Vorgegebenheiten*) (Bello: 2016, 157-158). Innymi słowy, zgodnie z zamysłem Husserla, jest rzeczą konieczną otwieranie się na krytykę, stosowanie *epoche*¹⁰ (Podsiad: 2001, 237) gdyż w przeciwnym przypadku w ogóle nie rozpoczyna się filozoficzne badanie, którego celem nie jest krytyka, lecz raczej osiągnięcie prawdy. Manuskrypt zaczyna się i kończy kilkoma nadzwyczaj bogatymi w znaczenie wersami, których sens można by sprowadzić do tezy: ta postawa, czyli wrażliwość Europejczyków na obiektywizm poznawczy i prawdę jest doniosła (obowiązuje), ponieważ nie wskazuje na ich wyższość ani na to, że jest to zamknięta społeczność. Uznają oni przecież, że również przedstawiciele innych kultur są obdarzonymi rozumem istotami. „Oni wszyscy tworzą ludzkość, wspólnotę istot rozumnych i potrafią podobnie jak my, myśleć obiektywnie i rzeczowo” (Husserl: 1934, 6). My jesteśmy tymi, którzy ich konstruują (*konstruieren*¹¹) jako istoty rozumne, ponieważ oni na gruncie swego dziedzictwa kulturowego potrafią osiągnąć obiektywną prawdę i te same wnioski. Podczas gdy my możemy powiedzieć, że każdy z nas wychodzi od swego własnego ja i pytanie regresywne (*Rückfrage*) prowadzi go tam, gdzie wszelkiego rodzaju tezy czy też wartości (*alle Gültigkeiten*) są odkrywane i gdzie najwyższe sfery

¹⁰ W fenomenologii *epoche* oznacza m.in. wstrzymanie się od uznania tez nieuprawomocnionych dostatecznie.

¹¹ Konstruujemy tych ludzi w tym sensie, że traktujemy ich jako istoty rozumne. Jakkolwiek stajemy w obliczu odmiennej kultury, preferującej inne wartości niż nasza (nie potrafilibyśmy może żyć w tej kulturze), to jednak jakby wykraczamy poza nasz partykularyzm, ponieważ potrafimy zrozumieć ją od wewnątrz jako kulturę, w której ludzie również są zdolni poznać obiektywną prawdę.

bytu są konstytuowane, gdzie następuje **wyjaśnienie** (*Erklärung*) zadania filozofii. (W nawiązaniu do projektu Husserla, zdaniem Bello, możemy dodać, że „ja“ nie jest pojedynczą zabsolutyzowaną podmiotowością, lecz transcendentálną strukturą samej podmiotowości, która ma charakter uniwersalny, obecny w każdym człowieku, czyli u wszystkich ludzi). Analizy Husserla polegają często na porównywaniu w tym sensie, że w swym odniesieniu do innych kultur najpierw usiłuje je zrozumieć poprzez uchwycenie ich podobieństw i przeciwnych cech, by na tej podstawie pogłębić różne zmienne poznania. To dzieje się, na przykład, jeśli mówi o logice ludzi pierwotnych – różnej od naszej, ale zrozumiałej na transcendentálnej płaszczyźnie. W tym celu Husserl analizuje szczególne kombinacje przeżyć. W każdym razie jest on bardzo wrażliwy na uniwersalny charakter ludzkiej struktury (Bello: 2016, 158-159). Dokładnie na tej podstawie staje się możliwe zrozumienie jego motywu konwersji na chrześcijaństwo. Orędzie Chrystusa bardziej go przekonywało aniżeli judaizm z uwagi na swój uniwersalizm, który daje się uzgodnić z uniwersalizmem greckiej myśli filozoficznej. Fakt, że Europejczycy (przynajmniej w przeważającej części) uświadomili sobie, jak bardzo rzeczą konieczną jest poszukiwanie prawdy poprzez krytykę i metodę, odróżnia ich od innych narodów – konstatuje Husserl. To odróżnianie się nie oznacza jednak, że powinni się czuć kimś lepszym, ponieważ w rzeczywistości ponoszą większą odpowiedzialność i to w podwójnym sensie: wobec siebie w postaci urzeczywistnienia zadania, które rozpoznali (to jest realizacji pełni człowieczeństwa) oraz w stosunku do innych ludów, których nie mogą lekceważyć (*vernachlässigen*) z etycznych przyczyn. Włoskie przysłowie uwrażliwia bowiem na tego typu imperatyw: *Chi ha, più senno l'adoperi* - „kto ma więcej rozumu, powinien go używać”. *Senno*, to stare słowo oznaczające mądrość,

równowagę, umiejętność oceniania sytuacji i odpowiedniego działania. Nie jest rzeczą przypadkową, że to pojęcie dla Husserla nie odnosi się do zdolności, lecz do sposobu poznania, a mianowicie do tego, który zmierza do pełnej jasności i oczywistości (**Offensichtlichkeit**) oraz niepowątpiewania, a zatem do pełnego rozumienia, to jest do mądrości (*senno*), której znaczenie objawia się nie tylko na teoretycznej płaszczyźnie, lecz przede wszystkim w *praxis*. To właśnie powinno być zadaniem Europejczyków, wedle twórcy fenomenologii, jeżeli pragnie się osiągnąć rozjaśnienie zadania filozofii („*Klärung der Aufgabe einer Philosophie*”) jako miary dla myślenia i działania. (Innymi słowy mądrość powinna przyświecać poszukiwaniom filozoficznym, jeżeli chcemy zrozumieć, iż zadaniem filozofii jest bycie ową miarą). Jeśli Europa pozwoli się prowadzić przez marzenie *prosperity*, jak pisał Husserl już w latach trzydziestych XX w. we wstępie do *Krise der europäischen Wissenschaften*, wówczas z pewnością nie pomoże ona ani sobie samej, ani innym (*ibidem*, 159). Należy stwierdzić, że u Husserla wagę posiadają (obowiązują) nie tylko intelektualne, ale również etyczno-religijne wartości, jak akcentuje w *Cartesianische Meditationen* (*ibidem*, 158-159). Nie ulega dla niego wątpliwości, jak bardzo doniosłe orędzie ma do zakomunikowania chrześcijaństwo. Wystarczy pomyśleć o interesującej pracy na temat etycznej miłości (*Ethische Liebe*), której prototypem jest miłość Jezusa Chrystusa (Husserl: 1973, 172-175).

Dziedzictwo grecko-rzymskie i judeochrześcijańskie jako fundament i wyraz kultury europejskiej. Spojrzenie Edyty Stein

Jak prezentuje się na tle Husserlowskiego ujęcia stanowisko Edyty Stein, której duchowe dzieło i heroizm życia skłoniły papieża Jana Pawła do tego,

aby ją ogłosić patronką Europy obok dwóch innych nadzwyczajnych postaci kobiecych: św. Katarzyny ze Sjeny i św. Brygidy Szwedzkiej. W dziele Edyty Stein znajduje się wprawdzie tylko kilka wzmianek o europejskiej kulturze, ale jakże doniosłych w tej kwestii. Jeden punkt, który wydaje się szczególnie ważny, znajduje się w dziele *Der Aufbau der menschlichen Person*. Stein odnosi się w nim do greckorzymskich źródeł zachodniej kultury i zachowania tradycji kulturowej, która przetrwała ludy i narody. Chodzi w rzeczywistości o duchowe dzieła, które są ponadczasowe, niezależne w swym bytowaniu od zmiennych wydarzeń (Gerl-Falkovitz, Kaufmann, Sepp: 2010, 30). „Dziedzictwo kultury greckiej i rzymskiej nie przemija wraz z kresem egzystencji Greków i Rzymian. Nie jest ono wyłącznie przedmiotem historycznych badań. Bez niego nie byłibyśmy tym, kim jesteśmy i w oparciu o nie nadal rozwijamy duchową twórczość” (Stein: 2004, 151). Opis europejskiej kultury u Stein zbiega się w kilku aspektach z charakterystyką dokonaną przez Husserla. Wszakże studium średniowiecznej filozofii, któremu Stein oddała się z wielką pasją, pozwolił jej odkryć wkład chrześcijańskich myślicieli, którzy zachowują silny związek z grecką filozofią, a jednocześnie dodają do niej otwartość na religijny wymiar i w ten sposób ukazują doniosłość *philosophia perennis*. A zatem nie tylko czysta filozofia, lecz również chrześcijańska myśl ujawnia kontynuację filozoficznej przeszłości. Według Edyty Stein myśl chrześcijańska w oryginalny sposób włącza nie tylko chrześcijańskie orędzie, gdyż wolno je nazwać orędziem judeochrześcijańskim. Pod tym względem należy stwierdzić różnicę w stanowisku Husserla i Stein dotyczącą oceny judaizmu, z którego oboje się wywodzą. Husserl oddała się na gruncie swego wychowania i rodziny od religii macierzystej i przyjmuje chrześcijaństwo, ponieważ dąży do owego uniwersalizmu, charakterystycznego dla orędzia

Ewangelii. Edytę Stein natomiast fascynuje judaistyczne źródło chrześcijaństwa i postrzega ścisły związek pomiędzy tym źródłem (judaizmem) i religią chrześcijańską w postaciach Jezusa Chrystusa, Maryi i apostołów. Tym bardziej rozwija (umacnia) się jej filozoficzny ideał w twórczym powiązaniu filozofii z religią, im dalej postępuje w dojrzałości chrześcijańskiej wiary. Takiego zapatrywania nigdy nie podzielał Husserl, ponieważ on filozoficzne badanie rozumiał, według Bello, jako ateistyczną drogę, ale wyłącznie w tym sensie, że w badaniu tym może zrezygnować z założenia, że Bóg istnieje, nawet wtedy, gdy podejmuje problematykę odnoszącą się do Absolutu. Nic więc dziwnego, że zarysowała się odmienna ocena średniowiecznej filozofii u obu myślicieli. Husserl traktował tę myśl jako teologię. Dla Stein natomiast nie tylko teologia, ale również filozofia może być rozświetlona przez prawdę objawioną (Bello: 2016, 161). Jakkolwiek dla twórcy fenomenologii nie ulega wątpliwości, że chrześcijaństwo wskazuje absolutnie doniosłą etycznie drogę, ponieważ akcentuje uniwersalną miłość bliźniego, to jednak trwa niezmiennie przy racjonalnym projekcie jako zadaniu ludzkości¹² (Husserl: 1973 , 174).

Podsumowanie i próba oceny stanowiska Bello

Rozważania nad tożsamością europejską Bello to nie czysto akademicka analiza, lecz interesująca i aktualna propozycja myślowa. Wychodzi ona bowiem naprzeciw wyzwaniom naszych czasów i oczekiwaniom współczesnego człowieka. Jest to naprawdę ważny głos w obecnie toczącej się dyskusji na temat tożsamości i integracji europejskiej oraz ich uwarunkowań. Stawia tezę, czy w takim dziele istotną, szczególną rolę (misję) ma do spełnienia kultura chrześcijańska

¹² O miłości w chrześcijańskim sensie tak m. in. pisze Husserl: „Myślimy tutaj o nieskończonej miłości Chrystusa do wszystkich ludzi i o powszechnej miłości ludzi, którą chrześcijanin musi w sobie budzić, bez której to miłości nie może on być prawdziwym chrześcijaninem”.

wyartykułowana przez filozofię i etos, czy też tylko podrzędną, nie wykluczone, że ważną, ale nie wyjątkową. Mówiąc bowiem słowami M.A. Krapca, w amoralnym liberalistycznym globalizmie usiłuje się na różny sposób (manipulacja historią zwłaszcza najnowsza, promowanie ideologicznych wizji, działania administracyjnie) osłabić tego typu kulturę (Krapiec: 2000, 14). Jeśli jednak tylko przywołamy jej oddziaływanie w przeszłości, to okazuje się, że nie ma podstaw, by od niej odstępować i zarzucić jako normy działania we współczesnej rzeczywistości kulturowej, społecznej i politycznej. Kultura ta, kierująca się rozumem czytającym obiektywną prawdę o rzeczywistości stworzonej przez umysł Boga, kierująca się w swym postępowaniu obiektywnym dobrem, uniwersalną miłością do bliźniego, określała tożsamość narodów, warunkowała ich przetrwanie (również naszego polskiego – o czym przypomniał Jan Paweł II¹³ (Wroczyński: 1994, 63), a także je zespałała i budowała, między nimi wspólnotę ducha (jakkolwiek powstawały napięcia we wzajemnych relacjach, ale to z tytułu absolutyzacji czynnika niepowtarzalności narodu lub jego różnorodności – *Vielfalt*) (Bello: 2016, 29-30). Nieprzypadkowo jako drogowskaz w tej kwestii Bello proponuje głos wielkich filozofów Husserla i Stein, adresowany do Europejczyków na temat tożsamości Starego Kontynentu i jego uwarunkowań. Wyrasta on z ducha greckiej myśli i spuścizny judeochrześcijańskiej kultury i go doskonale wyraża. Skłania do tego, by w centrum stawiać nie *prosperity* (nie treści ekonomiczne – dobro użyteczne), co niestety zagraża Europejczykom w globalizującym się świecie. Mocarstwa dysponujące potęgą gospodarczą narzucają reguły ponadnarodowej gospodarki finansowej, co przyczynia się do tego, że Europę z jej filozoficzną

¹³ Wg. Jana Pawła II nasz naród pośród rozbiorów i okupacji zachował własną suwerenność jako Naród – nie w oparciu o jakiegokolwiek inne środki fizycznej potęgi, ale tylko w dzięki własnej kulturze.

i chrześcijańską tradycją przesłaniają polityczne pryncypia forsowane przez tych, którzy się tej tradycji sprzeniewierzyli. W konsekwencji demokracja zainspirowana przez myśl chrześcijańską zostaje podporządkowana bezwzględny, drapieżny prawidłom finansowym i gospodarczym, z tego powodu może ulec ruinie (Bello: 2016, 162). Głos Husserla i Stein jest już z tego choćby względu ważny, iż przypomina, że zawsze obowiązują i są nie do zakwestionowania oraz wiążą ludzi Zachodu wartości uniwersalne: obiektywne poszukiwanie prawdy o świecie i jej odkrywanie (prawda obiektywna), mądrość jako miara nie tylko poznania, ale i postępowania, dobro nieużyteczne oraz naturalnie filozoficzne poznanie umożliwiające zrozumienie i uchwycenie tychże wartości. Zorientowanie na nie odróżnia Europejczyków i stanowi znak rozpoznawczy ich własnej tożsamości. Niestety, jak podkreślał między innymi Krąpiec, w dziedzinie nauki i naukowego poznania odstąpiono w dużej mierze od realizowania prawdy na rzecz sukcesu i postępu, który także nie liczy się z realnym dobrem człowieka. Pod wpływem karkołomnych myśli wypaczonych filozofii konstruuje się także wypaczone koncepcje poznania naukowego, uściślając je – apriorycznie – już to do czysto subiektywnych wrażeń, już to do zmysłowo jedynie sprawdzalnych kryteriów (Krąpiec: 2000, 13). Głos bardzo znaczący ma tzw. druga Europa – inna kultura, która pojawiła się w okresie oświecenia, inaczej budowana, odwołująca się do innych wartości odartych z odniesienia do transcendencji ze swą wizją rzeczywistości i kultury, zgodnie z którą nie ma jednej, obiektywnej, uniwersalnej prawdy ani też takiego dobra, wszystko jest względne, historyczne, koniunkturalne, tymczasowe (Dłubacz: 1989, 239-240). Pod wpływem tej wizji Europy wartości uniwersalne: poszukiwanie obiektywnej prawdy i nieużytecznego, obiektywnego dobra, a także

mądrości jako normy dla myślenia i działania, uznanie filozofii za przewodnika na drodze ich odnajdywania stawiane są pod znakiem zapytania, przesłaniane, a nawet negowane, wręcz pogardzane, a w ten sposób zagrożone zostały fundamenty tożsamości europejskiej w jej tradycyjnym, klasycznym rozumieniu.

Analizy Bello są znaczące z tego jeszcze powodu, że, przywołując stanowisko Husserla i Stein, umożliwiają poznanie szczególnie przekonującego uzasadnienia, dlaczego należy trwać przy dziedzictwie myśli greckiej i judeochrześcijańskiej. Głos tych myślicieli brzmi bardzo aktualnie i jawi się jako szczególnie godny zastanowienia w kontekście założeń i ustaleń prawnych Unii Europejskiej w odniesieniu do chrześcijaństwa. Otóż w ich świetle chrześcijaństwo, które przecież zaadoptowało fundamenty kultury europejskiej: myśl grecką, rzymską i judaistyczną i ją dopełniło oraz wzbogaciło, nie ukazuje się jako siła nadająca Europie tożsamość, nie przedstawia już wartości ani dla dzisiejszych czasów, ani dla przyszłości. Żyjemy bowiem rzekomo w epoce multikulturalnej (Engels: 2014, 178). Jest to jednak niezrozumiała i nie do przyjęcia teza. Absolutnie nie jest możliwe, aby Europejczycy oderwali się od takiego dziedzictwa. Stein dołącza do głosu znaczących współczesnych myślicieli (między innymi Habermasa), którzy właśnie prezentują taki pogład (Habermas, Ratzinger: 2005). Na gruncie tego dziedzictwa wnosimy wciąż duchowo nieprzemijające dzieła, a zatem bez niego nie moglibyśmy żyć, spełniać siebie i właściwie zrealizować swej misji wobec innych kultur i świata (Stein: 2004, 151). Nic więc dziwnego, że Husserl i Stein dostrzegli wyjątkowe bogactwo myśli i kultury chrześcijańskiej¹⁴ (Bello: 2016, 161). Osobno Husserl zaakcentował unikatowy i uniwersalny

¹⁴ Dodajmy, iż wprawdzie Stein nie proponuje *explicite* chrześcijańskiej drogi dla Europy, ale zdaniem Bello można założyć, że była to jej niewypowiedziana myśl i niewyartykułowana idea, współbrzmiąca z jej kierunkiem życia.

charakter orędzia Chrystusa o miłości. Orędzie, które przekazuje nam patronka Europy wraz z Husserlem, odpowiada treści zadania (wezwania), na które mamy być wyczuleni w naszych czasach, a które sprowadza się do szczególnej troski o duchowy organizm Starego Kontynentu¹⁵ (Schneider: 2016, 261-262). Europa potrzebuje obecnie przede wszystkim przyływu energii duchowej (Bello: 2016, 162). Ponieważ nic nie jest pewne, a więc także i nasza przyszłość, drogę naszego życia może wskazać nie jakaś forma ucieczki w utopię, lecz tylko konstruktywna nadzieja zakorzeniona w treściach kultury chrześcijańskiej, a zatem odwołująca się także do naszej duchowej aktywności. Ostatecznie przyszłość znajduje się w dłoniach Bożych, ale nie zwalnia to ludzi, również w Europie, od współodpowiedzialności (Schneider: 2016, 262). Chodzi przecież o ratowanie szczególnej cywilizacji i kultury, której naprawdę zagraża śmierć duszy. Z takiego pola walki nie można ustąpić, tym bardziej, że życie człowieka - jak to przypomina Apokalipsa - jest ciągłą walką w perspektywie wiecznego zwycięstwa.

Bibliografia

Bello, A. A. 2016. *Europa und die Philosophie: keine zufällige Begegnung*, [w:] *Ambo Europa eine Seele geben*, Jahrbuch der Hochschule Heiligenkreuz, I. Jahrgang.

Bello, A. A. 2010. *Edith Steins theoretischer Beitrag zu einem neuen Europa*, [w:] *Europa und seine Anderen, Emanuel Levinas, Edith Stein, Józef Tischner*, hrsg. H. B. Gerl - Falkovitz, R. Kaufmann und H. R. Sepp, Thelem.

¹⁵ Zadanie to jest akcentowane w naszych czasach przez osoby świadome największego niebezpieczeństwa, jakie zagraża Europie w postaci śmierci jej duszy. Ku naszej nadziei, zgodnie z tym, co podkreśla wybitny niemiecki politolog i filozof polityki Heinrich Schneider, jak długo w Europie będą chrześcijanie świadomi takiego zadania, nie obumrze jej dusza, jakkolwiek może ulec osłabieniu.

- Dłubacz, W. 1989. *Polska na rozdrożu „Człowiek w Kulturze”*. nr 13.
- Dłubacz, W. 1997. *Postać i myśl św. Tomasza z Akwinu*, „Człowiek w Kulturze”, nr 9.
- Engels, D. 2014. *Auf dem Weg ins Imperium. Die Krise der europäischen Union und der Untergang der römischen Republik. Historische Parallelen*, Europa Verlag, Berlin/München.
- Habermas, J., Ratzinger, J. 2005. *Dialektik der Säkularisierung. Über Vernunft und Religion*, Herder Verlag, Freiburg.
- Husserl, E. 1934. *Ms. Trans. A VII 14, Struktur der Erfahrungswelt. Episteme und Doxa. Bekanntheit und Fremde*, Leuven Husserl – Archiv, s. 5, April.
- Husserl, E. 1973. *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität, Texte aus dem Nachlas Zweiter Teil: 1921:1928*, hrsg. von Iso Kern, Den Haag.
- Kiereś, H. 2014. *Uwagi w sprawie kryterium oceny kultury – w związku z tzw. multikulturalizmem*, „Człowiek w Kulturze”, nr 24.
- Krapiec, M. A. 1996. *Wprowadzenie do filozofii*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin.
- Krapiec, M. A. 2000. *Nieprzemijająca nowość chrześcijaństwa*, „Człowiek w Kulturze”, nr 23.
- Schneider, H. 2016. *Ein Endspiel für Europas sterbliche Seele?*, [w:] *Ambo Europa eine Seele geben*, Jahrbuch der Hochschule Heiligenkreuz, I. Jahrgang.
- Raschke, R. 2010. *Edith Stein ander(e)s sehen*, [w:] *Europa und seine Anderen, Emanuel Levinas, Edith Stein, Józef Tischner*, hrsg. H. B. Gerl – Falkovitz, R. Kaufmann und H. R. Sepp, Thelem.
- Spaemann, R. 2006. *Czym jest etyka filozoficzna?* [w:] idem, *Granice*, przełożył J. Merecki, Warszawa: Oficyna Naukowa.

Stein, E. 2004. *Der Aufbau der menschlichen Person*, Herder, Freiburg – Basel – Wien.

Stępień, A. B. 1995. *Wstęp do filozofii*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Wroczyński, K. 1994. *O dobry i rozumny porządek prawny, [w:] U źródeł tożsamości kultury europejskiej*, Lublin: red. T. Rakowski.

Ks. Józef Kożuchowski
Wyższe Seminarium Duchowne w Elblągu
ul. Bożego Ciała 10, 82-300 Elbląg
E-mail: jozefkozuchowski@gmail.com

Barbara Baraniak

**Marzenia, duchowość i mistrzostwo
zawodowe wpisane w dążenia człowieka –
pracownika do kariery zawodowej
w koncepcji Tadeusza W. Nowackiego**

**Dreams, spirituality and professional master
skills wrote in man's aspirations
for the occupational career in concept
Tadeusza W. Nowackiego**

Streszczenie

Tadeusz W. Nowacki twórca pedagogiki pracy w swej koncepcji naukowej dostrzegł problemy marzeń, mistrzostwa zawodowego, wychowania duchowego, kreacji. One współcześnie wpisują się w dążenia karierowe człowieka – pracownika, które mogą być nie tylko awansem, najczęściej utożsamianym z karierą zawodową, ale mogą one nieć również charakter poziomy – charakterystyczny dla jej eksperckiego modelu kariery. Ten często ma wymiar idei, charakterystycznej dla wychowania duchowego i jego poszukiwawczego charakteru, co dobrze wyraża myśl Kartezjusza, że idea jest *”klejnotem, wyszukiwanym przez zdrowy rozum”* (Kartezjusz: Listy, 21), a nim jest *”właśnie znajomość prawdy na podstawie pierwszych przyczyn, czyli mądrość”* (tamże). Ją człowiek musi zgłębić, umieć do niej odnieść się, przekonać, poświęcić jej, jako temu zadaniu szczególnemu, czyli idei. Jej unikatowość wymaga poświęcenia, pomimo, że rzadko jest osiągnięta, a następnie wdrożenia do praktyki, tym samym nadając znaczący wymiar owym poszukiwaniom i dążeniom do idei, dzięki zdolnościom i zaangażowaniu człowieka. Owa idea ilustruje dążenie człowieka do osiągnięcia czegoś nowego, ważnego dla rozwoju własnego, ale i cywilizacyjnego, możliwego dzięki zaistnieniu marzeń, często nie zrażaniu się skalą trudności zadania, wyznaczoną przez idealistyczny jego charakter, zgłębiany przez człowieka, dzięki twórczym działaniom, wyznaczonym

ideami, a wiodącymi i wpisywanymi w mistrzostwo zawodowe.

Słowa kluczowe: marzenia, duchowość, mistrzostwo zawodowe, kariera zawodowa

Abstract

Tadeusz W. Nowacki, the creator of the pedagogy of work, in his scientific conception noticed problems of dreams, professional master skills, spiritual education and creation. Currently they inscribe into the occupational aspirations of humans as employees. They can not be expressed only in the promotion, which is usually identified with the occupational career, but also can and should have a horizontal nature characteristic for an expert model of career. It has usually dimension of the idea, characteristic for the spiritual education and its exploratory character, it is "*the treasure discovered by human's mind*" (Cartesius: Letters, 21), which constitutes "the knowledge of the truth on the basis of the primary cause – wisdom (ibid.) Human has to explore it, be able to refer to it, sacrifice for it, devote to this particular idea. Its uniqueness requires deceiving, although it is rarely achieved and put into practice. Thereby it makes searching for the idea significant, it becomes something new, important for the growth of the civilization, possibly thanks to the dreams, which appear, but do not discourage by their difficulty scale, cause have usually idealistic character, explored thanks to the creative actions and expressed ideas, leading and inscribing into professional master skills.

Key words: dreams, spirituality, professional master skills, occupational career

Wstęp

Problem marzeń (Nowacki: 2010), mistrzostwa zawodowego (Nowacki: 1976) i karier (Nowacki: 2004) to kategorie stanowiące przedmiot wielu badań Tadeusza W. Nowackiego. One jednak pozostają podrzędne wobec duchowości, która wyznacza zakres oczekiwań i potrzeb człowieka, pomagając w uzewnętrznianiu marzeń, karier, a wreszcie mistrzostwa, w tym zawodowego.

Człowiek jako główny podmiot wpisany w triadę pedagogiki pracy, od dawna nurtował i dalej nurtuje kolejne pokolenia uczonych, w tym pedagogów pracy. On w każdym wieku, począwszy już od dzieciństwa, a skończywszy na etapie schyłkowym życia, jest istotą nie tylko rozumną, ale i duchową. Tę prawidłowość dostrzegł już S. Hessen (1887-1950), a następnie zaprojektował swoją koncepcję struktur wychowania, w które włączył wychowanie duchowe (Hessen: 1931, 1991), uznając je za istotne i ważne – obok wychowania fizycznego, umysłowego, etycznego, estetycznego, czy społecznego. Owy duchowy kontekst wyznacza pytanie, czy wszystko co wydarza się w życiu człowieka, to splot różnych sytuacji życiowych, przypadek, czy różnych, trudnych do przewidzenia okoliczności, jak np. zainteresowań, zdolności, pracowitości, a może marzeń, często fantazyjnych, z nutą abstrakcyjności, charakterystyczną nie tylko dla wieku dziecięcego, ale przez niektórych odnajdywana w różnych wydarzeniach życiowych człowieka, w tym zawodowych, ich miejsca i znaczenia dla biografii życiowych człowieka, z kreacją karier z mistrzostwem zawodowym. To ostatnie powinno być dostrzegane przez każdego człowieka – pracownika. Zatem warto spojrzeć na splot wielu czynników wyznaczonych duchowymi potrzebami, wśród których tkwi często kreacjonizm człowieka, ujawniany m.in. poprzez świat marzeń, ważny w odkrywaniu indywidualnego potencjału każdego człowieka. On tkwi w sferze duchowej człowieka i pozwala dochodzić mu do najwyższych, dostępnych dla ludzkości, ziemskich osiągnięć, których wymiarami pozostaje m.in. kariera i jej najwyższy wymiar, jakim jest mistrzostwo zawodowe.

1. Człowiek i jego duchowość kreatorem karierowych marzeń wiodących do mistrzostwa zawodowego

Człowiek powszechnie uznawany za byt dynamiczny, czyli istotę rozwijającą się i dochodzącą do pełni dojrzałości, nie powinien pomijać żadnego

z filarów, a zatem i duchowości. Człowiek powinien rozumieć jej znaczenie, bowiem będąc istotą, w której centralne miejsce spełnia czynnik duchowy. On czyni człowieka osobą, uznawaną za fenomen konstytuujący i pozwalający postrzegać człowieka jako osobę ludzką (Popielski: 2005, 79-81). Interesująca nas duchowość współcześnie uznawana przez wszystkie systemy wychowawcze, odznacza się następującymi cechami:

a/ „duchowość ludzka jest rozumna, tzn. zdolna do obiektywnego poznawania rzeczywistości w procesie abstrakcji umysłowej” (Babicki: 2016, 171);

b/ „duchowość osoby ludzkiej dysponuje zdolnością wartościowania i dokonywania oceny wszystkich przedmiotów przeżyć w odniesieniu do siebie, przybierając postać subiektywizmu jako dobrych, pięknych, prawdziwych itp. w konsekwencji wartościowania, wpływa na zdolności do kochania i łączenia się z dobrem, pięknem i prawdą w swoim przeżyciu, w związku z tym duchowość ma możliwość tworzyć najwyższe ideały Dobra, Piękna, Świętości i realizować je w życie” (tamże);

c/ „duchowość człowieka jest wolna, tzn. w akcie własnej woli może wybierać dobro i brać za nie odpowiedzialność moralną” (tamże);

d/ „duchowość ludzka jest twórcza, czego wyrazem może być potrzeba tworzenia czegoś nowego, a nie tylko odbioru i przeżywania gotowych dzieł sztuki”/ tamże/;

e/ „duchowość człowieka jest otwarta na prawdę metafizyczną, tzn. pragnie przekraczać granice zmysłowego doświadczenia, dążąc do poznania Absolutu – Boga, dlatego duchowość ludzka ma w najgłębszym ujęciu nastawienie religijne” (tamże).

Owo szerokie spektrum rozumienia duchowości staje się zadaniem dla wychowawców, celem pobudzania przez nich swych wychowanków i odnajdywania u nich mocnych stron, m.in. dzięki duchowej sferze osobowości i jej wymiarze inspirującym do dążeń rozwojowych człowieka, wyrażonych m.in. pełnią wszechstronnie

rozwiniętej jego osobowości (Kunowski: 1991, 190-191). Zdolność człowieka do twórczej oceny otoczenia, i poszukiwania w nim inspiracji dla siebie, pozwala często człowiekowi przekraczać granice zmysłowego doświadczenia i wyznaczać zakres nowych zadań dla siebie jego dążeń do nich, czyniąc je edukacyjnym wyzwaniem. Uwzględniając współczesny wymiar edukacji, skupiony na jej użyteczności, zintegrowanej z charakterem przyszłej pracy zawodowej, dążeniami karierowymi, szczególnie rola przypada edukacji zawodowej, cennej nie tylko w rozwoju człowieka, ale i jego autokreacji. Impulsem dla niej powinna być praca zawodowa, jako szansę nie tylko ujawnienia, ale wręcz kreowania nowego oblicza pracy, adekwatnego dla poziomu cywilizacyjnego. Zatem autokreacja to „współformowanie się jednostki przez swe względne autonomiczne wybory i działania” (...) to jest „przyjęte z większym lub mniejszym udziałem własnym” (Pietrusiński: 2009, 71), czyli jest dążeniem wpisanym w sferę duchową człowieka. Wówczas dokonuje się jego rozwój, inspirowany aktywnością, potrzebną do dalszego rozwoju twórczych możliwościami. One ujawniają się poprzez różne impulsy, mogą stać się również marzeniami,” podstawą dążeń” (Nowacki: 2010, 7), „poszukiwania dróg do szczęścia” (tamże), myślenia „o osiągnięciu sukcesu” (tamże), czy „przebudowie własnego wnętrza” (tamże). To przykłady dążeń człowieka, które ukryte w podświadomości człowieka, stają się przydatne dla świadomego rozumienia, zarówno marzeń jak i duchowości (Socha: 2000, 16-33). Badacza tego, podobnie jak T. W. Nowackiego (2010, 23) nie interesuje już podświadomość, kategoria istotna dla Z. Frouda i C. Junga, ale świadomość. Ta rozumiana jest jako „zdolności do przeżywania <<odmiennych stanów świadomości>>”, które T. W. Nowacki (2010, 23) nazywa stanami mistycznymi, a więc zdolności powiększania zakresu świadomości o inne jej poziomy rozumienie, np. <<stanu trzeciego>>. One zdaniem

W. Tatarkiewicza (1886-1980) powstają wtedy, gdy „(...)człowiek nie jest w stanie osiągnąć konkretnego celu, ale poddaje się chwilowym nastrojom, impulsom, które otrzymuje od otoczenia, albo własnego organizmu, coś mu się przypomina, czegoś interesującego słucha lub coś takiego ogląda. Jest to stan przytomności, ale taki, w którym człowiek nie kieruje się swymi myślami i czynnościami, ale poddaje się chwili, nie dążąc aktualnie do jakiegoś celu (...)” (Nowacki: 2010, 23). Przykładami takich stanów może być element autobiografii T. Nowackiego i jego związków z literaturą. Profesor odwołując się do swej sumiennej nauki języków obcych, w tym francuskiego i niemieckiego, przetłumaczył jako dziecko na język polski m.in. „Pieśni o dzwonie” Friedricha Schillera, odkrywając swój kracjonizm, będący wysiłkiem człowieka w powstanie dzwonu (Nowacki: 2005, 183). Inny przykład stanów trzecich to mój własny przypadek, ujęty w biografii, który wpisuję w własny świat swoich marzeń. Wydarzenie dotyczy dzieciństwa, a konkretne wieku 5 lat, kiedy to w sposób spontaniczny wypowiedziałam zdanie <<Wyglądam jak profesor>> a stało się to, po zobaczeniu własnego odbicia w lustrze, z otrzymaną torbą w prezencie od Chrzestnej i założoną na ramię. Nieosiągalny na owe czasy cel, wyznaczył dla mnie przyszłościowy punkt dążeń. To magiczne zdanie, wypowiedziane przeze mnie, stało się kreatorem mojej przyszłości, wiodącej po wyboistej drodze, która powoli przekształcała bajkową przygodę w rzeczywistość, nadając jej realny wymiar (Encyklopedia Osobistości Rzeczypospolitej Polskiej – Britishpedia, 2017). To przykłady stanów trzecich, zaczerpnięte z autobiografii. Pokazują one, że ”ich nie można stworzyć czegoś na zawołanie, pomysły rodzą się same. Można tylko zwrócić na nie, większą uwagę i cieszyć się nimi” (Nowacki: 2010, 23) Dostrzeżony w nich kracjonizm te cecha duchowości ważna dla marzeń. Dobrze, aby legł on u podstaw upowszechniania również edukacji, w tym

zawodowej, jako źródła i warunku przemian, autokreacjonizmu, wyzwalającego twórczość u człowieka, staje się drogą rozwoju oraz pozyskiwania i wytwarzania coraz to nowszych materiałów, narzędzi pracy, warunków jej pracy. owe pomysły osadzone w kreacjonizmie, decyduje o postępie technicznym, o warunkach pracy, życia i rozwoju współczesnych społeczeństw. Technik i ich nowych zagadnień człowiek musi się wciąż uczyć, pomimo, że zostały stworzona przez człowieka, to służą również człowiekowi, zarówno jemu jako twórcy, jak i innym podmiotom je użytkujących, ilustrując znaczącą rolę tych przemian w przechodzeniu od natury do kultury i budowaniu bardziej nowoczesnego społeczeństwa. Tezę tę realizuje aktywność twórcza człowieka, która ma miejsce nie tylko w sferze artystycznej, ale nie pozostaje obca konstruktorom, technologom, innowatorom czy naukowcom (Baraniak: 2004), tkwi w duchowości (Babicki: 2016, 170-180), a ujawniana również w marzeniach ludzkich (Nowacki: 2010). Owa twórczość jest najważniejszą cechą gatunkową człowieka, która wchłania wszystkie drobniejsze i węższe osiągnięcia, jak np. racjonalizatorstwo, wynalazczość, czy modną ostatnio transgresję. Ona pozwala na przekroczenie dotychczasowych granic, możliwości ludzkiego działania, nadając nową siłę napędową innowatorom i impulsy do poszukiwania, odkrywania i promowania nowych osiągnięć, jako dzieł ludzkiego umysłu. W ten sposób transgresja ta pozwala odejść człowiekowi od danego bytu i stać się własnym twórcą i twórcą własnego świata – cywilizacji materialnej i kultury duchowej. Człowiek taki jest niespokojny, ma poważny stosunek do świata i szuka w nim własnego świata, tworząc nowe zjawiska dostosowane do okoliczności i poziomu technicznego oraz opanowanych przez człowieka sił natury. Transgresja tkwi w każdym człowieku, którą tylko trzeba uświadomić sobie i celowo rozwijać (Nowacki: 2006, 123). Ludzie o tych cechach

i uświadomieniu jej posiadania nazywani są HOMO CREATORAMI (Niemiec: 2003), a efekty ich pracy wyrażają udoskonalone narzędzia i maszyny, które dają korzyści ekonomiczne pracy, m.in. skracanie jej czasu, zmniejszenie wysiłku fizycznego człowieka, którego ciężka mozolna praca jest zastępowana nowszą maszyną, automatem, a współcześnie coraz częściej robotem (Baraniak: 2004). Nowe sposoby pracy poprawiają warunki i środowisko pracy człowieka, zmniejszają zapylenie, hałas, wibracje, które towarzyszą prostym, prymitywnym technologiom (Baraniak: 2016). Przyczyniają się do pokonywania zmęczenia psychicznego człowieka, zwiększenia wydajności oraz efektywności pracy i produkcji, ilustrując nie tylko dominację człowieka nad rzeczami, ale twórcę przemian cywilizacyjnych, którym na wciąż pozostaje człowiek. Tę prawidłowość dostrzegł już Sługa Boży, Kardynał Stefan Wyszyński; artykułujący dwa następujące cele dla potrzeb człowieka i jego pracy, a mianowicie :

- doskonalenie rzeczy,
- udoskonalanie człowieka pracującego (Wyszyński: 1991, 10).

Zdaniem Kardynała owe dwie tezy to punkt wyjścia dla postępu społeczno-gospodarczego, wejścia do nowej cywilizacji ludzkiej, ważnej dla postępu moralno-religijnego oraz dla kultury świata, możliwa dzięki cechach człowieka pracującego, również tych ukrytych. Są one ważne w wykonywaniu pracy zawodowej, a przejawiają się w kształtowaniu dążeń do sukcesu, rozwijają inicjatywy w pracy, ujawnione np. racjonalizatorstwem, kojarzonym również z twórczością człowieka, chęcią pracownika do starannie realizowanych nowych zadań, jego zaangażowania w tę nową formułę pracy itp. To ważne elementy osobowości zawodowej (Nowacki: 2004, 24-31), które pozwalają postrzegać pracę w kategoriach wartości i nadawać jej sens, wyzwalając twórczość (Nowacki: 1980, 46-50), to wreszcie „przejaw duchowości człowieka wyzwolonej

z więzów zmysłowości” (Nowacki: 1980, 46-50), niekiedy objawiane w snach, jednej z form marzeń, ilustrujących wyraz dążeń i pragnień człowieka, za sprawą „ducha ludzkiego uwolnionego od nakazów społecznych i obowiązków (Nowacki: 2010, 19), które tworzy życie, wyzwala pomysły w marzeniach sennych, ujawniających czyste pragnienie duchowe” (tamże, 33). Duch ludzki towarzyszy również marzeniom dziennym, a ich cechą charakterystyczną jest „swobodna <<żegluga>> wyobraźni, odpowiadająca strumieniowi życia uczuciowego, a zrywająca z wnioskowaniem opartym na argumentach, charakterystycznych dla myślenia” (tamże, 33). Istotną „cechą marzeń jest to że są one krainą wolności” (tamże, 34), wyrazem szoku wywołanego nagłym przerwaniem niewątpliwie błogostanu, w jakim powstają marzenia” (tamże, 34), skutkujące genialnym rozwiązaniem, niekiedy odkryciami, wartymi głębszego poznania, a następnie upowszechnienia. Dlatego marzenia najczęściej dotyczą zjawisk i różnych sytuacji życiowych, wzbogacających stan poznany, czyli przeszły, a treści wydające się jako zupełnie fantastyczne, jak i związane i rzeczywistością, ilustrują nie tylko „krajną zupełnej, integralnej wolności człowieka” (tamże, 49), ale stają się często impulsem nowych rozwiązań. Owy aspekt twórczy towarzyszy również pracy i to nie tylko w sferze artystycznej, ale w każdej dziedzinie (Baraniak: 2004). Konsekwencją twórczego wkładu konstruktora, projektanta czy technologa w procesie pracy jest zmiana jej charakteru, która wymusza na pracowniku potrzebę podwyższania kwalifikacji (tamże), które umożliwiają człowiekowi skuteczne realizowanie nowych zadań zawodowych, wynikających z postępu technicznego i technologicznego, potrzeby przewyciężania tendencji od rutyny, naśladownictwa, przeciętności, przekraczania granic swojej wiedzy i swoich umiejętności oraz stawania się podmiotem transgresyjnym (Jeruszka: 2006; Czerwińska: 2009,

250-257), charakterystycznym dla duchowości człowieka (Kunowski: 1991). Cechy te pozwalają na wyzwalenie człowieka jako podmiotu z fatalistycznego przekonania o możliwości zmiany swojej osobowości i potrzeby sprostanie coraz to nowszym wyzwaniom współczesnego świata. Tezę tę podkreśla A. Maslow w teorii motywacji, uważając, że „nigdy nie zrozumiemy ludzkiego życia, jeśli nie weźmiemy pod uwagę jego najważniejszych dażeń. Rozwój, samorealizacja, dążenie do zdrowia, poszukiwanie tożsamości i autonomii, tęsknota za doskonałością, to powszechne dążenie ludzkie” (1996, 13). Zgodnie z teorią autokreacji (Turoś: 2006) oraz teorią motywacji (Maslow: 1996), praca ujmowana jest w kategoriach wartości, a więc jako sensowna, użyteczna, potrzebna, dokładna, szanowana, dostosowana do możliwości człowieka, rozwijająca, dowartościowująca (Furmanek: 2000, 172-173; Furmanek: 2006; Wiatrowski: 2004), umożliwiająca samorealizację (Lewowicki: 2003, 15), ale także godna człowieka i jego urzeczywistnienia się w procesie pracy, odczuwania podmiotowości (Moskwa: 2006, 86). Wymienione cechy pracy łączą się z kształtowanymi postawami w procesie edukacji zawodowej, a więc w procesie kształcenia i wychowania. W połączeniu z autokreacją, rozumianą „jako proces uczenia się, twórczego funkcjonowania w obranym, wyuczonym i wykonywanym zawodzie” (Nowacki: 2006, 9), cechy te nadają procesowi edukacji zawodowej wymiar humanistyczny, czyniąc człowieka zdolnym do:

1. wychowanie do sterowania własnym losem, poprzez przyswajanie sobie uniwersalnych prawd o życiu ludzkim i umiejętności wyboru wartości do ciągłego doskonalenia swojej osobowości (w aspekcie społecznym i indywidualnym);
2. rozwinięcie motywacji pracy i kształtowania postaw warunkujących właściwy stosunek do pracy, jak i pełną identyfikację z zawodem i ze środowiskiem pracy;

3. wychowanie pracownika chcącego i umiejącego pełnić rolę podmiotu;
4. zespalandzie interesów indywidualnych i społeczne, a także często wzajemne sobie podporządkowanie;
5. wychowanie pracownika umiejącego żyć i pracować w warunkach gospodarki rynkowej, ryzyka zawodowego itp.;
6. wychowanie członków wspólnoty europejskiej, tj. ludzi, którzy rozumieją sens zjednoczenia Europy oraz potrzebę jego realizowania i umacniania;
7. wychowanie człowieka jako wolnego obywatela państwa demokratycznego, rozumiejącego dokonujące się przeobrażenia w różnych dziedzinach życia i uczestniczącego w nich, znającego swoje prawa i obowiązki oraz czującego się zobowiązanym do ciągłego doskonalenia siebie oraz swego otoczenia (Wiatrowski: 2000, 7-9).

Duchowość decydująca zatem o obrazie człowieka, wpisuje się w jego „rozwój, który jest możliwy dzięki woli jednostki i jej uczestniczeniu w określonych zdarzeniach życiowych” (Kielar-Turska: 2000, 285). Jest ona efektem osiągnięcia dojrzałości psychicznej, czyli zdolności do decydowania o sobie, odkrycia sensu własnego istnienia i odnalezienia własnej tożsamości, a przez to próby określenia siebie (tamże). Dorastający podmiot jest zainteresowany wiedzą o sobie, poprzez refleksję nad sobą i poszukiwanie odpowiedzi na pytania:

- 1) Jaki jestem?
- 2) Co mnie interesuje?
- 3) Kim chcę być?

Odpowiedzi na nie zawiera koncepcja przyszłości, której elementem jest projekt kariery zawodowej (Herr, Cramer: 2001). Chodzi w niej o określenie siebie, o dokonywanie samodzielnych wyborów, np. dotyczących dalszego kształcenia połączonego z projektowaniem ścieżki kształcenia zawodowego, odpowiadającego wybranemu zawodowi, który pozwoli

określić przyszłe miejsce podmiotu w społeczeństwie, w tym w pracy zawodowej.

Wybory często doprowadzają do przeżywania konfliktu między samodzielnością a lękiem przed odpowiedzialnością. Dualizm ten E. Erikson określił mianem kryzysu tożsamości, który wyraża trafność decyzji zgodnej z własnym Ja, własnymi wartościami i ideałami, potrzebami i oczekiwaniami. Przypada on na okres dorastania człowieka, w którym kształtuje on swoje cele, plany dostosowane do umiejętności ich realizacji. Jest to etap planowania swojej przyszłości, wpisywania jej w modele karier zawodowych, rozpoczynających się najczęściej wraz z podjęciem pracy, ilustrującej dojrzałość intelektualną, emocjonalną oraz społeczną, edukacyjnie przygotowanego podmiotu. Osiągając ją, człowiek dalej doskonali się zawodowo, ale także przyjmuje i pełni różne role społeczne, w tym zawodowe, wyrażonego jego myśleniem o karierze zawodowej i jej modelach, ukierunkowanych na:

- awans – osoby dążące przez karierę zawodową do awansu w hierarchii stanowisk pracy,
- bezpieczeństwo – osoby zorientowane na utrzymanie osiągniętych już pozycji,
- kreatywność – osoby preferujące model kariery zawodowej umożliwiający im wykonywanie kreatywnej pracy,
- wykorzystanie umiejętności, autonomię – osoby preferujące w pierwszej kolejności swobodę i samodzielność w wykonywaniu pracy (Pocztowski: 2003, 342-344).

Zatem planowanie kariery zawodowej, jak i życiowej wymaga głębokiej autorefleksji opartej na wzorcach odniesienia i otwartości umysłu, z jednoczesnym zachowaniem dozy sceptycyzmu, na co zwraca uwagę Aftamańczuk (2000), wyprowadzonej z duchowości człowieka, a opisanej przez:

- ukształtowaną hierarchię wartości, cenioną w przyszłej pracy zawodowej;
- wiarę w siebie i przyszłe osiągnięcia zawodowe;
- aspiracje edukacyjne i zawodowe;
- przyszłe miejsca pracy oraz alternatywne plany działania w sytuacji braku możliwości znalezienia pracy w wyuczonym zawodzie (Lelińska: 2006,15).

Owy plan kreują relacje między zdolnościami a wymaganiami zawodu. Ich uchwycenie umożliwia optymalny wybór zawodu, ukazany jego karierowym nurtem, stwarzającym szanse podjęcie optymalnych decyzji, dotyczących nauki zawodu, życia zawodowego człowieka, wiodącego do kariery zawodowej. Dlatego człowiek już od dzieciństwa, przez okres nauki, aż do dorosłości – powinien być przygotowywany do wykorzystywania swych zdolności i talentów, wpisanych w sferę duchowości, ważną nie tylko dla kształcenia, w tym zawodowego, ale i dla rozwoju nurtu karierowego, bowiem zarówno jedno jak i drugie mają wymiar całościowy, a swe źródło mają w duchowości człowieka, pozostając ważnymi dla dążeń nie tylko karierowych człowieka, ale i do mistrzostwa zawodowego.

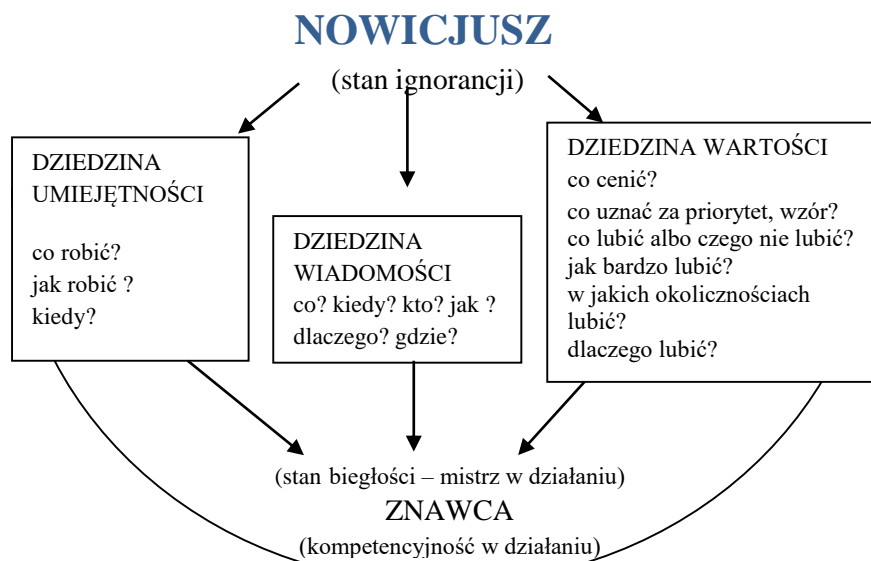
2. Mistrzostwo nie tylko karierowym, ale duchowym i marzeniowym spełnieniem człowieka obywatela – pracownika

Mistrzostwo to etap wieńczący program rozwoju człowieka, który trwa przez całe życie, a jego wyrazem jest samospełnienie się zawodowe, będącego wyrazem obserwacji procesu pracy, rozmyślenia nad jego udoskonaleniem, rozmów z współpracownikami i przełożonymi nad wdrożeniem pomysłu wraz z korzyściami z niego płynącymi, wreszcie gruntowniejszym poznaniem wiedzy o proponowanym nowym rozwiązaniu, poprzez studiowanie literatury, czyli obcowania z treściami napisanymi „*przez osoby zdolne nas pouczać*” (Kartezjusz: 2008, 22), na podstawie *Listu Kartezjusza z 1647 r.* lub udział

w zorganizowanej edukacji, unaoczniając człowiekowi jego zdolności i umiejętność ich skierowania „*ku szukaniu mądrości*” (tamże, 21) Wyrazem jej wdrażania będą nowe rozwiązania, w tym przypadku w procesie pracy, ilustrujące próbę oderwania się człowieka od myślenia zmysłowego na rzecz szukania nowego „*wyższego przedmiotu*” (tamże, 21) chociaż pracownicy jeszcze nie wiedzą, jakiego to szukać przedmiotu. Poznają go tylko ci, którym „*szczęście sprzyja jak najwięcej, którzy mają obfitość zdrowia*” (tamże), poszukiwanie uczynią „*klejnotem, wyszukiwanym przez zdrowy rozum*” (tamże, 21), a nim jest „właśnie znajomość prawdy na podstawie pierwszych przyczyn, czyli mądrość” (tamże). Ja człowiek musi zgłębić, umieć do niej odnieść się, przekonać, a następnie wdroyć. W tej kartezjuszowskiej maksymie zamyka się idee edukacji człowieka pracującego, który nie jest tylko wytwórca procesu pracy, ale również jego twórca. Osiągnięcie mają miejsce we wszystkich zawodach, co dostrzegł na gruncie pedagogiki pracy Tadeusz W. Nowacki (1980) ale ich postrzeganie jest różne, ze względu na społeczny wymiar zawodu. Dlatego wciąż wyższa jest ranga mistrzostwa i jego twórczych wymiarów w tzw. profesjach, czyli zawodach wymagających długiego uczenia się, aniżeli w np. zawodach rzemieślniczych, bowiem wykonywanie tych pierwszych nadaje już wyższy prestiż społeczny człowiekowi, aniżeli ma to miejsce w pospolitych zawodach, takich jak np. fryzjer, piekarz, kelner, których dobra, sumienne, rzetelna praca również pozwala wypracować tzw. własną markę zawodową, pozwalającą postrzegać jej wykonawcę w kategoriach mistrza. On potrafi nie tylko dostrzec znamiona postępu i potrzebę ich wprowadzania, ale ową potrzebę rozumie, czyniąc ją prawdą, zgodnie z tezą Descartes’a, że „*prawda jest to co rozum jasno i wyraźnie pojmuje*” (Kierski: 2008, 13), a „*pięknem jest to co jasne i wyraźne*” (tamże) będące estetyczną tezę, zaprojektowaną przez

Boileau w XVIII w oparciu o wcześniejszą myśl Kartezjusza. Obie te tezy wpisał w podstawy swego zaprojektowanego modelu Tadeusz W. Nowacki, tzw. szczeblowego systemu doskonalenia zawodowego, adresowanego do wszystkich grup zawodowych (Nowacki: 1976, 109-121; Nowacki: 1999, 2001). Odnosząc kartezjuszowskie tezy do koncepcji szczeblowego systemu doskonalenia pracownika, pozwalają one na połączenie racjonalizacji pracy z jej estetyką, które pracownik nie tylko wyraźnie pojmuje, ale dostrzega konieczność ciągłego własnego rozwoju, w czym pomocne stają się procesy doksztalcania i doskonalenia zawodowego. Wyższy poziom kwalifikacji sprawia, iż człowiek postrzega inaczej swój udział w pracy zawodowej, swój wkład w wytwarzane wytwory pracy, dostrzegając w nich własną pracę, wyrażoną przeniesieniem swoich kwalifikacji na wytworzony wytwór, a także rolę i jego udział w zaspakajaniu coraz wyższych codziennych potrzeb obywateli. Ich nabywanie stanowi wyraz uznania dla jej wykonawców, a wykonawców napawa zwyczajną ludzką dumą, utwierdzając w przekonaniu o słuszności podejmowanych przez siebie wysiłków na rzecz doksztalcania i doskonalenia zawodowego, przydatnych nie tylko w pracy pracownika, ale niezbędnej każdemu człowiekowi w zaspakajaniu jego codziennych potrzeb, a także firmie – w budowaniu coraz bardziej pozytywnego jej wizerunku na rynku pracy, ale i dystrybutora różnych, nowszych i bardziej przydatnych dóbr służących człowiekowi, a przez to chętnie nabywanych przez niego. W ten sposób koncepcja Tadeusza W. Nowackiego wpisuje się we współczesny racjonalistyczny system zapoczątkowany przez Kartezjusza (Kierski: 14) z człowiekiem jako osobą myślącą „*Myślę więc jestem*”, ale również w model rozwojowy pracy, zapoczątkowany przez Piusa XI, a kontynuowany również przez Kardynała Stefana Wyszyńskiego, wedle których udoskonaleniu podlega

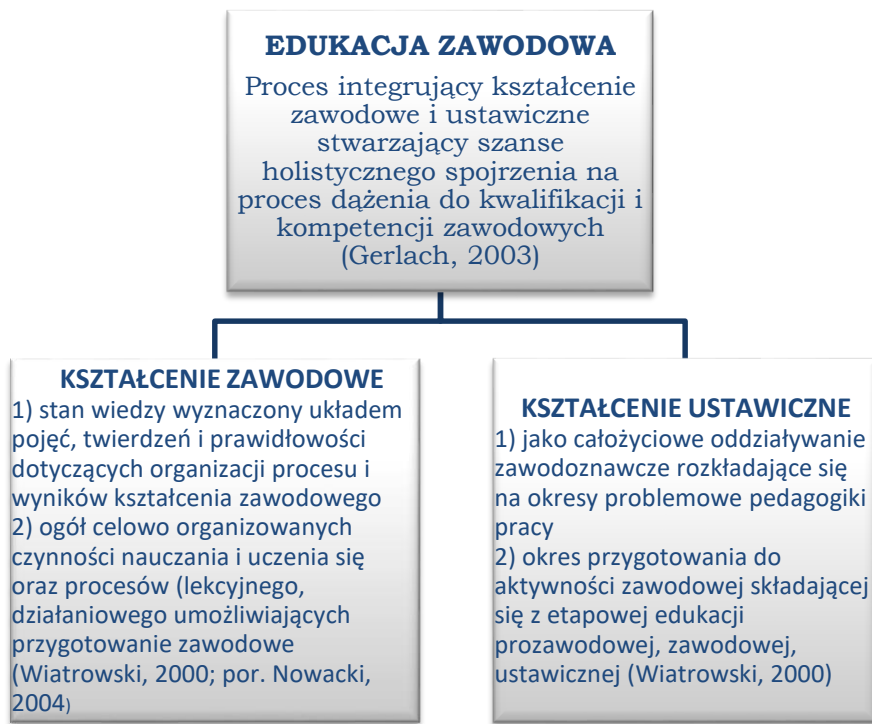
nie tylko tworzywo pracy, ale jego twórca, czyli człowiek, jako osoba myśląca (Wyszyński: 1991, 21) Taki wymiar – zdaniem Kardynała Stefana Wyszyńskiego (1991, 20) – ma tylko praca człowieka jako istoty rozumnej i wolnej, która realizuje dwa następujące cele: 1. udoskonala rzeczy; 2. udoskonala człowieka pracującego (tamże), stając się przez to punktem wyjścia dla postępu społeczno-gospodarczego, dla cywilizacji ludzkiej, dla postępu moralno-religijnego oraz dla kultury świata, w czym pomocne stają się procesy szkolenia, samokształcenia, a także doksztalcenia i doskonalenia zawodowego, celem dochodzenia do biegłości, za sprawą przekształcania czynności w umiejętności, a tych w nawyki i sprawności, które przenoszą człowieka, najpierw uczącego się, a potem pracującego, ze stanu ignorancji do stanu biegłości (zob. rys. 1)

Rys. 1. Cel procesu dydaktycznego (za: Davies, 1981 z własną modyfikacją)

czyli nie tylko wykonywania czynności, ale ich przekształcania w wyższe poziomy, jakimi pozostają już

nie umiejętności, ale sprawności, w czym zasadne jest nie tylko doksztalcanie i doskonalenie zawodowe. Dzięki nim człowiek w procesie pracy będzie poszukiwał bardziej skutecznych rozwiązań, wiodących do ekonomicznych korzyści, utożsamianych z racjonalizacją pracy, ważną dla mistrzostwa zawodowego. Ono zarezerwowane dla mistrza, wiedzie przez permanentną edukację, w tym przypadku zawodową, integruje szkolne oraz pozaszkolne kształcenie zawodowe, określane mianem przez R. Gerlacha (2003, 171) edukacji zawodowej, jako procesu integrowania kształcenia zawodowego i ustawicznego. Umożliwia wzajemne przenikanie się obszarów tematycznych niezbędnych do przygotowania do kwalifikacji zawodowych i dalszego rozwoju zawodowego, a także kształtowania postaw zawodowych – wyrażanych stanem mobilności zawodowej, elastyczności, inicjatywności oraz przedsiębiorczości (Wiatrowski: 2003, 25-26), a realizowanych w różnym czasie, nie tylko w szkolnym systemie kształcenia, w tym zawodowego, ale również i ustawicznego (zob. rys. 2). Rozpatrywanie tych procesów łącznie, jak twierdzi R. Gerlach (2003, 171), wydaje się uzasadnione, albowiem edukacja szkolna uznawana jest dzisiaj za podstawę dalszego, trwającego do końca życia kształcenia, w czym pomocne wydają się procesy doksztalcania i doskonalenia zawodowego oraz wpisywania się w wypełnianie idei całościowego uczenia się, akcentowanego w wielu współczesnych raportach oświatowych (Faure: 1975; *Biała Księga*: 1997; Delors: 1999; Mayor: 2001), umożliwiając dochodzenie do mistrzostwa w zawodzie (Nowacki: 1983), dzięki uczestnictwu w pozaszkolnych formach, jakich jak kursy, głównie kwalifikacyjne, a także studia podyplomowe, czy samokształcenie (Baraniak: 2010, 197).

Rys. 2. Struktura edukacji zawodowej (model własny)

Różne formy szkoleniowe, doksztalcania i doskonalenia umożliwiają dostosowanie umiejętności i sprawności zawodowych do wymagań procesu pracy. Ponadto stanowią one elementy rozwoju zawodowego pracownika, jego awansu, wpisanego w szczeblowy system doskonalenia zawodowego, który stwarza pracownikom możliwości rozwoju w ciągu całego życia zawodowego, czyli. przechodzenia z niższych poziomów zatrudnienia, począwszy od robotnika niewykwalifikowanego do poziomu nawet inżyniera i dalej, co ma miejsce w „przechodzeniu z jednego szczebla zawodowego na następny” (Nowacki: 1976, 24), a ich miejscem – podobnie jak w procesie kształcenia – są szkoły systemu oświaty (tamże, 24). Drugi wątek dochodzenia do mistrzostwa zawodowego to procesy doskonalenia zawodowego. Odbývają się one

poza głównym systemem szkolnym i po zakończeniu kształcenia specjalistycznego. To ostatnie jest etapem zdobywania kwalifikacji, nie występuje samodzielnie. Obejmuje ono umiejętności i wiedzę potrzebną na konkretnym stanowisku pracy, opanowywana pod kierunkiem instruktora (tamże, 28-29) celem:

doprowadzenia do opanowania współczesnego wyposażenia technicznego i rozumienia procesów technologicznych, jak również metod organizacji pracy w danej specjalności,

- opanowania umiejętności wykonywania rozmaitych operacji i pogłębieniu potrzebnej wiedzy oraz jej stosowania w ramach danej, znormalizowanej technologii i organizacji pracy;
- opracowaniu ekonomicznych i wydajnych sposobów pracy, charakterystycznych dla sprawnie pracujących pracowników danej specjalności;
- umiejętności pełnego i skrupulatnego korzystania z dokumentacji technicznych, procesowych itp.;
- wprowadzania w procesy współdziałania i współpracy w zespołach pracowniczych;
- wdrażania do bezpiecznej pracy zawodowej;
- rozwijania, utrwalania stosunku do oszczędności w procesie pracy;
- pogłębiania i utrwalania kultury pracy (Nowacki: 1976, 29-30).

Wdrażanie pracownika do procesu pracy uzasadnia celowość odbywania kształcenia specjalistycznego w zakładach pracy. Doskonale jest ono rozwinięte w zawodach medycznych, włącznie z zawodem lekarza i jego rocznym praktykowaniem. Analogie można dostrzec również w praktycznym kształceniu w zawodach rzemieślniczych w Polsce oraz w dual systemie, zainteresowanym kształceniem tzw. fachowców. W tym celu podpisywane są umowy z pracodawcami i uczniami dla odbycia praktyki zawodowej, niezbędnej dla przyszłego zatrudnienia na

stanowiskach praktykowania. Rozwiązania te mają miejsce w takich krajach, jak np. Austria, Niemcy, gdzie uczniowie – praktykanci pracujący w ramach podpisanych umów na kształcenie zawodowe uczą się pracując na stanowiskach, na które powrócą po ukończeniu szkoły. Powyższe przykłady pokazują rolę i znaczenie dobrze zorganizowanego kształcenia praktycznego, podczas trwania którego praktykujący uczeń może poczuć się jak potencjalny pracownik. Przewiduje się ten model wdrażać w aktualnej reformie systemu edukacji zawodowej (www.men.gov a dn. 17.03.2017).

Współcześnie problemy te nie są do końca rozwiązane, a ich propozycje przedstawiają modele karier zawodowych, w których wciąż zasadna pozostaje adaptacja społeczno – zawodowa, której najczęstszym rozwiązaniem pozostaje staż pracownika, odbywany pod kierunkiem opiekuna, mentora, czy innej uprawnionej osoby, spełniającej rolę adaptacyjną do procesu pracy zawodowej. Ona pomaga w decyzji o potrzebie nieustannego uczestnictwa w dalszej edukacji, opisaney różnymi procesami edukacji pozaszkolnej. Przykłady owych struktur spotykane są na co dzień w każdym zawodach (Nowacki: 1976, 90-91), w tym tak popularnych, jak np. przejście z czeladnika w status mistrza, co jest szczególnie pożądane w wszystkich zawodach rzemieślniczych/ fryzjer, piekarz, cukiernik, krawiec itp./ czy utożsamianie mistrza w zawodzie nauczyciela, wyrażonego przejściem ze stanowiska nauczyciela stażysty, przez nauczyciela kontraktowego, mianowanego do dyplomowanego zwieńczonego honorowym tytułem profesora oświaty / Rozporządzenie MEN o /itp. Przywołane te ostatnie, jak i przez Tadeusza W. Nowackiego przykłady, pokazują iż droga dojścia do mistrzostwa zawodowego nie jest prosta, aczkolwiek możliwa w każdym zawodzie. Osiągnięcie tegoż statusu to potrzeba wielu zabiegów spełniających rozliczne wymagania, w tym związane z procesami dokształcania

i doskonalenia zawodowego, dopełniane odpowiednim stażem zawodowym, czyli doświadczeniem, dzięki któremu pracownik przechodzi z umiejętnościowego poziomu czynności zawodowych, do stadium sprawnościowego, charakterystycznego dla incydentalnych osiągnięć kojarzonych z sukcesami zawodowymi. One ewaluują w kierunku ideału zawodowego, dla którego ważne jest zdążanie do najwyższych życiowych wartości, zgodnie z sentencją „*prawda doskonalili intelekt, dobro rozwija wolę, a piękno kształtuje uczucia*” (Półturzycki: 1996, 39), której wartości uniwersalne, czyli prawda, dobro i piękno, traktuje się jako byty wzorcowe, co oznacza, że najwyższy ich poziom znajduje się poza zasięgiem ludzkiego życia i działania, bowiem człowiek nigdy w pełni ich nie osiągnie tj. „*nie pozna pełnej i całkowitej prawdy o sobie i świecie*” (...) „*nie osiągnie pełni dobra, bo każde z nich skażone jest cząstką zła*” oraz (...) „*nigdy nie ujrzy piękna pełnego, bez skazy*” (Denek: 1994, 19). Zatem dążenie do mistrzostwa zawodowego, czyli ideału zawodowego, uznawanego za ważne wartościowe zadanie człowieka, wyrażone powinnością, czyli potrzebą poznania oraz kształtowania wartości, ich rozumienia oraz ich roli i znaczenia, nie tylko dla mistrzostwa zawodowego, ale satysfakcji zawodowej i osobistej, opisywanego dumą zawodową, godnością zawodową, społecznie akceptowaną postawą, upowszechniania postaw gotowych do inicjatywności, dążenia do mistrzostwa zawodowego wraz z ukazywaniem trudności towarzyszących temu wyzwaniu. Ono swe źródło mają sferze duchowej, którą każdy powinien zgłębić i w niej dostrzec swój potencjał zawodowy i rozwojowy, niekiedy ujawniany przez świat marzeń, jako swej wewnętrznej potrzeby swych dążeń.

Podsumowanie

Podjęte rozważania pokazują, że wciąż jest zasadne ukazywanie złożoności współczesnej pracy zawodowej, dla której najważniejszym obecnie jest

kapitał ludzki z każdym indywidualny jej podmiotem, jego twórczością, kreacjonizmem, marzeniami o mistrzostwie, wydobytymi z duchowej sfery osobowości. To tylko on jest w stanie sprostać trudnościom współczesnej pracy, któremu należy ukazać najwyższe ideały pracy. On będzie starał się im sprostać, podejmując doksztalcanie i doskonalenie zawodowe, będące alternatywą na obawy przed utratą pracy i stania się osoba bezrobotną. Wreszcie podjęta edukacja pozwoli dostrzec pozytywy pracy, identyfikować się z nimi, czyli myśleć o mistrzostwie, którego ważnymi instrumentami będzie sprawne, skuteczne, a przez to ekonomiczne zachowania w procesach pracy, akceptowane przez pracodawców, a poparte procesami doksztalcania i doskonalenia zawodowego, wpisujące się w szczeblowy system tego ostatniego, korelujący z Europejskimi i Krajowymi Ramami Kwalifikacji, opisane wymaganymi osiągnięciami, oczekiwanymi, zarówno przez pracodawców jak i pracowników, uświadamiającymi im potrzebę swego wewnętrznego odkrywania, innego dla każdego z nas, bo wpisana w indywidualną sferę duchową każdego z nas.

Bibliografia

- Aftamańczuk, K. 2000. *Kariery zawodowe w prognozach na XXI w Edukacja i dialog*, nr 3.
- Babicki, Z. 2016. *Duchowy wymiar opieki nad dzieckiem*. Warszawa: W. Pedagogika wobec duchowości –duchowość wobec pedagogiki. Red. Z. Babicki, D. Stępkowski.
- Baraniak, B. 2010. *Współczesna pedagogika pracy z perspektywy edukacji, pracy i badań*. Warszawa.
- Baraniak, B. 2008. *Edukacja w przygotowaniu człowieka do pracy zawodowej*. Warszawa.

- Baraniak, B. 2006. *Szkolny i pozaszkolny system kształcenia zawodowego*. Warszawa: W. Edukacja a rynek pracy. Red. S. M. Kwiatkowski, A. Bogaj.
- Baraniak, B. 2004. *Kwalifikacje i kompetencje oczekiwanymi kategoriami współczesnej pracy*. Pedagogika Pracy, nr 43, 44.
- Biała Księga Kształcenia i Doskonalenia. Na drodze do społeczeństwa uczącego się*. 1997. Warszawa-Radom.
- Czerwińska, M. 2009. *Aktywność twórcza w procesie rehabilitacji osób z niepełnosprawności wzroku – refleksja między terapią a sztuką*. Warszawa: W. Dylematy (niepełno) sprawności – rozważania na marginesie studiów kulturowo – społecznych. red. M. Dycht, L. Marszałek.
- Davies, I. V. 1981. *Instructional Technique*. New York.
- Delors, J. 1998. *Edukacja, Jest w niej ukryty skarb*. Warszawa.
- Denek, K. 1994. *Wartości i cele edukacji szkolnej*. Poznań-Toruń.
- Baraniak, B. 2017. *Encyklopedia osobistości Rzeczypospolitej Polskiej*. London: Britishpedia Biogram.
- Faure, E. 1975. *Uczyć się, aby być*. Warszawa.
- Froud, Z. 1987. *Psychopatologia życia codziennego. Marzenia senne*. Warszawa.
- Furmanek, W. 2006. *Zarys humanistycznej teorii pracy*. Warszawa.
- Furmanek, W. 2000. *Podstawy edukacji technicznej*. Rzeszów.
- Gerlach, R. 2003. *Edukacja zawodowa nie tylko dla rynku pracy*. Bydgoszcz: W. Edukacja wobec rynku pracy. Realia – Możliwości – Perspektywy.

- Herr, E. L., Cramer, S. H. 1984. *Career Guidance and Counseling Through the Life Span Boston*. Toronto: Little, Brown&Company.
- Hessen, S. 1931. *Podstawy pedagogiki. Podstawy pedagogiki*. Warszawa.
- Kardynał Stefan Wyszyński. 1991. *Duch pracy ludzkiej*. Warszawa.
- Kartezjusz. 2008. *Rozprawa o metodzie. Rozmyślenia nad zasadami filozofii*. Warszawa.
- Kielar-Turska, M. 2000. *Psychologia rozwoju człowieka*. T. 2, Charakterystyka okresów życia człowieka. Warszawa.
- Kierski, F. 2008. *Wstęp*. Warszawa: W. *Rozprawa o metodzie. Rozmyślenia nad zasadami filozofii*.
- Kunowski, S. 1991. *Podstawy współczesnej pedagogiki*. Warszawa.
- Lelińska, K. 2006. *Zawodoznawstwo w planowaniu kariery*. Warszawa
- Lewowicki, T. 2003. *Humanista i idee humanizmu spełnione w pedagogice pracy*. Warszawa: W. Pedagogika pracy w kontekście integracji europejskiej. Red. Wiatrowski Z., Jeruszka U., Bednarczyk H.
- Maslow, A. 1996. *Motywacja i osobowość*. Warszawa.
- Moskwa, J. 2003. *Prorok i polityk*. Warszawa.
- Mayor, F. 2001. *Przyszłość świata*. Warszawa
- Niemiec, J. 2003. *Homo Creator*. Pedagogika Pracy, nr 43.
- Nowacki, T. 2010. *Świat marzeń*. Lublin.
- Nowacki, T. 2006. *Postawy i wartości*. W. *Edukacja nauczycieli wobec przemian szkoły*. Red. E. Laska.

- Nowacki, T. 2004a. *O reinterpretacje układu kwalifikacji*. Warszawa: W. Kwalifikacje zawodowe na współczesnym rynku pracy. Red. S. M. Kwiatkowski.
- Nowacki, T. 2004b. *Leksykon pedagogiki pracy*. Radom.
- Nowacki, T., Korabiowska-Nowacka K., Baraniak B. 2000. *Nowy słownik pedagogiki pracy*. Warszawa.
- Nowacki, T. 1983. *Kształcenie i doskonalenie pracowników: Zarys andragogiki pracy*. Warszawa.
- Nowacki, T. 1999. *Zawodoznawstwo*. Radom.
- Nowacki, T. 2001. *Zawodoznawstwo*. Radom.
- Nowacki, T. 1980. *Praca i wychowanie*. Warszawa.
- Nowacki, T. 1976. *Dydaktyka doskonalenia zawodowego*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk.
- Pietrusiński, Z. 2009. *Ekspansja pięknych umysłów. Nowy renesans i ożywcza autokreacja*. Warszawa.
- Pocztowski, A. 2003. *Zarządzanie zasobami ludzkimi*. Warszawa.
- Popielski, T. 2005. *Egzystencja: wzrastanie bio-psycho-duchowe*. Lublin: W. Wzrastanie człowieka w godności, miłości i miłosierdziu. Red. E. Kalinowski.
- Półturzycki, J. 1996. *Dydaktyka dla nauczycieli*. Toruń.
- Socha, P. 2000. *Psychologia rozwoju duchowego-zarys zagadnienia*. Kraków: W. Duchowy rozwój człowieka. Fazy życia, osobowość, wiara, religijność, stadialne koncepcje rozwoju w ciągu życia. Red. P. Socha.
- Tatarkiewicz, W. 1979. *O szczęściu*. Warszawa.
- Turos, L. 2006. *Andragogika pracy*. Warszawa.
- Wiatrowski, Z. 2000. *Podstawy pedagogiki pracy*. Bydgoszcz – Włocławek.
- Wiatrowski, Z. 2005. *Podstawy pedagogiki pracy*. Bydgoszcz – Włocławek.

Wiatrowski, Z. 2003. *Edukacja ogólnotechniczna i informatyczna w warunkach cywilizacyjnych pierwszego dwudziestolecia XX wieku*. Bydgoszcz: W. Edukacja techniczna i informatyczna. Poglądy, wyzwania i możliwości. Red. M. Kajdasz – Aquil, A. Michalski.

Wiatrowski, Z. 2004. *Praca w zbiorach wartości pracujących, bezrobotnych i młodzieży szkolnej*. Włocławek.

Reforma szkolnictwa zawodowego. www.men.gov.a
dn. 17.03.2017r

Rozporządzenie MEN z dnia 1 marca 2013 r. w sprawie uzyskiwania stopni awansu zawodowego przez nauczycieli. Dz. U. 2013 poz. 393

Barbara Baraniak
Profesor UKSW, Wydział Nauk Pedagogicznych
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
Ul. Wóycickiego 1/3, 01-938 Warszawa
E-mail: b.baraniak@uksw.edu.pl

Alla Kamalova

Имя святого в православной традиции

The names of the saint in the Orthodox tradition

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest szczególnemu działowi onomastyki – imionom świętych. Imiona świętych mają funkcję sakralną, dlatego muszą być zindywidualizowane. Odwołanie do spisu imion świętych Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej ujawnia powtórzenia imion własnych. Tak więc imię osobiste *Vasiliy* powtarza się 131 razy. Imię świętego – hagioantroponim – ma za zadanie służyć jako identyfikator osoby kanonizowanej, wyróżnić ją wśród innych, noszących to samo imię. Hagioantroponim nie może być reprezentowany wyłącznie przez imię i nazwisko, indywidualizacja zachodzi przy pomocy wieloskładnikowej, rzadziej dwuskładnikowej struktury hagioantroponimu. Struktura i skład danego hagioantroponimu zależy od sytuacji już istniejącej w systemie świętych imion, a także historii życia i duchowego heroizmu świętego. Dwuskładnikowe mogą być tylko najstarsze hagioantroponimy (kategoria świętości + imię), później system nazewnictwa komplikuje się poprzez dodanie wyróżników, na przykład: kategoria świętości + nazwa + wyróżnik (wyróżnikiem może być nominator, deskryptor, lokalizator, przydomek, nazwisko, tytuł, etnonim). W artykule zostały przeanalizowane hagioantroponimy z imionami własnymi *Igor*, *Pimen*, *Varlaam*, *Vasiliy*. Autor stwierdza, że struktura i zawartość hagioantroponimów mają nie tylko funkcję różnicującą, ale również informacyjną, są pojęciowym rdzeniem żywota świętego.

Słowa kluczowe: imiona świętych, struktura hagioantroponimów, dwuskładnikowy i wieloskładnikowy hagioantroponimy, *Igor*, *Pimen*, *Varlaam*, *Vasiliy*.

Abstract

Article is devoted to original language material – to names of Saints. Names of Saints perform sacral function, therefore, they have to be individualized. The author studied the list of names of Saints of Russian Orthodox Church and revealed repetitions of personal names. For example, the personal name Vasily repeats 131 times. The name of the Saint (agioanthroponym) has to perform function of the identifier of the specific person canonized, to distinguish it from others, bearing the same personal name. Agioanthroponyms are not presented only by personal names, individualization of the Saint is carried out by means of multicomponent structure of agioanthroponyms, two-component agioanthroponyms seldom meet. The structure of the components of a particular agioanthroponyms depends on the situation in the system of Saints' names and testifies to the spiritual feat of Saint. Only the oldest agioanthroponyms (rank of holiness + name) can have two components, gradually the naming system became more complex because of the differentiators, for example: rank of holiness + name + differentiator (nominees, descriptors, localizers, agnomens, cognomen, names, ethnonyms can function as a differentiator). The author describes the agioanthroponyms with personal names *Igor*, *Pimen*, *Varlaam*, *Vasily*. The conclusion contains the idea about the structure and content of agioanthroponyms perform not only a differentiating function, agioanthroponym is the conceptual core of the life of Saint

Key words: names of Saints, structure of agioanthroponyms, two-component and multicomponent agioanthroponyms, *Igor*, *Pimen*, *Varlaam*, *Vasily*.

Об антропонимах

Имена людей или антропонимы существуют сами по себе и как личные имена конкретных людей. Антропонимы выполняют различные функции, что позволяет классифицировать их по разрядам: *личное имя*, данное при рождении, *патроним* (отчество, имя по отцу или деду), *фамилия* (родовое или семейное имя), *мононим* (полное имя без отчества

и фамилии), а также *прозвище, псевдоним, криптоним, этноним*. Этнонимы не являются собственными именами, однако в определенной социальной среде этноним может выполнять функцию прозвища (*Турок, Грек, Грузин*). У человека может быть несколько имен: гражданское, крестильное, монашеское, схимническое, а также родовое или династические.

Антропонимы существуют в языке, особенности его функционирования определяются языковыми законами. Личное имя существует в социолекте, и чем уже социум, тем ярче особенности функционирования имени. Семантика антропонима определяется общенародными культурными коннотациями. Семантика личного имени определяется закрепленностью его за конкретным членом социума (Рут: 2001, 64).

Далее проблемы изучения антропонимов обсуждаются на материале русских имен с опорой на российские культурные традиции. Актуальным для задач данной статьи является обращение к вопросу о терминологическом статусе антропонимов.

Типы личных имен

Гражданским именем человек нарекается родителями при рождении, при получении паспорта он имеет право сменить гражданское имя, пройдя необходимые юридические процедуры. Крестильным именем нарекаются при крещении, по старой традиции имя давалось священником по Святым в соответствии с именем святого, память которого праздновалось в день рождения или крещения. Необходимо заметить, что крестильные имена квалифицируются как канонические, закрепленные христианской традицией. В православии священнослужители своего крестильного имени не меняют, монахи при пострижении нарекаются

новым именем. Пострижение в монахи – это новая, духовная, жизнь, которая начинается с новым именем. Иеромонах Никон так рассказывает о наречении его монашеским именем:

Везде разная практика наречения монашеского имени. Покойный митрополит Питирим так делал: он брал три имени, например, достаточно распространенное в святцах имя Сергей (я был крещен в честь Сергия Радонежского, а владыка написал имя в честь Сергия Валаамского). Прежде чем написать второе имя, он спросил моё предпочтение, а мне очень хотелось, чтобы мое новое имя было связано с Троице-Сергиевой лаврой, поэтому я сказал, что хотел бы, чтобы часть жизни после пострига меня вел ученик Сергия Радонежского преподобный Никон. А третье имя митрополит предложил сам... После этого три конверта с именами были положены на раку преподобного Сергия в Троицком соборе Троице-Сергиевой лавры. Мой будущий восприемник в определенный момент, перед тем, как постригать мне волосы, подошел к раке и взял один из конвертов. Это оказался конверт с именем преподобного Никона Радонежского. Таким образом, моё желание воплотилось в жизнь (Интернет-источник 1).

Наречение схимническим именем происходит при пострижении в схиму, что является высшей ступенью православного монашества; монах дает обет соблюдать особо строгие аскетические правила поведения. Схимы две – малая и великая, и при каждом пострижении монах нарекается заново. Как пишут Успенские (2017, 9),

Совершенно очевидно, между тем, что вопросы именования и перемены имени, актуальные для

любой культурной традиции, именно в монашеской среде становятся предметом специального осмысления. При этом выбор имени на той или иной стадии монашеского посвящения воспринимается, с одной стороны, как метафизическое обновление личности, своего рода перерождение, с другой стороны, – как средство соотнесения этой личности с определенным сакральным образом...

Родовые и династические имена могли быть каноническими по происхождению, но нетрадиционными по практике наречения. Так, например, династия российских царей Романовых не соблюдала правило крещения ребёнка по святым в честь святого, сформировалась иная традиция. В ряду повторяемых мужских имен династии Романовых были *Михаил, Николай, Петр*, а также в знак преемственности наречения в династии Рюриковичей – *Иван, Федор, Дмитрий* (Пчелов: 2005; Литвина/Успенский: 2006). Женщины, выходя замуж, входили в династическую семью с новым именем; так, например, мать российского императора Николая II при рождении носила имя *Мария-София-Фредерика-Дагмара Датская*, а в замужестве – *Императрица Мария Александровна*.

Из сказанного следует, что личное имя святого соответственно его статусу в светской и церковной иерархии может быть неканоническим или каноническим – крестильным, монашеским, схимническим. Так, например, *Игорь* – оном «варяжского» происхождения, с древнейших времен функционировал как княжеское имя в скандинавской (*Ингвар*) и древнерусской традиции и имеет этнокультурное значение (Петрухин: 2000, 252). Этим именем был назван сын Олега Святославовича, князя Черниговского – святой благоверный князь Игорь (XII в.). По смерти своего

брата Всеволода и завещанию покойного Игорь Ольгович взошел на великокняжеский престол, но княжение его продлилось всего две недели. Это было время жестоких междоусобных княжеских войн. Князь Игорь пережил предательство, пленение, тяжелую болезнь, принял монашество и по его воле пострижен в схиму. Согласно церковной истории князь Игорь в крещении был наречен Георгием, в иночестве носил имя Гавриил. В истории канонизации он известен под своим династическим именем – *князь Игорь Черниговский и Киевский*, соответственно, агноантропоним – святой *благоверный князь Игорь Черниговский и Киевский* (Богуславский: 2003).

Изложенное выше позволяет говорить об определенных правилах наречения в церковной традиции и о наличии специфических типов антропонимов. Сакральный ономастикон представлен различными типами имен собственных, это теонимы, агноантропонимы, агнотопонимы, иконимы, зортонимы, экклезионимы. Далее будут рассматриваться имена святых – агноантропоимы, их структура и содержание.

Структура и содержание агноантропонимов

Полный первоначальный состав канонических имен неизвестен, так как церковный календарь постоянно пополняется именами святых. Так, например, в списке церковных имен, составленном И. И. Срезневским (1863) по Минеям XI-XIII веков, 181 мужское и 11 женских имен; в 1988 году Бугаева (2010) зафиксировала 885 мужских и 245 женских имен святых.

Ветхозаветные святые и новозаветные апостолы почитались Церковью изначально, древние христианские мученики почитались как святые по самому факту пролития ими крови за Христа, далее прославления святых отражает историю Поместных церквей и их традиции. О порядке

включения в церковный календарь канонизированных святых протоиерей Владислав Цыпин (Интернет-источник 2) пишет:

[...] Поместные Церкви, совершая канонизацию, извещают другие Поместные Церкви о состоявшемся прославлении новоявленного угодника, и высшей властью этих Церквей имя новопрославленного святого может быть внесено в святцы также и этих Церквей. Так, во второй половине XX столетия в наши святцы были внесены имена многих угодников, канонизованных другими Православными поместными Церквами, в том числе и русских по происхождению.

Из вышесказанного следует, что повторение личных имен святых (*Даниил, Артемий, Анна* и др.) закономерно. Так, например, *Даниил* – это личное имя святого ветхозаветного пророка Даниила и сына великого князя Александра Невского – святого благоверного князя Даниила (XIII в.).

В Православной Церкви сформированы правила наречения, позволяющие идентифицировать конкретного святого при совпадении личного имени с другими святыми. Агиоантропоним не может быть представлен только именем, будь это имя личное или крестильное, или монашеское, или схимническое. Агиоантропоним призван идентифицировать конкретного святого, выделяя его среди иных, носящих такое же имя; при этом характеристика *святой* указывает на канонизацию, но не является репрезентативным для церковной практики, поскольку канонизация опирается на свидетельства о духовном подвиге, а также потому, что при этой характеристике может быть несколько одинаковых личных имен.

Духовные подвиги – это образ служения Богу, они множественны, но обобщены согласно чинам святости. В православии сложилась характеристика

форм святости, представленная следующими чинами: Апостолы, Пророки, Святители, Исповедники, Преподобные, Благоверные, Бессребреники, Юродивые а также Мученики, среди которых Великомученики, Священномученики, Преподобномученики, Страстотерпцы (Интернет-источник 3). Обратимся к примеру.

6 ноября по старому стилю – день памяти преподобного Варлаама, прославленного Господом даром прозорливости и чудотворения (XII в.). Полное имя святого – *преподобный Варлаам Хутынский, Новгородский чудотворец*. Локализаторы выполняют конкретизирующую функцию, так как имени святого и названия чина святости не достаточно для идентификации конкретной личности. Русская церковь чтит память нескольких преподобных святых с личным именем *Варлаам*: *Варлаам Хутынский* (XII), *Варлаам Серпуховской* (XIV), *Варлаам Керетский* (XVI) и *Варлаам Чикойский* (XIX). Всего же с именем *Варлаам* в современном календаре Русской Православной Церкви 16 агеоантропонимов.

Из сказанного выше следует, что чин святости не является репрезентативным, его недостаточно для идентификации святого. Агдеоантропоним существенно отличается от антропонима, который может быть представлен именем, именем и фамилией, именем, отчеством и фамилией, прозвищем, кличкой (*Гриша, Гришенька, Григорий Петрович Белов* и под.). Агдеоантропоним – это аппелятивно-антропонимический комплекс, служащий для именованя христианских святых, их идентификации и характеристики. Значимый признак агдеоантропонимов – это особая структура компонентов и содержание компонентов (*святитель Серапион, епископ Владимирский*), что, собственно, отличает агдеоантропонимы и антропонимы. Двухкомпонентный состав агдеоантропонимов состоит

из чина святости и имени святого, и, как отмечает Бугаева (2006), двукомпонентные агеоантропонимы достаточно редки, «в основном они относятся к ветхи и новозаветным лицам и святым, прославленным в первые века христианства». Например, 1 августа по старому стилю отмечается память святых мучеников Маккавеев, а также матери их Соломонии и учителя Елеазара, в 166 г. до Рождества Христова принявших смертные муки в Иудее за закон Господа Вседержителя (Интернет-источник 4). Для антропонимов, как для двукомпонентных, так и для многокомпонентных, чин святости как компонент структуры обязателен.

Наиболее распространенными являются трехчленная или четырехчленная структуры, включающие чин святости + имя + дифференциатор. В качестве последнего могут функционировать номинаторы, дескрипторы, локализаторы, агномены, когномены, титулы, этнонимы. Бугаева (2006) приводит примеры возможных моделей агеоантропонимов: чин святости + имя + номинатор: *священномученик Зотик пресвитер*; чин святости + имя + дескриптор: *преподобный Арсений трудолюбивый*; чин святости + имя + локализатор: *преподобная Мария Египетская*; чин святости + имя + агномен: *великомученик Георгий Победоносец*; чин святости + имя + этноним: *преподобный Максим Грек*; чин святости + имя + агномен + титул/должность + локализатор: *святитель Григорий Двоеслов, папа Римский*

В Православном календаре за 7 августа две памяти святых с именем *Пимен*, соответствующие агеоантропонимы многокомпонентны:

1. *преподобный Пимен Многоболезненный, Печерский, в Ближних пещерах почивающий* (Интернет-источник 5).

Структура агиоантропонима: чин святости + имя + дескриптор + локализатор + уточняющий локализатор 1.

2. преподобный Пимен, постник Печерский, в Дальних пещерах (Интернет-источник б).

Структура агиоантропонима: чин святости + имя + агномен + локализатор + уточняющий локализатор.

В приведенных примерах для личного имени Пимен совпадают день памяти, чин святости и локализатор; естественно, что необходимы были дополнительные, идентифицирующие компоненты; такую функцию выполняют третий компонент и шестой компоненты.

Православный календарь включает 17 агиоантропонимов с личным именем Варлаам, 29 – с именем Виктор, 131 – с именем Василий и под. Примеры агиоантропонимов с именем *Пимен* демонстрируют надобность для агиоантропонимов многокомпонентной структуры. Далее структура и содержание агиоантропонимов рассматривается на примере имен святых чина *юродивые*.

Предшественниками юродивых Христа ради были многие пророки Ветхого Завета. Пророк Исаия (Ис: 20, 2-3). в течение трех лет ходил нагим и босым, привлекая к себе внимание и предупреждая о предстоявшем египетском пленении. В истории Православной Церкви святые юродивые занимают особое место. Расцвет русского юродства падает на конец XIV – начало XVII веков. В работе Панченко (1999, 392) читаем:

Св. Димитрий Ростовский в своих Четырех Минеях (они были настольной книгой многих поколений русских интеллигентов – от Ломоносова до Льва Толстого) поясняет, что юродство – «самоизвольное мученичество», маска, скрывающая добродетель. Богословие

учит различать юродство природное и юродство добровольное, «Христа ради».

Религиозные подвижники и странствующие монахи под мнимым безумием, скрывая собственные добродетели и навлекая на себя оскорбления, обличали мирские ценности, предупреждали о бедствиях и войнах. Церковный список юродивых Христа ради включает 131 имя. Юродство на Руси имеет свою историю, Русская Православная Церковь почитает 36 юродивых Христа ради (Интернет-источник 7). В словаре *Святость* о юродивых на Руси читаем:

Если в Византии почитание юродивых носит ограниченный характер, то в России оно приобретает весьма широкое распространение. Первым русским юродивым следует считать Исаакия Печерского (ум. 1090 г.), о котором рассказывается в Киево-Печерском патерике. Далее сведения о юродивых отсутствуют вплоть до XIV в., на XV – первую половину XVII в. приходится расцвет подвижничества, связанного с юродством, в Московской Руси. Русские юродивые ориентировались прежде всего на образец Андрея, юродивого цареградского, житие которого получило исключительно широкое распространение в России и вызвало многочисленные подражания... К числу почитаемых русских юродивых относятся Авраамий Смоленский, Прокопий Устюжский, Василий Блаженный Московский, Максим Московский, Николай Псковский Салос, Михаил Клопский и др. В их аскетическом подвиге отчетливо опознаются те черты, которые характерны и для византийской традиции юродства: внешнее безумие, дар прорицания, соблазн как принцип поведения (перевернутое благочестие), обличение грешников и т.д. В Московской Руси

юродивые получают большую социальную значимость, они выступают как обличители неправедной власти и глашатаи Божией воли. Юродство воспринимается здесь как полноправный путь святости, и многие юродивые почитаются еще при жизни (Живов: 1994).

Святой блаженный Василий, юродивый Христа ради, Московский чудотворец был некогда весьма почитаемым святым, а память блаженного праздновалась с большой торжественностью, а при богослужении обыкновенно присутствовал царь.

Агиантропоним многокомпонентен, включает чин святости+ имя + чин святости + локализатор + номинатор, где *Московский* – локализатор, *чудотворец* – эпитет святых, прославившихся даром чудотворения и заступничества, выполняет функцию номинатора. Чин святости *блаженный* в широком смысле понимается как «обладающий блаженным видением». Однако понимание «блаженного видения» в католицизме и православии не одинаково. При различном толковании термина *блаженный* название чина святости *юродивый Христа ради* выполняет уточняющую функцию. Дифференциатор содержит также локализатор *Московский* и номинатор *чудотворец*. Чудотворцы не являются особым чином святых, но свидетельства о чудесах признаются условием канонизации для всех святых; номинатор *чудотворец* характеризует святых, особо прославившихся чудотворением. Для Василия блаженного данная характеристика актуальна, поскольку ему приписывается множество чудес при жизни и после смерти.

Многокомпонентность данного агиоантропонима объяснима, при рассмотрении его на фоне иных святых с именем Василий. В списке юродивых Христа ради, почитаемых Русской православной

Церковью, шесть агиоантропонимов с именем *Василий*:

Василий Блаженный, Московский чудотворец (Василий нагой);

*Василий Блаженный, Псковский, прозорливый;
Василий Питерский, Блаженный странник (Василий босой);*

*Василий, Псковский Блаженный, праведник;
Василий Санкт-Петербургский, Блаженный,
Христа ради юродивый.*

Канонизирован только *Василий Блаженный, Московский чудотворец*. Отметим также, что в означенном списке нет местночтимого святого *Василия Блаженного Рязанского, Христа ради юродивого*, канонизированного в 1997 году.

Следует сказать, что в религиозном дискурсе описываемый здесь агиоантропоним функционирует также в усеченной форме – *Василий Блаженный / Василий, юродивый Христа ради / Василий Московский / Василий нагой*, и для российских православных данные формы репрезентативны, поскольку *Василий Московский* был одним из известных и почитаемых русских святых.

Выводы

Имена святых носят сакральную функцию, и в отличие от мирского имени в силу их особой функции и значимости требуют индивидуализации. Индивидуализация реализуется с помощью сложной структуры агиоантропонимов – двукмпонентной или многокомпонентной. Двусоставными являются только древнейшие агиоантропонимы (чин святости + имя), далее система именования усложнялась за счет дифференциаторов и является открытой по настоящее время. Структура и состав компонентов конкретного агиоантропонима обусловлены ситуацией в системе имен святых, а также историей жизни и духовного подвига

святого. Структура и содержание агиоантропонимов выполняют не только дифференцирующую функцию, но также информативную, являясь понятийным ядром жития святого.

Библиография

Богуславский, В. В. 2003. *Славянская энциклопедия. Киевская Русь – Московия: в 2 т.* Москва: Олма-Пресс.

Бугаева, И. В. 2006. 'Агионимы в ономастическом пространстве русского языка'. *Известия на Научен център «Св. Дасий Доростолски»*. Силистра към Русенски университет «Ангел Кънчев». Кн. 1. Силистра, 78-87.

Бугаева, И. В. 2010. 'К вопросу о структуре сакрального ономастикона'. В: *Портал «Слово»*, <http://www.portal-slovo.ru>

Живов, В. М. 1994. *Святость. Краткий словарь агиографических терминов*. Москва: Гнозис.

Интернет-источник 1. Никон, иеромонах. 'Монаху дается новое имя, потому что у него начинается новая жизнь'. В: *Русская народная линия. Информационно-аналитическая служба*. http://ruskline.ru/news_r1/2010/10/18/monahu_daetsya_novoe_imya_potomu_chto_u_nego_nachinaetsya_yjvaya_zhizn/ от 05.06.2017

Интернет-источник 2. Цыпин, В. протоиерей. 'Богословско-канонические основания прославления святых'. В: *Образовательный портал. Богословие*. <http://www.portal-slovo.ru/theology/40476.php>

Интернет-источник 3. Святые: чины святых. В: *Русский паломник*. <http://www.idrp.ru/svyatie-lib716>

Интернет-источник 4. Семь святых мучеников Маккавеев. В: *Русская православная церковь*.

<https://mospat.ru/calendar/svyat1/aug01-makkaveev-avim-elezar.html>

Интернет-источник 5. Преподобный Пимен Многоболезненный, Печерский, в Ближних Пещерах почивающий. В: *Православный календарь*. <https://days.pravoslavie.ru/Life/life-6799.htm>

Интернет-источник 6. Преподобный Пимен, постник Печерский. В: *Православный календарь*. <https://days.pravoslavie.ru/Life/life4390.htm>

Интернет-источник 7. Имена святых, упоминаемых в Месяцеслове. В: *Православный календарь*. <http://days.pravoslavie.ru/ABC/mw.htm15>.

Литвина, А Ф., Успенский, Ф. Б. 2006. *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики*. Москва: «Индрик».

Панченко А. М. 'Юродивые на Руси'. В: Панченко А. М. (ред.). 1999. *Русская история и культура: Работы разных лет*. Санкт-Петербург: Юна, 392- 07.

Петрухин, В. Я. 'Древняя Русь: Народ. Князья. Религия'. В: Петрухин, В. Я. 2000. *Из истории русской культуры (Древняя Русь)*. Т. 1. Москва: Языки русской культуры, 5-252.

Пчелов, Е. В. 2005. 'Антропонимия династии Романовых в XVII в.' В: Рут, М. Э и Феохтистова, Л. А. (ред.). 2005. *Ономастика в кругу гуманитарных наук*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 20-25.

Рут, М. Э. 2001. 'Антропонимы: размышления о семантике'. *Известия Уральского государственного университета* Серия: *Гуманитарные науки*, № 20. Вып. 4, 59-64.

Срезневский, И. И. 1863. *Древний русский календарь. По месячным Минеям XI-XIII вв.* Санкт-Петербург.

Успенский Б. А., Успенский Ф. Б. 2017. *Иноческие имена на Руси.* Москва – Санкт-Петербург: Нестор-История.

Alla Kamalova
Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej
Warmińsko-Mazurski uniwersytet w Olsztynie
Tęczowy Las 3/40, 10-687 Olsztyn, Polska
E-mail: alla.kamalova@uwm.edu.pl

Rafał Bednarczyk

Św. Stanisław Kostka a wizja wychowania młodzieży w nauczaniu prymasa Stefana Wyszyńskiego

St Stanislaus Kostka and the vision of educating young people in the teaching of Primate Stefan Wyszyński

Streszczenie

Okres intensywnego rozwój kultu św. Stanisława Kostki przypadł na okres międzywojenny. Popularność tego Świętego wśród polskiej młodzieży posiadała duże znaczenie dla Prymasa S. Wyszyńskiego, który w latach 50-tych i 60-tych położył silny nacisk na organizację duszpasterstwa młodzieżowego w Polsce. Postać św. Stanisława miała inspirować młodych do podejmowania odważnych wyzwań, zgodnie z zawołaniem „do wyższych rzeczy zostałem stworzony”, a także do rozwijania w sobie cnót oraz zdrowej pobożności. Kulminacyjnym momentem dla promocji kultu św. Stanisława Kostki były obchody 400-lecia jego śmierci, które miały miejsce w Przasnyszu i Rostkowie w dniach 19 i 20 sierpnia 1967 r. Uczestniczący w nich Prymas Polski wraz z całym Episkopatem zaznaczył, iż czasy św. Stanisława też nie były łatwe, gdyż wielu odrzucało katolicyzm. Dlatego Święty z Rostkowa może być wzorem przywiązania do wyznawanej wiery, a przy tym, imponować młodym siłą fizyczną i duchową, czego dał dowód wędrując samotnie z Wiednia do Rzymu. Współcześnie nadal jest potrzeba odkrywania aktualności jego przesłania dla pedagogiki, aby pobudzać młodych do wybierania głębokich wartości, którym był wierny św. Stanisław Kostka.

Słowa kluczowe: św. Stanisław Kostka, kardynał Stefan Wyszyński, Prymas Polski, duszpasterstwo młodzieży

Abstract

The period of an intensive development of the cult of Saint Stanislaus Kostka fell in the interwar period. The popularity

of this Saint among Polish youth was very important to Primate S. Wyszyński, who in the 1950s and 1960s put a strong emphasis on the organization of Christian ministry to the youth in Poland. The main role of the figure of St Stanislaus was to inspire young people to take courageous challenges, according to the call "I was created to the higher things" and to develop virtues and healthy piety. The culminating moment for the promotion of St Stanislaus Kostka's cult was the celebration of the 400th anniversary of his death in Przasnysz and Rostkowo on 19 and 20 August 1967. The Primate of Poland attended the celebration. He pointed out, together with all the Episcopate, that the period of St Stanislaus hadn't been easy, because many people had rejected Catholicism. That is why, the Saint of Rostkowo can be a model of attachment to the faith, and, at the same time, impress the young physical and spiritual power, which was evidenced by his traveling alone from Vienna to Rome. Nowadays, there is still a need to discover the relevance of his message to pedagogy in order to inspire young people to discover the profound values of St. Stanislaus Kostka.

Key words: St. Stanislaus Kostka, cardinal Stefan Wyszyński, Primate of Poland, Christian ministry to the youth

W dniach 19 i 20 sierpnia br. minęło 50 lat od ogólnopolskich uroczystości upamiętniających 400-lecie śmierci św. Stanisława Kostki, jakie odbyły się w Przasnyszu i Rostkowie, w miejscu jego urodzin i dzieciństwa. Zgromadziły one według szacunków organizatorów rzeszę około 50 tys. pątników z kraju i z zagranicy. Przypadły one w rok po zakończeniu obchodów milenium chrztu Polski i były ważnym impulsem dla rozwoju duszpasterstwa młodzieży w Polsce dokonany przez Prymasa Stefana Wyszyńskiego oraz polskich biskupów. On też był głównym inicjatorem zorganizowania ogólnopolskich uroczystości ku czci św. Stanisława z udziałem całego Episkopatu (Cegłowski: 2012, 203), którym również osobiście przewodniczył. Była to pierwsza oficjalna

wizyta Prymasa Tysiąclecia na ziemi przasnyskiej¹, stąd warto ten moment przywołać i dokonać na jego kanwie refleksji nad rolą Świętego z Rostkowa w prymasowskim przesłaniu wychowawczym skierowanym do polskiej młodzieży. Niniejsze opracowanie nie jest jedynie próbą przypomnienia tamtego wydarzenia, bardzo solidnie opracowanego już przez ks. Janusza Cegłowskiego we wzmiankowanym wcześniej artykule, ale ma posłużyć refleksji nad aktualnymi wyzwaniami w zakresie wychowania młodzieży oraz nad znaczeniem na tym polu sylwetki św. Stanisława Kostki.

1. Znaczenie kultu świętych w Kościele katolickim

Stosowanie nazwy święty do człowieka, jeśli weźmie się pod uwagę fakt, że świętość jest atrybutem Boga, przy bliższej analizie może być problematyczne. To określenie mogłoby sugerować, że dany człowiek posiada cechy doskonałości Bożej lub wręcz zostaje „ubóstwiony”. Taki kierunek myślenia sprawił, że protestantyzm odrzucił kult świętych, który pozostaje charakterystyczny dla Kościoła katolickiego oraz Kościoła prawosławnego. Znaczenie określenia święty należy przy tym wypadku interpretować jako stawianie się „osobą Bożą”, kimś oddanym Bogu, emanującym Bożym życiem, a zatem świętością.

Występujące w Biblii pojęcie „święci” było jeszcze szerzej rozumiane i odnoszone do żywych członków wspólnot chrześcijańskich (por. Rz 16, 2; 1 Kor 1, 2; Flp 1, 1). W tym sensie świętymi nazywano tych, którzy przyjmując wiarę w Chrystusa rezygnują z życia dla świata i wybierają życie dla Boga, stając się tym samym Jego własnością. W połowie I wieku nadeszły pierwsze,

¹ Ponownie Ksiądz Prymas gościł w Przasnyszu 30 listopada 1975 r. na rozpoczęcie peregrynacji Kopii Obrazu Matki Bożej Częstochowskiej w diecezji płockiej. W roku 1977 miały miejsce w Przasnyszu uroczystości koronacyjne cudownego wizerunku Matki Boskiej Przasnyskiej, w których miał brać udział także Prymas S. Wyszyński, jednak na przeszkodzie temu stanęła jego choroba. Zgromadziło się wówczas w Przasnyszu około 40 tys. pątników. Zob. Gapiński 1977, s. 429-430; Ostrowska 2002, s. 44-45.

masowe prześladowania chrześcijan w różnych częściach Imperium Rzymskiego. W tych okolicznościach rodzi się wśród nich kult męczenników, którzy przyjmując śmierć za Chrystusa nie okazali się przegranymi, ale zwycięzcami potrafiącymi do końca dochować wierności Bogu. Gromadzący się przy ich grobach chrześcijanie prosili o to, aby i oni w chwili próby również potrafili pokonać swoje słabości i strach oraz złożyć świadectwo swej wiary. Dostrzegając, że zanoszone w ten sposób modlitwy okazują się owocne, zaczęto modlić się także w innych sprawach. W ten sposób od początku chrześcijaństwa ugruntowuje się ta praktyka, a miejsca pochówku męczenników zaczęły stawać się celami pielgrzymek. Wierzono bowiem, że święci przebywając blisko samego Boga mogą tam wstawiać się i wypraszać dla wiernych łaski potrzebne w ich codziennej drodze życia. Z czasem do kategorii świętych zaczęły być wliczane osoby, które mimo iż nie zginęły śmiercią męczeńską, to na to miano zasłużyły przez swoje heroiczne życie, zgodne z duchem rad ewangelicznych (Żądło: 2011, 436-438).

Kult świętych rozwinął się jeszcze bardziej w średniowieczu. Rosła tym samym potrzeba poznawania żywotów coraz liczniejszego grona świętych. Ponieważ w tamtym okresie dominował przekaz ustny, ich życiorysy bywały ubarwiane i obrastały tym samym w legendy. Jednakże przez to sami święci zaczęli urastać do rangi wzorców życia dla innych chrześcijan. Opisy dotyczące ich cnotliwego życia, głębokiej pobożności oraz heroicznej wierności Bogu zaczęły spełniać rolę wychowawczą. Poszczególni święci stawali się patronami różnych stanów i grup zawodowych, pełniąc przy tym rolę przykładów postępowania chrześcijańskiego. Hagiografia zaczęła tym samym spełniać funkcję przystępnej katechezy, w której, na bazie przemawiających historii życia konkretnych ludzi, były promowane określone ideały duchowe i wartości moralne. Prawdziwy rozkwit twórczości hagiograficznej

nastąpił po Soborze Trydenckim (1545-1563). To miało wyróżniać katolików od protestantów uznających kult świętych za przejaw bałwochwalstwa. Czymś znamionym dla tamtej epoki jest fakt, iż jedną z najbardziej popularnych wówczas ksiązek katolickich w Polsce były „Żywoty świętych starego i nowego zakonu” autorstwa ks. Piotra Skargi.

Współczesna teologia zdecydowanie pogłębiła spojrzenie na znaczenie osób świętych w Kościele w perspektywie chrystocentrycznej. W jej świetle święci to ci, którzy swoim życiem upodobnili się do Chrystusa, a ich wysoka moralność nie jest postrzegana w kategoriach prywatnej zasługi, ale skutecznej współpracy z Bożą łaską. Zostali oni w szczególny sposób powołani przez Boga, aby ich życie mogło stać się znakiem dla innych. Dziś już nie traktuje się ich jako „wielkich bohaterów” i „chodzące ideały” pozbawione skaz, które należy jedynie jak najwierniej kopiować. Każdy człowiek ma swoją własną, unikatową drogę życia i powołanie do świętości. Może się inspirować życiem świętych, prosić ich o pomoc w rozwiązywaniu własnych duchowych dylematów oraz polecać się ich wstawiennictwu i opiece. Najważniejszą rzeczą, jakiej mogą uczyć ludzie święci, to budowanie osobistej więzi z Chrystusem opartej na bezgranicznym zaufaniu oraz stałego podążania za wolą Mistrza dzięki umiejętności czerpania sił duchowych z życia w łasce sakramentalnej.

2. Święty Stanisław Kostka patronem młodzieży polskiej

Krótkie wyjaśnienie dotyczące znaczenia kultu świętych w Kościele katolickim powinno pomóc w lepszym zrozumieniu roli postaci Stanisława Kostki dla polskiej tradycji religijnej. Od chwili jego śmierci szybko zaczęła rozwijać się fama świętości młodego Polaka, który tak wytrwale dążył do wstąpienia do zakonu jezuitów. Udało mu się do niego dostać w Rzymie i zaledwie rozpocząć tam nowicjat. W normalnych

warunkach nagła śmierć młodego człowieka, przybysza z odległego kraju, nie powinna wzbudzać nadzwyczajnego zainteresowania szerszego grona wiernych. Musiało to być jednak wydarzenie na tyle niezwykle już dla towarzyszy Stanisława, że jego zrozumienie domagało się uznania w tym wypadku szczególnej interwencji Boga. O tym, że właśnie tak odczytano śmierć młodego Polaka świadczą decyzje przełożonych, którzy polecieli ciało Stanisława włożyć do drewnianej trumny i ozdobić je kwiatami, czego na ogół nie czyniono w innych przypadkach. Pochowano go następnie we wspólnym grobie w podziemiach kościoła św. Andrzeja, ale w taki sposób, aby można było w przyszłości odróżnić jego szczątki. Ponadto na polecenie najwyższych przełożonych zostało napisane krótkie wspomnienie o Stanisławie i rozesłane do wszystkich domów jezuickich. Krótko po tym sporządzono obszerniejsze biogramy poświęcone osobie młodego Polaka. Autorem jednego z nich był Stanisław Warszewicki, który należał do grona kolegów Stanisława Kostki w czasie jego pobytu w Rzymie i był świadkiem jego śmierci. Drugi opis życia młodego Mazowszanina wyszedł spod pióra samego Piotra Skargi. To jezuita przyczynili się do rozwoju kultu Stanisława Kostki w swoich placówkach na całym świecie (Mossakowska: 2004, 249).

Proces kanoniczny Polaka, pomimo szybko rozszerzającej się famy świętości, potrwał blisko czterdzieści lat. Oficjalny akt wyniesienia go na ołtarze nastąpił w roku 1606 na mocy dekretu papieża Pawła V. Polscy władcy wielokrotnie podejmowali starania o kanonizację Stanisława Kostki, jednak ostatecznie zostały one zwieńczone dopiero w 1726 r. przez papieża Benedykta XIV. Pół wieku wcześniej, bo w 1670 r. udało się królowi Michałowi Korybutowi Wiśniowieckiemu uzyskać stały termin obchodu ku czci bł. Stanisława (13 listopada) oraz ogłoszenie go jednym z głównych patronów Polski i Litwy (obok biskupów

męczenników św. Wojciecha i św. Stanisława). Warto w tym miejscu wspomnieć, iż wstawiennictwu bł. Stanisława przypisywano szczęśliwą obronę Chocimia w 1621 r. oraz zwycięstwo nad wojskami kozacko-tatarskimi pod Beresteczkiem w 1651 r.

W Polsce kult św. Stanisława Kostki rozwijał się od początku XVII w. głównie w oparciu o klasztory ojców jezuitów, zwłaszcza w Pułtusku, Jarosławiu, Wilnie, Lublinie oraz we Lwowie (Bońkowski: 1986, 166; Mossakowska: 2004, 249). Po kanonizacji jezuita podjęli próbę wybudowania świątyni i domu misyjnego w Rostkowie, w miejscu urodzin Świętego. Konsekracja kościoła połączona ze sprowadzeniem relikwii św. Stanisława Kostki do Rostkowa odbyła się w 1744 r. Po kasacie jezuitów w 1773 r. kościół trafił pod opiekę duszpasterzy z Przasnysza. Czasy zaborów nie sprzyjały jednak rozwijaniu kultu Świętego z Rostkowa. Dopiero pod koniec XIX w. pojawiły się pierwsze symptomy odrodzenia zainteresowania postacią św. Stanisława Kostki, czego wyrazem stały się licznie wydawane broszury przeznaczone dla młodzieży zawierające życiorys oraz odpowiednie modlitwy ku jego czci. W nowo przebudowanej katedrze płockiej wzniesiono w 1906 r. ołtarz poświęcony św. Stanisławowi, przy którym w czasie nowenny przed jego uroczystością gromadziła się młodzież z całego miasta. Przyczyniało się to do stopniowego promowania tego Świętego wśród dzieci i młodzieży (Żebrowski: 1977, 150-151).

Jeszcze większe ożywienia kultu św. Stanisława nastąpiło w okresie międzywojennym. Jest znamienne, że inicjatywa ponownego sprowadzenia relikwii Świętego do Rostkowa wyszła ze środowiska Płockiego Stowarzyszenia Młodzieży Katolickiej w Mławie już w 1919 r. i szybko zyskała poparcie w podobnych organizacjach młodzieżowych działających na terenie diecezji oraz poza nią. Ówczesny Biskup Płocki Antoni Julian Nowowiejski pozytywnie odniósł się do tej propozycji i zaczął w tym kierunku czynić odpowiednie

starania. Okazją do zorganizowania uroczystości ku czci św. Stanisława Kostki połączonych z instalacją relikwii w nowej, okazałej świątyni w Rostkowie (konsekrowanej w 1900 r.), była przypadająca w 1926 r. 200-rocznica jego kanonizacji. Relikwie znalazły się najpierw w Płocku, a następnie zostały uroczystie przewiezione do Warszawy do kościoła jezuitów na Starym Mieście. Później trafiły jeszcze do Serocka, Pułtusza i Przasnysza. Wydarzenie to nabrało niezwyklego rozmachu, ponieważ w świetle ówczesnych szacunków na uroczystościach w Rostkowie miało się zgromadzić około 100 tys. wiernych (Mossakowska: 2004, 255-256).

Mądra polityka duszpasterska ówczesnego Biskupa Płockiego przyczyniała się do szybkiego spopularyzowania św. Stanisława Kostki w Polsce. Rozwijające się wówczas na terenie kraju stowarzyszenia i katolickie organizacje młodzieżowe chętnie obierały sobie tego Świętego za patrona. Coraz więcej szkół, ochronek i sierocińców zaczęło nosić jego imię. W okresie międzywojennym do Rostkowa przybywali pielgrzymi z różnych stron, w tym także uczniowie szkół katolickich oraz klerycy i profesorowie z seminariów duchownych. Na promocję św. Stanisława wpłynęła także coraz mocniej akcentowana troska Episkopatu Polski o formację religijno-moralną młodzieży w Polsce. W takich okolicznościach św. Stanisław Kostka stał się patronem młodzieży polskiej, a jego sylwetka traktowana była jako wzór postępowania, a zwłaszcza miłości do Matki Bożej oraz kultu Eucharystii.

3. Patron dzieci i młodzieży w programie duszpasterskim Prymasa S. Wyszyńskiego oraz Episkopatu Polski

Kardynał Stefan Wyszyński urodził się w 1901 r. w położonej nad Bugiem Zuzeli, na pograniczy Mazowsza i ziemi podlaskiej, przynależnej jednak do diecezji płockiej. Nie wiemy, na jakim etapie życia późniejszy Prymas Polski poznał postać św. Stanisława

Kostki. Mogło to nastąpić już w jego domu rodzinnym pod wpływem troskliwego i pobożnego ojca, będącego organistą w tamtejszej parafii. Niewątpliwie jednak na różnych etapach swojego rozwoju religijnego od dzieciństwa, poprzez szkołę, seminarium duchowne we Włocławku oraz studia doktorskie na Wydziale Prawa Kanonicznego na KUL-u, musiał się stykać z osobą tego Świętego. Mógł zatem obserwować rozwój popularności jego kultu wśród młodzieży zorganizowanej w stowarzyszeniach katolickich, który pomagał młodym w rozwijaniu ideałów życia chrześcijańskiego. Zdawał sobie dobrze sprawę z tego, jak ważne jest w wychowaniu wskazywanie konkretnych wzorców postępowania, a taką rolę w przedwojennym duszpasterstwie młodzieży spełniał św. Stanisław.

Rok po zakończeniu II wojny światowej przyszło mu podjąć posługę biskupią w diecezji lubelskiej. Już wtedy musiał podjąć wyzwanie odbudowy struktur kościelnych oraz na nowo organizować duszpasterstwo w rozległej diecezji, zniszczonej wskutek wojny. Jako baczny obserwator zmian społeczno-politycznych w kraju doceniał potrzebą rozwijania opieki duchowej nad młodymi, którzy byli narażeni na silne oddziaływanie propagandy komunistycznej. Interesował się jej sytuacją, zależało mu, aby mogli się kształcić i studiować. Jako pasterz diecezji chętnie spotykał się z młodzieżą i wygłaszał dla niej konferencje (Czaczkowska: 2013, 77, 81). Wiedział przy tym dobrze, że również komuniści będą robić wszystko, co tylko możliwe, aby zdobyć wpływ na postawę i światopogląd młodzieży, a tym samym na niej budować przyszłość nowego ustroju w Polsce.

W roku 1948 niespodziewanie zmarł na skutek powikłań pooperacyjnych Prymas August Hlond. Przed śmiercią wyraził on pod adresem papieża Piusa XII życzenie, aby jego następcą mógł zostać bp Stefan Wyszyński, najmłodszy wówczas członek Episkopatu Polski. Widział w nim jednak osobę, która ma otwarte

spojrzenie na współczesny świat, doskonałą orientację w zakresie problematyki społecznej oraz założeń ideologii komunistycznej, a przy tym pokazał się jako energiczny duszpasterz i administrator rozległej diecezji lubelskiej. To miał być właściwy przywódca Kościoła w Polsce, który mógł stawić czoła nadchodzącym zmaganiom z nową władzą (tamże, 89-93).

Bp Stefan Wyszyński w chwili nominacji na Prymasa Polski miał jedynie 47 lat, co ułatwiało mu kontakt z młodzieżą. Rozumiał przy tym potrzebę troski o jej formację. Zdawał sobie także sprawę z tego, że powojenne pokolenie młodych Polaków jest obciążone bolesnymi okaleczeniami moralnymi poniesionymi na skutek wojny. Wiedział także doskonale, jak młodzież przeżywa sytuację ograniczeń narzucanych przez państwo, gdzie wzmagala się propaganda ideologii komunistycznej nie pozwalająca na swobodne wyrażanie swoich myśli oraz przekonań religijnych w szkołach i na uczelniach wyższych. Nadal miejscami trwał jeszcze opór społeczny wobec komunizacji i sowytyzacji Polski, co również działało na wrażliwość ludzi młodych. Z tej racji głos Kościoła miał im pomóc w orientacji w ówczesnych realiach oraz złożonych warunkach społecznych.

Pierwszy list pasterski bp S. Wyszyński skierował do młodzieży jeszcze w 1947 r., zachęcając w nim do sumiennego podejmowania obowiązków szkolnych, pielęgnowania wiary, podążania za prawdą i sprawiedliwością oraz kierowania się miłością w stosunkach międzyludzkich i społecznych: „Na progu nowego roku szkolnego macie przystąpić z zapalem nie tylko do zdobywania wiedzy książkowej i nowej promocji. Macie nadto walczyć o Wasz postęp duchowy, o wzrost w cnotach chrześcijańskich, o zachowanie w nieskazitelności obyczajów Waszego życia osobistego i Waszego oddziaływania społecznego. Macie dbać o skromność i trzeźwość, przyzwoitość, dobre wychowanie, szacunek dla starszych, rodziców

i wychowawców. Macie walczyć o dobry obyczaj towarzyski w domu, we współżyciu koleżeńskim, w szkole, na ulicy, w miejscach zebrzań publicznych. (...) Macie się oprzeć tej fali powojennego zdziczenia, pełnego przekleństw, rozpijaczania, nieładu, pogardy dla porządku i przyzwoitości” („Listy pasterskie Prymasa Polski 1946-1974” 1975, 75-76).

Sam fakt skierowania przez bpa S. Wyszyńskiego specjalnego listu do młodzieży świadczy o tym, że traktował ich w sposób szczególny. Słowa te kierował w kontekście ich oporu, ponieważ część młodzieży nie chciała podejmować nauki szkole z uwagi na narzucaną w niej ideologię komunistyczną. Biskup nie chciał, aby młodzi ludzie włączali się w walkę prowadzoną przez oddziały partyzanckie działające na Lubelszczyźnie, ale zadbali o swoją edukację oraz formację moralną i w ten sposób walczyli o lepszą Polskę. Dwa lata później w pierwszym roku swego prymasostwa wystosował list pasterski do dzieci i młodzieży z okazji uroczystości św. Stanisława Kostki. Przywołując tę postać podkreślił zwłaszcza jego opanowanie wobec nieprzyzwoitych i niestosownych zachowań ludzi ze swego otoczenia. Tym samym Ksiądz Prymas zachęcał młodzież, aby potrafiła być odporna na negatywny wpływ moralny swego otoczenia (chodziło głównie o agitatorów ateizmu oraz ludzi wierzących w siłę nowej partii). Podkreślił jednocześnie, że obecność Kościoła w przestrzeni życia społecznego zawsze znacząco przyczyniała się do cywilizowania stosunków międzyludzkich, stąd ważne jest, jak zaznaczał Ksiądz Prymas, aby młodzież pielęgnowała praktykę życia sakramentalnego oraz zachowanie wierności wobec krzyża Chrystusowego (tamże, 133-135).

W kolejnych latach Prymas S. Wyszyński kierował podobne listy do młodzieży, co wskazuje na działanie programowe z jego strony. Rok 1950 przyniósł nasilenie akcji usuwania lekcji religii z polskich szkół, stąd w liście datowanym na 11 listopada (na dwa dni przed

świętem św. Stanisława Kostki) Ksiądz Prymas wskazując na Patrona młodzieży zachęcał ją do pilnej nauki religii, praktyki modlitwy oraz uczestnictwa w katechezie parafialnej. Przypomniawszy także, że św. Stanisław czerpał siły duchowe z Eucharystii oraz głębokiej pobożności maryjnej. W ten sposób Prymas Polski starał się zmotywować młodzież do przeciwstawiania się próbom ograniczania im dostępu do edukacji religijnej, a także pobudzić do pielęgnowania życia duchowego opartego na kulcie eucharystycznym oraz na nabożeństwie do Matki Bożej (tamże, 180-181). W 1951 r. Ksiądz Prymas skierował do młodzieży aż dwa listy pasterskie. Pierwszy z nich był związany z rozpoczęciem nowego roku szkolnego, zaś drugi – ze świętem Patrona młodzieży. W obu pismach został położony mocny nacisk na pojęcie godności człowieka oraz na budowanie wspólnoty międzyludzkiej w oparciu o prawdziwe wartości. W liście zachęcającym młodzież do pogłębionego przeżywania uroczystości św. Stanisława Kostki te aspekty zostały odniesione do osoby Świętego: „Budując na skale Chrystusowej święty Stanisław dochował wierności swej szlachetnej «naturze ludzkiej», której niczym nie splamił. Dochował wierności swym «obowiązkom braterskim», w najtrudniejszych nawet chwilach. Dochował wierności swemu «dzieciństwu Bożemu», wszczepiony przez Chrystusa w Kościół i jego moce” (tamże, 215). W kontekście agresywnej polityki państwa zmierzającej do ateizacji życia społecznego problem wierności własnemu człowieczeństwu, idei wspólnoty wiary oraz duchowej tożsamości pozostawał niezwykle aktualny (tamże, 214-216).

W kolejnych latach nie pojawiały się już specjalne listy Księdza Prymasa w związku z dniem Patrona młodzieży. Nie znaczy to jednak, iż promowanie sylwetki św. Stanisława Kostki straciło w oczach Prymasa S. Wyszyńskiego swoje uzasadnienie. Mogły na to wpłynąć przeróżne czynniki, a zwłaszcza napięta

sytuacja Kościoła w Polsce. Później przyszedł czas internowania Prymasa Tysiąclecia (1953-1956) i dopiero pod koniec lat pięćdziesiątych zaistniały bardziej dogodne warunki dla podejmowania aktywności duszpasterskiej wśród młodzieży. Jej konkretnym przejawem było utworzenie w 1957 r. z inicjatywy Prymasa Polski Krajowego Duszpasterstwa Młodzieży, które w strukturze prac Episkopatu podlegało bezpośrednio jemu. Na czele Krajowego Duszpasterstwa stali dwaj duszpasterze odpowiedzialni odpowiednio za młodzież męską i żeńską. Utworzona w ten sposób organizacja duszpasterstwa miała czuwać, aby w jej szeregach mogli jak najszerszej rozwijać swoją aktywność kapłani szczególnie predysponowani do pracy wśród młodzieży. Oni mieli podejmować rozmaite inicjatywy duszpasterskie oraz animować działalność ruchów młodzieżowych. Do zadań Krajowego Duszpasterstwa należało koordynowanie aktywności duszpasterskiej w różnych diecezjach, a także prowadzenie formacji duszpasterzy, wydawanie materiałów pomocniczych oraz przeprowadzanie badań socjologiczno-pastoralnych wśród młodzieży (Skreczko: 2008, 241-243).

Schyłek lat pięćdziesiątych i początek sześćdziesiątych przyniósł w Kościele ofensywę duszpasterską w zakresie pracy na rzecz młodzieży, która miała przeciwważyć działania organizacji młodzieżowych narzucanych przez państwo. Elementem służącym aktywizowaniu duszpasterstwa młodzieżowego na poziomie poszczególnych diecezji i parafii była organizacja triduum ku czci św. Stanisława Kostki. Sposób, w jaki urządzano trzydniowe nabożeństwa przed świętem Patrona dzieci i młodzieży, zależał w dużej mierze od wytycznych wyrażonych przez poszczególnych biskupów diecezjalnych. Krótco przed triduum przeprowadzane były w poszczególnych klasach katechezy okolicznościowe poświęcone św. Stanisławowi, które miały przygotować dzieci i młodzież

do tego wydarzenia. W trakcie samych nabożeństw, połączonych niejednokrotnie z adoracją Najświętszego Sakramentu, zwracano uwagę, aby młodzi pozostali wierni Chrystusowi na wzór św. Stanisława oraz aby pilnie uczęszczali na naukę religii. Stałym punktem dorocznych uroczystości ku czci Świętego było przybliżanie dzieciom i młodzieży sylwetki ich Patrona. W niektórych diecezjach klucz tematyczny obchodów stanisławowskich był wiązany z problematyką rodzinną. W konferencjach adresowanych do młodzieży męskiej mówiono wówczas o powołaniu oraz o właściwym przygotowywaniu się do odpowiedzialnego rodzicielstwa i małżeństwa (tamże, 251-253).

Zainicjowane przez Prymasa S. Wyszyńskiego na skalę ogólnopolską duszpasterstwo młodzieży rozwijało się znakomicie przez cały okres rządów komunistycznych w Polsce. Wpływ na ten stan miało wiele czynników. Młodzież kontestując autorytety narzucane przez oficjalną propagandę szukała jednak autorytetów autentycznych. Takim mianem cieszył się wówczas Ksiądz Prymas nie tylko z racji na piastowany urząd oraz na jego niezłomną postawę wobec komunistów. Na szczególny szacunek zasłużył sobie swoją otwartością na młodzież, z którą chętnie się spotykał, poznawał jej problemy, odnosił się z dużym szacunkiem, ale też stawiał wymagania. Autorytetami dla młodzieży łatwiej przychodziło stawać się także duszpasterzom. Dzięki kontaktowi na katechezie, organizowanym akcjom, nabożeństwom czy rekolekcjom zamkniętym wytwarzała się głęboka więź pomiędzy młodymi a ich przewodnikami duchowymi. Rolę prawdziwego, naturalnego autorytetu spełniał w tym kontekście także św. Stanisław Kostka. Był im bowiem bliski z racji na młody wiek oraz okoliczności życia. Jego krótka biografia dawała duszpasterzom wiele możliwości, aby na tle jego sylwetki rozpatrywać problemy współczesnej młodzieży oraz formować ich do życia zgodnie z Ewangelią. Z tych to racji jego kult

promowany przez Prymasa S. Wyszyńskiego miał duże znaczenie dla koncepcji ówczesnego programu duszpasterstwa młodzieży w Polsce.

4. Przesłanie Prymasa Tysiąclecia przekazane w czasie uroczystości 400-lecia śmierci św. Stanisława Kostki w Przasnyszu i Rostkowie

Punktem kulminacyjnym w dotychczasowym rozwoju kultu św. Stanisława Kostki okazały się wspomniane już obchody 400-lecia jego śmierci, jakie miały miejsce w 1967 r. w Przasnyszu i Rostkowie. Wpisywały się one w kontekst Wielkiej Nowenny oraz obchodów tysiąclecia chrztu Polski. Były zatem ściśle związane z opracowanym osobiście przez Prymasa S. Wyszyńskiego programem odnowy religijno-moralnej polskiego narodu, ze szczególnym uwzględnieniem życia rodzinnego i wychowania młodego pokolenia. Poczynając od 1957 r. każdy kolejny rok 9-letnich przygotowań do jubileuszu miał swoje hasło. Jedno z nich dotyczyło wprost młodzieży – „Młodzież wierna Chrystusowi”, choć także w pozostałych latach formacja młodzieży także traktowana była w sposób priorytetowy (Bednarczyk: 2017, 177-179; Czekalski: 2016, 178-179; Lewandowski: 2001, 36-37). Ksiądz Prymas w szóstym roku Wielkiej Nowenny poświęconej młodzieży wezwał młodych, zgromadzonych na Jasnej Górze w dniu 26 sierpnia 1962 r. do złożenia hołdu Królowej Polski oraz przyrzeczenia wierności Bogu i Kościołowi. Miało to w sposób bardzo konkretny ugruntować wiarę w młodym pokoleniu Polaków oraz w sposób trwały związać jego świadomość z wartościami katolickimi. Po zakończeniu obchodów milenium chrztu Polski (1967) następny rok stał się okazją do uczczenia postaci św. Stanisława Kostki oraz skierowania do dzieci i młodzieży przesłania na kolejne tysiąclecie.

W latach sześćdziesiątych dokonało się także ożywienie kultu Świętego z Rostkowa na arenie międzynarodowej. Ważny impuls dał w tym względzie sam papież Jan XXIII, co było dużą niespodzianką nawet

dla polskich biskupów. Miało to miejsce w trakcie pierwszej sesji Soboru Watykańskiego II, w czasie której przypadła święto św. Stanisława Kostki. Polscy hierarchowie w związku z tym zaplanowali na dzień 13 listopada wspólną modlitwę u grobu Świętego. Ku ich zaskoczeniu w nabożeństwie tym wziął udział sam Papież. W trakcie krótkiego przemówienia Ojciec Święty wspominał, że Święty z Rostkowa był dla niego osobistym patronem w czasie całych studiów seminaryjnych. Do jego grobu przybywał wielokrotnie jeszcze jako kleryk ceniąc zwłaszcza jego czystość, wierność regule, kult Eucharystii oraz bliską zażyłość z Matką Najświętszą (Wójcik: 2014).

Z uwagi na to, że św. Stanisław Kostka łączył swoją osobą Polskę, Austrię i Włochy, przewidywane obchody 400-lecia jego śmierci miały odbyć się w tych trzech krajach. Zostały one w związku z tym rozłożone na trzy lata. W roku 1966 miały one miejsce w Austrii, w następnym w Polsce, a na końcu we Włoszech. Te szczególne okoliczności obchodów ku jego czci przyczyniały się dodatkowo do promowania jego osoby jako patrona młodzieży także poza granicami Polski („Listy pasterskie Prymasa Polski 1946-1974”: 1975, 562).

Przewidywane uroczystości rocznicowe poprzedził list pasterski Episkopatu Polski wydany w maju 1967 r. W nim nakreślona została sylwetka św. Stanisława Kostki, który może zadziwiać nie tylko głęboką duchowością, ale także siłą charakteru i pracowitością. Ten model świętości nie przestaje być aktualny i nadal może pociągać. Biskupi podkreślili, że on dochował wierności Bogu, a dziś przed podobnym zadaniem staje aktualne pokolenie młodych Polaków, którzy mają zadbać o przekazanie wiary przyszłym generacjom. Chcąc sprostać temu wyzwaniu młodzi powinni pójść w ślady swego patrona i oddać się Maryi w niewolę miłości. W liście zostały ponadto zapowiedziane ogólnopolskie uroczystości w sierpniu w Przasnyszu

i Rostkowie, a także obchody rocznicowe w poszczególnych diecezjach w dniu liturgicznego wspomnienia św. Stanisława Kostki przypadającego 13 listopada („Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945-1974”: 1975, 490-494).

Pierwszym akordem centralnych uroczystości stanisławowskich była Msza Święta sprawowana przez kardynała Karola Wojtyłę z kazaniem Księdza Prymasa wygłoszonym w Przasnyszu 19 sierpnia 1967 r. W trakcie swojego przemówienia Prymas S. Wyszyński poświęcił wiele miejsca charakterystyce postaci św. Stanisława Kostki ukazując w niej uniwersalne cechy osobowe, które mogą być pociągające także w czasach współczesnych. Zachęcał tym samym młodzież do ciągłego zagłębiania się w biografię tego Świętego, aby jak najwięcej uczyć się od niego. Św. Stanisław w czasach rodzącej się reformacji pozostał wiernym synem Kościoła, w którym potrafił znajdować dla siebie źródło sił duchowych. Do tego samego starał się zachęcać swoich słuchaczy Ksiądz Prymas: „Jest to wielka siła w Kościele. Chrystus powiedział uczniom swoim: «Idźcie i nauczajcie wszystkie narody, chrzcząc je», a więc – jednoczcie, zespalcjcie, uczcie miłości, przebaczenia i jedności. Kościół tak czyni i czynią tak święci, wychowani w jego promieniach i światłach. Kościół wychowuje takie postacie, które umieją jednoczyć, miłować braci i wszystkim przebaczać. Nieraz mówi się, że Kościół się przeżył, że jest stary i nie na czasie. A tymczasem wszystko, czego Kościół dzisiaj uczy, jest bardziej potrzebne współczesnej ludzkości dla uratowania jej od zagłady, aniżeli najpotężniejsze współczesne środki technicznego życia. Współczesna technika niekiedy mobilizuje potworne siły, aby skierować je przeciwko innym narodom w bratobójczej walce. A Kościół pragnie wyprostować ściśnięte pięści, rozpogodzić rozognione twarze, ucząc: «Będiesz miłował Pana Boga twego, Będiesz miłował bliźniego twego, jako samego siebie» – «Miłujcie nieprzyjacioły wasze, dobrze

czyńcie tym, którzy mają was w nienawiści, a módlcie się za prześladowających i potwarzających was” (Wyszyński: 1967, kazanie nr 87).

Następnego dnia Mszy Świętej w Rostkowie przewodniczył Arcybiskup Poznański Antoni Baraniak. W jej trakcie kazanie także wygłosił Prymas S. Wyszyński kładąc szczególny nacisk na temat rodziny. Nawiązał przy tym do atmosfery domu św. Stanisława w Rostkowie, w którym ukształtowała się jego osobowość i duchowość. „Trzeba przyznać, zaznaczył Ksiądz Prymas, że z «Rostkowskiej koleby» dobrze skorzystały rodziny polskie. Zastanawiając się, jakie znaczenie może mieć dzisiejsza uroczystość, dlaczego warto wspominać przeszłość i ukazywać postać sprzed czterystu lat, znajdujemy odpowiedź właśnie w rodzinie chrześcijańskiej, która wydała tak wspaniały owoc. Środowisko narodowe, ojczyście, rodzime, domowe wpływa w potężny sposób na kształtowanie się serc i umysłów młodych pokoleń przyszłej Polski” (Wyszyński: 1967, kazanie nr 88). Tak ujęte przesłanie było bezpośrednim odwołaniem do ówczesnej sytuacji polskich rodzin, które winny podejmować wzmożony wysiłek stworzenia swym dzieciom właściwych warunków wychowania religijnego.

W rozważaniach prymasowskich nie zabrakło ponownego odwołania się do przykładu, jaki pozostawił św. Stanisław Kostka. Wkładając w jego usta przesłanie dla młodzieży Ksiądz Prymas mówił: „Powiem Ci, Droga Młodzieży, że szybko biegłem przez życie, i choć byłem młody, ale mocą Bożą dokonałem bardzo wiele. Będąc młodzieńcem, dojrzałem i wiele zrozumiałem, otworzyły mi się oczy szeroko na świat. Umiałem walczyć ze sobą, umiałem być mężny, pokonywałem przeciwności, umiałem się uczyć, kształcić, zdobywać wiedzę i mądrość prawdziwą, umiałem szukać... Byłem nieustraszony, gdy trzeba było przemierzać dalekie drogi, od Wiednia poprzez Niemcy ku Augsburgowi, a potem przez cały niemal półwysep, aż ku Rzymowi.

Umiałem chodzić odważnie po świecie. Nie lękałem się dalekich wycieczek, chociaż nie miałem ułatwień, jakie wy macie. Nie korzystałem z pojazdów mechanicznych – to był mój Boży «sport». W wyścigu o lepsze, o wieniec niewiedzący, nikt nade mną nie czuwał, żadne ekipy sanitarne nie towarzyszyły mojemu biegowi na przełaj przez Europę. I... doszedłem!” (tamże, kazanie nr 88).

Krótko po uroczystościach odbywających się na ziemi przasnyskiej Prymas Polski skierował list pasterski do młodzieży, w którym znalazła się zachęta do angażowania się w obchody ku jego czci w swoich wspólnotach parafialnych. Każde pokolenie nosi w sobie pragnienie zmieniania świata na lepsze. Przywołując tę myśl kardynał S. Wyszyński zauważył, iż postęp nie zależy jedynie od rozwoju ekonomii czy techniki, ale od wartości moralnych prezentowanych przez konkretnych ludzi: „Potrzeba więc przede wszystkim ludzi wartościowych. Wy jesteście tymi, w dłonie których my stopniowo będziemy przekazywali to wszystko, co jest dziś naszym obowiązkiem. Nie jest dla nas rzeczą obojętną, kto przejmie tysiącletni dorobek chrześcijańskiego narodu i jak ukształtowane umysły, jak wypracowane wole i wypielęgnowane serca podejmą pracę, którą my dziś prowadzimy. Wiem, że pragniecie być dobrymi i szlachetnymi. Szukacie wzorów” („Listy pasterskie Prymasa Polski 1946-1974”: 1975, 563-564).

W dalszej części wywodu ponownie przywołał postać św. Stanisława Kostki jako wzór dla młodzieży XX w.: „W pierwszym roku drugiego Tysiąclecia, wskazując na postać świętego Młodzieńca chciałbym zachęcić Was do naśladowania Go. Szły za nim całe pokolenia młodych Polaków, od Niego uczyły się wierności Bogu i swoim obowiązkom, miłości. Patrząc na św. Stanisława rozumiemy, że jest On zawsze aktualny i zawsze jednakowo bliski nam, dziś może bliższy i potrzebniejszy niż kiedykolwiek. Trzeba nam niezłomnej wiary, a On tak gorąco i niezachwianie wierzył. Trzeba nam gorącej miłości, a On płonął tak

wielką miłością ku Bogu, Matce Najświętszej i ludziom. Trzeba nam czystości nieskalanej, a On odznaczał się tak wielkim umiłowaniem tej cnoty. Oto wasz wzór, patron, przewodnik, brat i kolega. Wpatrujcie się w tę dzielną postać, myślcie o Nim często, rozmawiajcie z Nim w modlitewnej ciszy serca o swoich kłopotach i radościach, o swoich dobrych postanowieniach i pragnieniach. Wszystko co w waszej mocy uczynicie, abyście stawali się Jemu podobni!” (tamże, 564).

Przytaczany list stanowił ostatni tak silny akcent promujący św. Stanisław na skalę ogólnopolską. Naturalną kolejną rzeczą można było oczekiwać, że zaszczipiany przez lata kult powinien zacząć rozwijać się we własnym rytmie, coraz mocniej zakorzeniając się w świadomości kolejnych pokoleń młodych Polaków. Na ile tak się dzieje trudno jest obecnie odpowiedzieć. Niewątpliwie są podejmowane rozmaite inicjatywy na różnych poziomach pracy duszpasterskiej i katechetycznej, ale też można uznać, że na tym polu powinno dziać się jeszcze więcej. Doświadczamy coraz głębszej niewydolności szkoły i rodzin w dziedzinie wychowania. Następuje także dewaluacja autorytetów oraz promocja indyferentyzmu moralnego. W tym kontekście przywołana postać św. Stanisława Kostki powinna być potraktowana jako ponczasowy wzorzec osobowości dla młodych ludzi, od której można się bardzo wiele uczyć. Rolą kultu świętych nie jest tylko ukazywanie wspaniałych postaw moralnych, ale także wchodzenie w bliższą relację z nimi. Św. Stanisław może być takim przewodnikiem i przyjacielem dla współczesnych młodych ludzi. Jest zatem ważnym zadaniem dla pedagogów i katechetów, aby tę postać tak przybliżyć, używając współczesnych form refleksji i przekazu, aby wydobyć z niej ogromny potencjał wychowawczy.

Niezbędnym warunkiem rozwoju kultu Świętego i jego realnego wpływu na życie określonych grup wiernych, jest pojawianie prawdziwych „zapaleńców”,

którzy zachwycą się tą postacią i będą ja promowały. Taką rolę powinni odgrywać duchowni i katecheci, ale nade wszystko rodzice. Młody wiek z reguły jest niestbilny w swoich celach i dążeniach, ma często słabą wolę, jest pełen ambiwaletnych uczuć. Płynące stąd liczne niepokoje przeżywane przez młodzież utrudniają im harmonijny rozwój duchowy. Umiejętna współpraca rodziny, Kościoła i szkoły w kształtowaniu osobowości młodych ludzi może być efektywniejsza, jeśli będzie odwoływała się do autentycznych wzorców i autorytetów, jaki można znaleźć w osobie św. Stanisława Kostki. Na tej płaszczyźnie można także dopisać zadanie dla teoretyków w dziedzinie wychowania oraz katechizacji, aby korzystając z narzędzi współczesnej nauki, w tym także pedagogiki, starali się zgłębiać tajemnicę osobowości świętych i tak ją przedstawiać, aby mogła stać się pomocą w pracy wychowawczej we współczesnej szkole.

Bibliografia

- Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945-1974: 1975, Paris.
- Listy pasterskie Prymasa Polski 1946-1974: 1975, Paris.
- Bednarczyk, R. 2017. *Prawa, obowiązki i zadania wychowawcze rodziców w myśli Prymasa Stefana Wyszyńskiego. Studium katechetyczne*. Warszawa.
- Bońkowski, S. 1986. *Święty Stanisław Kostka*. Płock.
- Cegłowski, J. 2012 '400-lecie śmierci św. Stanisława Kostki'. *Studia Płockie*. tom 40, 203-225.
- Czaczkowska, E. 2013. *Kardynał Wyszyński. Biografia*. Kraków.
- Czekalski, R. 2016. 'Milenium – katechezą narodu'. W: Czaczkowska E. K. (red.), 1966. *Milenium chrztu Polski Prymasa Stefana Wyszyńskiego. Perspektywa teologiczno-społeczna*, Warszawa: 175-184.

- Gapiński, W. 'Koronacja obrazu Matki Boskiej w Przasnyszu (opis uroczystości)'. *Miesięcznik Pasterski Płocki* 1977 nr 11, 423–434.
- Lewandowski, J. 2001. 'Młodzież w programie Wielkiej Nowenny Tysiąclecia'. W: Wolnicz-Pawłowska E. (red.) 2001. *Wspaniały to Patron... Materiały sympozjum Dziedzictwo kardynała Stefana Wyszyńskiego i sesji naukowej Spuścizna Prymasa Tysiąclecia w oczach polonisty warszawa, 14 kwietnia 2000*. Warszawa: 36-49.
- Mossakowska, M. 'Mazowiecki kult świętego Stanisława Kostki'. *Rocznik Mazowiecki* 2004 tom 16, 245-258.
- Ostrowska, B. 'Spotkania Prymasa Tysiąclecia z Kościołem Płockim'. *Notatki Płockie* 2002 nr 1, 42-45.
- Skreczko, A. 'Wkład kardynała Stefana Wyszyńskiego w organizację duszpasterstwa dzieci i młodzieży w Polsce'. *Studia Prymasowskie* 2008 tom 2, 241-272.
- Wójcik, A. D. 'Początek przyjaźni Jana XXIII z Polską'. *Niedziela* 2014 nr 9, <http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TH/THO/niedziela201409-jan23.html> (6.08.2017 r.)
- Wyszyński, S. 1967, *Kazania i przemówienia autoryzowane*. Archiwum Instytutu Prymasowskiego Stefana Kardynała Wyszyńskiego w Warszawie.
- Żądło, A. 'Podstawy teologiczne kultu świętych w Kościele'. *Studia Pastoralne* 2011 tom 7, 430-446.
- Żebrowski T., 'Kult św. Stanisława Kostki w diecezji płockiej'. *Miesięcznik Pasterski Płocki* 1977 nr 4, 146-152.

Ks. Rafał Bednarczyk

Wydział Teologiczny

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Ul. Dewajtis 5, 01-815 Warszawa

E-mail: raf_bednarczyk@o2.pl

Jarosław Tekliński

Czy człowiek ma prawo do samobójstwa?

Has man got the right to commit suicide?

Streszczenie

Śmierć towarzyszy człowiekowi od zarania dziejów, podobnie jak i problematyka samobójstwa, które de facto stanowi istotę śmierci. Z formalnego punktu widzenia każdy człowiek ma prawo do samouniwersowania, wszak na pytanie: „kto mi zabroni?”, w każdym przypadku odpowiedź brzmi musi: „nikt”. Poza sporem zatem pozostaje fakt, że jednostka ma faktyczną wolność do podjęcia decyzji o czasie i miejscu odejścia. Czy więc człowiek ma prawo do samobójstwa?

Niniejsza publikacja stanowi próbę interdyscyplinarnego spojrzenia na prawo człowieka do autodestrukcji i jest podzielona na dwie części, aczkolwiek autor nie wyodrębnia ich podtytułami. Pierwsza poświęcona jest prezentacji poglądów, które mogą przemawiać za istnieniem prawa jednostki do samouniwersowania. Druga zaś koncentruje się na przedstawieniu tych racji, które zdaniem autora mogą prowadzić do wniosków przeciwnych.

Przedstawione w opracowaniu rozważania kończy autor prezentacją krótkiej syntezy własnych poglądów na temat prawa człowieka do zadania sobie śmierci, jednak, zdając sobie sprawę ze złożoności poddanej analizie problematyki, kwestię udzielenia odpowiedzi na zadane w tytule pytanie, pozostawia otwartą.

Słowa kluczowe: autodestrukcja, samobójstwo, Konstytucja, kodeks cywilny

Abstract

Death has accompanied man since evertime, as well as the problem of suicide, which is in fact the essence of death. From a formal point of view, every person has the right to self-annihilation, after all the question: "who will forbid me?", In each case the answer must be "no one". In addition to the dispute, the fact remains that

the individual has the actual freedom to decide on the time and place of departure. So, is a man entitled to suicide?

This publication is an attempt to interdisciplinary view on human right to self-destruction and is divided into two parts, although the author does not separate them with subtitles. The first is devoted to the presentation of views that may speak for the existence of the right of the individual to self-annihilation. The second focuses on presenting the reasons which, according to the author, may lead to the opposite conclusions.

The author's presentation ends with a presentation of a short synthesis of his own views on human rights to the task of death, however, being aware of the complexity of the issue analyzed, the issue of answering the question asked in the title leaves open.

Key words: self-destruction, suicide, Constitution, church, civil code

W poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie o prawo człowieka do samobójstwa, w pierwszej kolejności musimy zdefiniować pojęcie samobójstwa.

W słowniku języka polskiego (Bańko: 2007, 8) czytamy, że: <<Samobójstwo, to odebranie sobie życia>>. Przytoczona, bardzo ogólna definicja, za samobójstwo nakazuje uznawać każdy przypadek tak usiłowanego, jak i skutecznego zamachu na własne życie (Helios: 2013, 14-15), będący wynikiem świadomego zachowania (działania lub zaniechania). Dużą popularność w literaturze przedmiotu zyskała definicja zaproponowana przez E. Durkheima, którego zdaniem (Wąskiem: 1982, 10-11): za samobójstwo należy uznać <<wszystkie przypadki śmierci będące bezpośrednim lub pośrednim wynikiem działania lub zaniechania działania przez ofiarę, która wie jaki skutek jej zachowanie za sobą pociągnie>>. Formuła zaproponowana przez E. Durkheima nie jest pozbawiona wad, albowiem nie opiera się na elemencie zamiaru, a wiedzy suicydenta odnośnie skutku jaki ma wywołać jego zachowanie. Poza tym do samobójstw autor ten nie zalicza wszystkich tych aktów

autodestrukcji, które nie zakończyły się zgonem ofiary, a więc samobójstw usiłowanych. Pomijając modyfikacje tej definicji zaproponowane tak w literaturze rodzimej, jak i obcej przytoczmy definicję zaproponowaną przez A. Wąska (op.cit.: 13), również będącą modyfikacją przywołanej definicji, zgodnie z którą samobójstwo to: <<zadanie sobie śmierci poprzez bezpośrednio lub pośrednio działanie lub zaniechanie działania, jeżeli sprawca-ofiara chciała tego skutku lub przewidując możliwość jego nastąpienia godziła się nań>>. Zaproponowana przez A. Wąska formuła nakazuje uznać za samobójstwo nie tylko te zachowania, które cechuje bezpośredni zamiar pozbawienia życia, ale również przypadki, w których suicydent mając świadomość tego, że jego zachowanie może zakończyć się śmiercią, lecz tak być nie musi, godzi się na to. Przedstawione przez A. Wąska ujęcie samobójstwa stanowi wierną ilustrację moich przekonań, stąd też formuła ta została przyjęta w pracy jako punkt wyjścia dalszych rozważań.

Zanim zostaną przedstawione argumenty, które przemawiają zarówno za, jak i przeciw istnieniu prawa do samobójstwa należy zaakcentować istnienie poglądów, które podważają zasadność pytania o prawo człowieka do samobójstwa.

Według N. Tetaza (1976, 97) pytanie o prawo człowieka do samobójstwa jest bezzasadne, albowiem ten, kto chce popełnić samobójstwo żyje w świecie, w którym pytanie o prawo, w tym prawo do zadania sobie śmierci jest nieważne. Natomiast zdaniem H. Jankowskiego (1975, 17) pytanie to (w sensie praktycznym) ma charakter powinnościowy, albowiem poza przypadkami osób ubezwłasnowolnionych, czy też przebywających w jednostce penitencjarnej, nie istnieją środki uniemożliwiające popełnienie samobójstwa temu, kto chce je popełnić.

Przedstawione wyżej poglądy należy odrzucić, albowiem stanowią one jednostronne spojrzenie

na pytanie o prawo człowieka do samobójstwa, spojrzenie przez pryzmat sprawcy-ofiary, jako wyłącznego dysponenta takimi wartościami jak życie i zdrowie. Pomijają milczeniem chociażby problematykę powinności państwa i jego obywateli do przeciwdziałania jakimkolwiek zamachom na dobra chronione prawem, takie jak m.in. wyżej wymienione – życie i zdrowie.

Obowiązujące przepisy prawa nie penalizują samobójstwa. W przypadku samobójstwa dokonanego sprawa jest prosta; brak podmiotu zdanego do ponoszenia odpowiedzialności karnej (sprawcy) czyni bezprzedmiotowym dyskusję na temat jego odpowiedzialności. W przypadku samobójstwa usiłowanego należy zgodzić się z A. Wąskiem (op.cit.: 48), który w suicydencie widzi ofiarę, zasługującą na pomoc ze strony państwa, nie zaś sprawcę, którego pod groźbą kary należy zmuszać do kontynuowania niechcianego życia. Podkreślenia przy tym wymaga fakt, że penalizacja usiłowania samobójstwa nie służyłaby tak realizacji funkcji ochronnej prawa karnego, jak i również realizacji tak prewencji generalnej, jak i indywidualnej (Kokot: 2015, 906-907). W tym ostatnim przypadku prowadziłyby bowiem do efektu wręcz przeciwnego – poszukiwania przez sprawcę – ofiarę takich środków lub metod realizacji zamierzonego celu, przy których ryzyko jego nieosiągnięcia byłoby jak najbardziej zminimalizowane.

Pomimo braku przepisu penalizującego wprost popełnienie samobójstwa, analiza niektórych przepisów kodeksu karnego (ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, t.j. z dnia 30 października 2017 r., Dz.U. z 2017 r., poz. 2204, zwana dalej k.k.), sugerowałaby istnienie takowej odpowiedzialności. Należą do nich przepisy art. 145. § 1. pkt 2. lit.ak.k. i art. 342. § 1. pkt 1. k.k.

Ten pierwszy penalizuje zachowanie osoby, która odbywając służbę zastępującą służbę wojskową, w celu częściowego lub zupełnego uchylenia się od tej służby

albo wykonania obowiązku wynikającego z tej służby, powoduje u siebie lub dopuszcza, by kto inny spowodował u niej skutek określony w art. 156. § 1. k.k. lub art. 157. § 1. k.k. Ten drugi zaś penalizuje zachowanie żołnierza, który w celu zupełnego albo częściowego uchylenia się od służby wojskowej albo od wykonania obowiązku wynikającego z tej służby, powoduje u siebie lub dopuszcza, by kto inny spowodował u niego skutek określony w art. 156. § 1. k.k. lub art. 157. § 1. k.k. Warunkiem sine qua non pociągnięcia do odpowiedzialności karnej osoby, która swoim zachowaniem doprowadziła do zaistnienia stanu opisanego w przytoczonych przepisach (skutku w postaci ciężkiego i średniego uszczerbku na zdrowiu), jest ustalenie istnienia po jej stronie zamiaru bezpośredniego „kierunkowego” popełnienia czynu, a więc częściowego lub zupełnego uchylenia się od służby albo wykonania obowiązku wynikającego z tej służby. Ustalenie zatem, że osoba, o której tutaj mowa dokonała zamachu samobójczego (oczywiście nieudanego) z powodu innego niż działanie w opisanym celu, skutkuje przyjęciem jej bezkarności, wobec faktu, że jej zachowanie nie wypełniło ustawowych znamion czynu zabronionego (dekompletacja typu przestępstwa; vide Góral: 1998, 436).

Odpowiedzialności karnej za samobójstwo nie można również wyprowadzać z niektórych przepisów rozdziału XIX k.k., penalizujących przestępstwa skierowane przeciwko życiu i zdrowiu, a konkretnie przestępstwo zabójstwa (art. 148. § 1. k.k. stanowi, że kto zabija człowieka, podlega karze...), przestępstwo spowodowania ciężkiego uszczerbku na zdrowiu (art. 156. § 1. k.k. stanowi, że karze podlega ten, kto powoduje ciężki uszczerbek na zdrowiu w postaci...) i innego uszczerbku na zdrowiu (art. 157. § 1. k.k. stanowi, że karze podlega ten, kto powoduje naruszenie czynności narządu ciała lub rozstrój zdrowia inny niż wymieniony w art. 156. k.k.).

We wszystkich przytoczonych przypadkach, mając na uwadze wykładnię literalną, zaniechanie przez ustawodawcę użycia w warstwie deskryptywnej przepisów wyrażenia „innego” (podobnie jak w V przykazaniu Dekalogu „Nie zabijaj” o czym niżej) sugerowałoby, że ustawodawca dopuszcza możliwość pociągnięcia samobójcy do odpowiedzialności karnej z tych przepisów, a więc za spowodowanie śmierci, czy też skutku w postaci uszczerbku na zdrowiu.

Czy zatem niedoszła ofiara może odpowiadać karnie z któregoś z powołanych przepisów. Odpowiedź jest jednoznaczna- nie, albowiem jak wskazano wyżej za brakiem odpowiedzialności niedoszonego samobójcy, za zamach przeciwko sobie (w tym i skutek w postaci uszczerbku na zdrowiu) przemawiają względy kryminalnopolityczne. Zgoła czym innym natomiast jest ocena zachowania osób, które swoim działaniem godzą w najwyższe dobra innych ludzi, takie jak ich życie i zdrowie. Uznając takie zachowania za społecznie niebezpieczne, z woli ustawodawcy wprowadzono do ustawodawstwa polskiego typ przestępstwa *sui generis*, o znamionach opisanych w art. 151. k.k., który stanowi: <<kto namową lub przez udzielenie pomocy doprowadza człowieka do targnięcia się na własne życie, podlega karze(...)>>, odpowiadający częściowo formom niesprawczym czynu zabronionego w postaci podżegania i pomocnictwa, określonym w przepisie art. 18. k.k.

W opozycji do prezentowanego pozostaje stanowisko M. Budyn-Kulik (2012, 130), zdaniem której wyniki wykładni literalnej art. 148. k.k. dopuszczają penalizację samobójstwa, aczkolwiek nieżyjącego sprawcy nie można byłoby pociągnąć do odpowiedzialności karnej, co skutkować musi wnioskiem, że wykładnia gramatyczna przepisu art. 148. k.k. pozostaje w sprzeczności z jego wykładnią systemową i celowościową. Dalej autorka ta wywodzi (ibidem), że w przypadku akceptacji tezy o penalizacji

samobójstwa z art. 148. k.k., przepis art. 151. k.k. stanowiłby uprzywilejowaną postać form niesprawczych czynu zabronionego, w postaci podżegania i pomocnictwa.

Podsumowując powyższe rozważania możemy dojść do wniosku, że zamach samobójczy nie jest przez obowiązujące prawo zakazany. Z drugiej strony, nikt chyba nie podważy tezy, że de lege lata samobójstwo nie jest również czynem nakazanym. Oznacza to, że człowiek z jednej strony jest uprawniony do realizacji prawa, z drugiej zaś ma prawo do powstrzymania się od jego urzeczywistnienia (Wronkowska: 1994, 144-145).

Mając powyższe na uwadze można by dowodzić, że człowiek ma prawo do samobójstwa, aczkolwiek jego realizacja rodzi pewne skutki prawne. Samobójstwo bowiem nie jest czynem obojętnym prawnie. Mowa tu o sankcji, jaką wprowadza art. 833 ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (t.j. z dnia 09 lutego 2017 r., Dz. U. z 2017 r., poz. 459, zwanej dalej k.c.), zgodnie z którym, w przypadku ubezpieczeń na życie, samobójstwo ubezpieczonego nie zwalnia ubezpieczyciela od obowiązku wypłaty świadczenia, jeżeli nastąpiło po upływie dwóch lat od zawarcia umowy ubezpieczenia. Rzeczony przepis stanowi wyjątek od zasady ponoszenia przez ubezpieczyciela ryzyka jedynie wypadków ubezpieczeniowych o charakterze losowym. Poza sporem pozostaje bowiem fakt, że samobójstwo nie ma charakteru losowego, albowiem zgodnie z definicją legalną zawartą w art. 3. pkt 57. ustawy o działalności ubezpieczeniowej i asekuracyjnej z dnia 11 września 2015 r., (t.j. z dnia 26 maja 2017 r., Dz. U. z 2017 r., poz. 1170), zdarzenie losowe definiowane jest jako: <<niezależne od woli ubezpieczającego lub ubezpieczonego zdarzenie przyszłe i niepewne, którego wystąpienie powoduje uszczerbek w dobrach osobistych lub w dobrach majątkowych albo

zwiększenie potrzeb majątkowych po stronie ubezpieczającego lub innej osoby objętej ochroną ubezpieczeniową>>.

Wspomniany wyżej dwuletni okres zgodnie z art. 833k.c. może ulec skróceniu w drodze umowy lub zapisu w ogólnych warunkach ubezpieczenia, nie bardziej jednak niż do 6 miesięcy. Należy przy tym podkreślić, że aby zachowanie ubezpieczonego zakwalifikować jako samobójstwo, towarzyszyć mu musi zamiar bezpośredni pozbawienia życia (Kondek: 2017, komentarz do art. 833, Legis).

Prawo do popełnienia samobójstwa można także pośrednio wyprowadzić z art. 41ust.1 i art. 47 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997r. (Dz.U. z 1997 r., Nr 78, poz. 483 z późn. zm., zwanej dalej Konstytucją). Pierwszy przepis wprowadza prawo nietykalności i wolności osobistej jednostki, gwarantowane przez Rzeczpospolitą Polską, których pozbawienie lub ograniczenie może nastąpić tylko na zasadach i w trybie określonym w ustawie. Drugi zaś stanowi m.in. o prawie człowieka do decydowania o swoim życiu osobistym.

Próbie zdefiniowania pojęcia nietykalności osobistej podjął Trybunał Konstytucyjny, który w wyroku z dnia 10 marca 2010 r., U 5/07 (OTK-A 2010, Nr 3, poz. 20), wskazał, że: <<Istota nietykalności osobistej wiąże się nie tylko (...) z nietykalnością cielesną, ale polega na nienaruszalności integralności cielesnej i duchowej człowieka, którego tożsamość określa nie tylko ciało, ale również wnętrze psychiczne>>. Godny odnotowania jest również pogląd wyrażony przez T. Nowaka (1976, 93), zdaniem którego nietykalność osobista oznacza, że: <<każdy obywatel w sposób świadomy i nieskrępowany ma prawo do dysponowania swoją osobą i prawo do wolności osobistej>>.

Jeżeli zaś chodzi o zdefiniowanie pojęcia wolności osobistej, to Sąd Najwyższy wypowiadając się w tym przedmiocie wskazał (vide uchwała składu siedmiu

sędziów Sądu Najwyższego – Izba Karna z dnia 13 marca 1990 r., V KZP 33/89, OSNKW 1990, Nr 7, poz. 23), że pod pojęciem wolności osobistej kryje się <<możliwość (niezależność, swoboda) podejmowania przez człowieka decyzji zgodnie z własną wolą>>. Podobnie, aczkolwiek szerzej zdefiniował to pojęcie Trybunał Konstytucyjny w wyroku z dnia 11 października 2011 r., K16/10 (OTK-A 2011, Nr 8, poz. 80), gdzie czytamy, że wolność osobista: <<charakteryzuje się (...) jako możliwość podejmowania przez jednostkę decyzji zgodnie z własną wolą, dokonywania swobodnego wyboru postępowania w życiu publicznym i prywatnym, nieograniczonego przez inne osoby>>. W doktrynie prawa konstytucyjnego zaprezentowano natomiast pogląd (Banaszak: 2009, 175), że: <<Konstytucja używając pojęcia „wolność człowieka” (...) chroni w istocie możliwość dysponowania sobą w każdym miejscu i czasie, a więc wolność osobistą jednostki>>.

Wyrazem prawa człowieka do wolności jest przyznanie mu w art. 47. Konstytucji prawa do dysponowania swoim życiem osobistym (dodatkowo przepis ten wprowadza gwarancję m.in. ochrony prawnej życia prywatnego). W przywołanym judykacie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 października 2011 r. czytamy: <<Prywatność, rozumiana jako prawo „do życia własnym życiem, układanym według własnej woli z ograniczeniem do niezbędnego minimum wszelkiej ingerencji zewnętrznej”, odnosi się między innymi do życia osobistego (a więc także zdrowia jednostki) i bywa nazywana „prawem do pozostawienia w spokoju”. Konstytucja, mówiąc o prawie do ochrony życia prywatnego (...) oraz decydowania o swoim życiu osobistym, ustanawia zakaz ingerencji państwa w życie prywatne jednostki, ale nakłada też na państwo obowiązki pozytywne>>.

Mówiąc o nietykalności i wolności osobistej, czy prawie jednostki do dysponowania życiem

osobistym należałoby również sięgnąć do ustawy o zawodach lekarza i lekarza dentysty z dnia 5 grudnia 1996 r. (t.j. z dnia 16 grudnia 2016 r., Dz. U. z 2017 r., poz. 125 z późn. zm., zwanej dalej ustawą o zaw. lek. I lek. dent.). W akcie tym wyrażono generalną zasadę wolności chorego od przymusu leczenia (art. 32. ust. 1, zgodnie z którym przeprowadzenie przez lekarza badania, jak i udzielenie innych świadczeń zdrowotnych może nastąpić dopiero po wyrażeniu zgody przez pacjenta). Oczywiście zasada ta nie ma charakteru bezwzględnego, albowiem doznaje nielicznych ograniczeń, podyktowanych koniecznością ochrony życia i zdrowia pacjenta, w okolicznościach ściśle w niej wskazanych (vide przede wszystkim art. 32-35. cyt. ustawy; zgodnie z art. 33. ustawy badanie lub udzielenie pacjentowi innego świadczenia zdrowotnego bez jego zgody jest dopuszczalne, jeżeli wymaga on niezwłocznej pomocy lekarskiej, a ze względu na stan zdrowia lub wiek nie może wyrazić zgody i nie ma możliwości porozumienia się z jego przedstawicielem ustawowym lub opiekunem faktycznym).

Innym aktem wprowadzającym generalny obowiązek uzyskania zgody pacjenta na udzielenie świadczeń zdrowotnych jest ustawa z dnia 6 listopada 2008 r. o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta (t.j. z dnia 8 czerwca 2017 r., Dz.U. z 2017 r., poz. 1318, zwanej dalej ustawą o pr.p. i Rz.Pr.P.; vide art. 15-18. tejże ustawy, które regulują kwestię wyrażenia i odmowy wyrażenia zgody na udzielenie świadczeń zdrowotnych oraz form, w jakich powinny być one wyrażone).

Natomiast wymóg uzyskania zgody na szczególne rodzaje zabiegów medycznych uregulowany jest także m.in., w:

1. ustawie z dnia 19 sierpnia 1994 r. o ochronie zdrowia psychicznego (t.j. z dnia 5 kwietnia 2017 r., Dz.U. z 2017r., poz. 882, zwanej dalej ustawą o ochr. zdr. psych.; vide art. 3. pkt 4. zawierający

- definicję legalną „zgody” oraz art. 21. i nast. regulujące m.in. kwestię przyjęcia do szpitala, czy poddania osoby badaniom psychiatrycznym, bez jej zgody);
2. ustawie z dnia 22 sierpnia 1997 r. o publicznej służbie krwi (t.j. z dnia 22 czerwca 2017 r., Dz.U. z 2017 r., poz. 1371), która wprowadza obowiązek uzyskania pisemnej zgody na pobranie krwi lub jej składników, złożonej w obecności lekarza lub pielęgniarki, a obejmującej również nie tylko pobranie krwi, ale także sposób jej wykorzystania (vide art. 15. ust. 1. pkt 2.);
 3. ustawie z dnia 27 lipca 2001 r. o diagnostyce laboratoryjnej (t.j. z dnia 9 grudnia 2016 r., Dz.U. z 2016 r., poz. 2245), która w art. 22. nakłada na diagnostę laboratoryjnego obowiązek uzyskania, na zasadach określonych w ustawie o pr.p. i Rz.Pr.P., zgody na przeprowadzenie zabiegów i czynności diagnostyki laboratoryjnej;
 4. ustawie z dnia 1 lipca 2005 r. o pobieraniu, przechowywaniu i przeszczepianiu komórek, tkanek i narządów (t.j. z dnia 11 maja 2017 r., Dz.U. z 2017 r., poz. 1000), regulującej procedurę wyrażenia zgody na pobranie komórek, tkanek lub narządu w celu ich przeszczepienia lub zastosowania u innej osoby (art. 12. ust. 1. pkt 7.).

Obowiązywanie reguły wyłączonej możliwości dokonania zabiegów leczniczych bez zgody pacjenta (za wyjątkiem przypadków w ustawie wskazanych) nie powinno, w mojej ocenie, budzić jakiegokolwiek sprzeciwu. Pogląd ten akceptowany jest tak w orzecznictwie, jak i w doktrynie prawa.

W postanowieniu z dnia 27 października 2005 r., IIICK155/05 (OSNC 2006, Nr 7–8, poz. 137), Sąd Najwyższy – Izba Cywilna stwierdził, że wybór metody leczenia stanowi element prawa człowieka do decydowania o sobie samym, którego refleksem jest zgoda na wykonanie zabiegu medycznego.

W innym orzeczeniu (vide wyrok Sądu Najwyższego – Izba Cywilna z dnia 23 listopada 2007 r., IV CSK 240/07, Legalis, nr 97628) sąd podkreślając prawo pacjenta do odmowy hospitalizacji, zwrócił uwagę na ciążący na lekarzu obowiązek udzielenia wyczerpującej informacji na temat m.in. stanu jego zdrowia, w tym ewentualnych konsekwencji zdrowotnych, związanych z odmową lub spóźnionym zastosowaniem się do zaleceń lekarskich.

W wyroku z dnia 13 lutego 2013r. Sąd Apelacyjny w Warszawie, w sprawie o sygn. akt VI ACa 1013/12, (Legalis, nr 1049312) uznał za bezprawne działania w postaci udzielenia świadczeń zdrowotnych bez zgody pacjenta, podkreślając, że takie zachowanie narusza konstytucyjne prawo do poszanowania życia prywatnego. Organ ten zwrócił uwagę na konieczność uzyskania zgody odnośnie wszystkich etapów zamierzonego leczenia, poczynając od badania, skończywszy na czynnościach podejmowanych po zakończeniu postępowania terapeutycznego.

Przechodząc do poglądów doktryny na temat prawa do odmowy poddania się zabiegom leczniczym, nie straciła na aktualności myśl wyrażona kilkadziesiąt lat temu, zgodnie z którą, o ile państwo stwarza jednostce możliwość ratowania swojego życia i zdrowia, o tyle nie zmusza jej do realizacji przysługującego prawa (Popower: 1938, 820). Podobnie i dziś doktryna nakazuje respektowanie prawa do odmowy poddania się zabiegowi leczniczemu przez samobójcę, który po zamachu, zachowując przytomność i będąc w pełni władz umysłowych, w sposób wyraźny zgłasza sprzeciw co do zamierzonych zabiegów leczniczych (Dyszlewska-Tarnawska: 2015, komentarz do art. 32. ustawy o zaw. lek. i lek. dent., Legalis).

Akceptacja tezy o istnieniu zasady wolności chorego od przymusu leczenia oznacza de facto przyznanie człowiekowi prawa do popełnienia samobójstwa.

Pozostawiając w tym miejscu poza polem zainteresowania materię normatywną, sięgnijmy do argumentów wykraczających poza prawną problematykę samobójstwa. Jest ono bowiem nie tylko kategorią prawną, ale również, a może przede wszystkim, złożonym zjawiskiem społecznym.

Człowiek jest jednostką społeczną. Rodzi się w określonej grupie, w niej rozwija się, funkcjonuje, wreszcie umierając – opuszcza ją. Z faktu powiązania z grupą społeczną człowiek ma do spełnienia określone zobowiązania. Czy są one na tyle silne, by stanowiły podstawę zanegowania prawa człowieka do samobójstwa?

Zdaniem S. Glasera (1936, 47-48), żaden przepis nie nakłada na człowieka obowiązku życia dla państwa; powinnością człowieka jest natomiast podporządkowanie się prawnym regułom określonym przez państwo.

Podobnego zdania jest J. Amery, który twierdził, że: <<śmierć własnowolna powinna być uznawana za to, czym jest – za śmierć z własnej woli właśnie i sprawę w najwyższym stopniu osobistą, która wprawdzie nigdy nie jest oderwana od powiązań społecznych, z którą jednak człowiek w końcu pozostaje sam na sam i w obliczu której, społeczeństwo musi zachować milczenie>> (Ringelem: 1987, 269).

Za prawem do samobójstwa człowieka, który osiągnął już „swój” wiek, czy nękają go choroby, odrzucając jednocześnie tezę o obowiązku zachowania życia dla dobra społeczeństwa, opowiadało się bardzo wielu. Seneka pisał: <<Tylko śmierci zawdzięczamy, że życie nie jest karą, że wyprostowany pod ciosami losu, mogę zachować swój umysł niezachwianym i pozostać panem samego siebie (...). Niewola traci swą gorycz, gdy tylko jeden krok dzieli mnie od wolności. Wobec wszystkich ciosów życia mam ucieczkę w śmierci>>. <<Gdziekolwiek spojrzysz, istnieje kres nieszczęściom. Widzisz tę oto ziejącą przepaść- tu możesz zejść

do wolności. Widzisz to morze, tę rzekę, studnię-wolność leży na jej dnie(...). Czy szukasz drogi do wolności? – możesz znaleźć ją w każdej żyłce twego ciała>>. <<Jeżeli mogę wybrać między śmiercią od mąk, a taką, która jest prosta i łatwa-czemuż mam nie wybrać tej drugiej? (...). Człowiek szuka w życiu uznania innych, jego śmierć natomiast dotyczy tylko jego samego>>. <<Gdy starość zaczyna zaburzać mój rozum i upośledzać moje władze, gdy pozostawia mi nie życie, lecz oddech jedynie, wyskoczę szybko ze zgniłej i chwiejącej się budowli>> (Williamsem: op. cit.: 241-242; szerzej na temat poglądów Seneki vide Kamiński: 2014, 103-119). Też o samobójstwie jako akcie niebezpiecznym dla społeczeństwa odrzucał również R. Fedden (Williams: 1960, 259-260), D. Hume (G. Williams op. cit.: 253-254). D. Hume (1962, 223) był tym z filozofów, który zdecydowanie potępiał zakaz popełniania samobójstwa argumentując to tym, że zakaz ten jest zamachem na wolność człowieka. Pisał: <<udowodnić ludziom dopuszczalność samobójstwa – to tyle co przywrócić ich przyrodzoną wolność>>. Podobne stanowisko zajmuje wybitny humanista, lekarz i filozof T. Kielanowski (1980, 89; vide również tenże 1978, 20-21), który neguje możliwość stawiania zarzutu moralnego uchylania się od wykonania obowiązków wobec społeczeństwa tym samobójcom, którzy z uwagi na wiek, samotność, czy nękające ich choroby, zamiast życia wybierają szybką i bezbolesną śmierć. W podobnym duchu wypowiada się S. B. Nuland (1993, 178-179), który co do zasady odrzucając prawo jednostki do samodestrukcji wskazuje na dwie okoliczności, które prawo takie mogą uzasadniać: po pierwsze, będzie to niedołęstwo starcze, po drugie, krańcowe wyczerpanie nieuleczalną chorobą. Za prawem do odebrania sobie życia dla ludzi chorych, starych, którzy wykonali już swoje obowiązki wobec społeczeństwa opowiada się także T. Kotarbiński (1976, 89-90).

Pozostając przy poglądach przemawiających za prawem człowieka do samounicestwienia warty odnotowania jest pogląd A. Bałandynowicza (2014, 30). Zdaniem tego autora: <<szuję zatem, iż rozstrzygając spór pomiędzy suicydentem, a społeczeństwem-należy dać desperatowi prawo popełnienia samobójstwa w sytuacji, gdy społeczeństwo nie wypełniło należycie swoich obowiązków względem niego – nie zagwarantowało odpowiedniego startu ani prawidłowych warunków rozwoju, nie zapewniło miłości, wsparcia, zrozumienia, a tym bardziej-jeżeli na zapowiedzi samobójcze jednostki reagowało w sposób nieodpowiedni. (...)>>.

Dalej autor ten dowodzi konieczności przeciwdziałania jedynie samobójstwom instrumentalnym w przypadku których, działania profilaktyczne, poprzedzające akt samodestrukcji są celowe, a wręcz konieczne (ibidem, 33). Różnicuje zatem pozycję prawną jednostki, w zależności od charakteru podejmowanego przez nią zachowania, dzieląc zamachy samobójcze na te, u podstaw których leżą: chęć zwrócenia uwagi innych ludzi na problem, z jakim boryka się samobójca, czy też chęć rozwiązania jakiejś sytuacji kryzysowej oraz te, których głównym celem jest samodestrukcja. Te pierwsze określa się mianem „parasamobójstwa“ (Carr: 2004, 51). Te drugie zaś to samobójstwa „sensu stricto”, „prawdziwe” (Świeżyński: 2002, 85) gdzie jak wskazano wyżej, podstawowym pragnieniem samobójcy jest zadanie sobie śmierci.

Podsumowując tę część wywodów podkreślić należy, że poszukując uzasadnienia dla prawa człowieka do samobójstwa, nie możemy dzielić ludzi na tych, których życie warto zachować, ponieważ są młodzi, silni, potrzebni społeczeństwu i tych, których istnienie nie ma podobnej wartości. Dlatego też twierdę, że należy cenić każde życie ludzkie i dostrzec pozytywne wartości istnienia każdej ludzkiej egzystencji, jeżeli chcemy spojrzeć obiektywnie na zagadnienie prawa człowieka do śmierci samobójczej.

Wyżej przedstawiono argumenty, jakie można by podnieść dla uzasadnienia twierdzenia o prawie człowieka do samobójstwa. Poniżej rozważę, czy istnieją, a jeżeli tak, to jakie argumenty przemawiające za tym, że *de lege lata* człowiek nie ma prawa do samobójstwa.

Była już o tym mowa, że samobójstwo na gruncie polskiego prawa nie jest karalne. Czyn ten natomiast jeszcze kilkadziesiąt lat temu był zabroniony pod groźbą kary przez prawo kanoniczne. Zgodnie bowiem z kanonem 1240. § 1. kodeksu prawa kanonicznego promulgowanego 27 maja 1917 r. przez Benedykta XV bullą *Providentissima Mater Ecclesia*, Kościół Katolicki karał ekskomuniką i odmawiał prawa pochówku samobójcom, którzy rozmyślnie odebrali sobie życie. Nie chodziło tu oczywiście o zwykłe pogrzebanie zwłok, a o pochówek połączony z liturgią oraz ceremoniami związanymi z tą okolicznością (Sahaj: 2005, 130-131). Obowiązujący obecnie kodeks kanoniczny promulgowany 25 stycznia 1983 roku przez Jana Pawła II konstytucją apostolską *Sacrae disciplinae leges* nie zawiera tegoż przepisu, co świadczy o liberalizacji stanowiska Kościoła Katolickiego w odniesieniu do samobójców. Zrezygnowanie przez Kościół z karania samobójców uznać należy za przedsięwzięcie właściwe, ponieważ już pod rządem kodeksu kanonicznego z 1917 r. zakaz pochówku samobójców nie był konsekwentnie respektowany. Oczywiście zniesienie wspomnianego zakazu nie oznacza, że Kościół aprobuje samobójstwo. Jest ono nadal potępiane, ale stanowisko to nie znajduje odzwierciedlenia w prawie kanonicznym.

Stanowisko Kościoła Katolickiego, odmawiającego prawa do samobójstwa, kształtowane przez wieki, było w zasadzie niezmiennie. Wszakże Stary Testament wskazując na cztery przypadki samobójstwa (Samsona, Saula, Abimelecha i Achitophela), otwarcie nie potępia go (Williams: op. cit.: 238; Zwoliński: 2013, 95). Podobnie i w Nowym Testamencie, który wspomina

jedynie o przypadku śmierci samobójczej Judasza Iskarioty nie znajdziemy potępienia samobójstwa. Trudno byłoby je znaleźć także u pierwotnych chrześcijan, których cechowała obsesja śmierci, żyli bowiem w czasach, które charakteryzowało pytanie: „jak należy umierać” nie zaś „jak żyć”, albowiem zgodnie z wiarą chrześcijańską życie na ziemi stanowiło etap przygotowawczy do życia przyszłego. Etap, który powinien być wolny od grzechu. Stąd też samobójstwo nie było traktowane jako akt unicestwienia, a jako akt uratowania osoby od grzechu, a tym samym zapewnienia jej życia wiecznego (Williams: op.cit.: 243). Dopiero w późniejszym okresie zarówno ortodoksyjni Żydzi, jak i chrześcijanie zaczęli odwoływać się do naciągniętej interpretacji piątego przykazania „Nie zabijaj”, aby napiętnować samobójstwo jako grzech (samobójstwo było i jest potępiane także przez inne religie, np. w islamie samobójstwo uchodzi za zbrodnię gorszą od zabicia człowieka vide J. Marx 2003, 91). Godnym uwagi przy tym jest fakt, że poglądu na temat samobójstwa, jako aktu zabójstwa nie zmieniło wyniesienie na ołtarze św. Apolonii z Aleksandrii, która sama rzuciła się na płonący stos, unikając tym samym spalenia przez pogan za odmowę wyrzeczenia się wiary w Chrystusa. Czyn ten został zakwalifikowany przez teologów nie jako samobójstwo, ale jako dobrowolny akt poświęcenia życia za najwyższą wartość (Karpińska: 1999, 52). Nietrudno zauważyć, że zgodnie z przyjętą w niniejszej pracy definicją samobójstwa, akt ten w rzeczywistości stanowił samobójstwo, w tym przypadku z poświęcenia się za wiarę w Chrystusa.

Samobójstwo potępiało wielu chrześcijan. Jednym z nich był święty Augustyn. W pierwszej księdze swego dzieła „*De Civitate Dei*” z piątego stulecia, broni poglądu, że samobójstwo jest złem, najcięższym z grzechów oraz okrutną i godną potępienia zbrodnią (Adamczyk: 2014, 13). Swoje stanowisko wywodził ze wspomnianego

już piątego przykazania (Williams: op.cit.: 244). Podobny punkt widzenia spotykamy również m.in. u św. Tomasza z Akwinu, który w „*Sumie Teologicznej*”, negując istnienie prawa do zadania sobie śmierci, dowodził, że samobójstwo jest złem skierowanym zarówno przeciwko miłości samego siebie, jak i przeciwko społeczeństwu, czy też wreszcie przeciwko Bogu. Prezentując taki pogląd wysunął trzy argumenty przeciwko samobójstwu, z których dwa miały charakter świecki. Po pierwsze twierdził, że samobójstwo jest aktem skierowanym przeciwko miłości bliźniego, pod pojęciem której rozumiał również miłość wobec samego siebie. Po drugie twierdził, że człowiek stanowi część społeczeństwa, <<jest własnością ojczyzny>>. Po trzecie wychodząc z założenia, że człowiek należy do Boga, konkludował, że decydemtem jego życia jest tylko Bóg (Landsbergiem: 1967, 94, 97, 100).

Przyjrzyjmy się drugiemu argumentowi przytoczonemu przez tego autora. Studiując prace z zakresu problematyki samobójstw dostrzegamy, że argument ten jest żywy i dziś. I tak zdaniem T. Ślipki (1964, 105) samobójca wyrządza społeczeństwu szkodę, uchylając się od wypełnienia obowiązków wobec tegoż społeczeństwa. Oprócz przywołanego argumentu o charakterze socjologicznym, tenże wskazuje ponadto na argument teologiczny, nakazujący traktowanie samobójstwa jako występku złego, sprzecznego z intencjami Boga oraz personalistyczny, zgodnie z którym każdy człowiek ma obowiązek kochać samego siebie (ibidem). Nietrudno zauważyć, że poglądy tegoż autora pokrywają się z poglądami św. Tomasza z Akwinu.

Zdaniem B. Hołysta (1991, 191) <<Życie jednostki ma obiektywne znaczenie dla historii ludzkości. Pojedynczy człowiek, realizując swe indywidualne cele, może nie dostrzegać rezultatów swej działalności, niemniej jego życie ma znaczenie dla trwałości

materialnej i kulturowej ludzkości. Życie człowieka stawiającego sobie cele, które mają społeczne znaczenie (nawet gdy człowiek sobie tego nie uświadamia) posiada obiektywny sens>>. Zdaniem E. Bielickiego (1978, 8) człowiek, stanowiąc część grupy społecznej, ma wobec niej określone obowiązki, stąd też popełniając samobójstwo uchyla się od ich wykonania. Także ze względów społecznych samobójstwo osób zdolnych do efektywnego działania w grupie społecznej potępia A. Mazurek (1980: 67-68).

Przeciwnikami idei samobójstwa oprócz św. Tomasza z Akwinu, czy św. Augustyna byli także m.in.: Arystoteles, Platon, Ruter, Kartezjusz, Spinoza, I. Kant, J. James, A. Schweitzer, K. Jaspers (podaję za A. Wąskiem, op. cit: 31).

Przenosząc rozważania na grunt normatywny zauważyć należy, że zgodnie z art. 38 Konstytucji <<Rzeczpospolita Polska zapewnia każdemu człowiekowi prawną ochronę życia>>. Z przepisu tego można wyprowadzić m.in. obowiązek państwa ratowania życia człowieka, którego realizacja uzależniona jest od zastosowanych przez państwo instrumentów prawnych.

Z jednej strony obowiązek ten może być zrealizowany za pośrednictwem wyspecjalizowanych podmiotów posiadających umiejętności udzielenia adekwatnej pomocy każdemu człowiekowi znajdującemu się w sytuacji niebezpiecznej dla jego życia. Z drugiej strony zaś może być realizowany na płaszczyźnie ustawowej w drodze wprowadzenia norm zobowiązujących każdego, kto znalazł się w określonej sytuacji do ratowania zagrożonego życia człowieka. Przykładem takich norm, są regulacje zawarte w kodeksie karnym, o czym będzie mowa w dalszej części opracowania.

Zgodnie z dyspozycją przepisu art. 1. ust. 2. pkt 1. i 2 ustawy z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji (t.j. z dnia 13 października 2017 r., Dz.U. z 2017 r., poz.

2067) do podstawowych zadań Policji należą m.in. ochrona życia i zdrowia ludzi oraz mienia przed bezprawnymi zamachami naruszającymi te dobra oraz m.in. ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego. Poza tym zgodnie z rotą ślubowania (art. 27. ust.1.) policjant ma m.in. obowiązek: <<służyć wiernie Narodowi, chronić ustanowiony Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej porządek prawny, strzec bezpieczeństwa Państwa i jego obywateli, nawet z narażeniem życia>>.

Obowiązek ofiarności i męstwa w ratowaniu zagrożonego życia ludzkiego z narażeniem własnego, zawiera również rota ślubowania strażaków, podejmujących służbę w Państwowej Straży Pożarnej (art. 30. ust. 1. ustawy z dnia 24 sierpnia 1991 r. o Państwowej Straży Pożarnej, t.j. z dnia 26 maja 2017 r., Dz. U. z 2017 r., poz. 1204). Zgodnie z art. 27. pkt 4. ustawy z dnia 29 sierpnia 1997 r. o strażach gminnych (t.j. z dnia 10 maja 2016 r., Dz.U. z 2016 r., poz. 706, z późn. zm.) do obowiązków strażnika należy: <<podejmowanie interwencji w sytuacjach zagrożenia życia, zdrowia lub mienia, a także w przypadku naruszenia dóbr osobistych ludzi>>.

Poświęcając uwagę podmiotom wyspecjalizowanym, a przy tym zobowiązanym do niesienia pomocy należy wspomnieć o służbie zdrowia. Zgodnie m.in. z art. 21. ust. 1. ustawy o ochr. zdr. psych. istnieje możliwość poddania badaniom psychiatrycznym również bez zgody osobę, której zachowanie wskazuje na to, że z powodu zaburzeń psychicznych może m.in. zagrażać bezpośrednio własnemu życiu albo zdrowiu, a w razie potrzeby (ust. 3.) lekarz przeprowadzający badanie zarządza bezzwłoczne przewiezienie badanego do szpitala, przy czym wspomniane przewiezienie z zastosowaniem przymusu bezpośredniego następuje w obecności lekarza, pielęgniarki lub zespołu ratownictwa medycznego (szerzej na temat obowiązków nałożonych na lekarzy vide J. Kosonoga-Zygmunt, Źródła..., 2015: 36-40 oraz uwagi

poczynione wyżej, a dotyczące wspomnianego już art. 33. ustawy o zaw. lek i lek. dent.).

Przechodząc do regulacji zawartych w k.k., w przepisie art. 162. § 1. został ustanowiony obowiązek udzielenia pomocy człowiekowi znajdującemu się w położeniu grożącym bezpośrednim niebezpieczeństwem utraty życia, ciężkiego uszkodzenia ciała lub ciężkiego rozstroju zdrowia. Każdy, kto uchyla się od tego obowiązku, naraża się na karę, chyba że nie może udzielić pomocy bez narażenia siebie lub innej osoby na niebezpieczeństwo utraty życia lub poważnego uszczerbku na zdrowiu własnym. W doktrynie prawa karnego (Konarska-Wrzosek: 2015, 987 oraz szerzej na temat poglądów doktryny w kwestii prawnej oceny ratowania osób, które usiłują odebrać sobie życie, zob. w: Gądzik: 2012, 152-154; Kulesza: 2011, 399-413; Dukiet-Nagórska: 2008, 79-83; Kosonoga-Zygmunt: 2015, 137-158) przyjmuje się, że źródła bezpośredniego niebezpieczeństwa dla życia lub zdrowia człowieka nie mają znaczenia; może to być każde zachowanie, w tym i akt samobójczy. Jeżeli zatem zaakceptujemy pogląd, że na gruncie wspomnianego przepisu kodeksu karnego człowiek nie ma prawa do samobójstwa, to jak pisze A. Wąsek (op. cit.: 41): <<nie ma wówczas istotnego znaczenia dla istnienia po stronie osoby trzeciej prawnokarnego obowiązku ratowania życia człowieka, czy narażenie życia lub zdrowia było wynikiem działania sił przyrody, postępowania innych osób, czy też było rezultatem zamachu samobójczego ofiary, przy czym nie byłoby też ważne, w jakim wieku i w jakim stanie psychicznym osoba ta dopuściła się samobójstwa>>. Godne przy tym odnotowania jest stanowisko jakie prezentuje P. Konieczniak (1999: 76), zdaniem którego część samobójców zmienia pierwotny zamiar już w trakcie aktu samobójstwa, lub po uratowaniu. Wychodząc z założenia, że w chwili aktu samodestrukcji nie wiadomo w jakiej kategorii mieści się osoba suicydenta, autor ten akcentuje

dwa rozwiązania: albo istnieje prawo ratowania wszystkich, co może zaowocować, że większość z nich nie powtórzy próby samobójczej, albo nie można ratować nikogo, wówczas tym, którzy potencjalnie mogliby zmienić zdanie po uratowaniu, nie damy takiej szansy. W kontekście regulacji zawartej w art. 162. k.k. należy kategorycznie odrzucić drugą przedstawioną przez autora alternatywę.

Podsumowując powyższe wywody pamiętać należy, że zawsze musimy ratować drugiego człowieka, nigdy bowiem nie wiemy, czy chce on umrzeć, czy ze względu na wiek lub stan psychiczny jest on w stanie zrozumieć swoje zachowanie, czy wreszcie bez pomocy innych umarłby, albowiem wybrany środek lub sposób umożliwiłyby mu skuteczne pozbawienie się życia. Gdyby człowiek miał prawo do swobodnego dysponowania sobą, to pozostawałby również pod ochroną prawa przed postępowaniem podmiotów (w tym i organów państwa, samorządu itp.), które nie respektując jego prawa zmuszałyby go do odstąpienia od zachowań autodestrukcyjnych, częstokroć niejako przy okazji naruszając dobra takie jak: wolność osobista, czy też nietykalność cielesną. A przecież tak nie jest. Czyny takie traktowane są jako zgodne z prawem, co więcej, mając na uwadze chociażby treść obowiązków ustawowych nałożonych na funkcjonariuszy Policji, Państwowej Straży Pożarnej, czy straży gminnej (miejskiej) jako wręcz nakazane przez prawo. Z drugiej strony, gdyby samobójca miał prawo do targnięcia się na własne życie, to jego zachowanie, zmierzające do odparcia bezpośredniego i bezprawnego ataku, przeszkadzającego mu w realizacji przysługującego prawa, można byłoby zakwalifikować jako działanie w ramach kontratypu obrony koniecznej (art. 23. k.k.), wyłączającego bezprawność czynu (Wąsek, op.cit.: 28). Wszak tak przecież nie jest. Zdaniem Gubińskiego przeszkadzanie samobójstwu jest czynnością, do której obywatel jest uprawniony, nawet gdy nie znajduje dla niej

podstawy w prawie stanowionym, albowiem uprawnienia jednostki mogą mieć źródło w czynnikach pozaustawowych, a przede wszystkim zaś w zwyczajowo przyjętych zasadach współżycia społecznego. Z tego względu autor ten uważa (1961: 57), że przeszkadzający samobójcy w realizacji zamachu na swoje życie, zabierając mu przemocą broń lub pozbawiając wolności nie popełnia odpowiednio przestępstwa zmuszania czy też pozbawienia wolności.

Nie tylko kodeks karny zawiera przepis nakazujący ratować innych ludzi, bowiem taki obowiązek wprowadza również ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy (t.j. z dnia 10 marca 2017 r., Dz.U. z 2017 r., poz. 665 z późn. zm., zwana dalej k.k.w.), czy też ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (t.j. z dnia 9 marca 2017 r., Dz.U. z 2017 r., poz. 682, zwana dalej k.r.o.).

Czyniąc przedmiotem zainteresowania regulacje prawne zawarte w k.k.w. w pierwszej kolejności zauważyć należy, że osobie pozbawionej wolności zakazuje się m.in. odmawiania przyjmowania posiłków dostarczanych przez administrację, w celu wymuszenia określonej decyzji lub postępowania, jak i również powodowania u siebie uszkodzenia ciała i rozstroju zdrowia, czy też nakłaniania lub pomocy innym osobom w dokonaniu tych czynów (art. 116a. pkt 5. k.k.w.; vide J. Potulski: 2016, 509, który argumentuje, że przepis art. 116. k.k.w. jako wprowadzający ograniczenia w zakresie praw i wolności obywatelskich nie może być wykładany przy zastosowaniu reguł wykładni rozszerzającej). Zawinione naruszenie tych zakazów, zwane przez ustawę <<przekroczeniem>> rodzi odpowiedzialność dyscyplinarną (art. 142. § 1. k.k.w.) i skutkuje wymierzeniem jednej z kar dyscyplinarnych, taksatywnie wymienionych w przepisie art. 143. § 1. k.k.w., tj.

1. nagany,
2. pozbawienia na okres do 3 miesięcy wszystkich lub niektórych tylko, a niewykorzystanych przez

osadzonego nagród lub ulg, czy też zawieszenie ich wykonania,

3. pozbawienia na okres do 3 miesięcy prawa do korzystania z udziału w niektórych zajęciach kulturalno-oświatowych lub sportowych, z wyłączeniem korzystania z prasy i książek,
4. pozbawienia na okres do 3 miesięcy prawa do otrzymywania paczek żywnościowych,
5. pozbawienia lub ograniczenia na okres do 3 miesięcy możliwości zakupu artykułów żywnościowych lub wyrobów tytoniowych,
6. udzielania widzeń bez możliwości bezpośredniego kontaktu z osobą odwiedzającą na okres do 3 miesięcy,
7. obniżenia, nie więcej niż o 25% przysługującej skazanemu części wynagrodzenia za pracę na okres do 3 miesięcy oraz,
8. najcięższej, stosowanej w przypadku najgroźniejszych przekroczeń, jak samouszkodzenie (Zgoliński: 2016, 562), kary umieszczenia w celi izolacyjnej na okres do 28 dni.

Kar określonych w punktach: 4, 5, 8 nie można wymierzać wobec kobiet w ciąży, karmiących lub sprawujących opiekę nad własnymi dziećmi w domach matki i dziecka (art. 143. § 2. k.k.w.).

Oprócz sankcji dyscyplinarnej k.k.w. wprowadza sankcję materialną w postaci możliwości obciążenia w całości lub w części kosztami związanymi z leczeniem osadzonego, który działając w celu wymuszenia określonej decyzji lub postępowania organu wykonawczego czy też uchylecia się od obowiązku powoduje u siebie uszkodzenie ciała lub rozstrój zdrowia (art. 119. k.k.w.). Poza sporem pozostaje fakt, że opisane wyżej akty autoagresji, mogą stanowić element zamierzonego, usiłowanego aktu samodestrukcji.

Z zakazem podejmowania przez osoby osadzone w jednostce penitencjarnej zachowań godzących w ich życie i zdrowie, korelatywnie sprzężony jest

obowiązek, wyrażony w przepisie art. 108. k.k.w. Zgodnie z jego treścią na administracji zakładu karnego, którą tworzą funkcjonariusze Służby Więziennej i pracownicy zakładu (Lelental: 2017, 464) ciąży ogólny obowiązek podejmowania odpowiednich działań, celem zapewnienia skazanym bezpieczeństwa osobistego w czasie odbywania kary pozbawienia wolności. Użycie zwrotu niedookreślonego w postaci „odpowiednich działań”, pozostawia administracji więziennej dużą swobodę w zakresie możliwych do podjęcia działań, zmierzających do zapewnienia bezpieczeństwa osobistego skazanych (Bulenda, Musidlowski: 2000, 231). Zważywszy na fakt, że ustawa nie konkretyzuje źródła zagrożenia rzeczzonego bezpieczeństwa, na które składa się m.in. ochrona netykalności cielesnej (Kalisz, Kwieciński: 2013, 68), źródło to może tkwić w samym pokrzywdzonym. Konkretyzację tego obowiązku znajdziemy m.in. w przepisie art. 118. § 2. k.k.w. który stanowi, że w wypadku gdy życiu skazanego grozi poważne niebezpieczeństwo, stwierdzone co najmniej przez dwóch lekarzy, można dokonać koniecznego zabiegu lekarskiego, nie wyłączając chirurgicznego, nawet mimo sprzeciwu skazanego. Natomiast w nagłych wypadkach, w przypadku bezpośredniego niebezpieczeństwa śmierci skazanego, o konieczności zabiegu decyduje jeden lekarz (art. 118. § 4. k.k.w.).

Gdy mówimy o prawie skazanego do samobójstwa, nasuwa nam się pytanie (dzisiaj o charakterze retrospektywnym) czy prawo do samobójstwa posiadała osoba skazana na karę śmierci? W Polsce ostatnią karę eliminacyjną wykonano w dniu 21 kwietnia 1988 r. w krakowskim areszcie na Montelupich na Stanisławie Czabańskim. Obowiązujący wówczas kodeks karny wykonawczy (ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks karny wykonawczy, Dz. U. z 1969 r., Nr 13, poz. 98 z późn.zm.) w paragrafie 1 art. 62. nakładał na lekarza obowiązek podjęcia decyzji w przedmiocie konieczności

i rodzaju zabiegów, niezbędnych do wyeliminowania niebezpieczeństwa grożącego skazanemu wskutek stosowania przez niego tzw. „głodówki”, zaś w paragrafie drugim powołanej jednostki redakcyjnej wprowadzał możliwość poddania skazanego (nawet wbrew jego woli) zabiegom medycznym, w tym i chirurgicznym, zmierzającym do uchylenia poważnego niebezpieczeństwa grożącego jego życiu i zdrowiu. Realizacja wspomnianych wyżej obowiązków niewątpliwie ukierunkowana była m.in. na przeszkadzanie zamachom samobójczym. Jak pisał Wąsek (op. cit.: 39): <<w obowiązku prawnym ratowania skazanego na karę śmierci, widzieć można refleks zasady, że skazanemu nie wolno uchylić się od wykonania kary, uchylić się od tego, co ma w końcu przyjść. Przykry to obowiązek lekarza więziennego uratować życie skazanego po to, by kat mógł potem spełnić swoją powinność>>.

Przechodząc do regulacji zawartych w k.r.o., a statuujących obowiązek przeszkadzania aktom samodestrukcji, można je podzielić na kilka grup, mając na uwadze wzajemne relacje między podmiotem zobowiązanym do działania, a podmiotem uprawnionym.

Pierwszą grupę przepisów stanowią te, które regulują prawa i obowiązki współmałżonków względem siebie, a przede wszystkim art. 23. k.r.o., zgodnie z którym małżonkowie są zobowiązani do: wspólnego pożycia, wzajemnej pomocy i wierności oraz do współdziałania dla dobra założonej rodziny.

W wyroku z dnia 17 grudnia 2012 r. Sąd Apelacyjny w Krakowie, w sprawie o sygn. II AKa 196/12 (Legalis, nr 680269) stwierdził, że art. 23. k.r.o. jest źródłem obowiązku z art. 2. k.k. (przepis ten stanowi, że odpowiedzialności karnej za przestępstwo skutkowe z zaniechania podlega ten tylko, na kim ciążył szczególnie prawny obowiązek zapobieżenia przestępstwu), co de facto oznacza, że na jego podstawie

małżonek jest zobowiązany do zapobieżenia niebezpieczeństwu grożącemu współmałżonkowi, zaś współmałżonkowie mogą wzajemnie liczyć na taką pomoc.

Do drugiej grupy zaliczyć można przepisy regulujące obowiązki rodziców względem dzieci, podlegających ich władzy rodzicielskiej, przepisy regulujące obowiązki podmiotów wykonujących pieczę zastępczą oraz przepisy regulujące stosunki prawne między przysposabiającym a przysposobionym, w przypadku przysposobienia pełnego. W tej kategorii mieszczą się odpowiednio przepisy art. 95. § 1. i 96. § 1. k.r.o., art. 112¹. k.r.o. oraz art. 121. k.r.o.

Ten pierwszy stanowi, że władza rodzicielska obejmuje w szczególności obowiązek i prawo rodziców do wykonywania pieczy nad osobą i majątkiem dziecka, ten drugi zaś nakłada na rodziców obowiązek troski o fizyczny i duchowy rozwój dziecka.

Przepis art. 112¹. k.r.o. określa zakres obowiązków i uprawnień podmiotów, którym zostaje powierzona piecza zastępcza oraz podmiotów wykonujących działalność leczniczą, w których zostaje umieszczone dziecko. Podmioty te (rodzina zastępcza, prowadzący rodzinny dom dziecka albo kierujący placówką opiekuńczo-wychowawczą, regionalną placówką opiekuńczo-terapeutyczną lub interwencyjnym ośrodkiem preadopcyjnym, a także kierujący zakładem opiekuńczo-leczniczym, zakładem pielęgnacyjno-opiekuńczym lub zakładem rehabilitacji leczniczej) są zobowiązane między innymi do sprawowania bieżącej pieczy nad dzieckiem oraz jego wychowania.

Zgodnie z przepisem art. 121. § 1. k.r.o. wskutek przysposobienia pełnego powstaje między przysposabiającym a przysposobionym taki stosunek, jak między rodzicami a dziećmi. Oznacza to nic innego jak to, że przysposabiający nabywa pełnię władzy rodzicielskiej, a więc wychowuje dziecko, troszczy się o jego rozwój tak duchowy, jak i fizyczny oraz

sprawuje nad nim bezpośrednią pieczę itp. Posiada więc takie same prawa i obowiązki, jak biologiczny rodzic dziecka.

Z powyższego zestawienia wynika, że we wszystkich przywołanych przypadkach pojawia się instytucja „pieczy” nad osobą. W postanowieniu z dnia 17 listopada 2005 r. Sąd Najwyższy w sprawie o sygn. akt. II KK 218/05 (Legalis, nr 72652) przesądził kwestię odpowiedzialności karnej za pomocnictwo do zabójstwa przez zaniechanie (art. 18. § 3. in fine k.k. w zw. z art. 148. § 1-3. k.k.), osoby sprawującej pieczę nad dzieckiem (art. 95. k.r.o.), która mając możliwość przeciwstawienia się zamachowi na życie podopiecznego, nie uczyniła tego. W uzasadnieniu judykatu Sąd Najwyższy wyraził pogląd, że w zakres „pieczy” wpisuje się obowiązek ochrony przed niebezpieczeństwem fizycznym bez względu na źródło zagrożenia. Oznacza to de facto, że owe źródło może tkwić również w osobie poddanej pieczy.

Trzecią grupę stanowią przepisy regulujące obowiązki opiekuna prawnego tak małoletniego, jak i ubezwłasnowolnionego całkowicie oraz obowiązki kuratora.

Zgodnie z przepisem art. 155. § 1. k.r.o. opiekun prawny sprawuje pieczę nad osobą małoletnią i jej majątkiem, co de facto oznacza, że opieka obejmuje całość spraw poddanego opiece (Gajda: 2018, komentarz do art. 155. k.r.o., Legalis). Na zasadzie art. 175k.r.o. przepis ten stosuje się odpowiednio do opieki nad osobą całkowicie ubezwłasnowolnioną.

Regulujący uprawnienia kuratora osoby ubezwłasnowolnionej częściowo przepis art. 181. § 1. k.r.o. stanowi, że jest on powołany do reprezentowania praw osoby poddanego kurateli i do zarządu jej majątkiem tylko wtedy, gdy sąd opiekuńczy tak postanowi. Z literalnego brzmienia przepisu wynika, że kuratela nad osobą częściowo ubezwłasnowolnioną może przybierać jedną

z dwóch form: w pierwszym przypadku kurator nie jest uprawniony do reprezentowania i do zarządu majątkiem poddanego kurateli, w drugim, na mocy orzeczenia sądu opiekuńczego posiada takie uprawnienie. W tej drugiej sytuacji pozycja prawna kuratora jest zbliżona do pozycji opiekuna całkowicie ubezwłasnowolnionego, któremu jak wskazano wyżej przysługuje piecza nad osobą ubezwłasnowolnioną, czy zarząd jej majątkiem itp. (Kosonoga-Zygmunt: 2014, 47).

Kładąc na szali argumenty za i przeciw prawu człowieka do samobójstwa, dochodzę do wniosku, że człowiek nie ma prawa do samobójstwa. Formułując tak kategoryczny wniosek odrzucam poglądy o dopuszczalności wartościowania ludzi ze względu na wiek, poziom wykształcenia, kultury, status materialny, stan zdrowia, stan rodzinny, czy wreszcie zakres społecznej przydatności jednostki i wydatków, jakie położyło na jej rozwój państwo. Życie ludzkie jest wartością kategoryczną, która nie podlega stopniowaniu (Cieślak: 1995, 260). W mojej ocenie akceptowanie odmiennego od prezentowanego tutaj poglądu musi budzić niepokój i stanowczy sprzeciw. Nie możemy bowiem przechodzić obojętnie wobec żadnego aktu samodestrukcji. Tym samym odrzucam poglądy negujące zasadność pytania o prawo człowieka do samobójstwa, czy też nakazujące jednostronne spojrzenie na prawo człowieka do śmierci, spojrzenie przez pryzmat li jedynie sprawcy-ofiary z wyłączeniem relacji, jakie wiążą ją z grupą społeczną od chwili narodzin aż do śmierci.

Jeżeli chodzi o te pierwsze zauważyć należy, że zjawisko samobójstwa, jak i śmierci, z którą pozostaje ono w nierozzerwalnym związku, towarzyszą człowiekowi od zarania dziejów, a jako element kulturowy i cywilizacyjny stanowią część historii ludzkości, której nie można pomijać milczeniem. Jeżeli zaś chodzi o drugą kategorię poglądów, to nie ulega wątpliwości, że człowiek jest częścią społeczeństwa, które o ile w skali makro,

rzadko kiedy ponosi negatywne konsekwencje wskutek śmierci jednostki, o tyle w skali mikro te konsekwencje są zawsze daleko idące. Dotykają one bowiem bezpośrednio środowiska, w który żyła i funkcjonowała ofiara przed zamachem samobójczym.

Nie zasługują również na akceptację opinie o dopuszczalności przeciwdziałania jedynie zamachom o charakterze instrumentalnym (należy przy tym zaakcentować pogląd, zgodnie z którym samobójstwa zazwyczaj poza pragnieniem śmierci, zawierają również czynnik o charakterze instrumentalnym (Kijaczko: 2005, 14). Należy bowiem pamiętać, że pragnienie śmierci w stanie presuicydalnym może wynikać np. ze stanu zawężenia sytuacyjnego (Albański: 2010, 78), w jakim znajduje się ofiara, a pokazanie jej możliwości zmiany pozornie beznadziejnej sytuacji, czy tchnienie w nią nadziei na lepsze jutro stan ten może zmienić. W tym przypadku chęć odebrania sobie życia wynika z błędnego przekonania suicydenta, co do stanu beznadziejności, w jakim się znajdował; uświadomienie możliwości zmiany tego stanu mogłoby spowodować odrzucenie na przyszłość myśli samobójczych, podobnie jak osiągnięcie celu w przypadku samobójstw instrumentalnych.

Odmawiając człowiekowi prawa do samobójstwa i opowiadając się kategorycznie za powinnością ratowania każdej jednostki, nie można zapominać, że przeszkodzenie samobójcy to dopiero pierwszy krok w długim procesie przywracania go do życia. Znamienne są tu słowa B. Hołysta (1991, 6-7): <<Uratować życie to uratować ciało, uratować człowieka to uratować chęć życia. Gdy o tym zapominamy, ratowanie życia staje się ratowaniem duchowo „odmóżdżonej” fizjologicznej maszyny. Powszechnie sądzi się, że ratowanie życia jest moralnym nakazem. (...) Ratując tylko ciało, nie przywracamy życia, ożywiamy jedynie ciało. Uzasadnieniem ratowania samego ciała pozostaje

nadzieja, że w pewnym momencie uda się ratować w tym celu też duszę>>.

Formułując kategorię wniosek odrzucający prawo człowieka do samobójstwa uważam, że de lege lata obowiązujący porządek prawny, który nie kryminalizuje samobójstwa nie wymaga zmiany, a przytoczone w tekście regulacje prawne należycie chronią suicydenta przed aktami autodestrukcji.

Obiektywizm nakazuje zwrócić uwagi na fakt, że odmienny od prezentowanego pogląd także da się obronić. Nie można bowiem w mojej ocenie w sposób pozadyskusyjny, na płaszczyźnie interdyscyplinarnej stwierdzić, że człowiek ma, czy też nie ma prawa do popełnienia samobójstwa. Będzie to bowiem zależało od wielu czynników, chociażby światopoglądu autora, podejmującego się trudu udzielenia odpowiedzi na postawione w tytule pytanie. Inny zatem pogląd na omawianą problematykę będą mieli filozofowie, inny socjologowie, psychiatrzy, czy psychologowie itp., co będzie zdeterminowane punktem widzenia wynikającym ze specyfiki dyscyplin naukowych, które reprezentują. Piszący te słowa z wykształcenia jest prawnikiem, a wykonywany przez niego zawód prawniczy w dużej mierze zdeterminował treść wniosków końcowych.

Bibliografia

- Adamczyk, K. 2014. *Samobójstwo na przestrzeni wieków, (w:) Samobójstwo. Jeden problem, trzy spojrzenia (red. M. Farnicka, E. Magda)*, wyd. 1, Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski.
- Albański, L. 2010. *Wybrane zagadnienia z patologii społecznej, Jelenia Góra: Kolegium Karkonowskie w Jeleniej Górze (Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa)*.
- Balandynowicz, A. *Profilaktyka i prewencja zachowań suicydalnych w okresie adolescencji u dzieci i młodzieży, Resocjalizacja Polska*. 2014, Nr 6, 17-40.

- Banaszak, B. 2009. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*. Komentarz, wyd. 1, Warszawa: C.H. Beck.
- Bańko, M. 2007. (red.) *Słownik języka polskiego*, tom 5, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bielicki, E. 1978. *Psychospołeczne uwarunkowania samobójstw dokonanych: studium oparte na badaniach przeprowadzonych w województwie bydgoskim i obejmujących lata 1970-1974*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane WSP.
- Budyn-Kulik, M. 2012. *Pomoc do samobójstwa*, (w:) *System prawa karnego* (red. J. Warylewski), tom X, *Przestępstwa przeciwko dobrom indywidualnym*, Warszawa: C.H. Beck.
- Bulenda, T., Musidłowski, R. *Realizacja przez administrację zakładów karnych i aresztów śledczych obowiązku zapewnienia osobom pozbawionym wolności bezpieczeństwa osobistego*, „Biuletyn RPO – Materiały” 2000, nr 42.
- Carr, A. 2004. *Depresja i próby samobójcze młodzieży. Sposoby przeciwdziałania i reagowania*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Cieślak, M. 1995. *Polskie prawo karne. Zarys systemowego ujęcia*, wyd. 3, Warszawa: PWN.
- Dukiet-Nagórska, T. 2008. *Autonomia pacjenta a polskie prawo karne*, Warszawa: Wolters Kluwer.
- Dyszlewska-Tarnawska, A. 2015. (w:) *Ustawa o zawodach lekarza i lekarza dentystry*. Komentarz (red. L. Ogiełło), wyd. 2, Warszawa: C.H. Beck.
- Gajda, J. 2018, (w:) *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*. Komentarz (red. K. Pietrzykowski), wyd. 5, Legalis.
- Gądzik, Z. *Prawnokarna ocena samobójstwa*, *Roczniki Nauk Prawnych* 2012, tom XXII, nr 3.
- Glaser, S. 1936. *Zabójstwo na żądanie*, Warszawa: Księgarnia Wydawnictw Prawniczych.

- Góral, R. 1998. *Kodeks karny. Praktyczny komentarz*, Warszawa: Wydawnictwo Zrzeszenia Prawników Polskich.
- Gubiński, A. 1961. *Wyłączenie bezprawności czynu: (o okolicznościach uchylających społeczną szkodliwość czynu)*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Dział Wydawnictw.
- Helios, J. *Prawo do śmierci – uwagi na kanwie rozważań o samobójstwie*, (w:) *Prawo życia i śmierci*, (red. M. Sadowski, A. Spychalska, K. Sadowa), Wrocławskie Studia Erasmiana Wratislaviensia, Wrocław 2013, zeszyt VII, 13-33.
- Hołyst, B. 1983. *Samobójstwo przypadek czy konieczność*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hołyst, B. 1991. *Przywrócenie życiu*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Hume, D. 1962. *Dialogi o religii naturalnej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jankowski, H. *Istnienie, wolność, sprawiedliwość a etyczne problemy medycyny*, *Etyka* 1975, nr 14, 13-24.
- Kalisz, T., Kwieciński, A. *Bezpieczeństwo osobiste osadzonych w okresie izolacji penitencjarnej*, (w:) *Prawo życia i śmierci*, (red. M. Sadowski, A. Spychalska, K. Sadowa), Wrocławskie Studia Erasmiana Wratislaviensia, Wrocław 2013, zeszyt VII, 57-82.
- Kamiński, M. *Poglądy Seneki na temat samobójstwa i ich znaczenie dla współczesnej debaty w zakresie dopuszczalności eutanazji i samobójstwa wspomaganego*, „*ΣΟΦΙΑ*” 2014, vol. 14, 103-119.
- Karpińska, M. *Oblicza romantycznego „taedium vitae”. Zamachy samobójcze na ziemiach polskich 1815-1830*, *Przegląd Historyczny* 1999, tom 90, nr 1, 33-60.

- Kielanowski, T. 1978. *Prawo człowieka do stanowienia o sobie, (w:) Człowiek w obliczu śmierci, z uwzględnieniem etyki marksistowskiej, granic i praw reanimacji (red. B. Kamiński), Gdańsk, 17-23.*
- Kielanowski, T. 1980. *Rozmyślania o przemijaniu*, wyd. 3, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Kijaczko, S. 2005. *Wobec bycia. Filozoficzny problem samobójstwa*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Kokot, R. 2015. (w:) *Kodeks karny. Komentarz (red. R. A. Stefański)*, Warszawa: C.H. Beck.
- Konarska-Wrzosek, V. 2015. (w:) *Kodeks Karny. Komentarz (red. R. A. Stefański)*, Warszawa: C.H. Beck.
- Kondek, M. 2017. (w:) *Kodeks Cywilny. Komentarz (red. K. Osajda)*, wyd. 17, Legalis.
- Konieczniak, P. *W sprawie eutanatycznej pomocy do samobójstwa. (Na marginesie sporu J. Warylewski – K. Poklewski-Koziół)*, Państwo i Prawo 1999, nr 5, 72-78.
- Kosonoga-Zygmunt, J. *Źródła prawnokarnego obowiązku przeszkodzenia samobójstwu, część I*, Ius Novum 2014, nr 4, 34-57.
- Kosonoga-Zygmunt, J. *Obowiązek udzielenia pomocy w przypadku sprzeciwu osoby zagrożonej w świetle art. 162. Kodeksu karnego*, Zeszyty Prawnicze 2015, tom 15, nr1, 137-158.
- Kosonoga-Zygmunt, J. *Źródła prawnokarnego obowiązku przeszkodzenia samobójstwu, część II*, Ius Novum 2015, nr 1, 36-49.
- Kotarbiński, T. 1976. *Medytacje o życiu godziwym*, wyd. 3, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Kulesza, J. 2011. *Nieudzielenie pomocy samobójcy w świetle art. 162 kodeksu karnego, (w:) A. Michalska-*

- Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 399-414.
- Landsberg, P. L. 1967. *O sprawach ostatecznych*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.
- Lelental, S. 2017. *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz, wyd. 6*, Warszawa: C.H. Beck.
- Marx, J. 2003. *Idea samobójstwa w filozofii. Od antyku do współczesności*, Warszawa: Alfa.
- Mazurek, A. *Odpowiedzialność karna za podżeganie lub pomocnictwo do samobójstwa oraz doprowadzenie do zamachu samobójczego*, WPP 1980, Nr 1.
- Nowak, T. 1976. *Podstawowe prawa osobiste obywateli PRL, (w:) Podstawowe prawa i obowiązki obywateli PRL w okresie budowy rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego, (red. A. Łopatka i R. Wieruszewski)*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Nuland, S. B. 1996. *Jak umieramy*, Warszawa: Prima.
- Popower, S. 1938. *Hasło „lekarz” w Encyklopedii prawa karnego*, Warszawa.
- Potulski, J. 2016, (w:) *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz, wyd.2 (red. J. Lachowski)*, Warszawa: C.H. Beck.
- Ringel, E. 1987. *Gdy życie traci sens. Rozważania o samobójstwie*, Szczecin: Glob. Sahaj, T. 2005. *Problem samobójstwa w koncepcjach wybranych filozofów polskich (Elzenberg- Kotarbiński- Ślipko-Witkiewicz)*, Poznań: Akademia Wychowania Fizycznego.
- Ślipko, T. *Pojęcie samobójstwa bezpośredniego i pośredniego w świetle współczesnych dyskusji*, Roczniki Filozoficzne 1964, tom 12, nr 2, 57-75.

- Świeżyński, A. „Śmierć z wyboru” – filozoficzny aspekt samobójstwa, *Studia Philosophiae Christianae* 2002, 38/1, 82-98.
- Tetaz, N. 1976. *Warto żyć. Samobójstwo – jego istota i zwalczanie*, Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich.
- Wąsek, A. 1982. *Prawnokarna problematyka samobójstw*, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Williams, G. W. 1960. *Świętość życia a prawo karne*, Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich.
- Wronkowska, S. 1994, (w:) A. Redelbach, S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii państwa i prawa*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Zgoliński, I. 2016, (w:) *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz, wyd.2 (red. J. Lachowski)*, Warszawa: C.H. Beck.
- Zwoliński, A. 2013. *Samobójstwo jako problem osobisty i publiczny*, Kraków: Wydawnictwo WAM.

Евгения Арзиева

**Репрезентация футуральной семантики
в произведении Михаила Веллера
«Колечко»**

**Representation of futural semantics in work
of Mikhail Weller "Ring"**

Streszczenie

W artykule analizuje się werbalno-semantyczne środki wcielenia semantyki futuralnej w opowieści "Кольцо" jednego z przedstawicieli literatury postmodernizmu – Mychała Welera. Zostały opisane specyficzne sposoby podania autorem linii fabularnej, dzięki czemu prowokuje się semantyka futuralna. Zwłaszcza akcentuje się uwaga na takich właściwościach, jak fragmentaryczne wyznaczenie przestrzeni, nieobecność imienia u bohaterów, temporalna trajektoria przeistoczenia obiektu. W składzie spektrów semantyki futuralnej najwięcej aktualizuje się siema "prognoza". Również wyznacza się współzależność semantyki futuralnej z semantyką wirtualnego świata i znaczenie tej współzależności dla ujawnienia ideowego zamysłu autora. On polega na tym, że nieświątobliwe działania, uchylona się interpretacja ludzkich wartości, ich zignorowanie w przeszłości i terażniejszości nieuchronnie pozbawiają człowieka przyszłości. Ta idea wpisuje się do postmodernistycznego paradygmatu kulturalnego, dla którego jest charakterystyczną neutralizacja zasięgów przeszłości, terażniejszości i przyszłości w składzie kategorii czasu w filozoficznym i lingwistycznym jej rozumieniu.

Słowa kluczowe: semantyka futuralna, czas, przestrzeń, prognoza, wirtualny świat

Abstract

The article deals with verbal and semantic means of the embodiment of futural semantics in the story "Ring" of one of the representatives of postmodern literature – Mikhail Weller. The author reveals special ways of presenting

the storyline by the author, provoking futural semantics. Particular attention is paid to such features as the fragmentation of the image of space, the lack of a name for the heroes, the temporal pathway of the reincarnation of the object. In the composition of the spectrum of futural semantics, the seme "forecast" is especially actualized. In addition, the correlation of futural semantics to the semantics of possible worlds is described and the value of this ratio for revealing the author's ideological intent. It consists in the fact that unrighteous actions, a distorted interpretation of human values, their ignoring in the past and present inevitably deprive a person of the future. This idea fits into the postmodern cultural paradigm, which is characterized by the neutralization of the boundaries of the past, present and future plans within the category of time in the philosophical and linguistic apprehension.

Key words: futural semantics, time, space, forecast, possible world

Интерпретация будущего в постмодернистской культуре достаточно своеобразна, она основывается на своего рода его отрицании как такового. Думается, именно такой идеей будущего обуславливается значимая рольданной темпоральной категории в постмодернистском художественном тексте. Этому способствует также разнообразиеспектра смыслов футуральной семантики и разнообразие языковых средств, используемых для их репрезентации. Сказанноеотчетливо прослеживается на материале произведения Михаила Веллера «Колечко» (Веллер: 1997).

Небольшой объем, единая сюжетная линия и однозначный идейный замысел позволяют обозначить жанр данного произведения как рассказ. Актуализация футуральной семантики обуславливается в нем, на наш взгляд, как своеобразием в подаче сюжетной линии, так и комплексом языковых средств, используемых автором для воплощения этого своеобразия.

Настоящая статья посвящена изложению содержательных и формальных особенностей рассказа, способствующих проявлению футуральной семантики с учетом разнообразия ее составляющих.

В связи с подачей сюжетной линии произведения, провоцирующей футуральную семантику, можно выделить несколько следующих моментов. Первый из них связан с отсутствием в произведении последовательной зависимости двух философских категорий: времени и пространства. Действие героев рассказа привязано главным образом ко времени и лишь эпизодически к пространству. Согласно сюжету, в рассказе отсутствует четкое обозначение пространства, в котором разворачиваются события. Как некий областной центр оно упоминается лишь в случае прогнозируемых расчетов главного героя произведения, позволяющих ему избежать грядущего распределения после окончания медицинского института, которое отнюдь не предполагало получения работы в большом городе: *до распределения они рожают ребенка, и их оставляют в областной больнице*. Таким образом, смысловая нагрузка пространства незначительна, что предопределяет смещение действий героя во временную траекторию, провоцирующую главным образом футуральную семантику.

Кроме того, обращает на себя внимание тот факт, что совершенно проигнорировано обозначение пространства в одной из последних реплик героини – дочери семейства, о котором идет речь в рассказе: *Я уеду отсюда, выйду замуж, стану ей помогать* (Веллер: 1997, 10). Как следует из представленной реплики, пространство передается в данном случае фрагментарно, лишь посредством использования наречия *отсюда*. Героиня делает прогноз с актуализацией на будущее

действия, вне зависимости от пространства, на котором они будут разворачиваться. Сравнение же данного и предшествующего фрагментарно обозначенных пространств свидетельствует об их аксиологической противоположности в отношении перемещения героев. Если первое из пространственных перемещений в суждениях главного героя получает негативную оценку (перемещение из областного центра на периферию), то второе в суждении героини рассказа – оценку позитивную (из областного центра в неведомое пространство).

Между тем ученые-философы единодушно указывают на взаимозависимость времени и пространства. Так, Вяч. Волков, обозначая основные свойства времени, подчеркивает его «неразрывную связь с пространством и движением» (Волков: 2010). На основе философской теории отрыв времени от пространства сводит на нет будущее героев анализируемого рассказа.

Второй момент, провоцирующий футуральную семантику в произведении, обосновывается теорией философии имени. Согласно данной теории, имя человека является тем индикатором, благодаря которому он идентифицируется как личность, отличная от других. В частности, В.И. Постовалова, анализируя теорию А.Ф. Лосева, связанную с философией имени, выделяет три основных тезиса ученого, объясняющих его концепцию: «1) Имя не есть звук, но сама вещь, данная в разуме; 2) Имя есть энергия сущности вещи и, следовательно, несет в себе все функции (интеллигентные, мифологические и личностные) и 3) Только при таком понимании имени и возможно обоснование общения субъекта с объектом» (Постовалова: 2009, 41-68).

Как показывает анализ, согласно первому тезису ученого, имя не является простым сочетанием звуков, а выполняет функцию отождествления себя

в вещь. Таким образом, безымянная вещь априори не существует в сознании человека применительно и к пространству, и ко времени. Второй из представленных тезисов заключает в себе синергетическую сущность имени, проявляющуюся в вещи. Причем, согласно третьему утверждению философа, альтернативы такому пониманию сущности имени быть не может.

В анализируемом рассказе имя, однако, не несет достаточной смысловой нагрузки, поскольку среди участников событий обозначено имя лишь одного из героев – Брянцева. Смещение имени на задний план, как незначительного для раскрытия идейного замысла автора, предопределяет значимость действия как такового, что непосредственно ведет к актуализации временного плана, воплощаемого прежде всего в футуральной семантике. В то же время на основе изложенной сути философии имени игнорирование имени имплицитно предопределяет невозможность будущего героев.

Следующим своеобразным моментом подачи сюжетной линии рассказа, связанным с футуральной семантикой, является способ, который мы условно обозначаем как семантику 'траектория перевоплощения объекта в сознании субъекта'. Она соотносится с дочерью героев рассказа. В качестве субъекта в данном случае выступает главный герой произведения – врач по профессии и преступник в жизни, а в качестве объекта – его неродная дочь. В сознании субъекта объект первоначально предстает как плод, поскольку ему известно о тайной беременности девушки – его будущей жены, далее объект перевоплощается в ребенка, затем в «родную» любимую дочь и, наконец, в потенциальную невесту. Если первый из обозначенных объектов имеет имплицитную вербализацию, поскольку передается посредством лексики *беременна*, предполагающей

плод, то три последующих эксплицируются автором благодаря использованию соответствующих лексических средств: *ребенок, дочь, невеста*.

В контексте прогноза героя как составляющей футуральной семантики неравнозначность обозначенных объектов, на наш взгляд, заключается в том, что первые три из них (плод, ребенок, дочь) спрогнозированы изначально и вписываются в систему человеческих ценностей. Последний из объектов – невеста отца, хотя и неродного, – выходит за рамки этих ценностей. Не случайно данный прогнозируемый объект не имеет ничего общего с первоначально прогнозируемой футуральной траекторией и возникает в воображении героя позднее: *(я) понял, чтоэтомоя жизнь – ошибка, я не на той женился, а надо жениться на дочери. И логически подумал, что могу это сделать, так как она мне, во-первых, не дочь, а во-вторых, меня любит* (Веллер: 1997, 7). Извращенный прогноз в контексте данного перевоплощения (дочь в невесту) также сводит на нет будущее героя.

Символичной представляется также семантика перевоплощенияобъекта, в качестве которого выступает колечко. Если в начале рассказа оно является реальным предметом, символом любви, то в конце оно представлено как подделка. Подделкане может стать символом, заменяющим настоящие чувства, что также предопределяет жизненный крах героя в будущем.

К своеобразию в подаче сюжетной линии рассказа относится также прогноз главного героя (субъект 1)прожить в будущем жизнь своего друга (субъект 2), что толкает его (субъект 1) к умышленному убийству. В качестве каузатора в данном случае выступает зависть, о чем свидетельствует следующее размышление главного героя: *(о друге Брянцеве) Мог ли я в глубине*

души не желать ему низведения с высот до надлежащего уровня – ниже моего... (Веллер: 1997, 6).

Если каузатор обозначить через символ К, принадлежащий субъект 1 (S1), объект жизнь – символом О, принадлежащий субъекту 2 (S2), значок принадлежности посредством символаЄ, а само действие лишение через Р, то с позиций семантического анализа структура обозначенного действия в составе его участников схематически может быть представлена следующим образом:

К влияет на $S1ЄK \rightarrow P \rightarrow S2ЄO$.

Интерес представляет частое отсутствие будущего в темпоральной парадигме рассуждений героя рассказа. Как показывает произведенный анализ, они сконцентрированы на двух временных планах: прошлом и настоящем, например: *Трудно сказать, что хуже: остаться без **настоящего** или остаться без **прошлого**. Но мне – мне суждено было потерять **прошлое и настоящее** разом* (Веллер: 1997, 9). Идейная значимость субстантивированных прилагательных *прошлое, настоящее* в данном контексте несомненна. Лишение этих двух временных планов предопределяет невозможность третьего из них – плана будущего. Прогноз героя на будущее оказывается несбыточным, что в обобщенном виде резюмируется в реплике автора: *Человек **любит надеяться**, что самое тяжелое – **позади*** (Веллер: 1997, 9).

В целом прогноз как составляющая футуральной семантики занимает в произведении значительное место. Все прогнозы героя условно можно разделить на два основных вида: внешние, которые также условно обозначим как прогнозы «напоказ»; и внутренние, связанные с сокровенными, но не самыми лицеприятными мыслями. Именно последние позволяют раскрыть сущность человека.

Примечательным в рассматриваемом контексте является факт реализации т.н. прогнозов «напоказ». С этой целью в качестве языковых средств используются глаголы прошедшего и настоящего времени с делокализованной темпоральной семантикой. Глаголы прошедшего времени в имперфектном значении передают положительные характерологические действия героев: *И все – вместе только. В отпуск хоть: поодиночке ни-ни: не водилось* (Веллер: 1997, 1). Глаголы настоящего/простогобудущего времени используются в значении постоянного абстрактного времени. Сущность данного значения сводится к тому, что оно передает действия вне зависимости от времени его протекания, то есть те характерные действия, которые, как правило, субъект производит постоянно, всегда. В рассказе глаголы в данном значении используются с целью передать характерные черты героя, в частности Брянцева: *На практику – Брянцев любого **обольстит, завладеет** лучшим направлением – и его за собой **тащит*** (Веллер: 1997, 2), а также с целью подчеркнуть видимую гармонию в семейных отношениях главного героя и его жены: *В командировках **звонит** ей каждый день: как дела, не волнуйся* (Веллер: 1997, 1). *Она с дежурства, значит, усталая, – он уж сам обед **сготовит, прибрано все*** (Веллер: 1997, 1), *Или ночью вызовут его – она **спать и не думает, ждет*** (Веллер: 1997, 1).

Прогноз «напоказ» реализовывается за счет видимых свойств характера героя, передаваемых с помощью имперфектной семантики глаголов прошедшего времени: (о нем) *Очень его **любили** все – **простой был, негордый*** (Веллер: 1997, 1). ***Не пил он совсем*** (Веллер: 1997, 1).

Вместе с тем формы глагола прошедшего времени с имперфектной семантикой используются также с целью подчеркнуть негативные характеристики

личности героя, который прогнозирует количество детей в семье: *...один ребенок – точка: обузы парень никогда **не домогался*** (Веллер: 1997, 2).

Внутренний прогноз, согласно проанализированным данным, соответствует сущности героя, основанной на расчете. Этот расчет строится с учетом как негативных, так и позитивных жизненных обстоятельств. Глаголы настоящего и простого будущего времени в наглядно-примерном значении, используемые для передачи расчета, связанного с предупреждением негативных жизненных обстоятельств, употребляются в едином контексте с глаголом прошедшего времени в аористическом значении, носящем фактологический характер. Факт гибели Брянцева в прошлом по вине героя, с которым он жил в одной комнате, порождает текущие проблемы в будущем: *Вот **погиб** Брянцев... **придется** вдвое **платить...** или **пускать** кого, малопривратно...* (Веллер: 1997, 2).

Позитивный, с точки зрения героя, внутренний расчет на будущее связывается главным образом с возможностью жениться на невесте погибшего друга. Интерес представляет при этом передача его мыслей, с целью чего используется глаголперформативного характера *грядет*, лексическое значение которого включает в себе футуральную семантику: *...через год **грядет** распределение, а преимущество предоставляется семейным...* (Веллер: 1997, 2).

Кроме того, позитивный внутренний расчет воплощается благодаря глаголам положительной коннотации в наглядно-примерном значении настоящего времени. Данное значение, характерное главным образом для разговорной речи, выражает действие, которое реализуется как достаточно типичное для той или иной ситуации, следовательно, служит для соответствующей ситуации наглядным конкретным примером. В прогнозах героя данное

значение глагола занимает одну из доминирующих позиций: *И **выбирается** заурядная девчонка с первого курса... Раз: она его **уважает** и **почитает**: он взрослый, способный, умный, герой-фронтовик... Два: единственная дочь обеспеченных родителей, им **подкидывают**, в плане материальном он **не отяготился**... оптимальное решение... Четыре: до распределения они **рожают** ребенка, и их **оставляют** в областной больнице. Он **идет на место хирурга** и **становится дельным хирургом**... У него и научная работа, он и **в общественники лезет**, и **речи толкает**, и **кандидатскую кропает**, и с любым **умеет поладить**...*(Веллер: 1997, 2). *Семья – куда лучше. Дочка славная **растет**, а больше-то детей и не было, может, у него своих и не могло быть* (Веллер: 1997, 5).

В ряду приведенных примеров интерес представляет второе высказывание (*Два: единственная дочь обеспеченных родителей, им **подкидывают**, в плане материальном он **не отяготился**...*), в котором представленный глагол настоящего времени *подкидывают* подается в сочетании с глаголом прошедшего времени в переносном значении будущего времени совершенного вида с положительной для героя динамикой действия *не отяготился*, позволяющий передать уверенность героя в осуществлении своих внутренних прогнозов.

Однако в приведенных высказываниях также обращает на себя внимание использование автором, наряду со стилистически-нейтральной глагольной лексикой и глагольными словосочетаниями, лексики и словосочетаний разговорно-просторечного характера. Это позволяет выразить пренебрежительное отношение автора к прогнозам главного героя рассказа: *подкидывают*,

в общественники лезет, речи толкает, кандидатскую кропает.

Наглядно-примерное значение глагола, как представляется, в наибольшей степени способствует передаче семантики прогноза, участвуя в репрезентации возможных миров на основе когнитивных моделей. Как подчеркивают представители когнитивной лингвистики, «наши знания, отражаемые в языковой форме, организуются с помощью определенных структурно-когнитивных моделей» (40, 13). Так, В.В. Болдырев, с опорой на исследования Дж. Лакоффа, Ж. Фоконье, выделяет следующие когнитивные модели: образно-семантические (вместилище), пропозициональные (пропозиция, сценарий, пучок признаков и т.д.), метафорические, метонимические, символические. В рассматриваемом художественном тексте существенными являются фреймы и сценарии.

С опорой на Ч. Филлмора ученые предлагают следующую дефиницию фрейма: это когнитивная структура, «знание которой предполагается ассоциированию с концептом, представленным тем или иным словом (Новое в зарубежной лингвистике 1989, 15). Вместе с тем исследователи, в частности В.В. Болдырев, подчеркивает широкий подход к термину «фрейм». С его точки зрения, это структурированная единица знания, в том числе схема, сценарий (Болдырев...). Выделяя сценарий в качестве особой когнитивной структуры, А.Г. Хлебодарова интерпретирует ее как когнитивный сценарий. С опорой на М. Минского ученый наделяет этот термин следующей дефиницией: «сеть, состоящая из ряда терминов (узлов, слотов) и отношений между ними» (Хлебодарова: 2013). Рассматриваемый исследователем когнитивный сценарий дискурса мечты, по ее справедливому мнению, «представляет собой алгоритм конструирования определенного

возможного мира» (Хлебодарова: 2013). Алгоритм позволяет перевести одну реальность, основанную на прошлом опыте, в другую, виртуальную. В результате происходит замена референтов реального мира на референты мира виртуального (возможного). Именно такого рода алгоритм прослеживается в прогнозах героя благодаря использованию глаголов в наглядно-примерном значении в настоящем времени, передающих действия, направленные на будущее, например: *Предусмотренный вариант: **предлагает** для выручки фиктивный брак* (Веллер: 1997, 6).

Прогнозы, как свидетельствуют полученные фактические данные, излагаются в рассказе путем употребления односоставных инфинитивных предложений. Временной план в таких предложениях оказывается неопределенным, что обуславливается номинативным характером самого инфинитива как особой формы глагола. Отсутствие формально выраженного временного плана, однако, отнюдь не лишает действия, передаваемого с помощью инфинитива, темпоральной семантики. Согласно проанализированному материалу, с помощью инфинитива воплощаются предполагаемые действия, которые, по мнению героев произведения, могут исправить в будущем сложившуюся ситуацию. На основе этого в рассказе доминируют инфинитивные предложения с футуральной семантикой. Приведем следующий иллюстративный материал: (о девушке) *Она осталась беременной... Аборты были запрещены. **Довериться?** Кому? Как? Чем поможет: **сознаться** в тайном, подсудное дело, огласка, позор... (Веллер: 1997, 2). **Бросить** институт, **уехать, устроиться** на работу, **родить**... Куда? Как? На какие деньги?* (Веллер: 1997, 2).

Как свидетельствует приведенный материал, представленный обрывочными фразами разговорного характера, данные фразы применительно к кодифицированному литературному языку в своей совокупности трансформируются в сложноподчиненные предложения с условной семантикой. Любое из прогнозируемых действий девушки, выражаемых с помощью инфинитивных предложений, наталкивается на определенные препятствия, выражаемые посредством неразрешимых вопросов риторического характера. Изложение прогнозов рассматриваемых высказываниях соответствуют придаточной условной части сложноподчиненного предложения, а невозможность их осуществления в будущем – риторическим вопросам, соответствующим его главной части. Схематически базовую семантическую структуру подобного рода конструкций можно представить в следующем виде:

'Союз *если* + глагол в инфинитиве с положительной коннотацией..., *то* + глагол в будущем времени с отрицательной коннотацией'

Анализируемые выше примеры представляют собой одну из модификаций данной базовой семантической структуры.

В качестве еще одной модификации этой структуры, включающей футуральную семантику прогноза, следует интерпретировать также высказывания, представляющие собой сложные бессоюзные предложения, предикативные части которых включают глаголы будущего времени. В них передается потенциальная обусловленность, спроецированная на план будущего. Следует подчеркнуть, что прогноз, по существу своей представляющий возможные миры, отличается от ряда смежных с ним в семантическом плане компонентов прежде всего приближенностью

к потенциальной реализации действия. Думается, этим свойством прогноза и обусловливается его репрезентация в анализируемом рассказе М. Веллера в формах глаголов будущего времени.

Соотнесенность футуральной и возможной семантики подчеркивается в целом ряде исследований. Согласно А.П. Бабушкину, это обусловливается спецификой значения будущего времени, которое ряд ученых склонны относить к сфере ирреальных наклонений, поскольку передаваемое им действие еще не осуществилось (Бабушкин: 2001, 20). Предположение его реализации после момента речи во многом способствует связи будущего времени с возможным миром.

Возможный мир, воплощаемый анализируемыми конструкциями, определяется как максимально приближенный мир, о чем свидетельствует следующий иллюстративный материал: (знал о беременности от погибшего друга) **Оскорбишь** своим знанием: а она **головой отрицательно замотает** в ужасе – и после **покончит с собой** (Веллер: 1997, 5).

Как известно, представленная модификация в виде сложного бессоюзного предложения свойственна главным образом разговорной речи. Ее употребление в рассказе объясняется стремлением автора максимально приблизить речь героя непосредственно к разговорной речи. В этом контексте следует указать на общие тенденции, характерные для постмодернистской литературы, которым следует в своем творчестве Михаил Веллер. Степень использования конструкций рассматриваемой модификации подтверждает также следующий фактический материал: *И торопиться приходилось, быстро делать, быстро! Беременность шла; не приведи бог **заподозрит, догадается*** (Веллер: 1997, 2). (о Брянцеве) ...никогда

не было **уверенности**, что он **женится**. Нет, не одной мне **обещал**... (Веллер: 1997, 9).

Как свидетельствуют приведенные примеры, возможный мир в данных конструкциях формируется с участием глагола будущего времени синтетической структуры, то есть глаголов совершенного вида. Участие значения совершенного вида в выражении предполагаемых действий свидетельствует о потенциальной возможности их завершенности в сознании говорящего. Вместе с тем в равной мере рассматриваемые конструкции формируются за счет использования глаголов будущего времени аналитической структуры. В этом случае говорящий указывает на незначительность предельности действия: (ее мысли) *С чем подойти, «женись как друг»?... И **женится** – где зарок, что **не прекрнет** в тяжелый час, **не будет** собственную **душу грызть** и на тебе **срывать**...* (Веллер: 1997, 2).

С целью приблизить речь героев произведения к разговорной стихии автор использует также бессоюзные сложные предложения, включающие одной из предикативных частей глаголы в повелительном наклонении в переносном значении. Данные бессоюзные сложные предложения соответствуют в смысловом отношении сложноподчиненным предложениям с условной придаточной частью, представляя собой одну из модификаций их выше представленной базовой семантической структуры. Глагол в форме повелительного наклонения в определенных контекстных условиях утрачивает свое прямое значение, характерное для данного наклонения, выражая значение будущего времени в наглядно-примерном значении. Благодаря этому изображается мир предполагаемых решений. В главной части при этом излагается результат предпринятых потенциальных действий в виде эксплицитно

и имплицитно используемых глаголов будущего времени: *За нос такого провести нетрудно: приласкай – и верти* им, любому слову *поверит* (2). *...открой, что беременна – разбежался он чужую заботу покрывать* (2). *Признайся – простит ли унижение, не потеряешь ли ребенка, которого привык считать своим и любишь, к чему все приведет...* (5). *случись что с Брянцевым – какюк ей, беспомощность...* (Веллер: 1997, 6).

Анализируемый материал свидетельствует о том, что в репрезентации футуральной семантики в рассказе значимое место занимает глагольная лексика. В семантическом плане она представлена глаголами, передающими: а) состояние желания: (о друге Брянцеве) *Даже – я желал его гибели* (Веллер: 1997, 6). (О друге Брянцеве) *Мог ли я в глубине души не желать ему низведения с высот до надлежащего уровня – ниже моего...* (Веллер: 1997, 6). *...временами мне вовсе не хотелось жениться на этой девчонке, беременной от другого, не любящей меня...* (Веллер 1997, 2); б) действия, заключающие прогноз: *Я рассчитал правильно* (Веллер: 1997, 6). *...женитьба на ней уже не представлялась мне обязательной* (Веллер: 1997, 6). **Предусмотренный вариант:** *предлагает для выручки фиктивный брак* (Веллер: 1997, 6). **Планы** *безумные перебирал. Надеялся еще на что-то?.. Все продумал, все просчитал, все учел. Семь раз отмерил...* (Веллер: 1997, 6); в) действия, основанные на стремлении: *Кто не стремится устранить соперника?* (Веллер: 1997, 6).

Как видно из представленных примеров, данная лексика отражает возможный, воображаемый мир. Автор, однако, уделяет большое внимание идее несоответствия воображаемого и реального миров. В данном случае актуализируется два временных плана: прошлый и настоящий.

К плану прошлого относятся осуществленные прогнозы героя, к плану настоящего – разочарование в них как жизненных ситуациях:... *что, собственно? одиночество – не постыло ли... **развестись** всегда **можно**; алименты? ерунда...* (Веллер: 1997, 5). *Я **женился** на ней – ну, так **обрел ли** я желаемое?...* (Веллер: 1997, 7). *И **по прошествии двадцати пяти лет** окончательно **явствует**, что парнишка-то нас всех **обскакал*** (Веллер: 1997, 2). *Я почувствовал... **жертвой** собственного воплощенного **плана**, который теперь диктовал мне мое **прошлое, настоящее и будущее*** (Веллер: 1997, 6).

Следует, однако, обратить внимание, что в последнем из приведенных примеров, помимо лексем *прошлое, настоящее*, употребляется также лексема *будущее*, что свидетельствует о неразрывности трех временных планов категории времени.

Проекция на будущее, представленная в сложноподчиненных предложениях со значением придаточной цели, основывается на глаголах в форме сослагательного наклонения в главной части и прошедшего времени с проекцией действия как желательного в будущем в придаточной части: *Да я **бы сжег** этот институт, весь этот город со всеми обитателями, **чтоб ничего этого не было и она любила меня*** (Веллер: 1997, 6).

Воображаемый мир в проекции на будущее действия передается в рассказе также путем использования сложноподчиненных предложений с изъяснительной придаточной частью. При этом в главной части используется глагол, передающий семантику воображения, а в придаточной – глаголы в сослагательном наклонении положительной коннотации также с проекцией на возможное будущее: ...*мне **представлялось**, как славно, если **б они поженились** с **Брянцевым**,*

и я **бы пил** на их свадьбе, и у них **родился** ребенок, и **так далее** (Веллер: 1997, 6).

Особое место в реализации идейного замысла рассказа занимает взаимосвязь футуральной семантики с семантикой долженствования. Актуализируя последнюю, автор воплощает мысль о том, что неосуществленная необходимость действия влечет за собой негативные последствия в будущем. Данная мысль передается в рассуждениях дочери посредством использования глаголов в аналитической форме императива, а также модальных слов со значением долженствования типа *должен, надо*: (дочь о матери) ...она **не должна жить** с тем, кого знает как убийцу любимого... **Пусть** же хоть **сейчас сумеет** быть верной; она **должна ждать** его, она **должна остаться** с ним... иначе что же от нее **останется** (Веллер: 1997, 10).

В контексте заявленной для анализа темы, как представляется, в приведенных примерах особого внимания заслуживает форма глагола *пусть сумеет*, включающая императивную частицу *пусть* и глагол в форме будущего времени совершенного вида, что способствует передаче взаимозависимости императивной и футуральной семантики действия, доведенного до предела. Семантика наречия *сейчас*, передающая значение плана настоящего также, на наш взгляд, обнаруживает в рассматриваемой конструкции более широкий темпоральный диапазон. Имплицитно оно противопоставляется наречию *тогда*, не получившему вербального выражения, а также выражает направленность обозначенных действий на будущее.

Таким образом, доминирующая роль футуральной семантики в проанализированном рассказе обеспечивается своеобразной подачей сюжетной линии в целом и отдельных ее составляющих, а также комплексом вербально-

семантических средств, направленных на воплощение основной идеи автора. Она заключается в том, что несправедливые действия, извращенная интерпретация человеческих ценностей, их игнорирование в прошлом и настоящем неизбежно лишают человека будущего. Данная идея вписывается в постмодернистскую культурную парадигму, для которой характерна нейтрализация границ планов прошлого, настоящего и будущего в составе категории времени в философском и лингвистическом ее понимании.

Библиография

- Актуальные проблемы современной лингвистики: учебное пособие/ сост. Чурилина, Л.Н. 5-е изд. 2010, Москва, Флинта.
- Бабушкин, А. П. 2001, «Возможные миры» в семантическом пространстве языка. Воронеж: Воронежский государственный университет.
- Бабушкин, А. П. 2004, Перевод поэтического произведения как реализация «возможных миров». В: Вестник ВГУ. Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация», № 2.
- Болдырев, В. В. 2000, Фреймовая семантика как метод когнитивного анализа языковых единиц. Эл. версия. Режим доступа [[www.academia.edu/3625741/Фреймовая семантика](http://www.academia.edu/3625741/Фреймовая_семантика)].
- Бондарко, А. В. 1990, Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. Ленинград, Наука.
- Бразговская, Е. Е. 2001, Текст в пространстве культуры. Пермь, Изд-во Пермского ун-та.
- Волков, Вяч. 2010, Философия: основные проблемы, понятия, термины. Эл. версия. Режим доступа: [rovallib.com/book//volkov_vyacheslav/filosofiya_osnovnieproblemi...].

- Заика, В. И. 2006, Очерки по теории художественной речи: Монография. Великий Новгород.
- Иванов, Вяч. Вс. 1980, Семантика возможных миров и филология. В: Проблемы структурной лингвистики. Москва, Наука.
- Ильин, И. П. 1998, Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мира. Москва, Интрада, Эл. версия. Режим доступа: [lib.ru/CULTURE/ILIN/postmodern.txt].
- Ильина, Е. Ю. 2009, Концептуализация вымысла в языковом сознании и тексте: дисс... д-ра филол.наук. Волгоград: Волгоградский гос. пед.ун-т.
- Касевич, В. Б. 1988, Семантика. Синтаксис. Морфология. Москва, Наука.
- Киклевич, А. 2007, Художественный текст и теория возможных миров. В: Киклевич, А. Притяжение языка. Том. I.: Семантика. Лингвистика текста. Коммуникативная лингвистика. Olsztyn.
- Кузнецов, В. Ю. 2001, Философия языка и непрямая референция. В: Язык и культура. Факты и ценности. Москва.
- Куклева, Т. В. 1999, Инфинитивные предложения как средство выражения модального значения сомнительности. В: Лексика, грамматика, текст в свете антропологической лингвистики: Тезисы докладов и сообщений междунар.науч.конф. Екатеринбург.
- Курицын, В. 2001, Русский литературный постмодернизм. Электронная версия. Режим доступа: [www.guelman.ru /5level /postmod /1.html]
- Медведева, Г. Р. 1996, Художественный текст: специфика интерпретации. Электр. версия. Режим доступа: [www.texst]

- Николина, Н. А. 2003, Филологический анализ текста. Москва, Издательский центр «Academa».
- Новое в зарубежной лингвистике. 1989, Вып. 23: Когнитивная лингвистика. Москва, Прогресс.
- Постовалова, В. И. 2009, Герменевтика «Философии имени» А.Ф. Лосева (философия языка и язык философии). В: Критика и семиотика. Вып. 13.
- Русская разговорная речь: фонетика, морфология, лексика, жест. 1983. Москва, Наука.
- Сафронова, Л. В. 2001, Современный литературный процесс: Учебное пособие. Алматы.
- Тураева, З. Я. 1988, Лингвистика текста. Текст: структура и семантика. Москва, Просвещение.
- Хинтиikka, Я. 1980, Логико-эпистемологические исследования. Москва, Прогресс.
- Хлебодарова, А. Г. 2013, Когнитивный сценарий для курса мечты: конструирование возможного мира. В: Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. №3 (24). Эл. версия. Режим доступа: [cyberleninka.ru/article/n/roqnitiny/]
- Эко, У. 1984, Парадоксы визуальной семиотики. Эл. Версия. Режим доступа: [www.e-reading.ws]

Евгения Арзиева
Kazachski Narodowy Uniwersytet Pedagogicznyimienia Abaja,
al. Dostyk 13, 050100 Алматы / Kazachstan
E-mail: belong_to_dreams@mail.ru

Людмила Килевая, Эльжбета Стерналь

Сфера бизнеса в лингвокогнитивных моделях социума

Business sphere in linguocognitive models of society

Streszczenie

W artykule porusza się problem socjalnego kontekstu, w którym przebiega i rozwija się biznes. Znaczącą część tego kontekstu składają kognitywne modele, które formują się na podstawie wiedzy i postrzeżenia biznesu przez ludzi, bezpośrednio nie biorące w nim udziału. Faktyczny materiał badania został otrzymany przez użycie metody psycholingwistycznej pod postacią asocjatywnego eksperymentu. W nim wzięły udział 62 osoby, mające wyższe i średnie specjalne wykształcenie, głównie nauczyciele i wykładowcy państwowych i prywatnych uczelni. Autorami wprowadza się termin "socjoekonomiczny tezaurus". Jako naukowa koncepcja jest przedstawiona idea o tym, że kognitywne modele są źródłem dyskursu socjalnego i na tej podstawie wywierają istotny wpływ na przebieganie i rozwój biznesu. Przedstawione w artykule kognitywne modele są skonstruowane na podstawie analizy reakcji na słowo-stymuł *biznes*. U średniego mieszkańca społeczeństwa kojarzy się on przede wszystkim z pieniędzmi, ciężką pracą i nieobecnością czasu dla siebie i bliskich ludzi. Przeprowadzona analiza pozwoliła ujawnić związek wzajemnych i współzależnych modeli kognitywnych i komponentów dyskursu, a także skonstruować asocjatywne pole, schematycznie przedstawić frejmy, skrypty i gestalty jako kognitywne modele tezaursu socjoekonomicznego. Konstrukcja życiowych aspektów funkcjonowania biznesu została opracowana na podstawie dyskurs-analizy z pozycji socjalnego konstruktywizmu. Zdobyte wyniki wcale świadczą o pozytywnym imidżu biznesu jako ekonomicznego fenomenu w oznaczonym społeczeństwie.

Słowa kluczowe: biznes, kognitywny model, socjoekonomiczny tezaurus, socjalny dyskurs, asocjatywne pole

Abstract

The problem of social context in that runs about and business develops sets forth for the article. Meaningful part of this context is folded by cognitiv models that is formed on the basis of knowledge and business perception through people, directly not taking part in him. Actual material of research was got through the use of psycholinguistic method as an associative experiment. 62 persons participated in him, higher and AV special education that has, mainly teachers and teachers of state and private institutions of higher learning. Authors are inculcate a term "socioeconomic thesaurus". As scientific conception is presented idea about that cognitiv models are the source of social dyskursu and on that ground render substantial influence on motion and development of business. The cognitiv models expounded in the article are constructed on the basis of analysis of reaction on word-stimulus business. For the middle habitant of society he associates foremost with money, lag and absence of time for itself and near people. The conducted analysis allowed to educe connection of mutual and interdependent cognitiv models and components of discurs, and also to construct the associative field, schematically to present frejmy, documents and geshtalt as cognitive models of thesaurus of socioeconomic. The construction of vital aspects of functioning of business was worked out on the basis of discurs-analysis from position of social constructivism. The obtained results testify quite about positive business image as the economic phenomenon in a mark society.

Key words: business, cognitiv model, thesaurus, social discurs, associative field

В современном быстро развивающемся мире вклад бизнеса в реальный сектор экономики любой страны является неоспоримым. Значимое место в его развитии занимает социальный контекст, в котором он формируется и протекает. Среди компонентов данного контекста особого

рассмотрения требует когнитивная (знаниевая) составляющая людей, непосредственно не занимающихся бизнесом, а полностью задействованных в государственном секторе экономики либо на частных предприятиях, на правах подчиненного лица. Когнитивные модели, сформированные в сознании этой социальной группы, составляют те фрагменты концептуальной картины мира, которые определяют дискурсивные практики обывателей страны. Не случайно в значительной части этих практик отражается социальная интерпретация бизнеса как лингвокогнитивного феномена.

В своих исследованиях о развитии языкознания в свете социологии науки польский ученый А. Киклевич актуализирует проблему социологии знаний как новой научной дисциплины. В связи с предпринятым нами исследованием особый интерес представляет проблема социологии ненаучных знаний, которые все более сливаются со знаниями научными. И это полностью отвечает тенденциям современной постмодернистской культурной парадигмы, для которой характерно нивелирование оппозиционных компонентов единой структуры (Жумабекова / Килевая: 2015, 43). На такое отсутствие четких границ между научными и ненаучными знаниями, со ссылкой на В. Цынарского, указывает также Киклевич (Киклевич: 2016, 277).

Очевидно, что сформированные в социуме когнитивные модели интерпретации бизнеса представляют собой фрагменты ненаучной картины мира, которую условно определим как наивную картину мира. В этом случае, однако, термин «наивная картина мира» требует особой оговорки. Он не является новым в лингвистике и не имеет однозначной дефиниции. В своем труде «Язык и религия» Н. Б. Мечковская обозначает

две различных интерпретации данного термина: а) система знаний и представлений о мире в сознании древнего человека; б) языковая картина мира, поскольку она не способна полностью передать постижение мира человеком через язык (Мечковская: 1999).

Несомненно, что в первом из представленных определений речь идет исключительно о ненаучных знаниях человека. Воплощение такого рода знаний осуществляется не на уровне языка, а на уровне речи, то есть на уровне узуса, что не позволяет говорить о языковой картине мира. Переформулировав данную дефиницию, ненаучную картину мира определим как систему знаний и представлений о мире среднего обывателя определенного социума, репрезентирующего данные знания и представления в повседневном общении.

Исследование когнитивных моделей бизнеса на уровне обыденного сознания представляется актуальным, поскольку они служат источником интерпретации бизнеса, оказывающей опосредованное воздействие на психологический климат в обществе и на его экономическое состояние. Необходимость исследования продиктована также тем, что полученные данные могут послужить основой предупреждения последствий отдельных рисков лингвокогнитивных моделей социума, обуславливающих в целом дискурсивную траекторию социума.

Вместе с тем обозначенная проблема до настоящего времени, согласно располагаемым данным, не была заявлена в лингвистических источниках как самостоятельный предмет исследования. Отдельные фрагменты ее разрешения, однако, просматриваются в научных трудах, посвященных разработке смежных с ней проблем, что облегчает процесс интерпретации собранного фактического материала. К проблемам такого рода

относится описание концептуальной картины мира (тезауруса) в целом ряде исследований по когнитивистике (Колесов: 2002), конструирование когнитивных моделей (Стернин: 1998), выявление и научная интерпретация разных типов дискурса (Карасик: 2002), таких как экономический (Махницкая: 2005; Боханова: 2015), социальный (Карасик: 1992), а также дискурсивных практик, изложение методов анализа дискурса (Йоргенсен, Филипс: 2008).

Целью настоящей статьи является анализ концептуальной системы бизнеса, сформированной в социальной среде, и на его основе конструирование лингвокогнитивных моделей, с выявлениями рисков для его дальнейшего развития. Фактическим материалом исследования послужили реакции на стимул *бизнес*, полученные в ходе проведенного свободного ассоциативного эксперимента. Источниками материала явились участники эксперимента, в котором на данном этапе исследования были задействованы 62 человека. В эксперименте приняли участие лица с высшим и средним специальным образованием, главным образом учителя и преподаватели государственных и частных учебных заведений гуманитарного и математического профиля. Материал собирался в полевых условиях на основе составления участниками эксперимента классического кластера, центральным элементом которого послужило слово-стимул *бизнес*.

Фрагменты знаний и представлений о бизнесе в том или ином социуме формируют определенные когнитивные модели, организующие целостный когнитивный комплекс обозначенной сферы как составляющую концептуальной картины мира данного социума. Ее воздействующее начало проявляется в социальном поведении человека

и его речевой деятельности как фрагментах социального дискурса.

Понятие «модель» в современных исследованиях, связанных с отношением человека к окружающему миру, активно используется как в психолингвистике, так и в когнитивной лингвистике. Как справедливо отмечает И. Н. Ремхе, «в когнитивной лингвистике понятие модели имеет особое значение еще и потому, что оно непосредственно связано со спецификой самих когнитивных структур, изучаемых в рамках данной науки. Речь идет, прежде всего, об отдельных понятиях, составляющих терминологическую базу когнитивного направления, а именно: «концепт», «картина мира», «фрейм», «пропозиция» и др. Каждое из них уже представляет собой некую модель структурирования знания» (Ремхе). Подытоживая интерпретацию когнитивного моделирования в трудах ученых, применительно к настоящему исследованию предлагаем следующую дефиницию когнитивной модели: когнитивная модель – это определенная структура, презентующая ненаучные знания о мире в когнитивном пространстве человека.

Актуализация социальной составляющей в концептуальной картине мира применительно к бизнесу, необходимость ее описания предполагает использование определенного рода понятийного аппарата, который, однако, не представлен в разного рода гуманитарных источниках в силу своей неразработанности. Из потенциально возможного терминологического комплекса, разработка которого еще ждет своих исследователей, в настоящей статье вводится термин *социоэкономический тезаурус*, который интерпретируется как целостная концептуальная система, сформированная на основе знаний и представлений о бизнесе как о значимой части экономики в том или ином социуме, выражаемых посредством определенных когнитивных моделей и соответствующих

им концептов. Слово *тезаурус* в составе предложенного терминологического словосочетания идентично термину *картина мира* и используется в целях более удобного оперирования терминологическим аппаратом при анализе фактического материала. Это оправдывает очевидную и несомненную условность введенного терминосочетания, поскольку оно предполагает охват более широкого спектра экономической сферы, нежели бизнес. Кроме того, как было показано выше, речь идет о ненаучной картине мира, следовательно, термин «социоэкономический тезаурус» охватывает исключительно ненаучную картину мира.

Системный анализ извлеченного фактического материала путем применения когнитивного метода исследования в совокупности его приемов от когниции к языковой единице и от языковой единицы к когниции позволил определить наиболее значимые структуры когнитивного уровня языкомыслительной деятельности испытуемых. На основе обобщения реакций на стимул *бизнес*, нашедших языковое воплощение главным образом в виде разнообразных существительных и атрибутивных словосочетаний, были выявлены и сконструированы лингвокогнитивные модели как знаниевые конструкты, проецирующие на социальный дискурс. Иными словами, данные модели являются источником, служащим для формирования дискурса. Подчеркнем, что, несмотря на то, что сам дискурс как социально-коммуникативная деятельность выходит за рамки настоящего исследования, основанного лишь на данных, собранных в экспериментальных, искусственных, условиях, значимость этих данных для его формирования неоспорима.

В основу научной концепции исследования положены постулаты дискурс-анализа с позиции социального конструктивизма, разработчиками

которого явились Эрнесто Лакло и Шанталь Фуко. Тезис исследователей о том, что способ общения людей отнюдь не нейтрально отражает мир и социальные взаимоотношения, а играет активную роль в создании и изменении окружающего мира, сводит сущность дискурса к его функции интерпретировать высказывания не только как речевой акт, но как «кирпичики», из которых складываются отношения между представителями социума, иными словами отношения между образами т. н. «себя» и «других», различные аспекты личности, воссоздаваемые и проживаемые в каждом коммуникативном акте. Из обозначенных учеными ключевых посылок актуальными, вписывающимися в контекст представленной концепции, являются следующие из них:

- наши знания и представления о мире исторически и культурно обусловлены;
- связь между знаниями и социальными процессами состоит в том, что знания формируются, когда мы доказываем наши знания и представления о мире друг другу, что является верным, а что ошибочным;
- связь между знаниями и социальным поведением состоит в том, что знания обуславливают социальное поведение (Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса 1999).

Реакции, полученные на стимул *бизнес*, позволяют сконструировать когнитивные структуры, организующие социоэкономический тезаурус. Это в свою очередь дает возможность прогнозировать содержания фрагментов социального дискурса, с последующим возможным предупреждением его рискованных показателей, поскольку социальные практики дискурса находятся в прямой зависимости от когнитивного пространства социума и обуславливаются этим пространством:

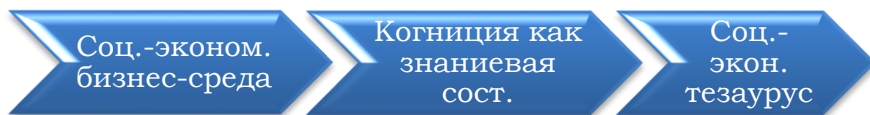

Рисунок 1. Формирование социоэкономического тезауруса в проекции на дискурс

На необходимость учета пресуппозиционного знания, хранящегося в виде фреймов и сценариев в памяти носителя языка, указывает в своих трудах Т. А. ван Дейк (Дейк ван: 2000, 128). Согласно справедливому утверждению ученого, семантика дискурса в полной мере зависит от знаний о мире носителя языка в рамках определенной культуры (Дейк ван: 2000, 129). От фонового содержания текста, составляющего важный компонент дискурса, зависит также воздействие его на получателя информации и его контекстуальная перспектива в целом, то есть реализация цели дискурса. Несомненно, имеет место и обратный процесс, при котором дискурс непосредственно участвует в формировании мировосприятия человека, то есть оказывает влияние на содержание когнитивных моделей. Данную взаимозависимость можно представить следующим образом:

Рисунок 2. Взаимозависимость когнитивных моделей с компонентами дискурса

Как видно из представленной схемы, значимость когнитивных моделей в формировании речевой деятельности несомненна. Это относится в том числе и к когнитивному моделированию бизнеса на основе психолингвистического метода исследования, а именно путем описания реакций, полученных на стимул *бизнес*.

Семантическая пестрота реакций, большинство из которых имеет одноразовый характер, вносит определенные трудности в анализ собранного фактического материала. Это предопределяет необходимость объединения близких в семантическом отношении языковых единиц в единую группу, представленную реакцией обобщающего характера. В результате такого обобщения были выделены следующие реакции: деньги – 62 человека, труд – 56 человек, нехватка времени – 43 человек, развитие (интересный аспект) – 29 человек, фирма – 27 человек, ответственность – 18, терпимость – 15, хорошая мысль – 11, налоги – 9, выезды – 9, семья – 8 (семья – 2, традиции семьи – 2, мама – 2, дом – 2), приключение – 2, политика – 2.

Даже самый общий анализ представленных реакций выявляет явное доминирование материальной составляющей над ее духовной составляющей. Стимул *бизнес* у среднего обывателя социума сигнализирует прежде всего деньги, труд и отсутствие времени для себя и близких. Несомненным ядром ассоциативного поля являются деньги, его ближайшую периферию составляют компоненты: труд, отсутствие времени; ближнюю периферию составляют: развитие, фирма, ответственность, терпимость, хорошая мысль, налоги, выезды, семья; а дальнюю периферию – все остальные спорадически зафиксированные реакции. Схематически данное ассоциативное поле может быть представлено следующим образом:

Рисунок 3. Ассоциативное поле реакций социума на стимул *бизнес*

В рамках когнитивистики на основе полученных реакций в большей степени возможно моделирование ненаучных знаний о бизнесе в виде фреймов, гештальтов, скриптов, и в меньшей степени – в виде сценариев. Это обуславливается главным образом ограничением на данном этапе исследования методики собирания фактического материала рамками свободного ассоциативного эксперимента. Отсюда определенная доля погрешности в анализе представленных результатов.

Превалирующая реакция *деньги* передается существительными *деньги* – 51 реакция, *зарботки* – 5, *финансы* – 3, *доход* – 3. Со всей очевидностью на когнитивном уровне языкомыслительной

деятельности испытуемых она провоцирует фрейм «деньги».

Как известно, в сознании носителей языка деньги содержат в себе, наряду с позитивным началом, то есть увеличением дохода, начало негативное (уменьшение доходов, моральная неудовлетворенность: деньги как зло). Анализ полученных данных показывает, что в сознании участников эксперимента бизнес укладывается в когнитивную структуру, основанную на позитивной составляющей. Иными словами, реакции на стимул *бизнес* проецируют на картинку деньги, изображаемую их количество в виде богатства, капитала. Словосочетания *экономические риски*, *неоплачиваемый потенциал* представлены спорадически, следовательно, не отражают сущности формирования фрейма.

В анализируемых фрагментах социоэкономического тезауруса анализируемый фрейм сигнализирует в большей мере положительную, нежели отрицательную интерпретацию бизнеса. Отрицательная его интерпретация отмечается лишь в единичных случаях, проявляясь, в частности, в таких реакциях, как *смена характера*, *материальная выгода*, *комбинирование*, *лживый расчет*.

Менее актуализированный участниками эксперимента фрейм «налог», соответствующий идентичной реакции, выраженной словами *налоги*, *хлопоты* и словосочетанием *налоговые хлопоты*, свидетельствует, однако, об осведомленности социума в том, что бизнес соотносится также с необходимостью уплаты налогов. Вместе с тем данный фрейм носит спорадический характер, следовательно, не может быть самостоятельным показателем когнитивной составляющей испытуемых.

Значимой когнитивной моделью, сформированной у испытуемых на основе знания о бизнесе, является гештальт. Полученные реакции позволяют обозначить когницию испытуемых, соответствующую бизнесу, как гештальт, или символический образ, «фирма». Представленный гештальт находит воплощение в словах и словосочетаниях *фирма, можно быть работодателем в различных условиях, управление, влияние на других, управленческие дела, элита, работники, бизнес-план, документы, маркетинг, бюро, люди, встреча с людьми, искусственное объединение.*

Как видим, гештальт «фирма» в когнитивном пространстве испытуемых выражен в виде внешних атрибутов. Образ фирмы, выраженный посредством идентичного слова *фирма* (27 реакций), запечатлен в их сознании в виде замкнутого пространства, представляющего собой специально созданное учреждение, обозначенное в связи с этим словосочетанием *искусственное объединение* и словом *бюро*. Внутренними атрибутами этого пространства являются документы, передаваемые на языковом уровне терминами *документы, маркетинг, бизнес-план, делопроизводство*, а также словосочетанием разговорной окрашенности *управленческие дела.*

Анализ приведенных реакций, проецирующих на гештальт «фирма», показывает, что главным атрибутом искусственно образованного пространства в виде фирмы являются люди. Существительное *люди* характеризуется как своей изолированностью, так и использованием его в составе словосочетаний *встреча с людьми, контакты с влиятельными людьми.*

Контекстуальные данные отдельных анкет свидетельствуют об актуализации работодателя в качестве ключевой фигуры в образе фирмы.

На это также указывает количественное соотношение составляющих оппозиции 'работодатель – работник', в которой превалирующее положение отводится первому из компонентов. Составляющая 'работодатель' связывается главным образом с управлением фирмой, на основе чего она передается посредством слов *управление, шеф, элита* и словосочетаний *можно быть работодателем в различных условиях, влияние на других, управленческие дела*. На фоне данных реакций составляющая 'работник' в спектре образа «фирма» занимает второстепенную позицию, используя лишь трижды в виде реакции *работники*. Схематически описанную оппозицию представим следующим образом:

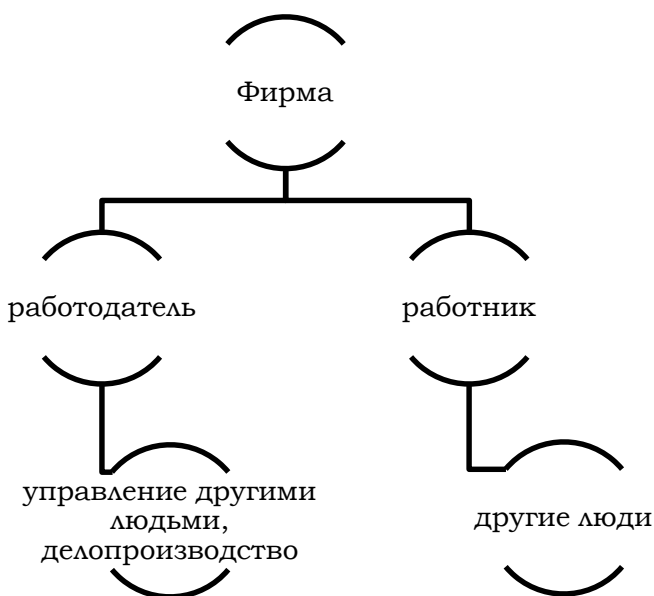

Рисунок 4. Когнитивная модель оппозиции 'работодатель – работник'

Сказанное свидетельствует об актуализации соотносительности в когнитивном пространстве испытуемых образа фирмы и бизнеса в целом

с возможностью управления людьми. Насколько негативно отражается на содержании социального дискурса недооценка нанятого работника и его взаимоотношения с работодателем, представленная в социоэкономическом тезаурусе испытуемых, можно выявить только путем привлечения дополнительных источников материала и использованием для их анализа иных методов исследования. Схематически сказанное представим в следующем виде:

Рисунок 5. Гештальт «фирма» в когнитивном пространстве социума

Актуализация работодателя как управляющего бизнесом обуславливает специфику скриптов лингвокогнитивного пространства участников эксперимента. Доминирующий среди них сводится к скрипту «бизнесмен». Полученные реакции указывают на позитивную оценку социумом бизнесмена-работодателя. Он предстает как человек, всецело отданный своему довольно трудному занятию. В реакциях испытуемых это выражается в лексеме *работа*, отмеченной в 39 случаях, а также смежных с ней в семантическом плане лексемах *труд* и словосочетаниях *рынок труда*, *тяжелая работа*.

Достаточно частотной для стереотипа работодателя является реакция отсутствие времени, представленная словосочетаниями *нехватка времени для семьи, нет свободного времени, ни на что нет времени*. Обозначенный стереотип складывается также из аксиологических характеристик, наиболее значимые из которых представлены реакциями в виде абстрактных существительных *позитивной окраски*. В количественном отношении они, однако, несоразмерны. Приоритетной среди них является реакция *ответственность*, нашедшая отклик у 18 участников эксперимента, а также терпимость, выраженная одноименным существительным *терпимость* (15 информантов) и словосочетанием *терпимость в достижении цели* – 5 участников эксперимента.

Несомненный элемент сформированного в социуме представления о бизнесмене составляет также успех, что выразилось в реакции *успех*, отмеченной у четырех участников эксперимента. Менее значимыми элементами обозначенного фрагмента социоэкономического тезауруса являются реакции, выраженные посредством абстрактных существительных *предприимчивость, креативность, смелость, уважение, независимость, мысль / хорошая мысль, концепция, талант, учтивость, мудрость, самостоятельность, упорство, усилие, интерес, забота (о семье)*, отмеченные в единичных случаях.

Негативная оценка работодателя представлена единичными реакциями в виде словосочетания *смена характера*, что не отражает сущности семантики и структуры когнитивной модели в целом. Приведенные данные свидетельствуют о положительном имидже работодателя в когнитивном пространстве социума, что позволяет предопределить позитивную интерпретацию

его в социальном дискурсе. Схематически приведенное наблюдение сконструируем следующим образом:

Рисунок 6. Скрипт «бизнесмен» в когнитивном пространстве социума

Следует отметить, что ограничение данных, полученных исключительно на основе психолингвистического метода исследования в виде ассоциативного эксперимента, обуславливает определенные сложности в выявлении сценария как когнитивной структуры, отражающей систему знаний и представлений участников эксперимента о бизнесе. На основе имеющихся реакций возможно формирование лишь отдельных фрагментов сценария, данные которых могут быть использованы в дальнейших исследованиях.

Как известно, в когнитивистике сценарий интерпретируется как когнитивная модель событийного характера. В ней запечатлена последовательность действий определенного события или явления. Применительно к бизнесу в данную когнитивную модель вписываются последовательные действия человека, только приступающего к организации собственного бизнеса, равно как и человека, уже проводящего бизнес. Независимо от количественного фактора, согласно располагаемому материалу, действия бизнесмена представим в следующей последовательности: *хорошая мысль, работа, учеба, совершенствование, наука, развитие / личное развитие, выезды, окно в лизинг, транспорт, обязанности, продукты, торговля, проблемы, конкуренция, удержание, оплачиваемый/неоплачиваемый потенциал, стресс, успех.*

Приведенный материал свидетельствует о признательности бизнеса в социуме в целом и об осведомленности участников эксперимента в проблемах, связанных с бизнесом. Негативные единичные реакции в виде *знакомства, комбинирование, лживый расчет* не отражают значимости их семантики в конструировании сценария как когнитивной модели, провоцирующей негативные фрагменты социального дискурса.

Обобщение выявленных когнитивных моделей, отражающих восприятие бизнеса, запечатленное в социоэкономическом тезаурусе, позволяет выделить следующие потенциальные аспекты проявления полученных реакций: политический, экономический, культурный и духовный. В свою очередь каждый из аспектов содержит конкретизирующие его жизненные факторы, играющие доминирующую роль в прогрессе функционирования бизнеса.

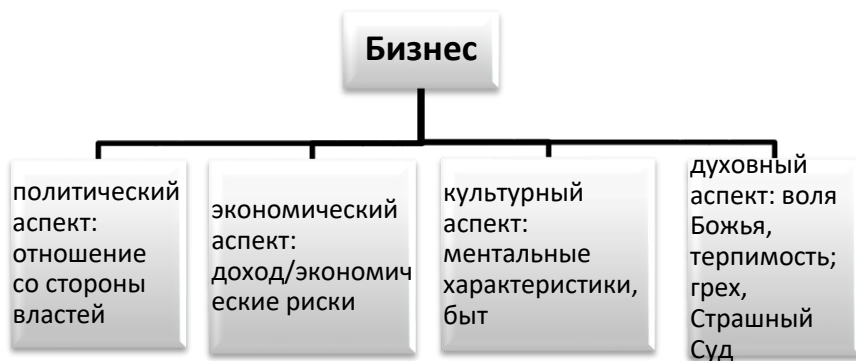

Рисунок 7. Конструкт потенциальных жизненных аспектов функционирования бизнеса

В связи с обозначенными аспектами особо укажем на тот факт, что за пределами когнитивного пространства участников эксперимента, согласно собранному материалу, находится политический аспект. Иными словами, предварительно можно заключить, что отношение со стороны властей к бизнесу не вписывается в систему знаний и представлений испытуемых: реакция *политика* представлена единичными случаями. Экономический аспект бизнеса акцентирует деньги как значительный доход деятельности бизнесмена. Данная деятельность ассоциируется в когнитивном пространстве участников эксперимента с непосильным трудом, постоянной нехваткой времени для себя и своей семьи. Подобная интерпретация находит отражение в культурном аспекте, предполагаемом обозначение ментальных характеристик и быта бизнесмена. Данный аспект представлен в реакциях испытуемых целой гаммой положительных характеристик бизнесмена. Отмеченные в ходе анализа стереотипические черты позволили сконструировать скрипт «бизнесмен» как одну из актуализируемых когнитивных моделей участников эксперимента. В ней запечатлен в том числе и духовный аспект как значимая часть жизнедеятельности бизнесмена.

Выделение духовного аспекта в его религиозном понимании в отдельный сегмент обуславливается философским подходом к жизненным процессам и значимостью на его основе трансцендентного влияния на ход тех или иных событий. Собранный материал свидетельствует о том, что духовный аспект в таком его понимании не находит, однако, отражения в социоэкономическом тезаурусе испытуемых. Незначительное исключение составляет лишь реакция *терпимость*, далеко не всегда соотносимая с религиозным параметром.

Проанализированные и представленные результаты проведенного эксперимента позволяют утверждать, что лингвокогнитивные модели лиц, непосредственно не участвующих в организации бизнеса, свидетельствуют о положительном имидже этого экономического феномена. Вместе с тем полученные результаты, в силу ограниченности сбора фактического материала внутри лишь определенного социума, носят предварительный характер. Экстраполяция проводимого исследования на другие социумы позволяет предполагать в том числе иные, негативные, реакции на стимул *бизнес* и соответствующие им когнитивные модели. Это в свою очередь приведет к генерированию и конструированию диаметрально противоположных социальных практик представителей бизнеса и данной части социума, следовательно, к борьбе идентичных дискурсов на уровне разных социальных групп. Решение обозначенной проблемы является неизбежной, поскольку оно в большей мере будет способствовать предупреждению рискованных показателей в бизнесе и стимулированию реального сектора экономики.

Библиография

- Боханова, А. 2015, *Категория лишительности в экономическом дискурсе*. Диссертация на соискание ученой степени доктора философии (PhD). Алматы.
- Булыгина, Т. В., Шмелев, А. Д. 1997, *Языковая концептуализация мира*. Москва, Языки русской культуры.
- Дейк ван, Т. А. 2000, *Язык. Познание. Коммуникация*. Благовещенск, БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ.
- Жаналина, Л. К., Килевая, Л. Т., Касымова Р. Т. 2010, *Язык современной науки: Языковые портреты. Учимся искусству научной речи*. Алматы.
- Жумабекова, А. К., Килевая, Л. Т. 2015, *Структура современного языкознания*. Алматы.
- Йоргенсен, М. В., Филипс, Л. Дж. 2008, *Дискурс-анализ. Теория и метод*. Х. Изд-во «Гуманитарный центр».
- Карасик, В. И. 1992, *Язык социального статуса*. Москва.
- Карасик, В. И. 2002, *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Волгоград, Перемена.
- Караулов, Ю. Н. 2010, *Русский язык и языковая личность*. Санкт-Петербург.
- Касавин, И. Т. 2008, *Текст. Дискурс. Контекст. Введение в социальную эпистемологию языка*. Москва, «Канон» РООИ «Реабилитация».
- Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса*: Пер. с франц. и португ., Под ред. П. Серию, 1999. Москва, ОАО ИГ «Прогресс».
- Kiklewicz, A. 2007, *Zrozumieć język. Szkice z filozofii języka, semantyki, lingwistyki komunikacyjnej*. Łask, LEKSEM.

- Kiklewicz, A. 2012, *Znaczenie w języku – znaczenie w umyśle. Krytyczna analiza współczesnych teorii semantyki lingwistycznej*. Olsztyn.
- Kiklewicz, A. 2016, *Современное польское и русское языкознание в свете социологии науки*. В: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. VII/2, 269-278.
- Колесов, В. В. 2002, *Философия русского слова*. Санкт-Петербург, ЮНА.
- Колесов, В. В. 2004, *Язык и ментальность*. Санкт-Петербург, «Петербургское Востоковедение».
- Лотман, Ю. М. 2004, *Внутри мыслящих миров*. В: *Семиосфера*. Санкт-Петербург, Искусство-СПб.
- Махницкая, Е. Ю. 2005, *Прагматический компонент элементов современного экономического дискурса*. В: *Текст. Структура и семантика*. Том 1. Москва.
- Мечковская, Н. 1999, *Язык и религия*. Москва, Флинта.
- Ремхе, И. Н. *Статус модели в лингвистических науках и ее реализация в когнитивном моделировании языка* [www.lib.csu.ru/vch/086/015.pdf].
- Стернин, И. А. 1998, *Концепт и языковая семантика*. В: *Связи языковых единиц в системе реализации*. Тамбов.

Ludmiła Kilewaja
Mohylewski Uniwersytet Państwowy Imienia Kulaszowa,
ul. Kosmonawtów 1, 212022 Mohilew / Białoruś
E-mail: kilevaya@mail.ru

Elżbieta Sternal
Uczelnia Lingwistyczno-Techniczna w Przasnyszu,
ul. Szosa Ciechanowska 6, 06-300 Przasnysz / Polska
E-mail: elzbietasternal@wp.pl

Оксана Ташдемир

КОГНИТИВНЫЕ АСПЕКТЫ И ЭМОЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ

Cognitive aspects and emotions in artistic text

Streszczenie

Badanie procesów postrzegania i poznania świata przez pryzmat człowieka jest kluczową ideą współczesnego paradygmatu naukowego. Czołową pozycję w ramach paradygmatu antropocentrycznego zajmuje podejście kognitywne, skierowane na wyświatlenie sposobów poznania świata, procesów myślenia, przechowywania informacji i jej opracowania, utworzenia struktur wiedzy i ich reprezentacji w świadomości człowieka i formach językowych. Rola języka w poznawczych procesach człowieka bada się jak w zakresie językoznawstwa, tak i literaturoznawstwa. Badania tekstów artystycznych w aspekcie kognitywnym obejmuje poetyka kognitywna, która powstała w ciągu ostatnich dziesięcioleci. Odniesienie literatury do rodzajów sztuki i rozumienie utworów artystycznych jako współdziałanie tekstu i czytacza jest jednym ze sposobów twórczego poznania świata, który prowadzi do wydzielania znaczącej pozycji obrazowych środków języka, wśród których metafora jako kognitywny mechanizm kształtowania konceptów znajduje się w centrum uwagi. Artykuł prezentuje wyniki badania kognitywnych aspektów metaforyzacji, związanych z procesem postrzegania i konceptualizacji emocji człowieka, na materiale tekstu artystycznego. W tym kontekście interes wywołuje badanie pojęciowego napełnienia konceptu *miłość* w powieści Sofii Andruchowicz "Feliks Austria" i sposobów jego reprezentacji leksykalnej, a również ujawnieniu właściwości indywidualistyczno-autorskiego obrazu świata i unikalnych właściwości specyfiki narodowej. Celem badania jest wyjaśnienie mechanizmów kognitywnych za pomocą semantyki znaków językowych, wpływającej na wyznaczenie człowiekiem swojej roli w społeczeństwie, podjęcie decyzji

we własnej działalności. W artykule pokazuje się, jak działania człowieka zależą od jego interpretacji emocji i wydarzeń.

Słowa kluczowe: poetyka kognitywna, lingwistyka, metafora, koncept, emocje, miłość

Abstract

Study of cognitive processes and human perspective in world perception is the key idea of the modern scientific paradigm. Leading position within anthropocentric paradigm belongs to cognitive approach that focuses on ways of world perception, processes of thinking, information storage and processing, formation of knowledge structures and their representation in areas of human perception and linguistic units. The language role in human perception processes is being researched in linguistics as well as in the area of literature. Studies of literary texts in cognitive aspect are encompassed by cognitive poetics, which has been formed in recent decades. Reference to literature as to an art and understanding of literary text as interrelation of a text and a reader represents one of the ways for creative perception of the world, leads to emphasizing on significant position of figurative devices of language, among which metaphor as a cognitive mechanism for creation of concepts is in the center of attention. The article is addressed to cognitive aspects of metaphorization related to perception and conceptualization of human emotions based on material of literary text. The research on informational content of the concept LOVE, described in the novel "Felix Austria" by Sopia Andrukhovych, studying the ways of its lexical representation, uncovering the specific features related to the author's individual map of the world as well as unique national features attract interest from this perspective. The aim of the research is exploring the cognitive mechanisms through semantic of linguistic signs, which influence the definition of human role in a society, decision making process, and, consequently, actions. The article shows how the actions of a person depends on his/her interpretation of emotions and events.

Key words: cognitive, poetics, linguistics, metaphor, concept, emotions, love

Современная антропоцентрическая научная парадигма актуализирует исследование процессов восприятия и познания мира через призму человека, осознание им своей деятельности в идеальном и материальном аспектах. Познавательные процессы, в частности способность человека к мышлению, установлению закономерностей окружающего мира и анализу информации, обеспечили уникальность его статуса в эволюционном процессе. Способность мыслить, являясь исключительным свойством человека разумного, провозглашена в фундаментальных основах западного рационализма. Рене Декарт обозначил истину, в которой невозможно усомниться: “Cogito, ergo sum” («Мыслю, следовательно, существую»), подразумевая существование человека как мыслящей, познающей и созерцающей свое мышление личности. Полагаясь на свой разум, человек размышляет об истинности своих знаний о себе, своей роли в социуме и взаимодействии с другими людьми, мире, его закономерностях. Рассуждая о развитии цивилизации, выдающийся современный философ Карл Поппер указывает на этот аспект следующим образом: «Именно твой разум делает тебя человеком, позволяет тебе быть чем-то большим, чем просто суммой потребностей и желаний, именно он делает из тебя самодостаточного индивида» (2009, 398). Основываясь как на классических, так и прогрессивных постулатах философии и современных достижениях научной мысли, ведущую позицию в рамках антропоцентрической парадигмы занимает когнитивный подход, направленный на изучение способов познания мира, процессов мышления, хранения информации и ее обработки, образования структур знания

и их репрезентации в сознании человека и языковых формах. Современный подход в рамках когнитивной психологии к мышлению, как указывает Р. Солсо, характеризуется следующими основными допущениями: мышление когнитивно и представляет собой процесс, при котором «в когнитивной системе происходит некоторая манипуляция знаниями; мышление направлено, и его результаты проявляются в поведении» (2001, 461).

Исследование художественных текстов в когнитивном аспекте началось сравнительно недавно, в течение последних десятилетий. Тогда это направление было обозначено термином «когнитивная поэтика», введенное Р. Цур (1992), изучавшим восприятие читателем литературных текстов. Как отмечали Дж. Гавинс и Дж. Стин, развитие когнитивной поэтики привело к осознанию «литературы как формы познания и коммуникации» (2003, 2), к обозначению «особого положения литературы, уходящего корнями в некоторые наиболее основополагающие, общие структуры и процессы человеческого познания и обработки опыта, давая нам возможность взаимодействовать с помощью особых художественных способов коммуникации» (2003, 2). Исследования структур и процессов восприятия и познания в когнитивном аспекте относятся к междисциплинарным исследованиям в области психологии, лингвистики, антропологии, информатики и других отраслях науки. Когнитивная поэтика, как указывали Дж. Броне и Дж. Вандаеле, «применяет принципы когнитивных наук к интерпретации литературных текстов» (2003, 424), и, по определению П. Стоквелла и Х. Гаррисон, представляет собой область науки, «изучающую тексты художественной литературы и чтение главным образом на основании когнитивной психологии и когнитивной лингвистики» (2014, 1).

В то же время необходимо отметить, что художественная литература, наряду с живописью, скульптурой, музыкой и другими направлениями, относится к видам искусства. В связи с этим, Х. Гаррисон и П. Стоквелл, называя когнитивную поэтику «наукой об искусстве», пишут: «Литературное произведение представляет собой феноменальное явление для исследования, охватывающее не только лишь текст сам по себе или читателя, или же, собственно, чтение, но предстает в виде разноименного объекта, включающего взаимодействие обоих» (2014, 2). Такое взаимодействие относится к творческому познанию действительности, и поэтому исследования в области когнитивной поэтики предполагают применение знаний, полученных различными областями науки, включая историю, эстетику, социологию и др.

Как справедливо замечают П. Стоквелл и С. Харрисон, «центральным к этому пониманию отрасли науки является принятие во внимание стилистики в том, что любое описание, относящееся к чтению или интерпретация должны основываться на четких свидетельствах текста» (2014, 1).

Метафора, являясь одной из наиболее распространенных разновидностей изобразительно-выразительных средств языка, относящихся к области интересов стилистики, в то же время представляет собой один из важнейших когнитивных механизмов, который, согласно утверждению А. Н. Баранова, «основан на обработке структур знаний – фреймов и сценариев, представляющих собой обобщенный опыт взаимодействия человека с окружающим миром» (2008, 9). Играя важную роль в формировании языковой системы, с одной стороны, метафора, с другой стороны, отражает процесс формирования и развития видения человеком окружающей действительности, самого себя в ней, отношений с другими людьми, знаний о мире.

При метафоризации устанавливаются связи между концептами, относящимися к разным областям знания, происходит структурирование знания и, следовательно, познание окружающей действительности. Дж. Лакофф и М. Джонсон пришли к выводу о том, что «метафора пронизывает нашу повседневную жизнь, причем не только язык, но мышление и деятельность. Наша обыденная понятийная система, в рамках которой мы думаем и действуем, по сути своей метафорична» (2008, 25). Ученые указывают на то, что метафорические понятия структурируют повседневную деятельность человека: «Концепты, которые управляют нашим мышлением, - не просто порождение ума. Они влияют на нашу повседневную деятельность, вплоть до самых тривиальных деталей. Наши концепты структурируют наши ощущения, поведение, наше отношение к другим людям» (2008, 25).

Современные исследования метафоры продолжаются в семиотической, психологической и социальной сферах на языковом, мыслительном (познавательном) и коммуникативном уровнях. Этот подход позволяет рассматривать в комплексе лингвистические формы, концептуальные структуры и коммуникативные функции метафоры как при индивидуальном, так и при совместном, разделяемом использовании метафор. По этому поводу Ф. Гонзалвез-Гарсия и другие ученые писали: «...идентификация метафоры с точки зрения семиотики отличается от идентификации метафоры в поведенческой аспекте, который рассматривает психологический или социальный процесс, включая реальных людей в реальном времени» (2013, 47). Тогда как семиотический подход к исследованию метафоры включает идентификацию классов различных знаков, символов, исследование их метафорической структуры, при психологическом или социальном подходах к исследованию, согласно

Ф. Гонзалвез-Гарсия, «необходимо найти ответ на вопрос как метафора может быть идентифицирована в данных, относящихся к поведению, включая язык и процессы мышления, а также результаты этой деятельности, как и образцы коммуникационного взаимодействия» (2013, 47).

Учитывая обозначенные выше общие методологические условия исследования метафор и следуя описанным Л. Камерон принципам лингвистического исследования, утверждающей, что «активация метафор с целью научного изучения требует от исследователя образования надлежащей теоретической структуры для определения и категоризации исследуемого явления, которая, распределив исследуемые данные, ведет к четкой схеме дальнейшего анализа» (1999, 7), мы рассмотрим метафору на теоретическом уровне, включающем идентификацию метафоры, категоризацию, рассматривающую цель ее создания, интерпретацию и роль в дискурсе, а также на уровне обработки, относящемся к активации концептов и структуризации концептуальных доменов посредством метафоры.

Принимая во внимание точку зрения Е. Семино о том, что «важным аспектом литературной интерпретации (и восприятия текста в целом) является построение «мира», проецированного текстом, т.е. набора сценариев и типов реальности о которых повествует этот текст» (2009, 42), мы разделяем мнение о том, что созданная в художественных текстах метафора, отражающая квинтэссенцию мысли, может раскрыть паттерны, относящиеся к мышлению и, соответственно, поведению человека и групп людей.

Статья посвящена когнитивным аспектам метафоризации, связанной с процессом восприятия и концептуализации эмоций человека на материале художественного текста. В этом аспекте интерес

вызывает исследование смыслового наполнения концепта ЛЮБОВЬ в романе Софии Андрухович «Феликс Австрия» и способов его лексической репрезентации, выявлению особенностей индивидуально-авторской картины мира и особенностей национальной специфики.

Как известно, каждый язык отражает как универсальные, так и специфические особенности национальной культуры, а человек создает и культуру, и язык. В этой связи изучение концептов как ментальных образований, имеющих культурно-специфическую основу, особенно актуально. Ю.С. Степанов определяет концепт как «сгусток культуры в сознании человека: то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека, это тот «пучок» представлений, понятий, знаний, ассоциаций, переживаний, который сопровождает слово. В отличие от понятий концепты не только мыслятся, они переживаются. Они – предмет эмоций, симпатий и антипатий» (2004, 42-67). Следовательно, область чувств предоставляет изобильное поле для исследования базовых мыслительных единиц национального сознания.

А любовь, сосредоточение этих эмоций, симпатий и антипатий, наиболее интригующее и привлекательное эмоциональное состояние, невозможно обойти вниманием. Любовь, как обозначает К.Э. Изард, – «паттерн эмоций, драйвов и когнитивных процессов» (2009, 441), охватывая и чувственную, и мыслительную составляющую, передает эмоциональное состояние человека и является концептом, присущим любой культуре. Именно поэтому квант знаний о любви становится ценным объектом для исследования, направленного на выявление универсальных и национально-специфических особенностей.

Одним из лучших произведений современной украинской художественной литературы признан

роман Софии Андрухович «Феликс Австрия». Украинская писательница София Андрухович родилась в 1982 г. в городе Ивано-Франковск, называвшийся ранее Станиславов. Она является автором пяти прозаических произведений «Літо Мілени» (2002), «Старі люди» (2003), «Жінки їхніх чоловіків» (2005), «Сьомга» (2007), «Фелікс Австрія» (2014), а также переводов с польского и английского языков. Роман «Фелікс Австрія» стал победителем всеукраинской премии «Книга года ВВС», был отмечен «Форумом издателей» во Львове и премией «ЛитАкцент года». В 2015 г. роман был награжден литературной премией имени Джозефа Конрада-Коженевского (Польша-Украина), премией фонда Леси и Петра Ковалевых (США) и литературной премией восточного партнерства. В 2016 г. роман был опубликован австрийским издательством Residenz Verlag в немецком переводе под названием Der Papierjunge «Бумажный мальчик» и в этом же году был издан в Польше и других странах.

Это роман о любви, во всех ее разновидностях и во всех ее проявлениях, с присущими ей переживаниями, радостью и болью. Художественный мир романа «Феликс Австрия» создан на фоне города Станиславова (в настоящее время – Ивано-Франковск), расположенного на просторах «счастливой Австрии» начала XX столетия. Действия романа разворачиваются в городе Станиславове и продолжаются в течение одного года. Тема близких, неразрывных взаимоотношений двух «таких разных, с разными судьбами, разным происхождением» и в то же время в так чем-то похожих (2017, 258) женщин Адели и Стефы, судьбы которых тесно связаны «как два дерева, которые переплелись стволами» (2017, 57), раскрыта в тщательно переданной атмосфере эпохи, украшенной потомками мифами об идиллической жизни. Исследование

концептуализации различных аспектов любви позволяет немного углубиться в таинство этого чувства и выявить тип поведения того, кто любит «слишком сильно» и способы выражения чувств в определенных обстоятельствах, обозначенных контекстом.

Адель и Стефа «как небо и земля» (2017, 28). Адель, дочь доктора и супруга скульптора, «бледная и полупрозрачная, с облаком русых волос, тонких, как пух, утонченная, как снежная бабка из взбитых сливок, витающая в мечтах, ранимая и тонкослезая» (2017, 28). Уже в самом начале повествования выделяется еще одна из характерных особенностей Адели, – ее инфантильность. «Аделю хочется беречь, пеленать, как ребенка, кормить с серебряной ложечки. Хочется отбирать у нее из рук острые ножи, газовые лампы, тяжелые предметы. Хочется закрывать ее глаза и уши, когда происходит что-то такое, что может огорчить ее или напугать» (2017, 28).

Стефа, главная героиня произведения, «жилистая, смуглая и быстрая, крепкая, как парень, совсем некрасивая» (2017, 28). Красивый у нее только волос: «блестящий, сильный и прямой, темный в тени, как кора дерева, на солнце вспыхивает медными искрами» (2017, 28). Именно от ее лица повествуется о событиях в художественном мире романа и читатель воспринимает художественную действительность через призму восприятия и осмысления главной героини произведения. И та же инфантильность, психологическая незрелость, присуща и Стефании и, как один из факторов, выражена в неспособности заняться своей собственной жизнью, своей судьбой.

Близость в отношениях девушек сформировалась потому, что они, спасенные в пожаре и потерявшие своих родных, выросли вместе, под одной крышей. Их вырастил и воспитал отец Адели доктор Ангер. Они «не подруги, не сестры»

(2017, 48) и «нет такого слова, что могло бы описать связь, которой мы сшиты» (2017, 48).

Это не родственная связь и не дружба, это – ЛЮБОВЬ, – один из ее аспектов, лежащий в основе близких взаимоотношений. Описывая свое чувство, Стефания утверждает: «Я детей иметь не хочу, и то никогда в жизни: мне есть кого любить, и любовь моя такая пламенная, как огонь, которого хватило на полгорода, когда пожар забрал наших с Аделей матерей. Моя любовь нераздельна, нерушима. Ее не хватит уже больше ни для кого» (2017, 49).

Адель же находится в замешательстве, пытаюсь объяснить привязанность во взаимоотношениях со Стефой: (2017, 48) «Все слишком запутано. Я не знаю, кто ты: сестра, служанка, мама, моя надсмотрщица?» Раскрывая значение сказанных слов, Адель не находит ответа: «Если ты служанка, Стефа, – продолжает она, – то почему я каждый раз думаю, прежде чем сказать тебе что-то, чтобы тебя не обидеть? Почему я боюсь того, что ты можешь подумать? Почему я боюсь тебя унижить» (2017, 274) <...> «Если ты сестра, то почему мы не делаем все вместе? Почему ты всегда высмеиваешь меня, стоит мне только намекнуть на домашнюю работу? Почему, если ты сестра, ты всегда подчеркиваешь, что я – госпожа, а ты моя покорная служанка?» (2017, 274) «Вот и вышло – моя служанка на меня сердится. Потому что я влюбилась и хочу выйти замуж. И поэтому целый месяц кормит меня салатом из репы, которую я ненавижу. И я послушно ем эту репу, и даже боюсь слово против этого сказать, потому что мы с моей сестрицей вместе выросли и видели сны друг друга» (2017, 275).

Петр, возлюбленный муж Адели, также горячо любящий свою жену, возлагает ответственность за эти взаимоотношения девушек на отца Адели: «Говорил, что в большей мере виноват отец. Он бросил нас с тобой одну на одну, и мы не знали,

что с собой делать» (2017, 274). Эта мысль подтверждается в последнем предсмертном письме доктора Ангера, раскаивавшегося в том, что пожалел это «бедное, оторванное от любви создание» (2017, 256), подавшись неосмысленному порыву «своей слабости и человеческого эгоизма» (2017, 257). В поступке доктора было что-то от «жалости к себе» (2017, 257). Занят медицинской практикой он оставил и предоставил их самим себе и они, такие разные, «мягкие, податливые и неразумные, пустили корни друг в друга, как в мягкую благодатную почву. Сплелись стволами» (2017, 258).

Анализ художественного текста позволяет выделить концептуальные метафоры, объясняющие описанные в произведении аспекты ЛЮБВИ, лежащие в основе взаимоотношений.

В результате проведения идентификации концептов в художественном тексте и их категоризации, согласно указанной выше методике, выявлены метафорические концепты, цели и логика формирования которых изложены ниже. В рамках этой статьи мы рассмотрим три концептуальные метафоры, раскрывающие некоторые грани сложного концепта ЛЮБОВЬ.

Лингвокогнитивный подход, основанный на исследовании соотношения семантики языка с концептосферой народа, позволяет изучать концептосферу, отслеживая как универсальные, так и специфические национальные особенности ментальности через семантику языковых знаков. Как отмечали З. Д. Попова и И. А. Стернин (2007, 19), «исследование семантики языковых единиц, объективирующих концепты, позволяет получить доступ к содержанию концептов как мыслительных единиц». Значение, являясь единицей семантического пространства языка, которая закреплена языковым знаком для коммуникации, в то же время есть частью концепта,

представляющего собой мыслительную единицу. Таким образом, лингвокогнитивный анализ позволяет произвести когнитивную интерпретацию результатов исследования и выяснить, как именно происходит активация концепта во взаимодействии индивидуумов, учитывая социокультурную среду в метафорическом языковом дискурсе. В этой статье будут рассмотрены только значения лексем, объективирующих концепты-источники и входящих в состав ядра концепта.

Обращение к историческим и современным данным способствует формированию более четкого представления о социокультурной среде как оси системы координат художественного мира, созданного автором. Так, согласно переписи населения Станиславова, в 1900 году население города состояло из 30 410 человек, из них 23 319 человек говорили на польском, 4 071 на украинском, 2 265 на немецком, и 485 человек говорили на других языках. В настоящее время в городе Ивано-Франковск проживает приблизительно 231 тысяча человек и 95% горожан говорят на украинском языке. Поэтому для анализа единиц семантического пространства языка, объективирующих анализируемые концепты, будут использованы данные Большого толкового словаря современного украинского языка.

Известно, что в результате взаимодействия структур знаний «источника» и «цели» происходит метафоризация. Следовательно, необходимо проанализировать значения лексемы, репрезентующей структуру концепта-источника СЛУЖЕНИЕ для отслеживания структур концепта-источника, использованных в процессе когнитивной обработки данных для формирования одной из граней сложной многогранной структуры концепта-цели ЛЮБОВЬ.

Современная тенденция к схематическому представлению метафоры по формуле «А – это Б»

связана с концентрацией внимания на обнаружении знаний, формирующих структуру концептов.

1. Анализ метафоры ЛЮБОВЬ – это СЛУЖЕНИЕ

Служение одного человека другому, тому, к которому первый испытывает это прекрасное чувство – и есть ЛЮБОВЬ, одно из ее проявлений. Именно так понимает любовь Стефания, не умеющая, вернее, не наученная выражать свои чувства по-другому. Единственное, что умеет девушка – это служить своим господам. Она обслуживает свою госпожу со всей старательностью, «так смиренно и покорно, как будто бы все существо мое состоит из одного лишь служения» (2017, 49). Помимо бесконечной работы по дому, с которой мастерски справляется, Стефания ухаживает за Аделью, которой «короной» укладывает волосы, меняет «мокрую от слез пошивку» (2017, 49), делает «компрессы из холодного огуречного сока, чтобы снять опухлость лица» (2017, 49), выжимает сок из сырого мяса и, приправив его яичным желтком, запекает голубей, «которые добавляют сил малокровным» (2017, 274), и выполняет огромное множество других дел, выражая таким образом свои чувства.

Мастерство главной героини в кулинарии непревзойденно. Богатство выбора кулинарных шедевров на любой вкус, таких как неаполитанская зупа с пармезаном, пляцки, голубцы, салат зеленый по-французски, печеные помидоры, трюфеля, вареные на мадейре, канапки, каляфиоры под соусом бешамель, фаршированная бульба, венский розбратель, шинка, паштеты, ванильное молочное щодо, шоколадная галярета, торты, цитрусовое мороженое и других изделий, передает вкус и уютную атмосферу счастливой Австрии и счастливого Станиславова. Стефания готовит так, «как не снилось даже Францу Захеру в его ресторации в Вене, на углу Вайхбурггасе и Рауенштайнгасе» (2017, 239). Едой,

в приготовление которой вложено столько любви, души, всей своей сущности, она кормит тех, кого любит: «Когда же угощаю своей едой Аделю и Петра или еще кого-то – то и сама становлюсь ароматной, как жареный чеснок, сочной и соленой, как вырезка, острой, как перец, нежной, как молочный пудинг, жирной и сытной, как запеченная утка. Отдаю себя – и отдала бы без остатка. Только бы ели. Потому что, если не едят, то становится тяжело и горько: не хотят меня, пренебрегают» (2017, 186).

Стефания влюбляется в священника и точно так же, как заботилась о докторе, который ее приютил, опекает и ухаживает за дочерью доктора, начинает служить священнику: «Я повторяю ему то, что он говорил мне как-то: о служении Богу и о служении человеку. Говорю, что не умею делать ничего другого, кроме как выдраивать полы и окна, чистить кухонное серебро и готовить еду. Говорю, что это, конечно, смешно - приходиться с таким к Богу. Что он меня, наверное, и не замечает. Но что же делать, отче? Чем же еще я могла бы служить ему?» (2017, 236).

На основе событий, повествуемых в художественном произведении, можно сделать вывод о том, что девушка, которую «воспитали служанкой» (2017, 238), та маленькая девочка, которая «ходила с корзинкой на рынок, чтобы кормить своих господ» (2017, 274), может выразить свою любовь к тем, кто когда-то поделился с ней теплом, только СЛУЖЕНИЕМ.

В Большом толковом словаре современного украинского языка лексема СЛУЖЕНИЕ имеет лексические значения, соответствующие значениям 3-5 лексемы СЛУЖИТЬ: 3. Исполнять какие-либо обязанности в отношении кого-то, исполнять что-либо, подчиняясь чьей-то власти, желанию и т.д. // Выполнять какие – либо услуги, быть готовым исполнить чьи-либо желания, просьбы и т.д., //

используется также в сочетании со словом угождать. Работать, стараясь предусмотрительно исполнять чьи-либо пожелания. *Служить верой и правдой. Чем могу (можем) служить?* – форма вежливого официального предложения своих услуг. 4. Работать в пользу кого-, чего-нибудь, во имя кого-то, чего-то // Быть преданным, верным чему-нибудь, какому-то делу. 5. Быть полезным кому-, чему-нибудь // Воздействовать каким-то образом на кого-то, что-то. // Пригодиться, быть нужным для кого-то, чего-то. // Быть применимым с пользой для кого-нибудь, чего-нибудь, быть использованным кем-то с какой-либо целью.

В результате лингвистического анализа значений, выявлено абсолютное соответствие значений лексемы, репрезентирующей концепт СЛУЖЕНИЕ с элементами мышления героини, которые выражены в языковом дискурсе художественного мира произведения. Перенесение структур знаний концепта-источника СЛУЖЕНИЕ на структуры концепта-цели ЛЮБОВЬ образует концептуальную метафорическую связь ЛЮБОВЬ – СЛУЖЕНИЕ. Эта связь, образованная вследствие возложенного героиней на саму себя обещания, мысленно данным отцу Адели в его последний час, и есть когнитивным механизмом, управляющий поведением Стефании в отношении Адели и не позволяющий ей строить свою собственную жизнь. Таким образом, активация концепта, выраженная в речи и поведении, происходит при взаимоотношении индивидов в их социокультурной среде.

2. Анализ метафоры ЛЮБОВЬ – это ЗАПАДНЯ

Эта неразрывная связь «сестер с одним сердцем, желудком и печенью на двоих» (2017, 185), возникшая очень давно, «еще от сотворения мира», (2017, 37) не дает «ни жить, ни дышать, ни остаться, ни уйти». Сплетенные деревья – концептуальная схема этой связи, образ, который может интерпретироваться совершенно по-другому: «когда

деревья сплетаются стволами, они не дают расти друг другу», (2017, 137) – как объясняет Стефании священник Иосиф, – «Думаю, доктор Ангер имел именно это в виду» (2017, 137).

Несмотря на то, что Адели известно пожелание отца, она не предпринимает никаких шагов для того, чтобы выбраться из ловушки, в которую завела эта тесная связь. «Аделя перед сном прибежала ко мне вся в слезах. Долго не хотела рассказывать, что случилось. Я прижимала ее к себе, держала за плечи, пока ее трясло, как одержимую – и чувствовала, что сквозь мои ладони, осторожно касающиеся ее спины, проходит страшная сила, какая-то жгучая молния» (2017: 89). <...> «Она опять задрожала, слезы брызнули, как выдавленный лимонный сок. Он хочет найти для меня комнату, говорит, что будет платить за нее, даже разговаривал с некоторыми владельцами» (2017, 94).

Лексема ЗАПАДНЯ охватывает следующие значения: 1. Ловушка или другое приспособление для ловли зверей, птиц. // *перен.* Безвыходное и опасное положение, в которое попадает кто-нибудь вследствие определенных, обычно хитрых, коварных действий кого-либо. 2. *Диал.* Пропать

Лингвокогнитивный анализ свидетельствует о том, что одним из аспектов концепта, репрезентуемого лексемой ЛЮБОВЬ является ЗАПАДНЯ, опасная ловушка, пропасть из которой не выбраться. И эта связь ЛЮБОВЬ – ЗАПАДНЯ не отпустила бы Стефанию, даже если она бы уехала в Новый Мир; ее любовь достигла бы Адель через людей «напоенных моей любовью» (2017, 277).

3. Анализ метафоры ЛЮБОВЬ – это ИЛЛЮЗИЯ

Пренебрежение и невнимание вызывают боль и обиду: «что же он проходит около меня так, будто сквозь пустое место» (2017, 56), но Стефания, помня о своем обещании доктору Ангеру, остается и продолжает заботиться о семье, в которой живет:

«Какая же никудашная у меня натура! Вместо того, чтобы податься куда глаза глядят – в монастырь, в компаньонки к какой-нибудь пожилой госпоже или на другую службу – я бесконечно терплю эти унижения, пережевываю свой боль и жмусь по углам, как в сотый раз избитая собака, которая облизывает руку хозяину. Но как я уйду? Как я покину Аделью? Ведь она пропадет без меня!» (2017, 57).

После разговора с Адель и прочтения письма доктора, Стефания осознает обман, в котором она жила, и понимает, что «люди хотят видеть то, что сами хотят увидеть.» (2017, 278) Убедив себя в том, что доктор и Адель любят ее, Стефа «сама себе стала иллюзионистом, который вводит в обман, и публикой, которая охотно поддается гипнозу» (2017, 278). Их ЛЮБОВЬ оказалась ИЛЛЮЗИЕЙ. И тем не менее Стефания верит, что ее любовь к Адель – «надежная, неизменная, вечная. Вечная и нерушимая, как Австро-Венгерская империя» (2017, 278).

Значения лексемы ИЛЛЮЗИЯ: 1. Обманчивое, ошибочное восприятие действительности: ошибочное представление о чем-либо. // Необоснованная надежда, неосуществимая мечта. 2. Программный номер иллюзиониста.

Согласно анализу, иногда ЛЮБОВЬ, вследствие обманчивого восприятия действительности, может оказаться только ИЛЛЮЗИЕЙ, а необоснованные надежды послужить причиной опрометчивых действий, которые обычно приводят к фатальному финалу. Программный номер иллюзиониста может быть только на сцене, в мире, созданном произведением, обе героини погибают в пожаре.

Рассмотренные примеры свидетельствуют о метафоричности концепта и демонстрируют, как концепты структурируют повседневную деятельность человека. Так, взаимодействие различных когнитивных структур знаний ведет

к метафорической проекции, выявляемой на уровне семантики языковых знаков.

Метафорическая репрезентация концепта в языке предполагает не только ряд сопутствующих выражений, но и определение человеком своей роли в социуме и, соответственно, принятие им определенных решений о своем взаимодействии с другими людьми. Ведь «мы действуем так, как понимаем» (2008, 27). Следовательно, поведение человека тесно связано с процессами метафорического мышления. Действия индивида основаны не на состоянии возбуждения, вызванного определенным событием или эмоцией, а на его интерпретации этих событий и эмоций, раскрывающейся в процессе анализа концептуальных метафор. В свою очередь, яркие примеры концептуальных метафор представлены в художественной литературе.

Библиография:

- Андрухович, С.Ю. *Фелікс Австрія*. 2017. Львів: Видавництво Старого Лева, 288.
- Brône, G. and Vandaele, J. *Cognitive poetics: goals, gains, and gaps*. 2009. Mouton de Gruyter / Berlin New York, VIII, 569 p.
- Бусел, В.Т. *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. 2009. Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун», 1736.
- Gavins, J. and Steen, G. (eds.) *Cognitive Poetics in Practice*. 2003. London/New York: Routledge, 188 p.
- Изард, К.Э. *Психология эмоций*. 2009. Санкт-Петербург: Питер, 464.
- Cameron, L. and Low, G. *Researching and Applying Metaphor*. 1999. Cambridge University Press, UK, 295p.
- Лакофф, Дж. и Джонсон, М. *Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. / Под ред. и с предисл. А.Н.*

- Баранова. Изд. 2-е. 2008. Москва: Издательство ЛКИ, 256.
- Менив, А. В: *Газета Галицкий корреспондент* от 23.02.16. Режим доступа: [<http://gkpress.if.ua/stanom-na-2016-rik-naselennya-ivano-frankivsku-stanovyv-231-tys-osib>]
- Нуркова, В.В. и Березанская, Н.Б. *Психология*. 2009. Москва: Высшее образование, Юрайт-Издат, 575.
- Попова, З.Д. и Стернин, И.А. *Когнитивная лингвистика*. 2007. Москва: Аст: Восток – Запад, 314.
- Солсо, Р. *Когнитивная психология*. 2011. Санкт-Петербург: Питер, 589 с.
- Степанов, Ю.С. *Константы: Словарь русской культуры*: 3-е изд. 2004. Москва: Академический проект.
- Центр городской истории Центрально-Восточной Европы*. Режим доступа: [<http://www.lvivcenter.org/uk/umdm/mapdetails/plan-miasta-stanislawowa-1904>]
- Francisco Gonzalvez-Garcia, Maria Sandra Pera Cervel, Lorena Perez Hernandez. *Metaphor and Metonymy revisited beyond the Contemporary Theory of Metaphor*. 2013. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam/Philadelphia, 317 p.
- Harrison, C. and Stockwell, P. *Cognitive poetics*. In: J. Littlemore and J.R. Taylor (Eds). *The Bloomsbury Companion to Cognitive Linguistics*. 2014. London: Bloomsbury, pp: 218-233.

Oksana Taşdemir

Doğa Koleji - Özel Doğu Ataşehir Doğa Ortaokulu

Ataşehir Bulv. 3, Cad. No. 6, Ataşehir 34758, Istanbul, Turkey

E-mail: iren.tasdemir@gmail.com

Меруерт Разбекова

Этнокультурные наименования одежды в русскоязычном художественном тексте Казахстана

Ehtnocultural apparel names in the russian- language art text of Kazakhstan

Streszczenie

Artykuł prezentuje etnokulturowe nazwy ubrań narodu kazachskiego, co udziela się za pomocą tzn. kazachizmów, czyli słów, które zachowują treściowy i formalny plany języka kazachskiego jako języka-źródła w rosyjskojęzycznym tekście artystycznym. Podkreśla się, że kazachskie ubrania zawierają w sobie sens symboliczny. Wykorzystanie kazachskich słów w tekstach takiego rodzaju warunkuje się tym, że za ich pomocą przekazuje się kulturowa swojeosobliwość narodu kazachskiego, jego dawne tradycje, pracująca działalność. Symboliczność elementów ubrania kazachskiego polega na tym, że one wskazują na socjalny status człowieka, jego rodową przynależność, poziom materialny. Artykuł jest zbudowany na podstawie analizy tłumaczenia na język rosyjski tekstu powieści słynnego kazachskiego pisarza I. Esinberlina "Koczownicy". W celu wygody analizy materiału faktycznego w artykule opracowuje się pojęciowy aparat badania, wskutek czego analizują się takie dominujące pojęcia, jak "bilingwizm", "bilingwizm artystyczny", "literacka dwujęzyczność", "pisarz-bilingwa", "kazachizm". Dokładnie są prezentowane przez autora artykułu różne sposoby wprowadzenia nazw etnokulturowych do rosyjskojęzycznego tekstu artystycznego, które warunkują się miarą ich znaczości w rosyjskim systemie językowym.

Słowa kluczowe: nominacja, bilingwizm, bilingwizm artystyczny, leksyka narodowa, mentalność, obraz świata.

Abstract

The article considers ethnocultural names of Kazakh people's clothes, their use in Russian literary texts. It also explains

the names of clothes. Peculiarities of translation from Kazakh into Russian are discussed in the article. Artistic bilingualism, types of artistic bilingualism, literary bilingualism is presented with reference to researchers. The cultural originality of Kazakh people is explained by the names of clothes: ancient traditions, labour activity, social status, family affiliation. The article analyzes the translation of well-known Kazakh writer I. Esenberlin's novel "Nomads" into the Russian language. The article deals with scientific concepts and deeply analyzes such dominant concepts like "bilingualism", "artistic bilingualism", "literary bilingualism", "bilingual writer", "kazakhism". The author of the article introduces various ways of text naming into Russian literary text which are quite significant in Russian-speaking system.

Key words: nomination, bilingualism, artistic bilingualism, national vocabulary, mentality, world picture.

Характерный для лингвистики последних лет антропоцентрический подход к изучению языка обуславливает необходимость выявления системы национального миропонимания. Оно запечатлено в виде картины мира казахского народа, отраженной в языке. Как подчеркивает Ж.А. Манкеева, «язык – это материализованная форма процесса осознания окружающей действительности народом. Во взаимодействии триады "этнос – язык – культура" формируется понятие лингвокультурной общности, которая воспринимает мир в призме родной культуры и формирует специфическую картину мира. Национальная самобытность языковых единиц заключается не столько в проявлении внутреннего свойства языка, сколько в закреплении в нем внеязыкового содержания, уходящего корнями в национальное самосознание, историю, образ жизни и психологию народа... Язык представляет собой ценный материал, хранящий в себе информацию о национальной культуре народа в виде целостной системы. Следовательно, в соответствии с положением, что «нация и язык

едины», изучение языкового материала дает возможности для изучения сущности бытия той или иной нации» (2008, 5). Выявление языковой природы этнокультурных наименований, объяснение их национального содержания позволяют представить особенности культуры прошедших эпох.

В контексте обозначенного подхода актуальность приобретает традиционная национальная одежда, в которой находит отражение многовековой опыт и образ жизни народа. Вопрос национального характера казахской одежды интересовал ученых во все времена. Так, О. Жанибеков отмечает: «Национальная одежда – это сочетание тонкого вкуса и красоты, которая передается из поколения в поколение. Без сомнения, в каждом из нас пробуждается гордость за нашу национальную казахскую одежду» (2007, 22). Иными словами, история национальной одежды напрямую связывается с историей формирования этноса и с течением времени превращается в историю культуры народа. Этим обуславливается значимость этнокультурных наименований одежды в русскоязычном художественном тексте Казахстана, чему посвящена настоящая статья.

Фактическим материалом исследования послужили этнокультурные наименования, используемые в романе И. Есенберлина «Кочевники», который был переведен с казахского на русский язык М. Семашко. В данном романе со всей очевидностью отразился символический характер национальной одежды. Автор показывает, что по разновидности одежды, ткани, из которой она изготовлена, можно определить статус человека, его материальное состояние, семейное положение, возраст. Переводчик включает в русскоязычный текст наименования, передающие эти особенности владельца одежды, именно в казахском варианте относительно их формы и содержания.

Использование этнокультурных казахских наименований в русскоязычном художественном тексте связывается с проблемой художественного билингвизма. Данной проблеме посвящено немало исследований, однако она до сих пор остается наименее разработанной. Реальный билингвизм сохраняется в Казахстане, а в большинстве своем интерес читающей публики связывается с русскоязычными художественными произведениями казахских авторов. Исследователь Г. Гачев (1988) подчеркивает: «Двуязычие – это диалог двух мировоззрений, систем мира, обуславливающий стереоскопичность зрения, объемность мышления». В текстах этот двуединый стиль доминирует на родном и чужом языках.

Согласно утверждениям ученых, художественный билингвизм может быть представлен в литературоведческом аспекте как особый художественный метод, способствующий разрешению специфических проблем, которые стоят перед писателями-билингвами. Одной из таких проблем является проблема, связанная с выбором «языка-основы». Ч. Айтматов пишет: «Писать и, следовательно, думать на русском языке – все равно что снимать широкоформатно. Опыт другого языка с большим «литературным стажем» и стоящей за ним культурой постоянно присутствует и помогает исподволь, самопроизвольно, как бы невидимо раздвигать рамки видения» (1989, 33). Современный художественный билингвизм, его специфика проявляется в том, что «обращаясь к русскому языку как к форме создания литературных произведений, национальные писатели развивают не только традиции русской, но и своей национальной литературы и культуры. Это развитие выражается и в отборе жизненного материала, в его освещении, образной системе, в использовании

фольклорных мотивов, в употреблении слов из своих родных языков» (1989, 34).

Встает вопрос: каких писателей можно назвать двуязычными, какие произведения являются билингвистическими? Сложности, связанные с поиском ответа на этот вопрос, обуславливают тот факт, что исследователи по-разному классифицирует художественный билингвизм как литературоведческий феномен. Это обусловлено вопросом отношения к национальным писателям, пишущим на русском языке. В таком контексте актуальными представляются следующие рассуждения по данному вопросу. Согласно Ч.Г. Гусейнову, «конечно, если стать на точку зрения определения творческой принадлежности к той или иной литературе только по языку, то следует считать национальных писателей русскими писателями, разрабатывающими национальную тематику» (1972, 314). Однако трудно не согласиться с В.В. Бадиковым, который утверждает, что «если принять к сведению, что для русскоязычного творчества автора-билингва характерно использование традиционных национальных мотивов, образов, символов, то мы должны признать, что язык-то русский, но душа и дух – казахские, а значит и литература тоже, непременно, казахская. Так что голос крови, родины сильнее языка творчества» (2005, 34).

В лингвистических исследованиях выделяются различные типы художественного билингвизма. Так, Ч.Г. Гусейнов (1972, 315) предлагает следующую классификацию:

1. творчество на национальном языке и авторский перевод на русский;
2. творчество на русском языке с последующим переводом на национальный;
3. параллельное творчество на национальном и русском языках без самоперевода;

4. творчество лишь на русском языке, которое причисляется к национальной литературе.

Применительно к нашему исследованию речь идет о первом типе художественного билингвизма.

Еще три типа билингвизма различают исследователи В.В. Иванов, Н.Г. Михайловская, В.М. Панькин (1986, 50):

1) самоперевод, т.е. создание произведения на национальном языке с последующим переводом на русский. В этом случае перевод осуществляет сам автор данного произведения, т.е. создание оригинала на русском языке и его перевод на национальный язык осуществляется самим писателем;

2) творчество национальных писателей на двух языках, но без самоперевода: одни свои произведения писатель создает на национальном языке, другие – на русском, а переводят его произведения как в том, так и в другом случае профессиональные переводчики;

3) тексты национальных писателей на русском языке.

А.А. Гируцкий (2007, 175) выделяет два типа художественного билингвизма: оригинальное творчество и художественный перевод. Ученый подчеркивает, что оригинальное творчество, в свою очередь, может быть представлено творчеством на неродном языке и творчеством на двух языках; художественный перевод – авторским переводом и профессиональным переводом. В качестве разновидности художественного билингвизма выделяется творчество на родном языке с использованием элементов другого языка.

Б. Хасанов (1990, 193) определяет художественный билингвизм как художественно-литературное двуязычие, выделяя в нем скрытую и открытую формы. По его мнению, в скрытом художественно-литературном двуязычии

наблюдаются факты непредвиденного и, может быть, авторски не осознанного совмещения в речи двух языковых стихий. В романе «Кочевники», по нашим наблюдениям, также отмечаются факты не осознанного автором совмещений русской и казахской языковых стихий. Однако, на наш взгляд, это не мешает писателю воплотить свой замысел, реализовать цель, изначально связанную с эстетическими и стилистическими функциями произведения.

По мнению Б. Хасанова и других ученых, открытая форма литературного двуязычия, представлена творчеством писателей, пишущих на двух языках. Используя в качестве постоянной основы лишь один из языков, можно создавать билингвистические тексты. При этом в самом тексте независимо от того, написано ли данным автором произведение на другом языке, проявляется эффект билингвизма.

Интерес представляет тот факт, что исследователи русско-казахского билингвизма В.Н. Шейна, Н. Зейнолова, с целью выявления роли двуязычного художественного творчества в литературном процессе, провели анкетный опрос среди магистрантов Казахского национального педагогического университета имени Абая г. Алматы. В анкетировании участвовали 15 человек. На основе анализа анкет ученые пришли к выводу, что «распространение литературного двуязычия в Республике Казахстан еще не осмыслено полностью, так как почти половина опрошенных считают, что национальные писатели, создающие свои произведения не на государственном языке, не имеют отношения к национальной культуре». Вместе с тем, на взгляд авторов исследования, «актуальной представляется проблема взаимообогащения литератур через двуязычие, с уяснением того, что русскоязычное творчество

бикультурных авторов – это явление национальной литературы» (Интернет-источник). И с этим трудно не согласиться.

В рамках обозначенной тематики статьи, с целью разработки классификации лексических единиц, отражающих мировосприятие казахского народа, уточнения требует также понятие «национальная лексика». Национальную лексику казахского народа (казахизмы), вслед за учеными, определим на основе совокупности следующих признаков, представленных в Лингвистическом энциклопедическом словаре под редакцией В.Н. Ярцевой как:

- 1) лексику, связанную с обозначением национальных реалий, не имеющих аналогии в жизни другого (в нашем случае – русского) народа;
- 2) лексику, обладающую национальным компонентом значения (2002, 377).

Несомненно, определенным объемом культурно-фоновых знаний обладает носитель языка. Тем не менее, слово хранит культурную память и одновременно транслирует знания о культуре. Писатель предполагает, что информацию, объективно заложенную в созданном им литературном произведении, читатель способен воспринять через слово. Коммуникативное напряжение может возникнуть лишь в момент словесного воспроизведения особенностей другой культуры в билингвистическом тексте. В таких случаях снять напряжение возможно с помощью приемов интерпретации культурно-фоновых компонентов текстового содержания, что и пытается сделать каждый писатель-билингв.

Итак, совмещая в произведении элементы двух культур и обращаясь к русскому языку как к форме их репрезентации, писателю удается отразить в нем ярко выраженную национальную специфику.

Сказанное в полной мере относится к воспроизведению особенностей казахской одежды в анализируемом романе.

Этнокультурные наименования, передающие колорит казахской одежды в романе «Кочевники», можно разделить на несколько лексико-тематических групп:

- а) наименования головных уборов;
- б) наименования женской одежды;
- в) наименования мужской одежды;
- г) наименования обуви;
- д) наименования женских украшений к одежде;
- е) наименования материала, из которого изготовлена одежда.

Как видно из представленной классификации, термин «одежда» интерпретируется нами в широком диапазоне представления о ней, включая головные уборы, обувь и украшения, что в традиционном понимании данного термина к одежде не относится. Однако такая интерпретация в рамках заявленной темы исследования вполне оправдана.

Согласно собранному фактическому материалу, в тексте романа активно используются наименования женских головных уборов, которые делятся по признаку статуса женщины – замужняя/незамужняя. К числу наименований головных уборов относятся *саукеле*, *тахия*, *кимешек*, *кунгейлик*. Переводчик текста романа вводит данные наименования с помощью контекстного объяснения, например: *Это все те же шапки – саукеле: высокие, конусообразные, украшенные монетами, с пышными перьями филина наверху* ("Хан Кене" с. 35). *Белый жемчужный бисер осыпает красно-бархатный конусообразный саукеле – головной убор знатных женщин в степи* ("Хан Кене" с. 121).

Часть представленных наименований является достаточно неизвестной русскоязычному читателю, например, такие как *саукеле*, *тахия*. *Саукеле* – наименование, обозначающее женский головной убор, высокая, конусообразная шапка, украшенная монетами, с пышными перьями филина наверху. Такую шапку надевали помолвленные девушки, готовящиеся к проходам из дома. Переводчик дает объяснение этому наименованию в разных фрагментах текста романа.

В целом казахский народ имеет очень много разновидностей шапок. Самая красивая из них – такия. Она представляет собой шапку круглой формы, очень легкую, высотой, достигающей примерно 10-15 см. Как правило, на плоскую поверхность такии пришивалось перо филина, а ее края украшали драгоценными камнями. В казахской традиции такую шапку можно было носить девочкам до замужества. Такия символизировала детство, девичью жизнь. Не случайно, выходя замуж, девушки исполняли посвященную этому символу прощальную песню – «сынсу». Наименование *тахия* используется в казахском языке для обозначения головного убора и мужчин, и женщин. Однако в большей мере этот головной убор относится к незамужним девушкам, которые одевали тахию, что свидетельствовало о том, что они еще не вышли замуж.

В романе «Кочевники» наименование *тахия* используется при описании наряда девушки. Данное наименование подается в контексте известных русскоязычному читателю лексем, таких как *пояс*, *перья*. *Тахия* как лексема представляет собой казахизм, который можно интерпретировать как историзм, поэтому он трудно воспринимается с содержательной точки зрения. Осознавая это, переводчик включает определение данного наименования в контекст. Он объясняет

его посредством известного слова *тубетейка*, которое уже вошло в словарный состав русского языка. Приведем следующий иллюстративный материал: *Но, в отличие от Среднего жуза, некоторые женщины Младшего жуза вместо белых коленкорových **кимешеков** надевают **кунгейлик** – своеобразный расшитый шелком головной убор, тоже увечанный перьями филина, а девушки носят плотно обтягивающие серебряные пояса и **тахию** с перьями – **разновидность тубетейки...** ("Хан Кене" с. 35).*

Как видно из приведенного отрывка текста, в нем отмечаются и другие наименования головных уборов: *кимешек*, *кунгейлик*, к интерпретации которых мы и обратимся.

С рождением ребенка молодой женщине торжественно преподносили **кимешек**, который и сопровождал ее до конца дней. Как известно из истории культуры **Казахстана, в частности из исследований О. Жанибекова (1996)**, **кимешек** представлял собой облегающую шапочку из белой ткани, надеваемую на голову и закрывающую шею, плечи, грудь и спину. Лицевую его сторону обычно украшала вышивка гладью, бисер, жемчуг, кораллы, серебряные бляшки, а также вышивка по краям выреза. Сверху на шапочку наворачивался высокий тюрбан из длинной белой ткани. **Кимешеки** были распространены очень широко и повсеместно. По ним, как по паспорту, без труда можно было определить возраст женщины, местность, где она проживает, и клан, к которому она принадлежит. Женщины, не сумевшие выйти замуж, к сожалению, до конца жизни должны были носить **девичью тубетейку**. Они просто не имели права надеть **кимешек**.

В Словаре казахского языка (2008) *кимешек* определяется как женский национальный головной убор, который носят только замужние женщины.

В тексте романа данное слово, однако, толкуется иначе, чем в Словаре. Оно определяется лишь как белый платок. Например: *И женщины на верблюдах, закутанные в белые платки – кимешеки, тоже молчали ("Хан Кене", с. 8). Но, в отличие от Среднего жуза, некоторые женщины Младшего жуза вместо белых коленкорových кимешек надевают кунгейлик – своеобразный расшитый шелком головной убор, тоже увечанный перьями филина, а девушки носят плотно отбязгивающие серебряные пояса и тахию с перьями – разновидность тюбетейки...* ("Хан Кене", с. 35).

Вместе с тем, как свидетельствуют данные словарей, белый платок является лишь одним из элементов кимешека. Таким образом, представленное переводчиком толкование сужает значение данного слова и не выражает ту реалию, которая передается в оригинале произведения. Последний из приведенных примеров включает также наименование *кунгейлик*, определение которому дается в контексте.

По располагаемым данным фактического материала, в тексте романа используются также наименования головных уборов мужчин: *малахай, тымак, чалма, башлык, шапки с четырехгранным верхом.*

Головной убор мужчин малахай основывается на православной религии, что связано с тем, что казахи заимствовали, помимо ислама, и другие религии. Лексема *малахай* отмечается в Толковом словаре русского языка С.И. Ожегова, Н.Ю. Шведовой и объясняется следующим образом: *Малахай, -я, м. Род старинного крестьянского головного убора, большая шапка на меху с наушниками. Казахский малахай* (малақай, малақай, mалақау, синоним – *тымак*) имеет древнюю историю и своим происхождением

и назначением связан с регионами, которым присущи зимние морозы и заснеженные бураны (метели). Из этого объяснения следует, что малахай первоначально был связан с русской традицией в одежде, а затем перешел в казахскую традицию, так как русский и казахский народы связаны друг с другом в своем историческом развитии. Переводчик полагает, что данное наименование достаточно известно русскоязычному читателю, поэтому он подает его в тексте романа без каких бы то ни было определений: *В чекмене и **малахае** был тот, и рука его сжимала тяжелое боевое копье. ("Заговорённый меч", с.80). Но в этот момент конь батыра всей грудью ударил не успевшего разбежаться коня Акжол-бия, и Кобланды с ходу опустил палицу на прикрытую лишь меховым **малахаем** голову своего врага. ("Заговорённый меч", с.123). Все дальше в степь уходит человек, и издали, из аулов, уже не различишь соболий **малахай**, полушубок с мягким бархатным верхом, светло-коричневый чекмень ("Хан Кене", с. 109).*

Представляет интерес тот факт, в отдельных случаях данная этнокультурная реалья передается описательным способом, то есть переводчик не использует соответствующее этнокультурное наименование, а лишь предлагает его определение, например: *На головах плотно сидели **красивые сары-аркинские шапки с четырехгранным верхом из голубого бархата, отороченные по краям красным лисьим мехом** ("Хан Кене", с. 81).*

В казахской культурной традиции для зимы была предусмотрена теплая шапка, передаваемая с помощью наименования **тымак**. Ее шили из овчины, а ее детский вариант представлял собой шапку из лисьего меха. В суровых условиях степной непогоды **тымаки (треухи)** были незаменимы и идеальны. Эта шапка состоит из тульи и четырех больших клиньев, скроенных из войлока и обтянутых

тканью. Затылочная и наушные клинья ее обшивались пушистым мехом, широкие поля защищали шею и плечи. В текст романа данное наименование вводится путем объяснения с помощью русской лексемы *капюшон*. Приведем следующий пример: *На них были одинаковые чекмени с широкими рукавами, поношенные барашковые **тымаки** – **капюшоны*** ("Хан Кене", с. 298).

Головной убор мусульман, который состоит из большого куска тонкой ткани, обматывающей голову, представлен в системе казахского языка словом *чалма*. С целью передать особенности казахской традиционной одежды переводчик романа вводит данное этнокультурное наименование в текст произведения. Слово *чалма* – (джагатай тур. *tchalma*) представлено в Словаре иностранных слов русского языка как вошедшее в состав русской языковой системы: *Чалма* – головной убор восточных народов (1894). В тексте романа оно подается без объяснения: *Мулла в белой **чалме** читал молитву над мертвыми среди аула* ("Хан Кене", с. 302).

В Словаре русского языка под редакцией Н.И. Ушакова (2001) также представлено слово *башлык*, сопровождаемое пометами муж., тюрк., ср. тат. и определяемое как разновидность теплого головного убора, суконный капюшон с длинными концами, надеваемый чаще всего поверх шапки. Это свидетельствует о том, что данное слово уже давно вошло в систему русской лексики и не вызывает трудностей для осмысления русскоязычным читателем. Приведем следующий пример из романа: *Впереди ехал закутанный в **башлык** Тайман-батыр...* ("Отчаяние", с. 183).

Достаточно распространенными в тексте романа являются наименования мужской одежды, а именно: *бешмет, кафтан, панцирь, чапан,*

чекмень. Наиболее известными среди них в русскоязычной среде являются наименования *кафтан*, *чапан*, *панцирь*. Поэтому они не требуют специального объяснения. Менее узнаваемыми оказываются наименования *бешмет*, *чекмень*.

Слово *бешмет* объясняется в словарях русского языка (1894, 2001) как стеганый полукафтан, что свидетельствует о том, что кафтан и бешмет похожи между собой. Согласно данным этнографических источников, в частности исследованиям Н.П. Лобачевой и М.В. Сазоновой (1989), «казачий бешмет представляет собой верхнюю мужскую одежду, плотно прилегающую к груди и доходящую до колен. Этот элемент распашной одежды обладал высоким стоячим воротником. Застежка располагалась спереди посередине. Верхняя часть бешмета плотно обхватывала фигуру, ниже талии же одежда расширялась благодаря особой системе клиньев. Спинка кроилась из цельного куска ткани, который постепенно сужался к талии. В бока бешмета обычно вшивались клинья, состоящие из нескольких частей. Благодаря такой конструкции на талии образовывалось утолщение, которое поддерживало ременной пояс от сползания. Высокий воротник был также обязательной частью традиционного бешмета. Он пристегивался в несколько рядов, что обеспечивало ему не только прочность, но и несминаемость». Чаще всего в русскоязычном переводе представлено контекстуальное объяснение данной лексемы, что подтверждается и данными анализируемого романа: *Одеваясь, свой дамасский кинжал, обычно висевший поверх бешмета на ремне, Касым подвязал под бешмет* ("Заговорённый меч", с. 351).

В одинаковой мере данная одежда являлась и принадлежностью женщины: *На ней был суконный бешмет с короткими рукавами*

и плотно подогнанной талией, широкие брюки с расшитыми манжетами, на поясе висел кинжал в серебряных ножнах... явно было ей уже около двадцати лет, что по степным канонам того времени считалось чуть ли не старостью ("Отчаяние", с. 1206).

С целью подчеркнуть богатство и знатность определенного героя романа используется наименование, представляющее собой атрибутивное либо именное словосочетание, состоящее соответственно из существительного и прилагательного либо из двух существительных. Причем с помощью прилагательного передается значение 'материал, из которого сделана вещь'. Приведем следующий пример: *В черные **плюшевые кафтаны с воротниками из черной выдры** одеты были аргынские султаны ("Заговорённый меч", с. 134).*

Короткий полукафтан обозначается с помощью наименование *чекмен*. В словарях русского языка данная лексема не зафиксирована. Учитывая это обстоятельство, переводчик передает ее значение контекстуальным способом, а именно определяет ее как *полушубок с мягким бархатным верхом*: *Все дальше в степь уходит человек, и издалека, из аулов, уже не различишь соболий малахай, **полушубок с мягким бархатным верхом**, светло-коричневый **чекмень** ("Хан Кене", с. 109). В **чекмене** и малахае был тот, и рука его сжимала тяжелое боевое копьё ("Заговорённый меч", с. 80).*

Достаточно известным этнокультурным наименованием является слово *панцирь*. В Толковом словаре живого великорусского языка В.И. Даля (1880-1882) читаем: *панцирь* – муж., нем. броня собств. долгая кольчуга, до колен, с короткими рукавами, кольчужная рубаха. Переводчик использует его без каких бы то ни было дополнительных объяснений, поскольку

это наименование прочно вошло в состав русской языковой системы: *Витой шлем и железный панцирь* были на нем ("Хан Кене", с. 36). Толстая серебряная полоска окаймляла голенища высоких сапог, широким серебряным поясом стягивался низ *панциря*, золото и серебро сверкали на ножнах большого кинжала ("Хан Кене", с. 36).

В холодное время года казахи носили одежду на толстой подкладке из шерсти или меха, что **передается в романе с помощью этнокультурного наименования камзол**. Камзол был исключительно домашней одеждой. Выезжая за пределы аула, мужчина обязательно надевал поверх него другую одежду: **Камзолы** и **кафтаны** также обшиты золотом и серебром, шапки оторочены привозным сибирским соболем ("Хан Кене", с. 35). Оговорим также, что камзол являлся и принадлежностью женской одежды, о чем будет сказано ниже.

Самый распространенный и обязательный элемент верхней мужской одежды – просторный длинный халат прямого покроя с длинными и широкими рукавами, который получает наименование *чапан*, достаточно известное русскоязычному читателю: *Один – маленький, белолицый, закутан в чапан* ("Хан Кене", с. 54).

Наименования женской одежды в романе также передают культурные особенности народа. К ним относятся, в частности, такие наименования, как *камзол*, *бешмет*.

Как свидетельствуют этнографические данные, «камзол (кемзал) – легкая распашная одежда, сшитая по фигуре с расширяющимися книзу полами. В зависимости от того, шилась ли она с рукавами или без, к ее названию добавлялись соответствующие слова. Например, камзол без рукавов назывался *женсиз кемзал*, с рукавами – *женди кемзал* или *шолак жен кемзал* (с коротким рукавом).

Камзолом иногда называли безрукавную одежду, а с рукавами – бешметом. Известны и другие названия. Камзолы шили из бархата и других ярких тканей, на одинарной подкладке из ткани или шерсти» (1989).

Как уже подчеркивалось, казахская одежда символизировала возрастные особенности человека. И это напрямую относится к наименованию *камзол*. Молодые девушки носили камзолы более ярких цветов, женщины среднего или пожилого возраста – более темных. Даже бедные женщины имели праздничные камзолы, украшенные вышивкой, позументом, кроеные без шва на плечах. От проймы в боковые швы вшивали треугольные клинья, сильно расширявшие низ изделия. К середине XIX в. этот покрой постепенно сменился на новый, где плечо скашивалось, а в связи с этим изменялись конструкция полочек и спинки (1989). В романе данное наименование представлено контекстуально. Переводчик излагает способ ношения этой одежды: она одевалась сверху, поверх платья: **Поверх платьев – тонкие домотканые или бархатные, стянутые в талии, камзолы и бешметы** ("Хан Кене", с. 35).

В казахской одежде важную роль играли также украшения к ней и материал, из которого она изготовлена. В романе представлены следующие наименования женских украшений к одежде: *трехосновые золотые серьги, чеканки, дурья*, например: *В ушах Кунимжан покачивались роскошные трехосновые золотые **серьги**, и тяжелые, почти до земли, черные косы были в четыре ряда увешаны блестящими золотыми рублями царской **чеканки*** ("Хан Кене", с. 121).

Для изготовления одежды казахи употребляли традиционные материалы собственного приготовления. Эти материалы также позволяли определить социальную принадлежность человека.

Богатые люди носили главным образом одежду из шкуры, кожи и шерсти домашних животных, сукно, тонкий войлок. Их одежда изготавливалась из привозных материалов: бархата, шелка и дурии. Люди бедных слоев населения шили одежду из шкур сайгаков, а их головные уборы были изготовлены из меха выдры, лисицы или других диких животных. Из представленных в романе наименований материалов в русском словаре отсутствует наименование *дурия*. Переводчик вводит его в текст романа контекстуальным путем, определяя его лишь как словосочетание *лучшая материя*: *На плюшевый голубой с позолотой камзол как будто небрежно наброшен отороченный соболем ярко-бордовый чапан из лучшей материи – дурии* ("Хан Кене", с. 121).

Как видим, в представленном отрывке текста не находит отражения самое определение данного материала, поэтому, на наш взгляд, он будет трудно восприниматься русскоязычным читателем.

Наименования обуви представлены в романе достаточно спорадически. К символизирующим возраст человека этнокультурным наименованиям относится слово *кебис*. Как отмечают ученые, в старину данная мужская и женская обувь не отличалась друг от друга. Она представляла собой сапоги, различающиеся по сезонам. Отличия касались только обуви молодых и пожилых людей. Молодежь чаще всего носила сапоги на высоких (до 6-8 см) каблуках, а пожилые люди – на низких. Это обувь представляла собой кожаные калоши, которые надевали поверх другой обуви, поэтому *кебис* снимали при входе в дом. Приведем следующий иллюстративный материал: *Снимая свои вышитые серебром кожаные кебисы, Джанибек искоса поглядывал на жену* ("Заговорённый меч", с. 292).

Таким образом, использование в русскоязычном тексте романа «Кочевники» казахских этнокультурных наименований, обозначающих национальную казахскую одежду, позволяет переводчику передать культурное своеобразие казахского народа, что невозможно было бы сделать в случае использования эквивалентных русскоязычных наименований. Это обуславливается тем, что национальная казахская одежда является одеждой символичной: в традиционном казахском костюме, в широком смысле данного термина, отразились своеобразные древние традиции казахов, их национальный опыт, особенности трудовой деятельности; по нему можно было определить социальный статус человека и его родовую принадлежность.

Библиография

- Айтматов, Ч. Т. 1989. *Проблема двуязычия*. В: *Азия и Африка*. № 2. С. 34.
- Бадиков, В. В. 2005. *Дай руку, друг*. В: *Литературная газета*. № 2. С. 34.
- Гачев, Г. Д. 1988. *Национальные образы мира*. Москва.
- Гируцкий, А. А. 2007. *Белорусско-русский художественный билингвизм: типология и история, языковые процессы*. Минск: Высшая школа.
- Гусейнов, Ч. Г. 1972. *Проблемы двуязычного художественного творчества в советской литературе*. В: *Единство, рожденное в борьбе и труде*. Москва: Наука.
- Есенберлин, И. 1986. *Кочевники. Трилогия*. Алма-Ата: Жазушы.
- Жанибеков, О. 1996, 2007.

Иванов, В. В. и др. 1986. *Язык великого братства*. Москва: Просвещение.

Лобачева, Н. П. и Сазонова, М.В. 1989. *Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана*. Москва: Наука.

Манкеева, Ж. А. 2008. *Когнитологические основы этнокультурной лексики казахского языка*. Алматы, 350 с.

Хасанов, Б. 1990 *Казахско-русское литературное двуязычие*. Алма-Ата: Рауан.

Словари:

Даль, В. Н. 1880-1882. *Толковый словарь живого великорусского языка*. 2-ое изд. Москва- Санкт-Петербург

Лингвистический энциклопедический словарь. Под ред. В. Н. Ярцевой. 2002. Москва: Большая Российская энциклопедия.

Ожегов, С. И. и Шведова Н. Ю. 2006. *Толковый словарь русского языка*. 4-ое изд., доп. Москва: ИТИ Технологии.

Словарь казахского языка. Под ред. Т. Жанузакова. 2008. Алматы: Дайк-Пресс.

Чудинов, А. Н. 1894. *Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка*. Санкт-Петербург.

Ушаков, Д. Н. *Толковый словарь русского языка*. В 3 т. 2001. Москва: «Вече», «Си ЭТС».

Интернет-источник:

[<https://sibac.info/shcoolconf/hum/ii/30085>].

Meruert Razbiekova
Żetysuski Uniwersytet Państwowy Imienia I. Żansugurowa
ul. Żansugurowa 187a, 040000 Tałydykorgan / Kazachstan
E-mail: mika_94_17@mail.ru

Ботакоз Аубакирова

Проблема витальности языков этнических меньшинств в Казахстане

The problem of ethnic minority languages vitality in Kazakhstan

Streszczenie

Badania socjolingwistyczne są jeden z kluczowych kierunków współczesnego postmodernistycznego paradygmatu językoznawstwa. Ono jest zwłaszcza aktualne w Kazachstanie, państwie wielonarodowym, w którym funkcjonuje więcej setki języków różnych etnosów. To świadczy o unikalnej sytuacji językowej, która kształci się dzięki funkcjonowaniu języków diaspor. Jedną ze znaczących diaspor kraju jest diaspora koreańska. W proponowanym artykule reprezentuje się problem zdolności do funkcjonowania języka koreańskiego i kultury koreańskiej jako podstawy tożsamości i duchownego samozachowania diaspor koreańskiej na terenie Ałmacińskiego województwa. Za faktyczny materiał badania posługuje się ankietowanie, w którym brali udział dziesięć koreańskich studentów studiujących na Żetysuskim uniwersytecie państwowym imienia I. Żansugurowa. Przeprowadzone badanie pokazało, że język koreański w Kazachstanie różni się słabą miarą witalności. Autor wskazuje na następujące przyczyny, które nie wzmacniają motywację do opanowania ojczystego, koreańskiego, języka, do których należą: etniczne pochodzenie nośników tego języka, związane z Koreą Północną; tendencja skierowania na urbanizację; niedostateczna aktualizacja języka koreańskiego i kultury koreańskiej w polityce językowej i planowaniu językowym Republiki Kazachstan; nieobecność pragnienia u kazachstańskich Koreańczyków przesiedlenia na swoją historyczną ojczyznę.

Słowa kluczowe: naród, etnos, diaspora, sytuacja językowa, polityka językowa, planowanie językowe, witalność języka, etniczna mniejszość, funkcjonowanie języka, narodowość koreańska, język koreański.

Abstract

Sociolinguistic research is one of the key areas of the modern postmodern paradigm of linguistics. It is especially actual in Kazakhstan. It is a multiethnic state, which functions more than a hundred languages of various ethnic groups. This indicates a unique language situation, that formed due to the functioning languages of the diasporas. One of the most important diasporas of the country is the Korean diaspora. The proposed article presents the problem of the vitality the Korean language and Korean culture as the basis for the identification and spiritual self-preservation of the Korean diaspora in the Almaty region. The actual material of the study was the data from the questionnaire. Ten Korean students participated in the questionnaire, who study at Zhetysu State University named after I. Zhansugurov. The study showed that the Korean language in Kazakhstan is characterized by a low degree of vitality. The author points out the following reasons, exacerbating the motivation for mastering native, Korean, language: the ethnic origin of the speakers related to North Korea; trend with focus on urbanization; insufficient actualization of the Korean language and Korean culture in language policy and language planning of the Republic of Kazakhstan; the lack of desire Kazakh Koreans to move to their historical homeland.

Key words: nation, ethnos, diaspora, language situation, language policy, language plan, language vitality, ethnic minority, language functioning, korean language.

Казахстан – многонациональное независимое государство, в котором функционирует более сотни языков различных этносов. Он представляет собой уникальную естественную ситуацию для изучения особенностей, характеризующих языки диаспор. Поэтому исследование функционирования языков Казахстана, особенностей их исторического изменения представляет собой одну из актуальных и перспективных направлений казахстанской лингвистики.

Естественная языковая ситуация в полной мере отражает степень функционирования языков

этнических меньшинств, позволяющую прогнозировать способность того или иного языка к дальнейшему существованию и расширение или сужение сфер своего влияния. На этом основывается понятие "витальность", которое связывается с возможностями языка эволюционировать в плане сохранения дальнейших функций в развитии языковой ситуации.

Толкование понятия «витальность» не получила в лингвистических исследованиях единообразного определения. Наиболее обоснованным, на наш взгляд, является интерпретация данного понятия в трудах немецкого ученого Йорна Ахтерберга. Как свидетельствуют данные Ярославского педагогического вестника, основываясь на биологических свойствах функционирования языка, он рассматривает его как жизненную силу, «сопротивляемость», продуктивность и способность к развитию. Особо обозначенная в его исследованиях проблема касается языков меньшинств в процессе конкуренции с доминирующим языком в многоязычном обществе (2004). *«Словарь социолингвистических терминов»* дает следующее определение термина "витальность": «витальность языка (**жизнеспособность языка**) – способность языка к дальнейшему развитию, изменению или сохранению структурных и, главным образом, функциональных качеств» (2006). Данного определения мы придерживаемся при анализе витальности корейского языка, функционирующего на территории Казахстана, что составляет предмет настоящего исследования.

В данной статье представлена проблема жизнеспособности корейского языка и корейской культуры как основы идентификации и духовного самосохранения корейской диаспоры в Алматинской области. Целью статьи является выявление степени

функционирования корейского языка как составляющей корейской культуры на территории Казахстана. Поставленная цель обуславливает используемые методы исследования, среди которых на данном этапе анализа были применены метод непосредственного наблюдения и прием анкетирования в рамках социолингвистического метода. Фактическим материалом исследования послужили данные результатов анкет. В заполнении анкет в качестве информантов принимали участие десять корейских студентов, которые в настоящее время учатся в Жетысуском государственном университете имени И. Жансугурова (среди них – семь мужчин, три женщины).

Значимым является тот факт, что по сравнению со своими предшественниками в изучении проблемы витальности языков этнических меньшинств Й. Ахтерберг ставит вопрос о роли отдельных факторов, на основе которых складывается общий статус витальности. В совокупности взглядов ученых можно выдвинуть следующие параметры определения витальности языка: 1) удельный вес употребления данного языка в регионе или сфере общения; 2) степень кодификации языка, то есть его нормированности.

Наряду с этим в социолингвистических исследованиях представлены экстралингвистические факторы, влияющие на уровень функционирования языка: 1) демолингвистические данные: количество говорящих на данном языке (родном или втором), использование языка младшим поколением; 2) уровень функциональной развитости языка; 3) наличие письменной традиции; 4) наличие стандартного варианта языка; 5) внешние социальные факторы: наличие государственных программ поддержки языка, статус языка (<https://refdb.ru/look/1095576-p18.html>). Анализ

представленных факторов позволяет утверждать, что реальность витальности языка выявляется в процессе анализа языковой ситуации. В то же время витальность как процесс напрямую зависит от языковой политики, языковой идеологии и языкового планирования любого государства.

По определению В.А. Виноградова, языковая ситуация – обстановка определённого населённого пункта, исторической или географической области, этнического региона, государства или его административных единиц, группы государств и любых других территорий, характеризующая ареальное и социальное взаимоотношение, а также функционирование определённого языка или нескольких языков (1990, 685). В контексте языковой ситуации используются три фундаментальных понятия: языковая идеология, языковая политика и языковое планирование.

В трудах Э.Д. Сулейменовой языковая идеология интерпретируется как «система взглядов и идей о языках по сохранению языков или изменению языковой ситуации, выражающих интересы нации (этноса, национальности), социальных групп, элиты, общества» (2011, 10).

Термин "языковая политика" не находит однозначного определения в трудах ученых. Приведем несколько определений, в которых четко намечены основные аспекты и современное ее понимание. Одни исследователи определяют данный феномен следующим образом:

- по Э.Д. Сулейменовой, «неотъемлемая и составная часть государственной (национальной, социальной, культурной) политики; теория и практика сознательного воздействия на функции и развитие языков; целенаправленное и научно обоснованное руководство функционированием языков, в том числе в заново возникающих коммуникативных сферах, а также созданием

и совершенствованием новых языковых средств общения» (2011, 10-11);

- по В.А. Аврорину, «органическая часть национальной политики того или иного государства, класса или партии»; «система мер сознательного регулирующего воздействия на функциональную сторону языка, а через ее посредство в известной мере также и на его структуру» (1960, 9-10);

- по В.П. Григорьеву, «теория и практика сознательного воздействия общества на ход языкового развития, т.е. целенаправленное и научно обоснованное руководство функционированием существующих языков и созданием и совершенствованием новых языковых средств общения» (1963, 8);

- по М.И. Исаеву, «совокупность установок, теоретических концепций, законодательных актов государства (партии, класса и т.д.), предназначенных для активного воздействия на процессы языковой жизни общества» (2001, 182);

- по Никольскому, «практика осуществления сознательного вмешательства в языковое развитие» (1976, 110);

- по А.Г. Базиеву, М.И. Исаеву, «языковой аспект партийно-государственной политики по национальному вопросу» (1973, 136);

- по Швейцеру, «совокупность мер, принимаемых государством, партией, классом, общественной группировкой для изменения или сохранения существующего функционального распределения языков или языковых подсистем, для введения новых или сохранения употребляющихся языковых норм» (1976, 83);

- по Ю.Д. Дешериеву, «концентрирование выражение идеологических и социальных "в широком смысле" принципов, определяющих политическое, теоритическое и практическое отношение той или иной идеологической системы

и государства к функционированию, развитию и взаимодействию языков, к их роли в жизни народа (народов)» (1966, 23).

Как следует из представленных определений, языковая политика интерпретируется социолингвистами в качестве составной части национальной государственной политики и совокупности мер воздействия на языки. И с этим трудно не согласиться.

Языковая политика обосновывают языковую идеологию государства, регулирует языковое планирование в стране. Не случайно, как отмечает Э.Д. Сулейменова, «языковое планирование напрямую зависит от языковой политики и языковой идеологии, поэтому одним из важнейших при анализе языкового планирования является вопрос идентификации видов языковой идеологии и языковой политики, мотивов и цели языкового планирования, в совокупности определяющих характер проводимых мероприятий и, в конечном счете, влияющих на их эффективность» (2011, 12).

Термины "языковая политика" и "языковое планирование" являются смежными, но неидентичными. Если термин "языковая политика" используется для обозначения целенаправленного воздействия на языковое развитие, то термин "языковое планирование" – для обозначения конкретной практической деятельности по ее реализации. В частности, Э.Д. Сулейменова, Ж.С. Смагулова дают следующее определение понятию языковое планирование: «Языковое планирование – сознательно осуществляемые, конкретные мероприятия (попытки) по воздействию определенных субъектов языкового планирования (государственной власти, социальных групп, элиты, международных организаций, партий, классов, отдельных лиц или групп лиц) на языковую практику носителей

языка (объекты языкового планирования) с целью изменения функционирования языка (корпусное планирование языка), создания условий для овладения языком (планирование усвоения языка), и по распространению языка в пределах и за пределами государственных границ (планирование распространения языка) через политические, образовательные, экономические, общественные, и лингвистические институты» (2005, 76).

Как отмечает Э.Д. Сулейменова, подобный подход восходит к моделям Х. Клосса и Р. Купера, в которых четко выделялись:

- корпусное планирование (*corpus planning*), или воздействие на собственно языковые факторы развития языка;

- статусное планирование (*status planning*), или расширение функций языка в обществе;

- планирование усвоения (*acquisition planning*), или воздействие на потребность усвоения языка фокусными группами, т.е. распределение, в основном, в системе образования ресурсов по усвоению языка (2011, 13).

Место и значение языкового планирования Ж.С. Смагулова определяет исходя из его содержательной включенности в языковую идеологию и языковую политику:

- а) формирование языковой идеологии и языковой политики и принятие соответствующих политических решений;

- б) составление детальной программы действий (включая конкретные меры по расширению сфер использования языка, реформе алфавита, орфографии, нормализации, кодификации, стандартизации языка и т.д.);

- в) оценка эффективности намеченных программ, коррекция действий и целей на промежуточных и конечном этапах.

Факторами сходства и различия языковой идеологии, языковой политики и языкового планирования ученый называет их содержание и цели, что обобщенно представлено в следующей таблице (2004, 116).

	Содержание	Цели
<i>Языковая идеология</i>	Система взглядов на язык и его роль в обществе	Сохранение или изменение данной языковой ситуации
<i>Языковая политика</i>	Система стратегических решений по регулированию языковых отношений	Разработка концепции и стратегии по изменению/сохранению языковой ситуации (явные цели) и по изменению общественных отношений (скрытые цели).
<i>Языковое планирование</i>	Система мероприятий по воздействию на языковую практику	Изменение или сохранение языкового поведения носителей языка (явные цели) или решение неязыковых проблем (скрытые цели)

В рамках данных факторов было разработано представленное нами исследование. Иными словами, применительно к языковой идеологии нами было выявлено, каковы взгляды общества на корейский язык и его функции в Казахстане; применительно к языковой политике – наличие государственных документов, способствующих развитию корейского языка; применительно к языковому планированию – система мероприятий, проводимых государством в целях воздействия на языковую практику.

Проблемы функционирования языков народов Казахстана, таких как молдавский, уйгурский, дунганский, корейский, немецкий, русский, активно изучались и ранее. Описание их функционирования представлено в трудах М.М. Копыленко, С.Т. Саиной,

В.М. Шварцмана, Б.Х. Хасанова, З.К. Ахметжановой, Э.Д. Сулейменовой, А.Т. Кайдарова, С.Е. Исабекова, С.Ю. Сон, Д.Д. Шайбаковой и др.

По нашим наблюдениям, в корейской диаспоре Казахстана преобладающим во всех сферах общения до настоящего времени является русский язык. Это подтверждают и данные анкетирования. В процессе анализа анкетирования, посвященного выяснению частоты употребления русского и корейского языка дома, в семье, на работе/ в школе или в свободное время мы выяснили, что большей витальностью в Казахстане обладает русский язык. За ним следуют родной корейский и казахский языки. Это объясняется историей переселения корейцев в Казахстан и формирования там корейской диаспоры.

По данным исследователей, корейцы в современном Казахстане являются одной из крупнейших этнических диаспор республики численностью порядка 100 тыс. человек, что ставит их по численности на 8-е место. Следует выделить несколько этапов истории переселения корейцев в Казахстан. Первый этап, согласно **Георгию Кану**, связан с корейскими поселенцами на территории республики ещё в конце XIX века (http://www.cac.org/journal/2002/journal_rus/cac-01/17.kanru.shtml). Второй этап, как следует из исследований А.Н. Ли, основывается на событии, когда 220 корейцев прибыли в Казахстан по советскому госзаказу в 1929 году в связи с добровольной программой развития рисоводства. Третий этап основывается на событиях второй половины тридцатых годов прошлого века, когда в 1937 году корейцы стали первой этнической диаспорой, массово депортированной в Казахстан (наряду с курдами, выселенными из Закавказья) (<http://www.kondor-tour.kz/>).

3 июня 1990 г. была основана ассоциация корейцев Казахстана (АКК), которая вносит большой вклад в сохранение культурного наследия корейской диаспоры республики (Газеты пишут о 70-летию депортации корейцев).

Распад Советского Союза привёл к постепенному обособлению казахстанских корейцев от корейских диаспор в Киргизии, Узбекистане, России и других стран СНГ. За свою относительно недолгую историю на территории Казахстана корейцы успели сильно измениться в культурном, экономическом и демографическом отношении. Согласно данным Нацуко Ока, исторически главным пунктом размещения корейцев была Кызылординская область Казахстана, куда была переселена самая большая группа корейцев. Именно в Кызылорде поначалу размещались корейский театр, там же выпускалась корейская газета «Ленин кичи» («Ленинское знамя»). Это было связано с тем, что на корейцев возлагались надежды в подъёме казахстанского рисоводческого хозяйства (план «Казрис»), которые первые поселенцы действительно оправдали. Но очень скоро новые поколения корейцев вовлекаются в урбанизационные процессы в республике, осваивают науку, становятся социально мобильными и активно переселяются в экономически динамичные города, в первую очередь в Алматы и, после 1997 года, в Астану. Так, между 1989 и 1999 годами численность корейцев в Астане выросла на 52,6 %, а в Алматы — на 27,9 %. В бывшей столице численность корейцев приблизилась к отметке в 30 000 человек, что фактически превратило этот город в корейскую столицу Казахстана. Здесь же ныне наблюдается их максимальная концентрация (1,9 % населения)(http://mion.isu.ru/filearchive/mion_publications/russ-ost/diaspr/8.html). Именно

урбанизация корейцев как этнического меньшинства обосновывает их стремление к освоению и употреблению русского языка, который в советский период пропагандировался как наиболее престижный. Несмотря на своё азиатское происхождение, казахстанские корейцы по своему поведению стали близки к европейскому населению Казахстана: их естественный прирост невелик по причине высокой урбанизации; большинство корейцев также исповедуют христианство. Именно по этой причине большинство корейцев не только владеет русским языком (97,7 %), но и считают его родным.

В последние десятилетия языковая ситуация в среде корейской диаспоры несколько изменяется. Уровень владения корейским языком по-прежнему падает среди корейцев, однако растет владение казахским языком. Так, исследования ученых показывают, что к началу 2000-х годов большинство казахстанских корейцев лучше владело казахским языком, нежели корейским, хотя люди старшего поколения продолжают формально считать корейский язык своим родным языком (http://mion.isu.ru/filearchive/mion_publications/rus-s-ost/diaspr/8.html).

Языковое планирование в Казахстане в системе образования по разным причинам до настоящего времени не направлено на устойчивое развитие корейского языка. Однако в 2011-2012 учебном году в школах республики, в рамках образовательной программы, а также факультативно и/или как самостоятельный предмет корейский язык изучали 228 детей корейской национальности (<http://koresaram.kz/nacionalnye-shkoly-v-kazakhstan/>). Вместе с тем этот показатель был в десятки раз меньше, чем число детей, изучавших дунганский, турецкий или уйгурский языки. Низкий уровень интереса к современному корейскому языку

со стороны молодых корейцев, возможно, объясняется их давней переориентацией на европейскую систему ценностей, а также и тем, что их предки являются выходцами из Северной Кореи, которая имеет мало общего с современной Южной Кореей. В 1910-1945 годах Корея была колониальным владением Японии. После окончания Второй мировой войны территория Кореи севернее 38 параллели была под контролем Советского Союза, а южнее — Соединённых Штатов Америки. СССР и США не удалось договориться об объединении страны, что привело к формированию в 1948 году двух различных правительств, северного (просоветского) и южного (проамериканского), каждое из которых претендовало на контроль над всей Кореей. Корейская Народно-Демократическая Республика (КНДР) была образована 9 сентября 1948 года в ответ на образование на юге Корейского полуострова Республики Корея. Политическая власть была монополизирована Трудовой Партией Кореи начиная с самых первых лет существования КНДР. В хозяйстве была установлена плановая экономика; приблизительно с 1949 года практически вся промышленность, внутренняя и внешняя торговля находится под контролем государства. В 1950 году противоречия между двумя корейскими государствами привели к началу Корейской войны. 25 июня 1950 года войска КНДР перешли границу с Республикой Корея и вторглись на её территорию. В войне, продолжавшейся три года, было убито и ранено около 1,3 миллионов корейцев, разрушено более 80 % жилого фонда, промышленной и транспортной инфраструктуры обоих государств. На стороне Южной Кореи в войне участвовали США, Великобритания и ещё ряд стран

(под флагом ООН), на стороне Северной Кореи — Китай (военную помощь оказывал также СССР^[18]). Корейская война закончилась с заключением перемирия в 1953 году (<https://ru.wikipedia.org/wiki>).

Ситуация с изучением корейского языка в вузах выглядит лучше, чем в школах. Так, уже в 1991 г. Алматинский государственный университет им. Абая первым на филологическом факультете в Казахстане открыл корейское отделение, которое готовит преподавателей и переводчиков корейского языка. В 2000 г. на базе этого отделения был открыт Корейско-Казахстанский научный центр, который занимается разнообразной научно-исследовательской работой. В 1996 г. Казахский национальный университет имени аль-Фараби открыл единственную в Казахстане кафедру корееведения на факультете востоковедения. Данная кафедра готовит филологов, историков, страноведов и переводчиков. Первым заведующим кафедры стал доктор исторических наук, кореец по национальности, Ким Герман Николаевич. По свидетельству А.Н. Ли, к концу 2000-х годов семь вузов республики предоставили своим ученикам возможность изучать корейский язык как иностранный (<http://www.kondor-tour.kz/>). В городе Талдыкорган в Жетысуском государственном университете функционирует курс корейского языка "Сэджонг", где обучают школьников и студентов корейскому языку. Занятия проводятся на корейском языке. Главная цель курса – сохранить историю и язык корейского этноса в Казахстане. Курс направлен не только на изучение корейского языка, но и корейской культуры, то есть особенностей корейского менталитета, корейской кухни.

Ссылаясь на анкетирование Избасовой Ботагоз (2015), мы разработали собственную анкету,

приемлемую для наших информантов. Приведем следующий пример ее заполнения одним из участников эксперимента:

1. Имя, фамилия: *Тян Евгения*
2. Год рождения/возраст: *20 сентября 1999 года*
3. Национальность: *корейка*
4. Место рождения: *Казахстан, город Талдыкорган*
5. Считаете ли Вы, что основным языком для Вас является родной (корейский) язык? *нет*
6. Какими из этих языков владеете с детства? Подчеркните. **Казахский, корейский, русский.**
7. Родной язык родителей: *у отца корейский, у матери русский языки*
8. В каком году переселились Ваши предки в Казахстан? *Затрудняюсь ответить*
9. Место жительства в настоящее время. *Город Талдыкорган*
10. Напишите, пожалуйста, на каком языке получили образование (школа, колледж, университет). *На казахском и русском языках*
11. Говорите ли Вы на корейском языке в кругу семьи? *нет*
12. На каком уровне владеете своим родным (корейским) языком? *средний уровень*
13. Предпочитаете ли Вы читать книги, газеты, журналы на государственном (казахском) языке? *Читаю всегда*
14. Как часто посещаете корейские ресурсы интернета и какие именно ресурсы предпочитаете посещать? *редко, в основном казахские*
15. На каком языке переписываетесь с друзьями и родственниками? *На казахском и русском языках*
16. Готовите ли Вы дома национальные корейские блюда? Напишите названия блюд. *"Ким-чи", "Пуктяй", "Хье"*
17. Какие национальные праздники празднуете в кругу семьи? *День урожая*

18. Напишите обычаи и традиции (связанные с рождением ребенка) своего народа. *"Толь чанчи" первый день рождения (приглашается огромное количество гостей, на стол кладут различные предметы. От того что малыш возьмет в руки, зависит его судьба).*

19. Знаете ли Вы что такое "Сундупучжигэ"? *Да, это корейское рагу, точнее суп.*

20. Когда-нибудь посещали воскресные школы? *нет*

21. Напишите основные праздники касательные корейского народа. *"Толь чанчи", "Корейский новый год"*

22. На каком языке предпочитаете разговаривать в государственных учреждениях? *На казахском*

23. Напишите основные праздники, которые празднуются в Кореи. *Чусок, солляль, чере, корейский новый год.*

В опросе всего приняло участие десять корейских студентов, которые учатся в Жетысуском государственном университете имени И. Жансугурова. Для анализа полученных данных анкеты были разделены на группы по гендерному признаку. Оказалось, что из 10 респондентов 7 - мужчины, 3- женщины. При анализе данных мы заметили, что все студенты проживают в городе Уштобе, который находится в Алматинской области. Только 50% студентов знают историю переселения своих предков в Казахстан. Остальные только слышаны.

Прежде всего, анкетированным было предложено написать фамилию и имя, а также ответить на вопрос о том, как он или она оказались в Казахстане. Но что интересно, у всех только фамилии на корейском, а имена на русском. Например: Тянь Евгения, Сон Александр, Хан Роман и т.д.

История переселения всех опрошенных связана с депортацией корейцев в 1937 году из Кореи в Казахстан. Но не все респонденты являются потомками депортированных корейцев.

Анализ ответов на вопрос о владении опрошенными корейским языком показывает, что большинство понимает его, читает по-корейски со словарем и без него. Все студенты стараются говорить на корейском языке, при этом уважая казахский язык, используют его в разговорной и устной речи. Благодаря курсу по-корейскому языку респонденты могут развивать свои знания родного языка.

Проведенное исследование показывает, что корейский язык в Казахстане отличается слабой степенью витальности. Об этом свидетельствуют такие факторы, как этническое происхождение носителей данного языка, связанное с Северной Кореей; тенденция с нацеленностью на урбанизацию; недостаточная актуализация корейского языка и корейской культуры в языковой политике и языковом планировании государства. Значимым фактором является еще и то обстоятельство, что казахстанские корейцы не стремятся к переезду на свою историческую родину. И это усугубляет их мотивацию к освоению родного, корейского, языка. В то же время возросла активность корейского населения к освоению казахского языка как государственного, следовательно, увеличивающего свой потенциал в стране. На основании можно полагать, что современная корейская диаспора окажется таким народом, который несет достойный вклад в развитие и дальнейшую жизнеспособность казахского языка и казахской культуры в Казахстане.

Библиография

- Аврорин, В. А. 1960. *Ленинская национальная политика и развитие литературных языков народов СССР*. Москва.
- Арынгазиева, Б. Б. 2009. *Мультилингвизм как условие диалога культур*. В: Вестник РФО. № 2.
- Базиев, А.Г. и Исаев, М.И. 1973. *Язык и нация*. Москва.
- Виноградов, В. А. 2001. *Функционально-типологические критерии и генеалогическая классификация языков*. В: *Теоретические основы классификации языков мира. Проблема родства*. Москва.
- Григорьев, В. П. 1963. *Культура языка и языковая политика*. В: *Вопросы культуры речи*. Москва.
- Дешериев, Ю. Д. 1966. *Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе*. Москва.
- Избасова, Б. 2015. *Язык польского меньшинства в Казахстане: сфера функционирования и уровень владения*. Пшасныш.
- Исаев М. И. 2001. *Словарь этнолингвистических понятий и терминов*. Москва.
- История КНДР. Эл. версия. Режим доступа: [https://ru.wikipedia.org/wiki]
- Кан, Георгий. Эл. версия. Режим доступа: [http://www.ca-s.org/journal/2002/journal_rus/cac-01/ 17. kanru.shtml]
- Ли, А. Н. *Корейская диаспора в Казахстане*. Эл. версия. Режим доступа: [http://www.kondor-tour.kz/]
- Мионг, Сун Ок. 2010. *Генезис древней корейской народности и ее кочевая культура*. В: Вестник КазНУ.

Национальные школы в Казахстане. Эл. версия.
Режим доступа: [<http://koresaram.kz/nacionalnye-shkoly-v-kazaxstane>]

Никольский, Л. Б. 1976. *Языковая ситуация в России: 1991-2001 годы. Государственные и титульные языки России*. Москва.

Ока, Нацуко. Эл. версия. Режим доступа:
[http://mion.isu.ru/filearchive/mion_publications/russ-ost/diaspr/8.html]

Словарь социолингвистических терминов. 2006.
Москва.

Смагулова, Ж. С. 2004. *Языковое планирование: типология и методы*. Алматы.

Судейменова, Э. Д. 2011. *Языковые процессы и политика*. Алматы.

Судейменова, Э. Д. и Смагулова, Ж.С. 2005. *Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане*. Алматы.

Швейцер, А. Д. 1976. *Современная социолингвистика: теория, проблемы, методы*. Москва.

Ярославский педагогический вестник. 2004. №3(40).

Botakoz Aubakirova
Żetysuski Uniwersytet Państwowy Imienia I. Żansugurowa
ul. Żansugurowa 187a, 040000 Tałdykorgan / Kazachstan
E-mail: botik_aubakirova_95@mail.ru

Натаалья Сарсекеева
Рашида Касымова
Райгуль Мейрамгалиева

Освоение лексики в ситуации двуязычия

Development of lexicon in the bilingualism situation

Streszczenie

Na współczesnym etapie rozwoju metodyki wykładania języka rosyjskiego jako nauki zachodzą zmiany tradycyjnego rozumienia poznawczych procesów, które rozpatrują się w jakości koncepcji (mechanizmu) odzwierciedlenia. Ponieważ w podstawie kształtowania obrazu świata jako całokształtu reprezentacji kognitywnych leży przyrodnicze zapotrzebowanie na poznanie świata, to w podstawie poznawczego interesu młodszych uczniów powinien być aktywny twórczy początek z użyciem takich myślowych operacji, jak porównanie, analiza (utożsamienie/ analogia), rozgraniczenie/inność), systematyzacja (klasyfikacja przedmiotów, kategoryzacja pojęć). W artykule autorki rozpatrują tematyczne związki słów, które służą odzwierciedleniu zasad klasyfikacji zjawisk rzeczywistości, formujących się w świadomości ucznia w poznawczej działalności. Podkreślają, że podstawą tematycznego ugrupowania słów jest nie tylko przedmiotowy szereg i jego oznaczenie, ale również interpretacja przedmiotów i pojęć o przedmiotach podczas przedmiotowej i/albo poznawczej działalności ucznia. Ponieważ wszystkie rodzaje związków semantycznych pomiędzy leksemami służą najważniejszej zasadzie organizacji słownika w świadomości człowieka, to wiedza tematycznej grupy słów jako komponent językowej wiedzy o świecie pozwala uczniowi zrozumieć rzeczywistość, wyrażoną w kategoriach pojęciowych, które mogą być mniej czy więcej szczególnymi. Tezaurus młodszych ludzi opiera się na wiedzy grup tematycznych jako komponentów językowej wiedzy o świecie, co pozwala uczniowi w konkretnej sytuacji posługiwać się językiem rosyjskim i wybrać najbardziej odpowiednie leksykalne jednostki

w ramach leksykalnego tematu; wykorzystać elitarne leksykalne jednostki w tekście z uwzględnieniem łączności ich z innymi wyrazami; wykorzystać tematyczną leksykę stosownie z zaistniałą sytuacją i komunikacją. Jądrową część leksykalnej kompetencji młodszego ucznia przedstawiają przedmiotowe imiona, mogące być zestawionymi z rzeczywistością. Zwrócenie do tezauryasa młodszego ucznia jako osoby językowej pozwala uwzględniać jego potrzeby komunikacyjne i zdolności do opanowania języka rosyjskiego, a również proces kształtowania ucznia jako osoby językowej.

Słowa kluczowe: bilingwizm, kompetencja, kategoria, grupa tematyczna, tezaurus.

Abstract

At the present stage of development of a technique of teaching Russian as sciences there is a reconsideration of traditional understanding of informative processes which are considered as the concept (mechanism) of reflection. As at the heart of formation of an image of the world as sets of cognitive representations the natural need for knowledge of the world, is the cornerstone of cognitive interest of younger school students there has to be an active creative beginning with use of such cogitative operations as comparison, the analysis (identification / analogy), differentiation / distinction), systematization (classification of objects, a categorization of concepts).

In article thematic communications of words which serve as reflection of the general principles of classification of the phenomena of reality which are formed in consciousness of the trainee in cognitive activity are considered. It is noted that is the cornerstone of thematic group of words not only a subject number and designation, but also judgment of objects and concepts about objects during subject and/or cognitive activity of the trainee. As all types of semantic links between lexemes serve as the most important principle of the organization of the dictionary in consciousness of the person, knowledge the trainee of a theme group of words as component of language knowledge of the world allows it to comprehend reality, the idea of reality expressed

in conceptual categories which can be more or less fractional. The Tezaurusny type of the organization of knowledge of younger school students assumes knowledge of theme groups as components of language knowledge of the world that allows the pupil in a concrete situation of communication in Russian: to choose the most suitable lexical units within a lexical subject; to use the chosen lexical units in the text taking into account their compatibility with in other words and the transferred cogitative information; to use thematic lexicon according to communication situations. A nuclear part of lexical competence of the younger school student is represented by the subject names having correlation to reality. The addressing the thesaurus of the language identity of the younger school student allows to consider his communicative requirements and to connect in one uniform process of assimilation of Russian as nonnative and process of formation of the language identity of the trainee.

Key words: lexicon, theme group, thesaurus, competence, category.

В числе приоритетных задач современной концепции образования Республики Казахстан называется формирование нравственной, интеллектуально развитой языковой личности, готовой к самообразованию, самовоспитанию и саморазвитию.

О важности создания условий для саморазвития, самореализации личности обучаемого писал в свое время Л. В. Щерба: «К сожалению, жизнь людей не проста, и если мы хотим изучить жизнь, – а язык есть кусочек жизни людей, – то это не может быть просто и схематично. Всякое упрощение, схематизация грозит разойтись с жизнью, а главное, перестает учить наблюдать жизнь и ее факты, перестает учить вдумываться в ее факты. Важно не то, что дети бойко и без ошибки, по старой или новой системе, классифицировали слова, а важно то, чтобы дети сами подмечали существующие в языке

категории, вдумывались в слова, в их смысл и связи» (2004, 98- 99).

«Концепция развития образования Республики Казахстан до 2020 года» ориентирована на продолжение модернизации казахстанского образования, направленной на достижение качественно высокого уровня обучения и подготовки кадров, что позволит Казахстану занять достойное место в современном образовательном пространстве. С изменением геополитической ситуации в мире происходят изменения и в языковой политике Казахстана: политика триединства языков направлена на освоение казахского, русского и английского языков. Одним из путей эффективного решения языковой политики в Казахстане является развитие билингвизма, полилингвизма, обязательным компонентом которого является русский язык.

К социальным предпосылкам обучения русскому языку как неродному относятся:

а) заказ казахстанского общества на языковое образование, формирующее человека говорящего и человека мыслящего;

б) русский язык – компонент полилингвальной языковой способности;

в) языковое образование – один из путей реализации языковой политики, государственной программы развития языков.

В рамках модернизации школьного образования в Республике Казахстан эвристическая ценность деятельности обучения, как и любой сознательно организованной деятельности, состоит в разработке новых подходов к организации процесса обучения, позволяющего объединить предметный и личностный опыты.

Формирование знаний о мире – очень сложный и многоступенчатый процесс переработки поступающего извне опыта. Так как множество

предметов и явлений внешнего мира благодаря системности как одному из важнейших свойств языка сводится в определенные классы, то классификация, размещение по группам, классам предметов, явлений определяется по тому или иному существенному признаку.

Если в основе формирования образа мира как совокупности когнитивных репрезентаций лежит природная потребность в познании мира, то в основе познавательного интереса младших школьников должно быть активное творческое начало с использованием таких мыслительных операций, как сравнения, анализа (отождествления / аналогии), разграничения / различия), систематизации (классификации предметов, категоризации понятий).

Если характер отражения действительности в человеческом сознании или мышлении является предметом исследования таких наук, как математики, логики и т.п., то «... языковое обозначение исходит ... не из чего-то гораздо более сложного и важного, чем отражение, а именно из активного вмешательства в действительность, из активного выбора из нее того, что нужно человеку для общения с другим человеком на том или ином отрезке времени, большом или малом, т.е. иначе говоря, из коммуникативного использования действительности и, следовательно, из того или иного ее переделывания или преподнесения» (Лосев: 1982, 13).

Ономасиологический подход означает характер связи того или иного языкового явления с обозначением окружающей нас действительности, с выбором и созданием названий для отдельных ее фрагментов, а также изучение функций самих анализируемых единиц, и выбор ономасиологического подхода обоснован тем, что мы идем от познания действительности к тому,

как обозначить «кусочки действительности» словами тематической группы: «давая предмету имя, мы помещаем его сразу в некую клетку сложнейшей наивной систематики, о чем сами, конечно, и не подозреваем. Ономаσιологические процессы не менее тесно связаны с мышлением, чем процессы классификационные» (Фрумкина: 1985, 29).

Функция категоризации заключается в делении мира на категории и отнесении конкретных предметов и событий к этим категориям, и эта функция человеческого сознания лежит в основе всей познавательной деятельности человека. Категоризация является одним из принципов организации тезауруса, определяющего организацию тематических групп, так как содержание мышления шире содержания языковой семантики.

В процессе образования понятий как совокупности общественно значимых знаний о том или ином предмете или явлении важное место отводится принципу противопоставлений и организации в иерархические системы отношений. Согласно Дж. Брунеру, «...с возрастом дети все более склонны к иерархической группировке (соединяются объекты, имеющие общий признак). Более ранняя схема группировки носит ситуационный характер: ребенок комплектует картинки, относящиеся к одной теме» (1977, 328).

По замечанию И.Г. Ольшанского (1996, 89), знакомство с окружающим миром начинается с примарных понятий, относящихся к базисному уровню, так как они вызывают в сознании определенные зрительные представления. Б. Рассел справедливо замечает, что «ни один ребенок не узнает слово «четвероногое» наглядным способом и еще меньше – слово «животное» в том смысле, в каком оно относится к моллюскам. Возможно, что он наглядно узнает о «муравье», «пчеле», «жуке»

и, возможно, даже о «насекомом», но в этом случае он будет ошибочно включать в класс «насекомое» пауков, пока его не поправят» (1997, 80).

Как пишет Р.М. Фрумкина, «накопление знаний у ребенка сопровождается постоянными попытками категоризации, что проявляется, в частности, в классических «детских» вопросах вида: *«Почему ты говоришь, что мы купили овощи и укроп? Разве укроп – не овощ?; Канистра – это такой бидон?; Сливки – это слитое молоко?; Ослик – это маленькая лошадь?»* (1991, 46). Структурирование картины мира с помощью обобщения объясняется стремлением ребенка заполнить «пустые» клетки в своей систематике.

Тем самым иерархическая система понятий обеспечивает поиск от смысла к лексическим единицам, при этом глубина системы определяется возможностями обучаемого, его словарным запасом. Фреймы способны образовывать иерархические структуры, что позволяет осуществлять включение фреймов более высокого уровня во фреймы, с помощью которых порождаются конкретные гипотезы (например, фрейм «одежда» для представления образца использует конкретные фреймы «платье» или «пальто»). Покажем на конкретном примере представленный наглядно в детской речи методом проб и ошибок сам процесс построения фрейма, выражающийся в переходе от ошибочных, случайных узлов к правильным, обязательным, что служит подтверждением фреймового характера знаний:

– *Пеппи, – сказал Томми, – ты пойдешь с нами в цирк?*

– *С вами я готова пойти хоть на край света, но вот пойду ли я в сырк, мне сказать трудно, потому что я не знаю, что это за штука такая – сырк? Там не лечат зубы? Если лечат, не пойду.*

– *Что ты, глупенькая, никаких зубов там не лечат. Это самое прекрасное место на земле. Там лошади и клоуны, и красивые дамы, которые ходят по канату!..* (А. Линдгрэнн).

Во фрейм «цирк» входят переменные – «прекрасное место на земле», «лошади», «клоуны», «красивые дамы», «канат». Вербализация активизированного в сознании Пеппи представления о внеязыковой ситуации (в данном случае *цирк*) подчиняется своим определенным законам. Прежде всего, Пеппи трудно объяснить, пойдет ли она в цирк с друзьями, так как она не знает, что означает новое для нее слово. Понимание же слова «цирк» (семантический фрейм) она напрямую связывает со стоматологической поликлиникой, где лечат зубы. При встрече с новой ситуацией Пеппи делает попытку ввести слово «цирк» в известную ей структуру данных – фрейм. Познание действительности связано с особенностями мышления, которое не только отражает действительность, но и является в какой-то степени субъективным.

Попытки категоризации, концептуализации реального мира через язык отражают стремление человека к объяснению нового через известное, к укрупнению, структурированию мира с помощью обобщения.

Выделяемые два вида понятий: понятия о предметах (предметные слова, напр., *стол – класс предметов*) и о их признаках (признаковые слова, напр., *стол – предмет*) – проявляют различие в обращении к действительности. Таким образом, предметные имена имеют предметное значение, т.е. все то, что есть в действительности; признаковые имена обладают признаковым значением. Таким образом, когнитивные модели – это то, что внутри каждого из нас,

мы их интерпретируем, это не предметы, а образы предметов.

Итак, в процессе формирования русской лексической компетенции учащихся-казахов необходимо принимать во внимание в целях более эффективного запоминания слов современные положения когнитивной психологии о категориальной организации вербальной памяти.

В языковой системе особое место занимает лексический уровень, и овладение словарем служит одним из основных факторов формирования коммуникативной компетенции обучаемых. Важность лексической работы определяется и особенностями слова как базисной единицы, «центральной в механизме языка» (Ф. де Соссюр). Слова объединяются в тематические группы лексическими отношениями, являющимися отражением связей в объективной действительности. В качестве подтверждения важности изучения тематических групп для понимания учащимися того, что язык – это отношение, можно привести примеры, когда слово может входить в ту или иную тематическую группу при выделении в нем того или иного признака см. таблицу 1 (Луховицкий: 2006, 10):

Таблица 1. Состав тематических групп

Признак слова:	Тематическая группа
<i>‘названия растений и их плодов’:</i>	<i>Арбуз, дыня, тыква, баклажан, кабачок...</i>
<i>‘шарообразность’</i>	<i>Арбуз, мяч, Земля (с большой буквы), апельсин, глобус, горошина...</i>
<i>‘зеленые предметы’.</i>	<i>Арбуз, папоротник, изумруд, ель, трава, зелёнка</i>
<i>‘вкусные предметы’</i>	<i>Арбуз, пирожное, варенье, яблоко, конфеты</i>

Тематическая группировка изучаемой лексики, с одной стороны, – это парадигматическая, синтагматическая и словообразовательные группировки лексики в пределах одной лексической темы, что позволяет провести аналогии между структурой текста и фреймовым характером организации ее в памяти человека, с другой – целесообразность такой организации подтверждается тем обстоятельством, что любой фрейм как минимально необходимое, без чего не существует объект, явление или процесс, имеет обыкновение соединяться с другими фреймами, образуя тем самым систему фреймов. В тематические группы входят слова, обозначающие предметы и явления материального мира: растения (*дуб, клен, липа, береза*), птицы (*воробей, грач, сойка*), одежда (*рубашка, брюки, платье*) и т.д.

В основе тематической группировки слов лежит не только предметный ряд и обозначение, но и осмысление предметов и понятий о предметах в ходе предметной и / или познавательной деятельности обучаемого, т.е. осмысленная сознанием реальность. Таким образом, тематические группы связаны напрямую с категоризацией мира – структурами мышления:

- категориальные понятия соотносятся с именами классов слов, представляющими тематические группы (например, «*Животные*», «*Мебель*»);
- примарные понятия – с гиперонимами (например, *собака, стул*);
- сенсорные понятия – с гипонимами (например, *пудель, кресло-качалка*).

Как известно, денотат лексической единицы представляет собой обозначение целого класса предметов одним знаком. Объединение знаков в классы на основе общности формы или содержания характеризует парадигматические отношения. Ср.: *пихта* так же, как и *сосна, ель*,

входит в класс хвойных деревьев (существенный признак – *наличие хвои*), по другому существенному признаку (*многолетнее растение с твердым стволом и отходящими от него ветвями*) входит в класс *деревьев*, а не *кустарников*. Но и обобщенное значение слова *дерево* содержит признак вхождения в класс *растение*.

Формирование денотативной стороны языкового знака в сознании учащегося предполагает его соотнесенность с внеязыковой действительностью. Происходит постоянная корректировка знаний ребенка об элементах языковой действительности с его знаниями о предметном мире: «Знать вещи – это прежде всего, по всей видимости, уметь опознать ее, выделить ее из совокупности вещей, отождествить, представлять ее разные свойства, ее назначение, ее физические характеристики и т.д. и т.п. Но главное в знании вещи – опыт обращения с нею, опыт помещения ее в определенные связи и отношения с другими объектами» (Кубрякова: 1991, 89).

Системный метод подачи лексики является одним из резервов повышения эффективности обучения русскому языку. Целенаправленный процесс усвоения слов с учетом их взаимосвязанности и взаимообусловленности способствует сознательному пониманию обучаемыми лексических значений слов, запоминанию, оперативному извлечению нужной лексической единицы из памяти и включению ее в речь в соответствии с ситуациями общения и нормами языка.

Для формирования лексической (языковой) или тезаурусной (когнитивной) компетенции учащихся-казахов необходимо решить следующую задачу: как знание лексики превратить в умения для того, чтобы использовать лексику не только для

обогащения словарного запаса, но и для того, чтобы категоризовать знания и находящиеся за ними знания о мире. Ведь знания о мире оформляются при помощи языковых средств, что является результатом мыслительных операций.

Тезаурусно-ориентированный подход к изучению лексики обоснован тем, что, во-первых, тезаурусный тип организации знаний более тесно связан с глубинно-когнитивными процессами, во-вторых, тематические связи слов служат отражением общих принципов классификации явлений действительности, формирующихся в сознании обучаемого в ходе познавательной деятельности.

С учетом конкретного типа мышления учащихся младшего школьного возраста при обучении русскому языку как неродному основной упор делается на слова конкретной лексики. Предметная лексика, семантика которой соотносится с внеязыковой действительностью, усваивается достаточно эффективно на начальной ступени обучения языку. Слово мы рассматриваем как лексическую единицу (конституент), являющуюся одним из элементов (компонентов) преобразования смысла в текст, как потенциально коммуникативную единицу, которая находится в состоянии готовности участвовать в порождении и восприятии речевого сообщения.

Языковое общение на втором языке формирует в сознании говорящих целую сеть наименований, характерную для нового языка. Поэтому наряду с другими видами компетенции считаем правомерным выделение тематической / лексической (языковой) и тезаурусной (когнитивной) компетенции, которая предполагает владение экстралингвистической информацией, т.е. знаниями об окружающем мире.

Понятие лексической компетенции мы рассматриваем с точки зрения ее внешнего и внутреннего оформления (см. таблицу 2).

Таблица 2. Лексическая компетенция как часть языковой компетенции

Стороны знаний о мире:	Целое:	Часть:
внешняя сторона знаний о мире	языковая компетенция ↓	лексическая компетенция (ср. фонетическая, словообразовательная) ↑
внутренняя сторона знаний о мире	когнитивная компетенция	тезаурусная

Лексическая компетенция – это, с одной стороны, подвид языковой компетенции (языковое сознание – это все знания о мире, т.е. языковая картина мира), часть языковой компетенции с точки зрения вербализированного языкового сознания, использующей лексический уровень; это знание слов и семантических связей между ними. Ядерную часть лексической компетенции младшего школьника представляют предметные имена, имеющие соотнесенность с действительностью, обладающие референтностью, поэтому характеризующиеся высокой степенью интегрированности, следовательно, усвояемости.

Тезаурусная компетенция соотносится с когнитивной компетенцией, но тезаурусная компетенция используется как определенным образом организованная когнитивная компетенция, она вступает в связь с лексической компетенцией. Если в когнитивной компетенции – когнитивные структуры (фреймы, сценарии, схемы и т.д.), то в лексической компетенции – семантические связи. Когнитивный принцип предусматривает

представление лексики как ментального лексикона, который состоит из когнитивных единиц, связанных между собой различными когнитивными связями (иерархическими, прототипическими). Знания о мире оформляются, таким образом, при помощи языковых средств, что является результатом мыслительных операций. Итак, организация тезауруса будет определять организацию тематических групп, так как содержание мышления шире содержания языковой семантики.

Итак, лексическая компетенция как один из видов коммуникативной компетенции предполагает познание, осмысление обучаемыми а) мира реалий; б) сети связей, отношений между предметами окружающей действительности; в) экстралингвистической информации и г) умение оценивать, давать эмоциональную характеристику.

Лексическая (языковая) и тезаурусная (когнитивная) компетенции предполагает владение учащимися экстралингвистической информацией, т.е. знаниями об окружающем мире. Для методики освоения русской лексики когнитивный и функционально коммуникативный подходы являются определяющими и занимают особое место в системе обучения. Овладение русским языком как неродным предполагает не просто заучивание слов и правил, но и углубление в этнокультурный и социальный контекст, в котором функционирует язык, т.е. рассмотрение окружающей действительности в преломлении иной языковой картины мира.

Лексическая компетенция является основной составляющей всех названных видов компетенций: в лексике и основной ее единице – слове присутствуют системные свойства языка, в то же время слово обращено к коммуникации (функциональный аспект), в слове аккумулируется

культура народа – носителя языка. Лексическая компетенция – это, с одной стороны, подвид языковой компетенции (языковое сознание – это все знания о мире, т.е. языковая картина мира), часть языковой компетенции с точки зрения вербализированного языкового сознания, использующей лексический уровень языка.

Когнитивный принцип предусматривает представление лексики как ментального лексикона, который состоит из когнитивных единиц, связанных между собой различными когнитивными связями (иерархическими, прототипическими). Тезаурусная компетенция соотносится с когнитивной компетенцией, но тезаурусная компетенция используется как определенным образом организованная когнитивная компетенция, она вступает в связь с лексической компетенцией. Если в когнитивной компетенции выступают когнитивные структуры: фреймы, сценарии, схемы и т.д., то в лексической компетенции – знание слов и семантические связи между ними.

Тезаурусно-ориентированная технология формирования лексической компетенции учащихся ориентируется на когнитивную основу усвоения языка, обусловленную его познавательной функцией, которая определяется способностью языка отражать мир, выступать в качестве его образа. Это позволяет обеспечить активное усвоение лексики путем овладения выражаемыми ею знаниями, единицами которых являются концепты, категории.

Эффективность формирования русской лексической компетенции младших школьников может быть обеспечена системой методов и приемов обучения, которые организуют лингводидактический материал на основе комплекса взаимодействующих принципов – коммуникативного, функционального, когнитивного

и антропоцентрического и обеспечивают:

- 1) коммуникативную направленность всего процесса обучения (коммуникативный принцип);
- 2) изучение слова как потенциально коммуникативной единицы, находящейся в состоянии готовности участвовать в порождении и восприятии речевого сообщения (функциональный принцип);
- 3) соотнесение слова с «отрезками» или «участками» внеязыковой реальности, запечатленными в сознании в виде концептуальных структур (когнитивный принцип);
- 4) тезаурусный тип организации языковой личности младшего школьника о мире (антропоцентрический принцип).

В условиях быстро изменяющегося *мира* необходимо формирование языковой способности вместе со знаниями о мире: если модели обучения «...ограничиваются рамками системного представления самого языка и не вторгаются в структуру личности, языковой личности, они обречены оставаться чем-то внешним, чуждым по отношению к объекту обучения языку» (Караулов: 1987, 49). С одной стороны, учащийся как субъект учебной деятельности находится в центре учебного процесса, с другой – язык как предмет обучения, так как нельзя развивать личность обучаемого (субъект), оставляя без внимания язык предмет (см. таблицу 3).

Таблица 3. Функциональная модель языковой личности

Уровни языковой личности	Единицы	Источник, среда	Предмет, субъект, цель и результат обучения в методике преподавания русского языка	Компетенция
ербально-семантический, или лексико-грамматический	слова (языковые единицы)	язык	предмет изучения – язык	знание о языке – языковая (предметная) компетенция
Когнитивный, или тезаурусный (уровень организации знаний о мире)	понятия (концепты, идеи)	мышление	субъект обучения – ученик	знание о когнитивной (концептуальной) картине мира – тезаурусная компетенция
Мотивационный, прагматический	деятельностно-коммуникатив-ные потребности	коммуникативная сеть: коммуникативные роли говорящего (взрослый, обучаемый, ровесник / сверстник), прецедентные тексты	цель и результат обучения – формирование коммуникативной компетенции.	знание об использовании языка – речевая, коммуникативная компетенция

В пользу значимости семантики родного языка при усвоении неродного языка говорит тот факт, что двуязычные дети больше ориентированы на семантику, а не на звучание слова. Трудности усвоения слов объясняются недостаточно развитым чувственным компонентом психического содержания слова неродного языка, когда освоение слова «...совершается через другую, прежде усвоенную речевую систему, стоящую между вновь усваиваемым языком и миром вещей...» (Выготский: 1934, 180).

Нами были проведены контрольные срезы по русскому языку в 3-4 классах в школах с казахским языком обучения г.Алматы и Алматинской области на: 1) соотнесение слова с предметной картинкой; 2) выявление характера связи между словами-стимулами и словами-реакциями; 3) определение понятий (диагностирующий психолингвистический эксперимент по определению значения слова учащимися); 4) нахождение лишнего слова; 5) объединение группы слов одним словом; 6) распределение слов по темам (категориальная классификация).

Анализ контрольных срезов учащихся-казахов позволил выявить следующие ошибки:

(1) Отсутствие в лексиконе детей слов русского языка для обозначения известных ему предметов или их изображений на картинках (*дуб, клен, сорока*).

(2) Отсутствие соответствующего имеющемуся в вербальной памяти учащихся русскому слову его конкретного образа. Так, учащиеся могут называть слова-гипонимы из той или иной тематической группы «Цветы», «Птицы», «Животные», «Деревья», но нередко путают названия птиц, животных, деревьев при показе предметных картинок, хотя такие слова имеют зрительные прототипы в отличие от слов, обозначающих родовые понятия. На русском языке

обучаемые лучше знают слова, обозначающие не видовые, а родовые понятия: дерево, но: *дуб, тополь, клен*; рыбы, но: *карась, сом, налим*; цветы, но: *роза, одуванчик, подснежник*.

Неразличение похожих предметов, явлений, живых существ вызывает смешение при их назывании. Не только дети, но и взрослые не всегда могут отличить одну птицу от другой, одно дерево от другого, хотя в их вербальной памяти могут присутствовать слова, обозначающие эти наименования. В такой ситуации гораздо легче сказать: «*Это дерево. Это птица*».

Обучаемый лучше знает слова, обозначающие те предметы реального мира, с которыми ему приходится сталкиваться чаще. Через обращение с предметами домашнего обихода он обогащает свой индивидуальный опыт, так как каждый предмет несет ему самую разнообразную информацию: из каких частей состоит это целое (*телефон: корпус, диск, трубка, провод*), его основное назначение (*шарик – летать, стул – сидеть, телевизор – смотреть мультики и всякие другие передачи и т.д.*), цвет (*бабушкин сундук – голубого цвета*), форма предмета (*обруч – форма круга*), принадлежность одному или всем членам семьи (*папин шарф, мамы очки*).

(3) Ошибочное включение учащимися-казахами в состав одной тематической группы слов другой группы (например, фрукты: *яблоко, груша, банан, помидор, капуста, огурец*).

(4) Незнание обобщающего слова для группы слов, обозначающих видовые понятия. *Пальто, брюки, кофта – это ... вещицы* (вм. одежда). *Груша, яблоко, слива – это овощи* (вм. фрукты). *Помидоры – это продукты* (вм. овощи).

При разработке системы упражнений мы опирались на список единиц обучения, которые, во-первых, отражают предметы, явления, свойства,

действия и связи окружающего мира; во-вторых, напрямую связаны с речевой ситуацией, когда идентифицируются участники речевого общения, показываются их взаимоотношения (просьба, совет, объяснение и т.д.) или отражается эмоционально-оценочное отношение к предмету речи.

Данная система упражнений: 1) языковые; 2) операционные (операциональное представление основного (когнитивного) принципа технологии) и 3) мотивационные (речевые) – направлена на овладение:

1) тематической группой слов как компонентом языковой системы на элементном и системном уровнях;

2) операциями с языковым материалом (на когнитивном уровне) на уровне вида (предметная лексика):

а) анализ, или расчленение целого на части (видовое различие);

б) синтез, или отождествление, сходство (теряется часть признаков),

в) речевыми и коммуникативными умениями и навыками на уровнях: рецепции; репродукции; продуцирования.

Мы выделяем следующую последовательность усвоения тематической лексики:

– лексические классы (на уровне вида) – классы однородных предметов – одно слово в системе языка, например, *дуб как класс предметов*;

– лексические классы (на уровне рода) – классы разнородных предметов – разные слова в системе языка, например, *дуб (вид) – дерево (род)*;

– лексико-грамматические классы – класс однородных предметов плюс идея нерасчлененного множества, ср.: *дуб – дубняк (имплицитно)*;

– грамматические классы (класс однородных предметов плюс идея расчлененного множества,

ср.: *дуб* – *дубы* (эксплицитно).

Для последующего анализа интересен словарь детской речи на неродном языке, во-первых, с точки зрения наличия слов в памяти на ту или иную или иную тему; во-вторых, какой именно принцип группировки слов по темам является преобладающим (ситуационный, функциональный или категориальный) в ответах учащихся; в-третьих, степень тематичности слов по мере очередности называемых слов каждым учащимся; в-четвертых, для сравнения ассоциативных связей носителей языка и изучающих этот язык с целью выявления сходств и особенностей отражения того или иного фрагмента картины мира; в-пятых, для представления картины мира учащимися младшего школьного возраста через второй язык.

Таким образом, русская лексическая компетенция младших школьников формируется на основе двух уровней обобщения: понятийного (тезаурусного) и семантического (тематических групп).

Возрастание коммуникативной направленности школьного курса русского языка как неродного требует совершенствования и обновления методики обучения и связаны с необходимостью применения коммуникативно-деятельностного, антропоцентрического, когнитивного, культурологического, экспланаторного, текстоориентированного подходов к преподаванию русского языка и основной целью языкового образования – развитием *языковой личности* учащегося.

Поэтому при новой парадигме образования УЧИТЕЛЬ XXI века должен осознавать ответственность за духовное, интеллектуальное и физическое здоровье подрастающего поколения, за связь времен и поколений: «И если астроном стоит лицом к лицу со Вселенной, то гуманитарий

стоит лицом к лицу с Историей Человечества, с его главным вопросом о смысле жизни» [Лотман: 2005, 230). В этих специальных и специфических знаниях, умениях и навыках сокрыто таинство методики преподавания русского языка – одновременно и науки, и искусства.

Литература

- Брунер, Дж. *Психология познания*. М.: Прогресс, 1977, 412.
- Выготский, Л. В. *Мышление и речь*. М.-Л.: ОГИЗ-Соцэкгиз, 1934, 324.
- Караулов, Ю. Н. *Русский язык и языковая личность*. М.: Наука, 1987, 264.
- Кубрякова, Е. С. *Обеспечение речевой деятельности и проблемы внутреннего лексикона // Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи*. М.: Наука, 1991. Раздел 2, 82-140.
- Лосев, А. Ф. *Знак. Символ. Миф*. М.: Изд-во МГУ, 1982, 480.
- Лотман, Ю. М. *Воспитание души*. СПб: «Искусство – СПб», 2005, 624.
- Ольшанский, И. Г. *Когнитивные аспекты лексической многозначности (на м-ле современного немецкого языка) // Филологические науки*. 1996, № 5. 85-93.
- Панов, М. В., Луховицкий В. В. *Как преподавать лексику в школе*. М.: Чистые пруды, 2006, 32.
- Рассел, Б. *Человеческое познание: Его сфера и границы*: Пер. с англ. Киев: Ника-Центр: Вист-С, 1997, 555.
- Семантика и категоризация // Р. М. Фрумкина, А. В. Михеев, А. Д. Мостовая, Н. А. Рюмина*. М.: Наука, 1991, 168.

Фрумкина, Р. М. *Смысл и сходство* // Вопросы языкознания. 1985. № 2, 22-31.

Щерба Л. В. *Языковая система и речевая деятельность*. Изд. 2-е, стереотипное. М.: Едиториал УРСС, 2004, 432.

Natalia Sarsiekiejewa
Kazachski Narodowy Uniwersytet Imienia al-Farabi
al. Farabi 71, 050040 Almaty / Kazachstan
E-mail: sarsekeeva1403@inbox.ru

Raszyda Kasymowa
Kazachski Narodowy Uniwersytet Imienia al-Farabi
al. Farabi 71, 050040 Almaty / Kazachstan
E-mail: rashida-kas@mail.ru

Rajgul Mieqramgalijewa
Kazachski Narodowy Uniwersytet Imienia al-Farabi
al. Farabi 71, 050040 Almaty / Kazachstan
E-mail: mrm.raigul@mail.ru

Lukasz Kempniński, Natalia Rezmer-Mrówczyńska

**Nowoczesne myślenie o kształceniu.
Człowiek i różne drogi edukacji u źródeł
współczesności (w perspektywie badań nad
polskim szkolnictwem we Francji)**

**Modern approach to education. Man
and different ways of schooling at the
beginning of the present day (in the view
of research into polish education in France)**

Streszczenie

Celem naukowych rozważań o człowieku w kontekście kształcenia i rozwoju jednostki (u progu współczesności) jest prezentacja różnych obszarów badań dotyczących szkolnictwa w Polsce i za granicą w wyznaczonych okresach historycznych. Człowiek, stanowiący oś konstrukcyjną refleksji nad kwestiami edukacji, zaprezentowany zostanie w orbicie nowożytnych pojęć, kategorii i wartości, z których wykrystalizowały się nowoczesne oraz współczesne systemy nauczania. Całość naukowego dyskursu zostanie zawarta w dwóch częściach. Będą one ukazywać kolejno: a) źródła myślenia nowoczesnego o kształceniu oraz realizację nowożytnych ideałów w edukacji przełomu osiemnastego i dziewiętnastego wieku, a następnie b) nowe drogi edukacji w okresie międzywojnia w perspektywie badań nad polskim szkolnictwem we Francji.

W pierwszej części artykułu autorzy będą poszukiwać źródeł nowoczesnego myślenia o kształceniu ludzkiej jednostki, poczynając od starożytnych rozważań filozofów o doskonałości duszy i ciała – a skończywszy na dążeniu w stronę „człowieka wieku światła”. Jednostka ludzka „u progu współczesności” zyskała wolność, niezależność intelektualną i nowy potencjał rozwoju, dzięki czemu znalazła się w centrum refleksji naukowej oraz filozoficznej. Zainteresowanie człowiekiem oraz jego rozwojem stało się załącznikiem nowoczesnej myśli pedagogicznej. Materiałem egzemplifikacyjnym tej części artykułu staną się źródła,

które ukazują obraz szkolnictwa u schyłku Rzeczypospolitej. W drugiej części artykułu naukowej eksploracji podlegać będą zagadnienia nowych ścieżek edukacji po roku 1918 w Polsce i za granicą – zwłaszcza tam, gdzie Polacy najliczniej emigrowali, tzn. we Francji. Ponad półmilionowa kolonia polska we Francji stała się w analizowanym okresie jednym z najważniejszych składników polonii zagranicznej. Polska emigracja przynajmniej od połowy lat dwudziestych XX w. stanowiła grupę znaczącą, zarówno z racji swej liczebności, jak i pozycji w całej populacji cudzoziemskiej we Francji. Badając zawile problemy polskiego szkolnictwa i nauczania języka polskiego, autorzy przyjęli za punkt wyjścia to, co już dotąd na ten temat napisano we Francji i w Polsce, uzupełnili jednak obecny stan wiedzy o analizie dokumentów jeszcze niezbadanych lub niepublikowanych.

Słowa kluczowe: edukacja, oświecenie, programy nauczania, szkolnictwo we Francji, międzywojnie.

Abstract

The aim of the academic discussion about man in terms of education and development of an individual (at the beginning of the modern times) is to present different research areas in schooling in Poland and abroad in the given historical periods. Man, being the elemental axis of reflection on the educational issues, will be presented in the orbit of modern notions, categories and values, which gave rise to modern and contemporary systems of education. The whole of the academic discourse will be contained in two parts, presenting consecutively: the origins of modern thought about education and fulfilling modern-times ideas in education of the turn of the 18th and the 19th centuries, and then new ways of education in the interwar period in the perspective of research into the Polish educational system in France.

In the first part of the article, the authors will look for the origins of modern thinking about developing human individual, beginning with considerations of ancient philosophers concerning the perfection of body and soul – heading towards ‘the man of the Age of Light.’ Human individual, ‘on the verge of modern times,’ gained freedom, intellectual independence and new potential for development, due to which, man found himself in the centre

of scientific and philosophical reflection. The interest in man and his development was the germ of modern pedagogical thought.

The second part of the article will explore the issues and matters of new ways of education after 1918 in Poland and abroad, in places where Poles immigrated in biggest numbers, namely, France. Polish colony in France, counting over half a million, in the analyzed period, was the major constituent of the Polish community abroad. Polish emigration constituted an important group, due to its population, as well as its importance among foreign nations in France in the mid 20s. Studying complex problems of Polish education and Polish language teaching, we took as the starting point what had been published about it in France and Poland, broadening our knowledge by analysis of documents which have not yet been research or published.

Key words: education, schooling, syllabi, immigration, Poland, France.

Prawdziwa człowieka szczęśliwość dobrej edukacji najpierwszym być powinna. Nie mówię, iż trzeba zaniedbać inne szczęśliwości zmyślane, gdyż te już tak stały się nam potrzebne, że bez nich byłibyśmy nieszczęśliwi prawdziwie. Ale chciałbym, aby edukacja dla nich ludzi obojętniejszymi czyniła (Staszic: 1921, 18).

Wychowanie młodych obywateli jest jedynym i najpierwszym widokiem rządu oświeconego, roztropnego i umiejącego cenić uszczęśliwienie ludu, nad którym panuje. Nigdy rząd zapominać nie powinien o tak szlachetnym i użytek przynoszącym narodowi obowiązku (Libera: 91, 350).

U źródeł myślenia nowoczesnego

Początków nowoczesnego myślenia o edukacji należy poszukiwać w epoce oświecenia, kiedy człowieka usytuowano w centrum refleksji naukowej i filozoficznej (Chaunu: 1989, 74). W orbicie

naukowych badań wieku światła znalazła się ludzka istota zyskująca wolność, niezależność i nowy potencjał rozwoju (Vovelle: 2001, 8-13).

Poszukiwanie doskonałości ludzkiej sięga źródeł kultury starożytnej, kiedy połączenie dobra i piękna stanowiło nadrzędny cel rozwoju człowieka (Latusek, Puchalska: 2002, 259). Dążenie do tego, aby piękno ludzkiego ciała łączyło się duszą „czyniącą dobro” zawierało się w rozważaniach filozoficznych i literackich kolejnych epok. Słowo „klasyczny” początkowo konotowało przymiotniki „doskonały” i „wzorcowy”, a także „starożytny”, co wykazywało związki z tradycją antyczną (Kostkiewiczowa: 1975, 13). Dobre życie w kontekście arystotelesowskiej *paidei*, zakładającej idealną jedność cielesnego i kulturalnego rozwoju, było synonimem cnotliwości (Jaeger: 2001).

Do greckiego ideału *paidei* nawiązywał humanizm i klasycyzm. Jednak w czasach nowożytnych duszę i ciało „rozdzielono”, uznano bowiem, że dusza może rozwijać się niezależnie od ciała (Jaroszyński: 2000, 948).

W kolejnych okresach historycznych sposób analizy ludzkiej natury „ewoluował”. Znacznie bardziej eksponowano sferę duchową człowieka. Z melioryzacją człowieka w kulturze Europy wiązało się pojęcie uwznioślenia godności jednostki, której indywidualne zalety, zdolności i wielki potencjał podkreślali już przedstawiciele renesansowej myśli filozoficznej (Pico della Mirandola: 2010). Wtedy również zwrócono uwagę na potrzebę odpowiedniego kształcenia i wychowania „nowego” człowieka, wprowadzono pojęcie osobowości, dając człowiekowi prawo do odczuwania własnej tożsamości i wartości. Filozofowie renesansu sprecyzowali pojęcie godności osoby ludzkiej, wysunąwszy nowe asocjacje leksemu „człowieczy”, którego użycie znacznie wzrosło w twórczości literackiej czasów odrodzenia. Jeszcze na początku osiemnastego

stulecia słowo to „sporadycznie rozumiano jako wartość samą w sobie” (Ciunovič: 2011, 43-62). Znaczenie leksemu „człowiek” w połączeniu z zaletami charakteru i właściwymi cechami, takimi jak: mądry, uczciwy, pobożny – nabierało wartości. Sposób językowego opisu człowieka ulegał stopniowej humanizacji, począwszy od wieków średnich aż po czasy nowożytne.

W kulturze epoki oświecenia możliwa okazała się synteza tradycji antycznej i humanistycznej idei godności przez gloryfikację ludzkiej jednostki (Kobielus: 97, 97). Materialna i duchowa sfera człowieka została zawarta i omówiona na nowo w traktatach i rozważaniach oświeceniowych myślicieli. Hasło: „Człowiek” w *Wielkiej Encyklopedii* Diderota i d’Alemberta obejmuje czterdzieści pięć kolumn, z których (trzydzieści sześć) poświęconych zostało anatomii, osiem „człowiekowi moralnemu” i pół kolumny człowiekowi politycznemu. Autor hasła pominął sferę religijną i biblijny fakt stworzenia świata i człowieka przez Boga (Hazard: 1972, 194-195). Całość hasła omówił Diderot we wprowadzeniu:

HOMME, s. m. c' est un être sentant, réfléchi, pensant, qui se promene librement sur la surface de la terre, qui paroît être à la tête de tous les autres animaux sur lesquels il domine, qui vit en société, qui a inventé des sciences & des arts, qui a une bonté est un être sentant, réfléchi, pensant, qui se promene librement sur la surface de la terre, qui paroît être à la tête de tous les autres animaux sur lesquels il domine, qui vit en société, qui a inventé des sciences & des arts, qui a une bonté & une aspects, dont les principaux formeront les articles suivans. Il est composé de deux substances, l' une qu' on appelle *ame*, l' autre connue sous le nom de *corps*. Le corps ou la partie matérielle de l' *homme* a été beaucoup étudiée. On a donné le nom d' *Anatomistes* à ceux qui se sont occupés de ce travail important & pénible. ou la partie

matérielle de l' *homme* a été beaucoup étudiée. On a donné le nom d' *Anatomistes* à ceux qui se sont occupés de ce travail important & pénible. *Voyez l' article Homme, (Anatomie.)* On a suivi l' *homme* depuis le moment de sa formation ou de sa vie, jusqu' à l' instant de sa mort. C' est ce qui forme l' histoire naturelle de l' *homme* (Vovelle: 2001, 9).

Po analizie wstępnej autor hasła przeszedł do aspektu „człowieka cielesnego”; wyszczególnił przy tym np. wszelkie poznane wówczas kości, mięśnie, organy. Diderot zaprezentował następnie „człowieka moralnego i politycznego”. *Homme* w języku francuskim oznacza człowieka, ale także mężczyznę, którego utożsamia Diderot z gatunkiem ludzkim. W osobnym hasle opisana jest kobieta – będąca według Diderota „samica człowieka”. „*Femme c'est la femelle de l'homme*” – „kobieta jest z mężczyzny” – stwierdził Barthez (Diderot: 1756). W definicji hasła „człowiek” zwraca uwagę wyraźna przewaga opisu sfery cielesnej, która, jak zauważył autor, podlega licznym studiom.

Starożytni filozofowie, łączyli piękno cielesne i duchowe, stanowiące warunek właściwego rozwoju jednostki, a zarazem postulowali ideały dobrego i cnotliwego życia. Zespolenie piękna materialnej i niematerialnej strony bytu ludzkiego miało gwarantować szczęście. Ziemska egzystencja człowieka powinna być „życiem dobrym, prawdziwym”, ponieważ tylko taka droga stanowi cel etycznego dążenia (Ricoeur: 2003, 284-285). Stale aktualne pojęcia, prawdy oraz wartości omawiane przez Plutarcha, Platona czy Senekę powróciły w myśli filozoficznej i tradycji literackiej u progu nowoczesności. Zasady etycznego postępowania i cnotliwego życia, motywowane przez ideały greckiego i rzymskiego antyku, zostały zawarte w traktatach pedagogicznych, pismach, mowach i literaturze dydaktycznej epoki oświecenia.

W osiemnastym stuleciu powstawały programy nauczania i wychowywania młodego pokolenia. Refleksje nad kształtowaniem i rozwijaniem dziecięcego umysłu sięgają wcześniejszych źródeł, kiedy w roku 1671 John Locke zainicjował pracę nad *Rozważaniami dotyczącymi rozumu ludzkiego* (Locke: 1955). Analizując kartezjańską zasadę mówiącą o istnieniu w umyśle zasad i idei wrodzonych, filozof ten stworzył teorię, jakoby ludzki umysł na początku poznawania był niczym – „pusta izba” (*empty cabinet*) i „biała kartka” (*sheet of white*) (Drozdawicz: 2006, 57). W celu głębszego odkrywania i poznawania zmysły „dostarczają umysłowi szczegółowych idei”, z których wynikać miały właściwe prawidłowości i zgodności. W księdze drugiej rozważań Locke omówił rolę doświadczenia (na skutek obserwacji zmysłowych i umysłowych) w procesie „zbierania materiału dla rozumu i dla wiedzy” (Drozdawicz: 2006, 56). Autor *Rozważań dotyczących...* oddziaływał na rozwijające się w tym okresie koncepcje pedagogiczne. Locke kwestionował również fakt zdobywania encyklopedycznej wiedzy i podkreślał, że celem wykształcenia jest pobudzanie i kształcenie ludzkiego umysłu. Ugruntował on tym samym nowy sposób myślenia o edukacji, wychowaniu i rozwoju ludzkiej jednostki.

Naukowy dyskurs w zakresie nauk pedagogicznych zainicjowany na Zachodzie Europy wyraźnie przenikał na grunt polskiej myśli pedagogicznej. Pogłos filozoficznych rozważań Locke’a odnaleźć można w powstałym ponad wiek później traktacie Stanisława Staszica. W *Uwagach nad życiem Jana Zamoyskiego* sformułowane zostały „naturalne prawdy” w kwestii edukacji:

Człowiek rodzi się nic nie zna i nic nie myśli. Tylko jest czuły (...). Ma pamięć. Ma więcej lub mniej władzy do porównywania swoich uczuć i swoich wyobrażeń (...) przez porównanie wyobrażeń układu myśli. Ciało tylko myśli wykonywa. Oto wszystkie przyrodzone właściwości zdrowego człowieka. Więc

człowiek do edukacji ma dwie rzeczy: duszę i ciało. Więc ludzie z natury ani są złymi, ani dobrymi. (...) Edukacja myśleć naucza; edukacja złymi lub dobrymi uczynić może (Staszic: 1952, 14-15).

Staszic zwrócił uwagę na skutki „złej i dobrej” edukacji, czyniąc jednocześnie „z tej lepszej” formy kształcenia podstawę szczęśliwości własnej człowieka i życia zbiorowego (Kostkiewiczowa: 2006, 18-19): „Prawdziwa człowieka szczęśliwość dobrej edukacji najpierwszym być powinna. Nie mówię, iż trzeba zaniedbać inne szczęśliwości zmyślane (...). Ale chciałby, aby edukacja dla nich ludzi obojętniejszymi czyniła” (Staszic: 1952, 18). Autor *Uwag* ukazywał dalej liczne zalety powstałej Komisji Edukacji Narodowej, dzięki której Polska uniknęła „złej edukacji publicznej”. Istotną rolę świeckiej edukacji, stanowiącej obowiązek rządu wobec narodu, potwierdzają także inne źródła pochodzące z epoki oświecenia:

Wychowanie młodych obywateli jest jedynym i najpierwszym widokiem rządu oświeconego, roztropnego i umiającego cenić uszczęśliwienie ludu, nad którym panuje. Nigdy rząd zapominać nie powinien o tak szlachetnym i użytecznym przynoszącym narodowi obowiązkowi (Libera: 1981, 350).

Druki polityczne, pisma i traktaty filozoficzne odzwierciedlają osiemnastowieczny stan rozwoju myśli pedagogicznej. Poglądy dotyczące wychowania, edukacji i kształcenia na różnych poziomach zawierały w swych pracach nie tylko wielcy myśliciele epoki, lecz także autorzy utworów o różnej proveniencji gatunkowej. Zachętę do kształcenia i dalszego pogłębiania wiedzy odnaleźć można w uczniowskich mowach i listach. Stanowią one zarówno popis umiejętności językowych, jak i potwierdzenie powszechnego w wielu krajach Europy dyskursu o potrzebie dobrej edukacji:

Dziecię takimi mowami zachęczone, zaczyna wespół z rozumem do nauk zabierać ochotę, samo się do nich kwapi, samo się o nie doprasza, i dostawszy się do szkół, czy to prywatnych,

czy to publicznych, poczyna walkę chwalebna z swymi rówieśnikami (Leski: sygn. Pol.8.II.2241).

Teksty uczniów Franciszka Bohomolca zebrane przez nauczyciela warszawskiego Collegium wypełniały treści o charakterze dydaktycznym. Zawarte w *Zabawkach oratorskich* utwory motywowały młodzież do podjęcia nauki (Kryda: 1979). Mowy i listy ujęte w omawianym zbiorze zachęcały uczniów do doskonalenia języka wypowiedzi i propagowały nowoczesny model zdobywania wiedzy oraz kształcenia młodzieży (Kryda: 1992, 218-220).

W orbicie rozważań o duchu oświeceniowych reform w sferze edukacji na istotnej pozycji plasują się polskie osiągnięcia, będące symbolem nadziei i żywego rozwoju nowoczesnych idei. Konsekwencją kasaty zakonów jezuickich było tworzenie nowych, zreformowanych, świeckich szkół, z których wiele niestety nie przetrwało czasów rozbiorów. Ważnym miejscem na mapie prężnie działających placówek oświatowych była istniejąca do 1820 roku, prowadzona przez jezuitów Akademia Połocka, która, pomimo likwidacji zakonu i upadku państwa polskiego, nadal stanowiła żywy ośrodek kształcenia. Akademia, będąca centrum polskiej edukacji, stała się ostoją narodowej kultury, tradycji i katolicyzmu” (Kadulska: 2004, 5-16). Istniejącej od 1787 do 1820 roku połockiej drukarni zawdzięcza się istnienie polskiej książki na terenach włączonych do Rosji (Kadulska: 2004, 269-273). Program edukacji i wychowania w omawianej szkole kształtowano na podstawie wydawanych tam prac, w tym książek religijnych, katechizmów, elementarzy, słowników, literatury pięknej – dzieł starożytnych i utworów polskich twórców okresu renesansu i oświecenia (Kadulska: 2004, 269-273).

Filozofowie, działacze patriotyczni, twórcy literatury i powszechnie znani myśliciele wyrażali pogląd, że „prawdziwa wiedza”, nabyta w okresie młodości, płynąca z „dobrej edukacji”, zapewniała dorosłemu człowiekowi szczęśliwe życie. Dążenie do

własnej szczęśliwości w epoce oświecenia uznawano za „dobro publiczne” – aby je osiągnąć – powinno współdziałać całe społeczeństwo: „Szczęśliwość większej części obywateli jest dobrem publicznym. Wola większej części narodów jest wolą powszechną” (Staszic: 1954, 49). Usankcjonowane myślą humanistyczną poglądy o godności i wartości każdej ludzkiej jednostki stanowiły źródło nowoczesnych systemów edukacji. Zawarte w nich kategorie, pojęcia i wartości sięgały źródeł europejskiej tradycji. Programy te obejmowały także rozważania o etyce, moralności, prawym i cnotliwym postępowaniu. Oświeceniowi myśliciele akcentowali właściwe formowanie osobowości wychowanka, a jednocześnie podkreślali, że wczesna edukacja pomoże budować młodemu człowiekowi dalsze, harmonijne życie w społeczeństwie.

Nowoczesne myślenie o edukacji i rozwoju ludzkiej jednostki wyłania się z oświeceniowych traktatów filozoficznych, programów nauczania, listów oraz pozostałych utworów, które zawierają rozważania o potrzebie kształcenia. Nowe poglądy na istotę kształcenia wynikały także z rozwoju osiemnastowiecznych kategorii, pojęć i wartości, takich jak naturalność, autentyczność, indywidualizacja i poszukiwanie tożsamości ludzkiej jednostki. Przełom w zakresie myśli pedagogicznej przypada na czas oświecenia, kiedy zaczęto postrzegać dziecko jako młodą, niezwykłą istotę mającą inne potrzeby niż człowiek dorosły (Chaunu: 2008, 92-93; Bołdyrew: 2008, 221). Filozofowie epoki podkreślali wielką rolę i potrzebę szczęścia dziecka, które powinno być radosne w każdej chwili swojego młodego życia (Outram: 2008, 102-115). Rozwój w zakresie edukacji i wychowania na ziemiach polskich tego okresu był wynikiem przemian kulturowych, gospodarczych oraz przełomów historycznych. Na polskie koncepcje pedagogiczne oddziaływały także poglądy filozoficzne z Europy Zachodniej, a zaistniały dialog kulturowy stał

się fundamentem nowoczesnego myślenia o edukacji u źródeł współczesności.

Ideale nowoczesnej myśli pedagogicznej w zakresie edukacji i wychowania młodzieży odradzały się w różnych okresach rozwoju polskiego szkolnictwa w Polsce i zagranicą. Kwestie patriotycznego wychowania i akcentowanie potrzeby skolaryzacji przez ustawodawstwo, władzę i społeczeństwo stanowią nieodzowny element rozwoju edukacji. Warto zwrócić uwagę na przemiany oraz zjawiska związane z systemem kształcenia polskich obywateli nie tylko na ziemiach polskich, lecz także poza ich granicami. Jako przykład należy przywołać kwestie nauczania języka polskiego we Francji w dwudziestolecium międzywojennym. Oświata polska w omawianym okresie była realizowana w warunkach trudnych, kiedy brakowało poparcia władzy z Polski. To jednak nie przeszkodziło mieszkającym we Francji Polakom przedsięwziąć wszelkich starań o stworzenie warunków do nauczania języka ojczystego.

Nowe drogi edukacji w okresie międzywojnia w perspektywie badań nad polskim szkolnictwem we Francji

Współcześnie Polacy we Francji to nierzadko potomkowie, spadkobiercy wielkiej masy ludności, która przybyła do tego kraju w dwóch wielkich falach w XIX i XX stuleciu. Pod koniec XIX stulecia polską społeczność emigracyjną stanowili nieliczni już i dożywający swoich dni weterani powstania listopadowego oraz liczniejsi i także starzejący się, lecz jeszcze aktywni uczestnicy powstania styczniowego (Śladkowski: 1980, 7-8). Ta dziewiętnastowieczna emigracja niemal w całości koncentrowała się w Paryżu, ale już migracje zarobkowe z lat 1908-1914 zmieniły zasięg geograficzny polskiego wychodźstwa (Paczkowski: 1979, 24). Górnicy rozmieszczeni na północy, robotnicy rolni zamieszkiwali wschód i centrum Francji. Polacy przybywający do Francji w latach 1918-

1939 koncentrowali się głównie w rejonie północnej i wschodniej Francji. Licząca ponad sześćset tysięcy osób kolonia polska we Francji stała się w analizowanym okresie jednym z najważniejszych składników polonii zagranicznej. Polska emigracja przynajmniej od połowy lat dwudziestych XX wieku stanowiła grupę znaczącą, zarówno z racji swej liczebności, jak również pozycji w całej populacji cudzoziemskiej we Francji.

Oprócz wymienionych są dzisiaj również ludzie nowi, którzy emigrowali do Francji jako obywatele państwa Wspólnoty Europejskiej. Wyjechali za chlebem, w poszukiwaniu lepszych warunków życia czy zdobywania wiedzy i kształcenia we francuskich szkołach i uczelniach. Dzieje tej ostatniej grupy emigrantów nie zostały jeszcze do końca zbadane. Warto wnikać w głąb istotnych spraw i zagadnień towarzyszących młodemu pokoleniu Polaków, którzy dzisiaj mieszkają i uczą się w szkołach polskich i francuskich. Jest to na razie postulat badawczy, który jednak z pewnością w niedługim czasie doczeka się pełnego opracowania.

Przedmiotem rozważań autora drugiej części niniejszego artykułu jest szkolnictwo polskie i nauczanie języka polskiego w szkołach francuskich w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Jest to swoiste przedstawienie aktualnego stanu badań, uwzględniające wskazania źródłowe ustalone na podstawie kwerend archiwalnych prowadzonych przez autora oraz ukazanie dorobku historiograficznego badaczy zajmujących się tą tematyką. Ponadto artykuł ma stanowić pewnego rodzaju podsumowanie najważniejszych ustaleń i kwestii związanych z analizowanym tematem.

Badania prowadzone w archiwum francuskiego MSZ, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Związku Nauczycielstwa Polskiego oraz Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej

stanowią, należy twierdzić, solidną podstawę do rozważań nad interesującymi nas zagadnieniami. Badając zawile problemy polskiego szkolnictwa i nauczania języka polskiego w szkołach francuskich, przyjąłem za punkt wyjścia to, co już na ten temat napisano we Francji i w Polsce. Kiedy pisze się o szkolnictwie polskim w latach 1918-1939, nie można pominąć prac autorstwa Janine Ponty (Ponty: 2003), Mauco Georges (Georges: 1932), Edourada Pozerskiego (Poziński: 1933), Czesława Karczmarska (Karczmarski: 1928), ks. Romana Dzwonkowskiego (Dzwonkowski: 1988), Haliny Janowskiej (Janowska: 1964) oraz Edmonda Gogolewskiego (Gogolewski: 1998). Autor ma świadomość tego, że przywołane powyżej prace nie są jedyne, jeśli chodzi o poruszony temat, są to jednak prace bardzo istotne dla omawianego problemu.

Międzywojenna prasa polska „mówi o polskim szkolnictwie” we Francji, a tymczasem w dokumentach znajdujących się we francuskich archiwach używa się określenia „nauczanie języka polskiego” w szkołach prywatnych i gminnych. Związane z tym problemy były tym bardziej skomplikowane, że „polskimi szkołami” czy raczej „polskimi klasami” zarządzały trzy ośrodki: polskie organizacje społeczne, polski kler (Szeroka działalność Polskiej Misji Katolickiej we Francji i jej rektora ks. Wilhelma Szymbora zaowocowała otwarciem w latach 1922-1926 35 „polskich szkół” oraz 8 ognisk przedszkolnych. Autor nie omawia szczegółowo wkładu PMK we Francji w rozwój nauczania języka polskiego, ponieważ analiza roli polskiego duchowieństwa i jego wpływu na organizację szkolnictwa stanowić może osobne studium) oraz reprezentacja polskich władz we Francji. Tak naprawdę legalnie istniały tylko kursy języka polskiego organizowane przez polskie przedstawicielstwa dyplomatyczne i mające zgodę władz francuskich.

Niestety rządzący mało interesowali się problemem oświaty młodzieży polskiej. Częściej w tak dużym

środowisku emigracyjnym polskie sfery rządowe dążyły do zdobycia wpływów politycznych; sprawy związane z opieką prawną, społeczną, pomocą materialną czy realizacją potrzeb kulturalnych i oświatowych schodziły na plan dalszy. Polsko-francuska konwencja emigracyjna z 3 września 1919 r. nie tylko nie rozwiązywała sprawy szkolnictwa, ale w ogóle ją pomijała (Janowska: 1964, 253). Masowy dopływ robotników polskich do Francji, zwłaszcza z Nadrenii i Westfalii, który zaczął się 1920 roku, spowodował ich wzmożoną aktywność zmierzającą do zajęcia się problemem braku polskich szkół i przedszkoli. Wysyłano listy i petycje do polskich władz we Francji w Polsce. Wysyłano również postulaty o zmianę konwencji z września 1919 r. w stronę uregulowania przez nią spraw oświatowo-szkolnych. Rosnący głód oświaty zaktywizował środowiska wychodźcze, którym zależało na stworzeniu szkoły dla dzieci polskich we Francji. Istniały obawy, że bez szkoły, bez nauczyciela dzieci polskie na emigracji zmarnieją (Francja. Sprawy społeczne: sygn. 31). Westfalacy szybko zorganizowali prowizoryczny system nauczania. Wśród emigrantów były osoby jako tako wykształcone i to one w trudnych warunkach – w barakach, stodołach czy własnych mieszkaniach – prowadziły kursy polskiego. Stawka, jaką otrzymywał ów „nauczyciel”, brała się ze składek rodziców, a równa była stawce godzinnej górnika (13-15 fr.). Nieliczni dyrektorzy towarzystw węglowych interesowali się warunkami, w jakich uczyły się polskie dzieci nieuczęszczające do szkół francuskich. I tak np. w departamencie Loire w rejonie Saint-Etienne i Beaulieu w roku szkolnym 1923/1924 każda kolonia polska licząca ponad 100 dzieci w wieku szkolnym miała własną „polską szkołę”, czyli osobną salę szkolną i polskiego nauczyciela (Gogolewski: 1998, 29). Niestety nie w każdym departamencie taki stan rzeczy się utrzymywał. Do końca 1924 r. na 29 gmin departamentu Nord, w których osiedlili się Polacy,

tylko w trzech zorganizowano kursy języka polskiego, odbywające się w szkołach gminnych, wieczorem, raz lub dwa razy w tygodniu. Do roku 1924 polskich dzieci nie obowiązywało nawet uczęszczanie do szkół francuskich.

W grudniu 1923 r. sprawa związana z nauczaniem języka polskiego weszła do porządku dziennego obrad sejmowej Komisji Oświaty Publicznej. W efekcie w dniach 25 marca – 17 kwietnia 1924 r. odbyła się w Paryżu francusko-polska konferencja (Gogolewski: 1998, 116). Długie, trudne rozmowy zaowocowały podpisanym 17 kwietnia porozumieniem, którego zasadnicze punkty przedstawił skrótowo Henri de Peyerimhoff – wiceprzewodniczący Centralnego Komitetu Francuskich Kopalń Węgla, w swoim liście do delegacji polskiej. Tzw. List Peyerimhoffa zawierał jedynie zapewnienie, że Komitet zwróci się do pracodawców-członków Komitetu z prośbą o zapewnienie nauczania dzieci w języku polskim. Najistotniejsza w tym liście informacja dotyczyła kwestii zatrudnienia nauczyciela polskiego na każde 65 dzieci, o ile dyrekcja kopalni wyrazi taką wolę.

Przewidywano dwie formy nauczania dzieci. We francuskich szkołach publicznych (komunalnych), w których zaplanowano kilka nadobowiązkowych godzin języka polskiego, historii i geografii Polski, zajęcia miały odbywać się po południu albo w dni wolne od zajęć szkolnych. W ośrodkach, w których byłaby wystarczająca liczba dzieci polskich, proponowano nauczanie w formie zorganizowanych szkół prywatnych (tzw. szkółkach kopalnianych). Tu wskazane przedmioty byłyby realizowane w normalnych godzinach lekcyjnych. W raporcie z dnia 28 listopada 1927 r. do Konsulatu RP w Marsylii czytamy: „Dyrekcja Towarzystwa kopalnianego »Houillères Bossègrs«, do którego to przedsiębiorstwa należy kopalnia Mollières/Cèze porozumiała się co do zapoczątkowania w tej ostatniej kolonii nauczania

przedmiotów polskich¹. Nauczanie będzie odbywać się na następujących warunkach: nauczanie języka polskiego, historii i geografii, dwa razy w tygodniu niedziele i czwartki². W szkołach prywatnych (do nich zaliczano wszystkie tzw. szkoły kopalniane) przedmioty wykładane w języku polskim (polski, historia i geografia) nie przekraczały pięciu godzin tygodniowo.

Francuskie Ministerstwo Oświaty Publicznej powzięło szereg działań w celu zwiększenia stopnia skolaryzacji polskich dzieci w państwowych szkołach francuskich. Dyrektorzy tych placówek otrzymywali polecenia szybkiego przyjmowania zgłaszających się polskich dzieci. W 1936 r. postępująca reorganizacja szkolnictwa przewidywała dla klas młodszych od trzech do pięciu godzin przedmiotów polskich tygodniowo, a dla starszych jedną godzinę tygodniowo bądź wcale. Nauka języka polskiego odbywała się również przez uczestnictwo dzieci w tzw. kursach czwartkowych. Uruchomiono je w 1935 r. Nadzór sprawowała nad nimi Komisja Kulturalno-Oświatowa Rady Porozumiewawczej Związków Polskich we Francji. Kursy czwartkowe były nielegalną formą nauczania, większość bowiem osób nimi kierujących nie miało odpowiednich świadectw upoważniających do nauczania polskich przedmiotów (Jędrzejewicz: 2009,

¹ W kopii depeszy Ministra Spraw Zagranicznych Francji do Ministra Oświaty Publicznej tego kraju z 15 czerwca 1935 r. znajduje się wykaz polskich szkół i kursów prowadzonych w 22 francuskich departamentach. Wymienieni tam nauczyciele szkół podstawowych byli mianowani przez właściwego konsula polskiego w porozumieniu z dyrektorem kopalni, ale bez autoryzacji władz Francji, [w] *Affaires Étrangères Archives diplomatiques en France* (dalej AEAd), 106 CPCOM, Polonais en France, carton 712, 1934-1935, sygn. 434.

² AAN, Konsulat RP w Marsylii, Komunikaty emigracyjne. Statystyka emigracji w okręgu konsularnym (w poszczególnych ośrodkach, położenie emigracji, organizacja szkolnictwa, prasa itp.), sygn. 311; w odpowiedzi Konsulatu czytamy, że lekcje będą odbywać się w wymiarze 9 godzin tygodniowo.

306). Jednak władze francuskie na ogół tolerowały istnienie kursów. Mimo tak różnorodnych form nauczania tylko stosunkowo niewielka liczba dzieci polskich korzystała z nauki w języku polskim (tab. 1 i 2). Za lata 1928-1930 brak danych dotyczących szkolnictwa polskiego we Francji. Dane za wskazany okres opracowywał Departament Konsularny MSZ. Są one nieco zawyżone, ponieważ obejmują, oprócz dzieci w wieku szkolnym 7-14 lat, również i dzieci w wieku przedszkolnym, czyli od 3 do 6 lat, uczęszczające do polskich ochronek i przedszkoli.

Tabela 1. Liczba dzieci uczących się po polsku w latach 1924-1927

Rok szkolny	Liczba dzieci w wieku szkolnym (7-14 lat)	Liczba dzieci uczących się po polsku
1924	28 500	300
1925	30 400	7500
1926	31 000	11 600
1927	43 700	15 000

Źródło: Janowska: 1964, 257

Tabela 2. Liczba dzieci uczących się po polsku w latach 1931-1937

Rok szkolny	Liczba dzieci w wieku szkolnym (3-14 lat)	Liczba dzieci uczących się po polsku
1931	160 000	26 400
1932	158 000	24 900
1933	157 000	27 300
1934	155 000	29 400
1935	149 000	32 000
1936*	150 000	25 000

Źródło: Janowska: 1964, 258

*Dane tylko z okręgów konsularnych Paryż, Lille, Lyon.

Jeśli chodzi o warunki nauczania, były one bardzo niekorzystne. W szkołach prywatnych, w których nauka polskiego odbywała się w godzinach szkolnych, nieraz dochodziło do sytuacji, gdy z powodu braku wolnych sal lekcyjnych zajęcia prowadzone były równoległe z lekcjami francuskimi. W szkołach

komunalnych zajęcia dla dzieci polskich emigrantów realizowano po normalnych lekcjach, czyli wieczorem. Szkoły prowadzone przez zarządy kopalń mieściły się często w barakach brudnych, skrzyconych z desek. Sytuacja szkolnictwa polskiego była rozpaczliwa; brak lokali, podręczników i nauczycieli. Właśnie brak sił nauczycielskich był jedną z największych bolączek szkolnictwa polskiego we Francji. O tym, że ciągle brakowało wykwalifikowanych nauczycieli oraz, że nie wszystkie dzieci w wieku szkolnym uczęszczały do szkoły, świadczą dane z tabeli 3. Zdarzały się sytuacje, gdy na jednego nauczyciela przypadało nieraz od 200 nawet do 700 dzieci, przy czym nauczyciele uczyli w kilku szkołach zlokalizowanych w różnych miejscowościach. Na 103 nauczycieli uczących w latach szkolnych 1925-27 73 dysponowało pełnymi kwalifikacjami. W lipcu 1931 r. było 102 nauczycieli. Rok później we Francji pracowało 108 nauczycieli polskich.

Tabela 3. Statystyka szkolnictwa polskiego we Francji na dzień 1 sierpnia 1924 r.

Okręg Konsulatu polskiego	Liczba dzieci w wieku szkolnym	Dzieci uczęszczające do szkoły	Liczba polskich nauczycieli
Lille	27104	3069	27
Lyon	2393	1348	22
Marsylia	576	224	3
Strasburg	1552	739	11
Razem	31625	5380	63

Źródło: Opracowanie własne na podstawie AZNP, Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych Zarząd Główny: sygn. 411

Nauczanie oficjalne, prowadzone przez władze polskie w porozumieniu z francuskimi, mogło zaspokoić jedynie część potrzeb. Prawie 2/3 dzieci polskich w wieku szkolnym nie mogło korzystać z nauki pod kierunkiem wykwalifikowanego nauczyciela. Przybycie z Polski nowych sił

pedagogicznych było bardzo utrudnione z dwóch powodów: ograniczeń budżetowych i braku nauczycieli w Polsce. Polacy mieszkający we Francji mogli liczyć tylko na siebie, a organizowanie szkolnictwa uzależniono od tych środków, które były do dyspozycji. Komisja Kulturalna utworzona przy Radzie Porozumiewawczej Towarzystw Polskich powzięła myśl organizowania w maju każdego roku Zbiórki na Oświatę. Zebrane pieniądze w całości miały być przeznaczone na książki dla dzieci polskich we Francji oraz na utrzymanie kursów czwartkowych³, które organizowano wszędzie tam, gdzie Polska nie była w stanie przysłać i opłacić nauczyciela.

Szkoła z językiem polskim jako wykładowym była jednym z wielu elementów oddziałujących na procesy asymilacyjne w kierunku ich hamowania, niemniej jednak elementem o chyba najistotniejszym znaczeniu. Działania władz polskich prowadzone z różną intensywnością motywowały środowiska wychodźcze do zdecydowanie większej aktywności na polu edukacyjnym. Niestety mimo zaangażowania skupisk ludności polskiej oraz władz nie udało się stworzyć silnych podstaw do kształcenia w języku ojczystym. Rządzący w kraju na początku lat dwudziestych nie dołożyli starań, aby nauka w polskiej szkole na emigracji znalazła szerszy krąg odbiorców. Olbrzymia masa obywateli polskich przybyłych do Francji w latach 1918-1939 była dużym kapitałem, który wzrastał w obcym środowisku. Aby w pełni mówić o należyтым rozwoju szkolnictwa w omawianym okresie, należy pamiętać o kilku czynnikach: uświadomieniu ludności, środkach materialnych,

³ „56 tysięcy franków złożonych przez Was w roku ubiegłym (tj. 1934 r.) na oświatę pozwoliło zaopatrzyć biedne dzieci w książki polskie i utrzymać i 75 kursów czwartkowych w koloniach polskich”. W roku 1935 zebrano 40 tysięcy franków.[w:] AAN, Konsulat RP w Marsylii, Dary i składki na różne cele. Zbiórka na Fundusz Szkolny 1936-1938, sygn. 920.

dobrze przygotowanej kadrze nauczycielskiej i uwarunkowaniach prawnych, które zapisane we francuskim ustawodawstwie nie zawsze sprzyjały procesowi tworzenia „polskich szkół”.

W dwudziestoleciu międzywojennym na nauczanie języka polskiego we Francji wywarły wpływ trzy czynniki: polsko-francuskie stosunki polityczne, sytuacja ekonomiczna Francji oraz lokalne relacje między robotnikami polskimi a francuskimi pracodawcami (Gogolewski: 1998, 232). Pomimo tych kilku czynników i dystansu dzielącego Francję i Polskę, Polaków i Francuzów – zwłaszcza w języku, kulturze, obyczajach, bogactwie i poziomie oświaty – spora część przybyszy z Polski znalazła możliwość uczestniczenia w utrwalonych formach aktywności społecznej swych francuskich sąsiadów.

Bibliografia

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Archiwum Prymasa Polski (dalej AAG APP), Francja. Sprawy społeczne, 31.

Affaires Étrangères Archives diplomatiques en France (dalej AEAd), 106 CPCOM, Polonais en France, carton 712, 1934-1935, 434.

AAN, Konsulat RP w Marsylii, Komunikaty emigracyjne. Statystyka emigracji w okręgu konsularnym (w poszczególnych ośrodkach, położenie emigracji, organizacja szkolnictwa, prasa itp.), 311.

AAN, Konsulat RP w Marsylii, Dary i składki na różne cele. Zbiórka na Fundusz Szkolny 1936-1938, 920.

Leski, K. *Mowa IV*, [w:] F. Bohomolec, *Zabawki oratorskie niektórych kawalerów Akademii szlacheckiej warszawskiej*, Warszawa 1755, s. 336-337; Gabinet Starych Druków, Biblioteka Główna UMK, Toruń, Pol.8.II.2241.

- Bołdyrew, A. 2008. *Matka i dziecko w rodzinie polskiej. Ewolucja modelu życia rodzinnego w latach 1795-1918*, Warszawa.
- Chaunu, P. 1989. *Cywilizacja wieku Oświecenia*, przeł. E. Bąkowska, Warszawa.
- Ciunovič, M. 2011. *Kim jesteś, człowieku?, [w:] Humanizm w języku polskim. Wartości humanistyczne w polskiej leksyce i refleksji i języku*, red. A. Janowska, M. Pastuchowa, R. Pawelec, Warszawa.
- Diderot, D. J. Le Rond d' Alembert, *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences des arts et des métiers*, 1751-1772, hasło z t. 6, 1756, dostęp: <http://encyclopedia.uchicago.edu/>, 12 listopada 2012 roku.
- Drozdowicz, Z. 2006. *Filozofia oświecenia*, Warszawa.
- Dzwonkowski, R. 1988. *Polska opieka religijna we Francji. 1909-1939*, Poznań.
- Georges, M. 1932. *Les étrangers en France*, Paris.
- Gogolewski, E. 1998. *Szkolnictwo polskie we Francji (1833-1990)*, Wrocław.
- Hazard, P. 1972. *Myśl europejska w XVIII wieku. Od Monteskiusza do Lessinga*, przeł. H. Suwała, wstęp S. Pietraszko, Warszawa.
- Jaeger, W. 2001. *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*, przeł. M. Plezia i H. Bednarek, Warszawa.
- Janowska, J. 1964. *Polska emigracja zarobkowa w Francji (1919-1939)*, Warszawa.
- Jaroszyński, P. 2000. *Paideia [w:] Powszechna encyklopedia filozofii*, T. 7, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu.
- Kaczmarek, C. 1928. *L'émigration polonaise en France après la guerre*, Paryż.

- Kadulska, I. 2004. *Akademia Połocka. Ośrodek kultury na Kresach 1812-1820*, Gdańsk.
- Kadulska, I. 2004. *Kochanowscy w połockiej drukarni akademickiej*, [w:] *Od liryki do retoryki. W kręgu słowa literatury i kultury*, prace ofiarowane J. i E. Kotarskim, red. I. Kadulska i R. Grześkowiak, Gdańsk.
- Kobieltus, S. 1997. *Człowiek i ogród rajski w kulturze religijnej średniowiecza*, Warszawa.
- Kostkiewiczowa, T. 1975. *Klasycyzm, sentymentalizm, rokoko. Szkice o prądach literackich polskiego Oświecenia*, Warszawa.
- Kostkiewiczowa, T. 2006. *Osiemnastowieczne drogi do szczęścia. Perspektywa europejska – perspektywa polska*, „Rozprawy z dziejów oświaty”, t. XLV.
- Kryda, B. 1992. *Franciszek Bohomolec*, [w:] *Pisarze polskiego oświecenia*, t. 1, red. T. Kostkiewiczowa i Z. Goliński, Warszawa.
- Kryda, B. 1979. *Szkolna i literacka działalność Franciszka Bohomolca. U źródeł polskiego klasycyzmu XVIII w.*, Wrocław.
- Libera, Z. 1991. *Oświecenie*, Warszawa.
- Locke, J. 1955. *Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego*, t. 1, przeł. B. Gawęcki, Warszawa.
- Outram, D. 2008. *Panorama Oświecenia*, przeł. J. Kolczyńska, Warszawa.
- Paczkowski, A. 1979. *Prasa i społeczność polska we Francji 1920-1940*, Ossolineum.
- Pico della Mirandola Giovanni, 2010. *Mowa o godności człowieka*, przeł. i przypisami opatrzyli Z. Nerczuk i M. Olszewski, Warszawa.
- Ponty, J. 2003. *Polonais méconnus. Histoire des travailleurs immigrés en France dans l'entre-deux-*

guerres, Paris 2005; teŹe, *L'immigration dans les textes*, Paris.

Pozierski, E. 1933. *L'École Polonaise de Paris*, ParyŹ.

Jędrzejewicz, R. 2009. *Szkolnictwo polskie we Francji, referat przygotowany na zjazd konsularny w ParyŹu, odbyty (ostatecznie) 2-3 listopada 1936 r.*, [w:] H. Chałupczak, E. Kołodziej, *Zjazdy i konferencje konsulów polskich w Francji. Protokoły i referaty 1931-1938*, Lublin.

Ricoeur, P. 2003. *O sobie samym jako innym*, przeł. B. Chełstowski, Warszawa.

Słownik wyrazów obcych. 2002. red. A. Latusek, I. Puchalska, Kraków.

Staszic, S. 1921. *Edukacja z autobiografią autora*, wydanie nowe A. Tom, Warszawa.

Staszic, S. 1954. *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego*, [w:] idem, *Pisma filozoficzne i społeczne*, oprac. B. Suchodolski, Warszawa, t. 1.

Staszic, S. 1952. *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego*, oprac. S. Czarnowski, Wrocław.

Śladkowski, W. 1980. *Emigracja polska we Francji 1871-1918*, Lublin.

Vovelle, M. 2001. *Człowiek oświecenia*, red. idem, przeł. M. Gurgul, Warszawa.

Łukasz Kempniński

Akademia Pomorska w Słupsku, Wydział Filozoficzno-Historyczny

ul. Krzysztofa Arciszewskiego 22A, 76-200 Słupsk

E-mail: ukaszek77@gmail.com

Natalia Rezmer-Mrówczyńska

Uczelnia Lingwistyczno-Techniczna w Świeciu

ul. Chmielniki 2A, 86-100 Świecie/ Polska

E-mail: nataliarezmer@wp.pl

Agata Zadykowicz-Skwirosz

Współczesny człowiek nauki, czyli kto? Jak kształtuje się wizerunek naukowca w zależności od wieku, płci i środowiska respondentów

Who is a modern scientist ? The image of a scientist depending on the age, sex and background of the interviewees

Streszczenie

Tekst ma na celu przedstawienie językowego obrazu naukowca przede wszystkim na podstawie opinii przedstawicieli środowiska akademickiego – pracowników naukowych i studentów, jak również nauczycieli i pracowników administracyjnych szkoły podstawowej. Nawiązano także do badań typu DAST związanych z prezentacją aspektów wizualnych danego zjawiska przy pomocy rysunku. W gronie osób badanych znalazły się dzieci w wieku szkolnym. Zaprezentowano aktualny stan badań nad omawianym zjawiskiem. Przedmiotem przedstawionego w tekście badania była ocena dwóch aspektów. Po pierwsze, na ile w świadomości społecznej odczuwalny/zauważalny jest problem zjawiska nierównorzędnej reprezentacji płci w języku, a po drugie, jak ocenia się poprawność nazw zawodów i tytułów stanowiących żeński ekwiwalent generycznej formy męskiej. Respondenci zostali poproszeni o wyrażenie opinii o formach/zwrotach adresatywnych stosowanych w odniesieniu do zróżnicowanych płciowo grup osób. Wyniki uzyskane dzięki analizie odpowiedzi ankietowanych posłużyły przedstawieniu świadomości językowej w zakresie nacechowania genderowego nominatów leksykalnych. Uzyskane dane pomogły opisać wizerunek współczesnego naukowca w oczach badanych. Opracowany materiał badawczy dotyczy przede wszystkim dyskursu polskich uczelni wyższych. Dokonano wnikliwego porównania wybranych aspektów wizerunku pracownika naukowego w perspektywie polskiej. Przeanalizowano genderowe aspekty tego zagadnienia.

Słowa kluczowe: lingwistyka feministyczna, badania genderowe, język a płeć, antroponimy, dyskurs akademicki, rodzaj gramatyczny

Abstract

This text is aimed at defining linguistic image of a scientist on the basis of opinions of members of academic environment – scientists and students, as well as teachers and office workers of the primary school. It has been elaborated on the issue of DAST research, which is a research method aiming at presentation of visual aspects of given phenomenon by means of drawings. The research group consisted of students aged between six and eleven. Moreover current state of research on the issue has been touched upon. The subject of the presented research is evaluation of two issues. First, to what extent the problem of lack of gender equality is noticeable among the members of the research group. Second, how the correctness of feminine names of occupations and titles is perceived. The members of research group have been asked to evaluate forms of address that refer to men and women. The outcome of the research enables presentation of linguistic awareness of gendered names. Moreover it enables description of modern scientist image features. The research concerns mainly Polish universities. What is more, selected features of Polish scientists. Gender features are taken into account in the proces of analysis.

Key words: feministic linguistics, gender studies, anthroponyme, academic discourse, grammatical gender.

Celem artykułu jest przedstawienie językowego obrazu naukowca na podstawie opinii przedstawicieli środowiska akademickiego. Opracowany materiał badawczy dotyczy przede wszystkim dyskursu polskich uczelni wyższych. Na kolejnych etapach analizy zostaną porównane wybrane aspekty wizerunku pracownika naukowego w perspektywie polskiej. Zostaną przeanalizowane genderowe aspekty tego wizerunku.

Problem społecznego funkcjonowania języka jest niezwykle istotny dla współczesnych badań lingwistycznych. Jednym z aspektów tego zagadnienia jest dostosowanie formy, struktury i funkcji jednostek językowych, a także języka jako systemu, do działalności społecznej z udziałem kobiet i mężczyzn. Ewolucja społeczna niesie ze sobą wiele zmian w patriarcalnym środowisku akademickim. Zmianom podlega także wizerunek współczesnego naukowca. Wyniki wielu badań wskazują, że sposób jego postrzegania zmienia się w zależności od grupy respondentów – ich wieku i wykształcenia, ale także ze względu na sposób przeprowadzania badania – werbalny czy niewerbalny. Za werbalne uznaje się badania związane z interpretacją środków językowych – antroponimów. Za niewerbalne uznaje się badania typu DAST (*Draw-A-Scientist Test*) związane z prezentacją aspektów wizualnych danego zjawiska przy pomocy rysunku. Inne wyniki pojawiają się w badaniach ankietowych, inne w badaniach typu DAST (Christidou et. Al. 2006, 1541). Bez względu jednak na sposób przeprowadzania badania wśród prezentowanych opinii zdarzają się pewne przejawy seksizmu. Wykazano, że wizerunek naukowca prezentowany w postaci rysunków w wykonaniu dzieci w wieku sześciu lat jest pozbawiony cech uznawanych za stereotypowo męskie lub żeńskie. Na podstawie wyników badań Özel należy stwierdzić, że wraz z wiekiem badanych wzrasta poziom nacechowania płciowego przedstawionych postaci naukowca. W grupie badawczej znalazły się dzieci w wieku od sześciu do jedenastu lat. Zauważono, że im starsze dzieci, tym większe prawdopodobieństwo przedstawienia wizerunku naukowca charakteryzującego się męskimi cechami wyglądu zewnętrznego. W przypadku młodszych dzieci rysunki przedstawiały zarówno kobiety, jak i mężczyzn. Autorzy badania skupiali się przede wszystkim na takich parametrach, jak wykorzystywane narzędzia, otoczenie,

ale także wygląd zewnętrzny i pleć. Badacze twierdzą, że wraz z wiekiem badanych kształtuje się obraz naukowca zgodny z wizją stereotypową akceptowaną społecznie (Christidou: 2006).

W prezentowanym referacie przedmiotem badania jest współczesny wizerunek naukowca przedstawiony na podstawie opinii reprezentatywnej grupy respondentów – nauczycieli szkoły podstawowej, nauczycieli akademickich oraz studentów. Mimo że zagadnienie wizerunku naukowca pojawiało się już w badaniach światowych, postanowiono zbadać je w odniesieniu do polskiego środowiska akademickiego, przywołując także niemieckie i angielskie przykłady. Warto przypomnieć podobne analizy w wykonaniu takich naukowców, jak C.R. Barman (1999), C.R. Boylan, D.M. Hill, A.R. Wallace, A.E. Wheeler, A.E. (1992), M. Buldu (2006), G. Cakmakci, O. Tosun, S. Turgut, S. Orenler, K. Sengul, G. Top (2011), D. Chambers (1983), V. Christidou, F. Bonoti, Z. Anastasiou (2006), J. W. Creswell (1994), K.D. Finson (2002, 2003), Y.Y.H. Fung (2002), O. N. Kaya, A. Doğan, A. E. Öcal, (2008), P. Koren, V. Bar (2009), H. Korkmaz, M. Long, J. Steinke (1994), S.C. Losh, R. Wilke, M. Pop (2008), J.J. Matkins (1996), M. Mead, R. Metraux (1957), W. Medina-Jerez, K.V. Middleton, W. Orihuela-Rabaza (2010), R.M. Monhardt (2003), D.P. Newton, L.D. Newton (1992, 1998), M.Özel (2012), J. Painter, T.R. Tretter, M.G. Jones, D. Kubasko (2006), I.N. Quita (2003), E. Rubin, V. Bar., A. Cohen (2003), R.A. Schibeci, I. Sorensen, (1983), H. She (1998), A. Silver, B.S. Rushton (2008), J. Song, K.S. Kim (1999), a także A. Zadykowicz-Skwirosz (2016) i H. Turkmen (2008). Zadanie badawcze polega na tym, aby zweryfikować, jaki jest wizerunek naukowca w oczach badanych.

Przedmiotem badania była ocena dwóch aspektów. Po pierwsze, na ile w świadomości społecznej odczuwalny/zauważalny jest problem zjawiska

nierównorzędnej reprezentacji płci w języku? Po drugie, jak ocenia się poprawność nazw zawodów i tytułów stanowiących żeński ekwiwalent generycznej formy męskiej. Poproszono respondentów o wyrażenie opinii o formach/zwrotach adresatywnych stosowanych w odniesieniu do zróżnicowanych płciowo grup osób. Wyniki uzyskane dzięki analizie odpowiedzi ankietowanych posłużyły przedstawieniu świadomości językowej w zakresie nacechowania genderowego nominatów leksykalnych. Uzyskane dane pomogą opisać wizerunek współczesnego naukowca w oczach badanych. Przenalizowano odpowiedzi przedstawicieli i przedstawioelek oświaty, w tym 28 nauczycieli i nauczycielek oraz pracowników administracyjnych obojga płci Szkoły Podstawowej nr 2 im. Jarosława Dąbrowskiego w Olsztynie, a także reprezentujących środowisko akademickie 48 pracowników naukowych obojga płci Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie oraz 98 studentów i studentek studiów licencjackich i magisterskich (dziennych i zaocznych) kierunków: dziennikarstwo i komunikacja społeczna, filologia angielska oraz prawo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

Tabela 1. Struktura płciowa respondentów i respondentek w każdej z ankietowanych grup

grupa I		grupa II		grupa III	
liczba kobiet	liczba mężczyzn	liczba kobiet	liczba mężczyzn	liczba kobiet	liczba mężczyzn
25	3	21	26	65	31

Respondentek wszystkich badanych podzielono na trzy grupy: grupa I – nauczyciele i pracownicy administracyjni szkoły; grupa II – pracownicy naukowci; grupa III – studenci. Podczas opracowywania

zebranych danych uwzględniono kryterium płci ankietowanych.

Osoby ankietowane miały odpowiedzieć na kilka pytań. Pierwsze z nich polegało na wskazaniu stopnia poprawności językowej rzeczowników służących nazywaniu kobiet wykonujących zawód lub sprawujących określoną funkcję, takie jak: *psycholożka, socjolożka, kostiumolożka, filolożka, fotografka, detektywka, architektka, adiunktka, magisterka, kominiarka, sekretarka sejmu, reżyserka, inżynierka, dziekanka, literatka, profesorka, nauczycielka, wychowawczyni, naukowczyni, kierownicza, dyrektorka, prezeska, nauczycielka akademicka, profesora, wodza, ministra, premierka, analityczka*. W ramach pięciostopniowej skali znalazły się odpowiedzi „niepoprawny”; „trudno powiedzieć”; „poprawny tylko w określonych kontekstach”; „poprawny, ale typowy dla polszczyzny potocznej” oraz „poprawny”.

Kolejne pytanie umożliwiło ankietowanym zaproponowanie żeńskiego ekwiwalentu nazw osób, który odpowiadałby znaczeniowo formie męskiej. Znalazły się wśród nich takie wyrazy, jak: *profesor, magister, adiunkt, poseł, sekretarz, naukowiec, nauczyciel akademicki, filolog, minister, premier, szeregowiec, generał, pułkownik, dziekan, rektor, kierownik, dyrektor, rzecznik prasowy, mechanik samochodowy, murarz, szewc, tapicer* oraz *nurek*. W analizie danych zebranych w omawianym badaniu uwzględniono płeć respondentów. Odpowiedzi każdej z grup ankietowanych rozpatrywano odrębnie. Ankieta była anonimowa, miała ponadto formę papierową i elektroniczną. Wyniki zebrane dzięki przeprowadzonemu badaniu zestawiono w poniższej tabeli.

Tabela 2. Ocena poprawności językowej rzeczowników służących nazywaniu kobiet wykonujących zawód lub sprawujących określoną funkcję — grupa I

rzeczownik	niepoprawny		trudno powiedzieć		poprawny w wybranych kontekstach		poprawny, ale typowy dla polszczyzny potocznej		poprawny	
	liczba	procent	liczba	procent	liczba	procent	liczba	procent	liczba	procent
<i>psycholożka</i>	13	48,1%	0	0%	4	15%	4	15%	6	23%
<i>socjolożka</i>	14	54%	1	4%	5	19,2%	5	19,2%	1	4%
<i>kostiumolożka</i>	15	56%	2	7,4%	4	15%	5	18,5%	1	4%
<i>filolożka</i>	15	6%	2	7,4%	4	15%	4	15%	2	7,4%
<i>fotografka</i>	14	54%	3	11,1%	5	18,5%	4	15%	1	4%
<i>detektywka</i>	25	93%	0	0%	1	4%	1	4%	0	0%
<i>architektka</i>	17	63%	2	7,4%	1	4%	5	19,2%	2	7,4%
<i>adiunktka</i>	18	69,2%	4	15,4%	3	11,5%	1	4%	0	0%
<i>magisterka</i>	22	81,5%	1	4%	3	11,5%	1	4%	0	0%
<i>kominiarka</i>	20	77%	1	4%	3	11,5%	1	4%	1	4%
<i>sekretarka sejmu</i>	8	31%	4	15,4%	1	4%	0	0%	13	50%
<i>reżyserka</i>	12	46,2%	1	4%	5	19,2%	2	8%	6	23,1%
<i>inżynierka</i>	22	74,1%	1	4%	3	11,1%	3	1,1%	0	0%
<i>dziekanka</i>	20	77%	1	4%	1	4%	4	15,4%	0	0%
<i>literatka</i>	11	42,3/	1	4%	3	11,5%	3	11,5%	8	31%

rzeczownik	niepoprawny		trudno powiedzieć		poprawny w wybranych kontekstach		poprawny, ale typowy dla polszczyzny potocznej		poprawny	
<i>profesorka</i>	14	54%	2	8%	1	4%	5	19,2%	4	15,4%
<i>nauczycielka</i>	1	4%	2	8%	0	0%	3	11,1%	21	79%
<i>wychowawczynie</i>	1	4%	2	8%	0	0%	3	11,1%	21	79%
<i>naukowczynie</i>	24	89%	0	0%	0	0%	1	4%	2	7,4%
<i>kierownicza</i>	4	15%	0	0%	1	4%	6	22,2%	16	59,3%
<i>dyrektorka</i>	6	22,2%	0	0%	0	0%	6	22,2%	15	58%
<i>prezeska</i>	15	58%	0	0%	2	7,1%	10	36%	1	4%
<i>nauczycielka akademicka</i>	5	18,5%	1	4%	2	7,4%	4	15%	15	57%
<i>profesora</i>	21	89%	2	8%	1	4%	2	8%	0	0%
<i>wodza</i>	24	86%	2	8%	1	4%	1	4%	0	0%
<i>ministra</i>	19	71%	3	11,1%	2	8%	1	4%	2	8%
<i>premierka</i>	26	93,3%	0	0%	0	0%	1	4%	0	0%
<i>analityczka</i>	11	41%	2	7,4%	2	7,4%	4	15%	8	30%
ogółem	455	59%	40	5%	55	7%	90	11%	136	17%

Na podstawie odpowiedzi respondentów z grupy I należy odnotować znaczny odsetek odpowiedzi (średnio 50% ankietowanych obojga płci) uznających za niepoprawne formy żeńskie zakończone formantem *-ożka* (*psycholożka, socjolożka, kostiumolożka, filolożka*). Stosunkowo często respondenci uznawali proponowaną formę za typową dla polszczyzny potocznej. Częstotliwość odpowiedzi tego rodzaju utrzymywała się na średnim poziomie 14-20%. Wcześniejsze badania w zakresie żeńskich odpowiedników męskich nazw zawodów i funkcji wykazały, że ankietowani uznają formę żeńską, zakończoną formantem *-ożka*, za deprecjonującą i nierównorzędną w stosunku do męskiego ekwiwalentu. Warto przypomnieć, że – jak wskazuje H. Jadacka – „we współczesnej polszczyźnie nie ma żadnej nazwy prestiżowego stanowiska, stopnia czy tytułu naukowego, która miałyby żeńską formę słowotwórczą” (Jadacka: 2002, 1767). K. Zawilska zauważa, że struktury z *-ka*, jako pochodne rzeczowników zakończonych na *-log*, zyskują na popularności we współczesnej polszczyźnie (2011, 122). W środowisku językoznawczym struktury te są jednak uważane za nietradycyjne i nietypowe (por. Butler/Kurkowska/Satkiewicz 1971, 10; Jadacka: 2002, 1767) i uznawane za charakterystyczne dla polszczyzny środowiskowej. Wyniki badań w środowisku nauczycieli i pracowników administracyjnych szkoły podstawowej stanowią potwierdzenie tej ogólnej tendencji.

Warianty żeńskie utworzone przez dodanie formantu *-ka* do formy męskiej, takie jak *fotografka, detektywka, architektka, adiunktka, magisterka, sekretarka sejmu, reżyserka, inżynierka, dziekanka, literatka, profesorka, dyrektorka, nauczycielka akademicka, prezeska, premierka* czy *analizycka*, nie spotkały się z aprobatą ankietowanych. Ocena ich poprawności utrzymywała się średnio na poziomie od 10% do 20%.

Określenia *dyrektorka, premierka, analizycka* i *prezeska* zidentyfikowano jako typowe dla polszczyzny potocznej lub typowe w wybranych kontekstach. Opinie

respondentów potwierdzają powszechne w społeczeństwie przekonanie, że cząstka *-ka* jest kojarzona z nazwami „uchodzącymi za mało atrakcyjne, o niewysokiej randze społecznej” (Jadacka: 2002, 1767). Ponadto przyrostek *-ka* spełnia także funkcję deminutywną, co może mieć wpływ na społeczny odbiór danego określenia. Jak wskazuje K. Kłosińska (2009, 28), w oficjalnym piśmie, podkreślając prestiż adresatki, stosuje się raczej formy *pani dyrektor*, *pani naczelnik* czy *pani kierownik*.

Wyjątek — pod względem oceny stopnia poprawności - stanowiły określenia odnoszące się do zawodów i tytułów związanych ze szkolnictwem. Nazwy *nauczycielka* i *nauczycielka akademicka* spotkały się z powszechną akceptacją 79% procent ogółu ankietowanych w przypadku słowa *nauczycielka* i 56% w przypadku grupy wyrazowej *nauczycielka akademicka*. Można zatem uznać, że zostały powszechnie uznane za poprawne.

Ankietowani zauważyli dwuznaczność lub nieadekwatność takich wyrazów, jak *magisterka* (pot. określenie pracy magisterskiej), *kominiarka* (pot. nazwa czapki), *sekretarka sejmu* (osoba, która zajmuje się sprawami organizacyjnymi i administracyjnymi jakiejś instytucji lub organizacji; w odróżnieniu od sekretarki, tytuł sekretarza może mieć charakter honorowy), *reżyserka* (rodzaj pomieszczenia), *inżynierka* (pot. praca inżynierska), *dziekanka* (pot. urlop dziekański), *literatka* (zarówno autorka utworów literackich, jak i szklanka przeznaczona do picia wódki), *profesorka* (pot. nauczycielka w liceum). Ankietowani zauważyli także, że w przypadku określenia *reżyserka* o poprawności decyduje sytuacja komunikacyjna, w której słowo jest zastosowane. Może być to forma właściwa dla polszczyzny potocznej występującej w środowisku filmowców. Bezpośrednio w stosunku do reżysera używa się raczej formy męskiej, która jest uznawana za bardziej prestiżową i generyczną. Znaczna większość respondentów uznała za niepoprawne określenia *adiunktka* (69,2%) i *architektka* (63%). Jak zauważa K. Zawilska (2011, 122), na brak

akceptacji żeńskich form, w których występuje zbitka spółgłosek trudnych do wymówienia, mają wpływ względy artykulacyjne.

Ostatnią z grup wyrazów przedstawionych w pierwszym pytaniu były określenia *profesora*, *wodza*, *ministra* utworzone przez analogię do rzeczownika *przewodnicząca*. Zgodnie z powszechną opinią, ankietowani uznali je za niepoprawne. Za takie uważa te formy od 70% do 86% respondentów i respondentek. Wyjątek stanowiła *profesora*, która została uznana za poprawną wśród ponad 7% ankietowanych. Odmienne potraktowano formy *wychowawczyni* i *naukowczyni*, uznając pierwszą za poprawną w przypadku 78% odpowiedzi. Tymczasem forma *naukowczyni* została zanegowana przez 89% respondentów i respondentek.

Wśród ankietowanych z grupy I aż 59% ogółu wybranych odpowiedzi stanowiła ocena „niepoprawny”. Tylko 17% ogółu wskazań to opcja „poprawny”. Liczba wskazań pozostałych wariantów odpowiedzi utrzymywała się na poziomie poniżej 10%. Nieznacznie częściej wybierano odpowiedź „poprawny, ale typowy dla polszczyzny potocznej”.

Analiza odpowiedzi ankietowanych pozwala na wysnucie wniosku, że grupa osób pracujących w szkole prezentuje postawę zachowawczą w stosunku do zmian w języku w zakresie asymetrii płciowo-rodzajowej. Najczęściej wybierano warianty najbardziej skrajne. W przypadku zaś braku pewności w kwestii poprawności danego wariantu, uznawano go za „poprawny tylko, ale typowy dla polszczyzny potocznej”.

W grupie studentów i studentek odpowiedzi na pierwsze pytanie kształtowały się podobnie, jak w środowisku nauczycieli szkoły podstawowej. Formy nietypowe spotkały się jednak z nieznacznie większą akceptacją w grupie kobiet. Odpowiedzi ankietowanych płci męskiej charakteryzowały się dużym poziomem konserwatywności językowego, a także niechęcią do nazw środowiskowych i neologizmów. Do najczęściej

wybiranych odpowiedzi w grupie mężczyzn należały: *niepoprawny, trudno powiedzieć* oraz *poprawny tylko w wybranych kontekstach*. Zebrane odpowiedzi ankietowanych zostały wyszczególnione w tabeli.

W przypadku form derywowanych od rzeczowników zakończonych *-log* zaobserwowano brak akceptacji poprawności określenia na poziomie 50-57%. Zdaje się to potwierdzać, że takie słowa, jak *psycholożka, socjolożka* i inne są traktowane nierównorzędnie w stosunku do ich męskiego odpowiednika. Choć stopień dezaprobaty utrzymuje się nadal na dość wysokim poziomie (15-30%), osoby pracujące na uczelni potraktowały określenia, takie jak: *psycholożka, socjolożka* czy *kostiumolożka* znacznie bardziej łagodnie. Na poprawność zaproponowanych form wskazuje bowiem aż 36-43% ankietowanych kobiet i mężczyzn. Postawa wobec reformowania języka w zakresie asymetrii językowo rodzajowej wydaje się bardziej zachowawcza wśród młodych ludzi, aniżeli wśród starszej generacji.

Wśród studentów i studentek stopień oceny poprawności innych określeń zakończonych formantem *-ka* kształtował się w sposób zróżnicowany. Takie Nazwy, jak: *fotografka, detektywka, magisterka, inżynierka* uznawano za niepoprawne wśród 51% i 77% ankietowanych kobiet i mężczyzn. Natomiast opinie na temat poprawności językowej terminów: *architektka, analityczka, adiunktka, sekretarka sejmu, literatka, nauczycielka, kierowniczką, reżyserka, nauczycielka akademicka* były podzielone. Część respondentów uznała je za zupełnie niepoprawne, szczególnie gdy charakteryzowała je polisemia, jak w przypadku *sekretarki sejmu* (37,5% ankietowanych kobiet i mężczyzn), *reżyserki* (29% ankietowanych kobiet i mężczyzn) czy *literatki* (22% ankietowanych kobiet i mężczyzn). Część uznała te same określenia za poprawne. Stało się tak w przypadku ponad 35% respondentów zapytanych o opinie na temat określenia *sekretarka sejmu*, 38,2% w przypadku *reżyserki* czy ponad 37% w przypadku *literatki*.

Tabela 3. Ocena poprawności językowej rzeczowników służących nazywaniu kobiet wykonujących zawód lub sprawujących określoną funkcję — grupa III

rzeczownik	niepoprawny		trudno powiedzieć		poprawny w wybranych kontekstach		poprawny, ale typowy dla polszczyzny potocznej		poprawny	
	liczba	procent	liczba	procent	liczba	procent	liczba	procent	liczba	procent
<i>psycholożka</i>	8	17%	3	6,4%	6	13%	10	21,3%	20	43%
<i>socjolożka</i>	7	15,2%	3	6,5%	6	13%	9	20%	21	46%
<i>kostiumolożka</i>	11	25%	5	11,4%	5	11,4%	6	14%	17	39%
<i>filolożka</i>	14	30%	2	4,3%	5	11%	9	19,1%	17	37%
<i>fotografka</i>	15	33%	2	4,3%	6	13%	7	15,2%	16	39%
<i>detektywka</i>	30	64%	4	8,5%	3	6,4%	3	6,4%	7	15%
<i>architektka</i>	17	36,2%	5	11%	1	2,1%	13	28%	11	23,4%
<i>adiunktka</i>	33	70,2%	5	11%	2	4,3%	3	6,4%	4	8,5%
<i>magisterka</i>	39	83%	2	4,3%	2	4,3%	3	6,4%	1	2,1%
<i>kominiarka</i>	34	74%	4	9%	0	0%	6	13%	2	4,3%
<i>sekretarka sejmu</i>	14	30,4%	12	26,1%	5	11%	2	4,3%	13	28,3%
<i>reżyserka</i>	13	28%	1	2,1%	4	8,5%	5	11%	24	51,1%
<i>inżynierka</i>	30	64%	6	13%	3	6,4%	2	4,3%	6	13%
<i>dzieweczka</i>	33	72%	3	6,5%	5	10,9%	1	2,2%	4	8,7%
<i>literatka</i>	11	23,4%	3	6,4%	10	21,3%	6	12,8%	17	36,2%
<i>profesorka</i>	11	23,4%	0	0%	6	13%	16	34%	14	30%

rzeczownik	niepoprawny		trudno powiedzieć		poprawny w wybranych kontekstach		poprawny, ale typowy dla polszczyzny potocznej		poprawny	
<i>nauczycielka</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	47	100%
<i>wychowawczyni</i>	1	2,2%	0	0%	0	0%	0	0%	45	98%
<i>naukowczynie</i>	33	72%	7	15,2%	0	0%	0	0%	6	13%
<i>kierowniczką</i>	0	0%	0	0%	4	8,5%	6	13%	37	79%
<i>dyrektorką</i>	0	0%	1	2,2%	3	6,5%	9	20%	33	72%
<i>prezeską</i>	9	20%	5	11%	3	6,5%	16	35%	13	28,3%
<i>nauczycielka akademicka</i>	15	32%	5	11%	5	11%	4	8,5%	18	38,3%
<i>profesora</i>	39	83%	4	8,5%	2	4,3%	0	0%	2	4,3%
<i>wodza</i>	41	87,2%	3	6,4%	1	2,1%	0	0%	2	4,3%
<i>ministra</i>	29	62%	5	11%	4	8,5%	2	4,3%	7	15%
<i>premierką</i>	35	74,5%	2	4,3%	1	2,1%	3	6,4%	6	13%
<i>analityczką</i>	3	6,4%	5	11%	8	17%	8	17%	23	49%
ogółem	525	40%	97	7%	100	8%	147	11%	435	33%

Jako poprawne studenci i studentki uznali potoczne określenia zawodów prestiżowych, takie jak *prezeska*, *dyrektorka*. Natomiast, podobnie jak nauczyciele i pracownicy administracyjni szkoły podstawowej, nie uznali oni za poprawne określeń *premierka*, *naukowczyni* czy *wodza* i *ministra*.

Wskazania wybrane przez studentów i studentki przypominają odpowiedzi I grupy badawczej. Najczęściej wybieranymi ocenami są „niepoprawny” (40%) i „poprawny” (33%). Widać tendencje do prezentowania mniej zachowawczych postaw wobec prób reformowania języka w kontekście braku równorzędności w języku.

Nauczyciele akademicy z dużą dozą wyrozumiałości potraktowali formy *psycholożka*, *filolożka*, *socjolożka*, *kostiumolożka*. W przypadku tych określeń odnotowano znaczną liczbę wskazań poprawności językowej (od 36% do nawet 46% odpowiedzi ankietowanych kobiet i mężczyzn). W zależności od obecności polisemii lub jej braku inne określenia zakończone formantem *-ka* potraktowano w sposób zróżnicowany. W każdym przypadku charakteryzującym się wysokim stopniem dwuznaczności (*magisterka*, *literatka*, *inżynierka*, *kominiarka*, *dziekanka*, *profesorka* i in.) zaobserwowano brak lub małą akceptację poprawności językowej. Natomiast określenia zawodów, pierwotnie uznawane za deprecjonujące lub pozbawione prestiżu (*analityczka*, *prezeska*, *dyrektorka*, *kierowniczką*), ankietowani uznawali za dopuszczalne lub poprawne w określonych kontekstach. Nazwy *wodza*, *profesora*, *ministra* nie spotkały się z aprobatą.

Tabela 4. Ocena poprawności językowej rzeczowników służących nazywaniu kobiet wykonujących zawód lub sprawujących określoną funkcję — grupa II

rzeczownik	niepoprawny		trudno powiedzieć		poprawny w wybranych kontekstach		poprawny, ale dla typowy polszczyzny potocznej		poprawny	
	liczba	procent	liczba	procent	liczba	procent	liczba	procent	liczba	procent
<i>psycholożka</i>	48	49,5%	7	7,2%	8	8,2%	19	20%	15	15,5%
<i>socjolożka</i>	48	50%	11	11,5%	8	8,3%	16	17%	13	13,5%
<i>kostiumolożka</i>	56	59%	18	19%	5	5,3%	10	10,5%	6	6,3%
<i>filolożka</i>	51	53%	20	21%	5	5,2%	11	11,3%	10	10,3%
<i>fotografka</i>	49	51%	16	17%	9	9,4%	17	18%	5	5,2%
<i>detektywka</i>	72	77,4%	10	11%	4	4,3%	3	3,2%	4	4,3%
<i>architektka</i>	32	34%	15	16%	13	14%	15	16%	20	21,1%
<i>adiunktka</i>	39	43,3%	21	23,3%	8	9%	8	9%	14	16%
<i>magisterka</i>	67	69,1%	7	7,4%	15	16%	4	4,3%	3	3,2%
<i>kominiarka</i>	65	68,4%	10	10,5%	6	6,3%	4	4,2%	10	10,5
<i>sekretarka sejmu</i>	36	37,5%	10	10,4%	8	8,3%	8	8,3%	34	35,4%
<i>reżyserka</i>	29	29,2%	8	9%	9	10,1%	12	13,5%	34	38,2%
<i>inżynierka</i>	52	55%	19	20%	7	7,4%	8	8,4%	9	9,5%
<i>dziekanka</i>	67	69,1%	10	10,3%	6	6,2%	7	7,2%	7	7,2%
<i>literatka</i>	21	22%	12	12,5%	12	12,5%	15	16%	36	37,5%

rzeczownik	niepoprawny		trudno powiedzieć		poprawny w wybranych kontekstach		poprawny, typowy polszczyzny potocznej		ale dla poprawny	
<i>profesorka</i>	49	50,5%	9	9,3%	7	7,2%	13	13,4%	19	19,6%
<i>nauczycielka</i>	2	2,1%	0	0%	4	4,2%	6	6,3%	83	87,4%
<i>wychowawczynie</i>	2	2,2%	1	1,1%	5	5,4%	5	5,4%	79	85,9%
<i>naukowczynie</i>	69	72%	10	10,4%	3	3,1%	4	4,2%	10	10,4%
<i>kierowniczką</i>	5	5,3%	0	0%	12	12,6%	14	14,7%	64	67,4%
<i>dyrektorka</i>	9	10%	1	1,1%	6	6,5%	21	23%	56	60,2%
<i>prezeska</i>	51	54%	13	14%	9	9,5%	15	16%	7	7,4%
<i>nauczycielka akademicka</i>	11	12%	3	3,2%	5	5,4%	20	21,5%	54	58,1%
<i>profesora</i>	76	80%	8	8,4%	4	4,2%	3	3,2%	4	4,2%
<i>wodza</i>	79	83,2%	7	7,4%	4	4,2%	4	4,2%	1	1,1%
<i>ministra</i>	73	75,3%	6	6,2%	9	9,3%	3	3,1%	6	6,2%
<i>premierka</i>	73	78%	8	8,5%	5	5,3%	5	5,3%	3	3,2%
<i>analizująca</i>	16	16,5%	11	11,3%	10	10,3%	18	19%	42	43,3%
ogółem	1247	47%	271	10%	206	8%	288	11%	648	24%

Grupa badawcza, weszły złożona z osób pracujących na uczelni, z dużą częstotliwością wskazywała na niepoprawność proponowanych form. Sytuacja taka dotyczyła 47% ogółu odpowiedzi. Tylko 24% procent wszystkich opinii wskazuje na odpowiedź „poprawny”. Pozostałe kategorie wskazań utrzymują się na poziomie od 8% do 11%. Podobnie, jak w przypadku dwóch poprzednich grup, osoby pracujące na uczelni nie wykazały się wysokim poziomem akceptacji wobec proponowanych form wyrazów. Ankietowani prezentowali podejście ostrożne w stosunku do zmian w zakresie asymetrii płciowo-rodzajowej.

Tabela 5. Zestawienie częstotliwości poszczególnych wskazań poprawności w każdej z badanych grup

stopień poprawności językowej	grupa I	grupa II	grupa III
niepoprawny	59%	47%	40%
trudno powiedzieć	5%	10%	7%
poprawny w wybranych kontekstach	7%	8%	8%
poprawny, ale typowy dla polszczyzny potocznej	11%	11%	11%
poprawny	17%	24%	33%

Każda z badanych grup wydaje się jeszcze niedostatecznie przygotowana na przyjęcie zmian w zakresie asymetrii płciowo-rodzajowej, co wynika z liczby wskazań niepoprawności proponowanych form. Zaobserwowano, że największą tolerancję wobec zmian w języku prezentuje grupa studentów i studentek. Wartości nieco niższe zaobserwowano dla grupy osób pracujących na uczelni. Niski stopień akceptacji reform językowych zauważono wśród osób pracujących w szkole.

Z uwagi na duże zróżnicowanie pod względem płci ankietowanych w grupie II i III przy analizie odpowiedzi dokonano selekcji pod względem płci. Wskazania ankietowanych grupy II zestawiono w poniższej tabeli.

Tabela 6. Ocena poprawności językowej rzeczowników służących nazywaniu kobiet wykonujących zawód lub sprawujących określoną funkcję — grupa II (k — kobiety, m — mężczyźni)

rzeczownik	niepoprawny		trudno powiedzieć		poprawny w wybranych kontekstach		poprawny, ale typowy dla polszczyzny potocznej		poprawny	
	k	m	k	M	k	m	K	m	k	M
<i>psycholożka</i>	4	4	2	1	4	3	5	5	6	13
	19%	15%	9%	4%	19%	11%	24%	19%	29%	50%
	k	m	k	M	k	m	K	m	k	M
<i>socjolożka</i>	4	4	2	1	4	3	5	4	6	14
	19%	15%	9%	4%	19%	11%	24%	15%	29%	54%
	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
<i>kostiumolożka</i>	4	7	4	1	3	3	4	3	6	11
	19%	28%	19%	4%	14%	12%	19%	12%	29%	44%
	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
<i>filolożka</i>	7	7	2	0	2	4	4	5	6	10
	33%	27%	9%	0%	9%	15%	19%	19%	29%	38%
	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
<i>fotografka</i>	6	9	1	1	3	4	5	2	5	10
	30%	35%	5%	4%	15%	15%	25%	8%	25%	38%
	k	m	k	m	k	m	m	m	k	m

rzeczownik	niepoprawny		trudno powiedzieć		poprawny w wybranych kontekstach		poprawny, ale typowy dla polszczyzny potocznej		poprawny	
	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
<i>reżyserka</i>	6	6	1	0	1	3	3	2	10	15
	29%	23%	5%	0%	5%	11%	14%	8%	48%	58%
	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
<i>inżynierka</i>	18	12	0	6	1	2	1	1	1	5
	86%	46%	0%	23%	5%	8%	5%	4%	5%	19%
	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
<i>dziewanka</i>	18	15	0	3	1	4	1	0	1	3
	86%	60%	0%	12%	5%	16%	5%	0%	5%	12%
	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
<i>literatka</i>	6	5	2	0	3	8	1	5	9	8
	29%	19%	9%	0%	14%	31%	5%	19%	43%	31%
	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
<i>profesorka</i>	2	9	0	0	5	0	10	7	4	10
	9%	35%	0%	0%	24%	0%	48%	27%	19%	38%
	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
<i>nauczycielka</i>	0	0	0	0	0	0	0	1	20	25
	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	4%	100%	29%
	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m

Analiza odpowiedzi ankietowanych pozwala stwierdzić, że zauważalne jest zróżnicowanie wskazań kobiet i mężczyzn pod względem stopnia akceptacji proponowanych zmian w zakresie asymetrii płciowo-rodzajowej. Mężczyźni znacznie częściej niż kobiety odnoszą się tolerancyjnie wobec żeńskich form nazw zawodów wykonywanych przez przedstawicieli obojga płci (np. takich jak *analityczka, inżynierka, reżyserka*). Widoczna jest tendencja do zachowania zasad politycznej poprawności w męskiej grupie ankietowanych. Wskazania kobiet mogą świadczyć o nadal wysokim poziomie konserwatyzmu w kontekście przyjmowania zmian w języku.

Środowisko studenckie kobiet wpisuje się w powszechną tendencję w społeczeństwie, choć kobiety są świadome istnienia różnic w zakresie asymetrii płciowo-rodzajowej. Brak jednak woli wprowadzenia istotnych zmian w języku.

Wskazania ankietowanych grupy III zestawiono w poniższej tabeli.

Tabela 7. Ocena poprawności językowej rzeczowników służących nazywaniu kobiet wykonujących zawód lub sprawujących określoną funkcję — grupa III (k — kobiety, m — mężczyźni).

rzeczownik	niepoprawny		trudno powiedzieć		poprawny w wybranych kontekstach		poprawny, ale typowy dla polszczyzny potocznej		poprawny	
	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
<i>psycholożka</i>	30	17	1	6	5	4	18	1	10	5
	47%	51%	2%	18%	8%	12%	28%	3%	16%	15%
	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
<i>socjolożka</i>	30	18	3	8	5	4	15	1	11	2
	47%	54%	5%	24%	8%	12%	23%	3%	17%	6%
	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
<i>kostiumolożka</i>	40	17	10	6	1	5	9	1	3	3
	63%	53%	16%	19%	2%	16%	14%	3%	5%	9%
	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
<i>filolożka</i>	33	17	12	9	2	3	11	0	6	4
	52%	51%	19%	27%	3%	9%	17%	0%	9%	12%
	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
<i>fotografka</i>	30	19	10	6	4	6	15	2	6	0
	46%	58%	15%	18%	6%	18%	23%	6%	9%	0%
	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
<i>detektywka</i>	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m

rzeczownik	niepoprawny		trudno powiedzieć		poprawny w wybranych kontekstach		poprawny, ale typowy dla polszczyzny potocznej		poprawny	
	48	24	8	4	2	2	4	0	2	2
	75%	75%	12%	12%	3%	6%	6%	0%	3%	6%
<i>architektka</i>	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
	18	13	11	6	6	7	12	3	14	4
	29%	39%	18%	18%	10%	21%	20%	9%	23%	12%
<i>adiunktka</i>	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
	27	12	12	10	4	4	5	3	14	1
	43%	40%	19%	33%	6%	13%	8%	10%	23%	3%
<i>magisterka</i>	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
	46	20	4	4	9	6	3	1	1	2
	73%	61%	6%	12%	14%	18%	5%	3%	2%	6%
<i>kominiarka</i>	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
	42	23	8	3	4	2	3	2	7	3
	66%	70%	12%	9%	6%	6%	5%	6%	11%	9%
<i>sekretarka sejmu</i>	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
	18	19	9	1	4	5	4	4	29	4
	28%	58%	14%	3%	6%	15%	6%	12%	45%	12%
<i>reżyserka</i>	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
	17	12	6	2	4	6	9	3	26	9

rzeczownik	niepoprawny		trudno powiedzieć		poprawny w wybranych kontekstach		poprawny, ale typowy dla polszczyzny potocznej		poprawny	
	27%	37%	10%	6%	6%	19%	14%	9%	42%	28%
<i>inżynierka</i>	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
	36	17	12	6	3	5	8	0	5	4
	56%	53%	19%	19%	5%	16%	12%	0%	8%	12%
<i>dzieweczka</i>	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
	45	22	6	5	2	4	7	0	4	2
	70%	67%	9%	15%	3%	12%	11%	0%	6%	6%
<i>literatka</i>	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
	11	9	9	3	6	6	9	6	29	9
	17%	27%	14%	9%	9%	18%	14%	18%	45%	27%
<i>profesor</i>	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
	29	19	6	4	4	3	12	1	14	6
	45%	58%	9%	12%	6%	9%	18%	3%	21%	18%
<i>nauczycielka</i>	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
	1	1	0	0	1	3	4	2	58	27
	2%	3%	0%	0%	2%	9%	6%	6%	91%	82%
<i>wychowawczyni</i>	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
	2	2	0	0	2	3	3	1	55	23
	3%	7%	0%	0%	3%	10%	5%	3%	89%	79%

rzeczownik	niepoprawny		trudno powiedzieć		poprawny w wybranych kontekstach		poprawny, ale typowy dla polszczyzny potocznej		poprawny	
	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
<i>naukowcy</i>	48	21	6	5	0	3	4	0	6	3
	75%	66%	9%	16%	0%	9%	6%	0%	9%	9%
	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
<i>kierowniczka</i>	3	4	1	0	6	7	12	2	43	20
	5%	12%	1%	0%	9%	21%	18%	6%	66%	61%
	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
<i>dyrektorka</i>	4	4	0	1	3	5	16	5	41	17
	6%	12%	0%	3%	5%	16%	25%	16%	64%	53%
	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
<i>prezeska</i>	29	21	10	4	6	3	13	3	6	2
	45%	64%	16%	12%	9%	9%	20%	9%	9%	6%
	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
<i>nauczycielka akademicka</i>	8	5	2	1	1	5	13	6	29	12
	12%	17%	3%	3%	2%	21%	22%	17%	61%	41%
	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
<i>profesora</i>	48	28	6	1	2	3	3	0	4	1
	76%	85%	9%	3%	3%	9%	5%	0%	6%	3%
	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
<i>wodza</i>	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m

rzeczownik	niepoprawny		trudno powiedzieć		poprawny w wybranych kontekstach		poprawny, ale typowy dla polszczyzny potocznej		poprawny	
	52	29	5	1	2	2	3	1	1	0
	82%	88%	8%	3%	3%	6%	5%	3%	2%	0%
<i>ministra</i>	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
	44	25	4	1	6	4	3	1	5	2
	71%	76%	6%	3%	10%	12%	5%	3%	8%	6%
<i>premierka</i>	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
	48	26	3	4	4	3	4	0	2	0
	79%	79%	5%	12%	7%	9%	7%	0%	3%	0%
<i>analityczka</i>	k	m	k	m	k	m	k	m	k	m
	10	5	9	2	3	7	13	14	29	15
	16%	15%	14%	6%	5%	21%	20%	12%	45%	45%

Obie badane grupy osób związanych z uczelnią prezentują postawę zachowawczą wobec zmian w zakresie asymetrii płciowo-rodzajowej. Co do zasady żeńskie odpowiedniki męskich nazw zawodów, stopni i tytułów naukowych uznawane są za niepoprawne. Wśród wyjątków wskazanych zarówno przez mężczyzn, jak i przez żeńską część respondentów znalazły się takie nazwy zawodów, jak: *nauczycielka*, *wychowawczyni* i *nauczycielka akademicka*. Być może na większą tolerancję wobec tych wyrazów wpływa to, że nazywają zajęcia częściej wykonywane przez kobiety.

Większe trudności sprawiła respondentom i respondentkom odpowiedź na pytanie wymagające zaproponowania poprawnego językowo ekwiwalentu takich słów, jak: *profesor*, *magister*, *adiunkt*, *poseł*, *sekretarz*, *naukowiec*, *nauczyciel akademicki*, *filolog*, *minister*, *premier*, *szeregowiec*, *general*, *pułkownik*, *dziekan*, *rektor*, *kierownik*, *dyrektor*, *rzecznik prasowy*, *mechanik samochodowy*, *murarz*, *szewc*, *tapicer* oraz *nurek*. W każdej z badanych grup często pojawiającą się odpowiedzią było określenie *pani* postawione przed rzeczownikiem rodzaju męskiego. Jest to rozwiązanie nietypowe, gdyż niepoprawne przy kwalifikacji zawodu. Stosunkowo często pojawiały się także charakterystyczne dla form żeńskich końcówki derywacyjne *-ka*, *-yca*, *-owa*, *-yna*. Zaobserwowano przy tym daleko posuniętą swobodę słowotwórczą. W licznych przypadkach ankietowani wskazywali na brak możliwości utworzenia poprawnej formy gramatycznej rzeczownika rodzaju żeńskiego.

Najczęściej pojawiające się wyniki zebrane w każdej z trzech grup przedstawiono w poniższej tabeli.

Tabela 7. Zestawienie form proponowanych przez ankietowanych jako żeński ekwiwalent, odpowiadający znaczeniowo formie męskiej — grupa I, II i III.

rzeczownik rodzaju męskiego	rzeczownik rodzaju żeńskiego	forma proponowana	
		grupa I	grupa II i III
<i>profesor</i>	—	grupa I	<i>pani profesor</i>
		grupa II	<i>pani profesor, profesor, profesorka</i>
		grupa III	<i>pani profesor, profesor, profesora, profesorka</i>
<i>magister</i>	—	grupa I	<i>pani magister</i>
		grupa II	<i>pani magister</i>
		grupa III	<i>pani magister</i>
<i>adiunkt</i>	—	grupa I	<i>pani adiunkt</i>
		grupa II	<i>pani adiunkt, adiunktka, adiunktantka, adiutant</i>
		grupa III	<i>pani adiunkt, adiunktka, adiunktantka, adiutant</i>
<i>poseł</i>	<i>posłanka</i>	grupa I	<i>pani poseł</i>
		grupa II	<i>pani poseł, pani posłanka, posłanka, posełka, posłowa</i>
		grupa III	<i>pani poseł, posłanka, deputowana</i>

rzeczownik rodzaju męskiego	rzeczownik rodzaju żeńskiego	forma proponowana	
sekretarz	—	grupa I	<i>pani sekretarz</i>
		grupa II	<i>pani sekretarz, sekretarz, sekretarka</i>
		grupa III	<i>pani sekretarz, sekretarz, sekretarka, sekretarzyca</i>
naukowiec	—	grupa I	<i>pani naukowiec</i>
		grupa II	<i>pani naukowiec, naukowczyni, naukowiec</i>
		grupa III	<i>pani naukowiec, uczona, pracownica nauki, naukowca</i>
nauczyciel akademicki	—	grupa I	<i>pani nauczyciel akademicki</i>
		grupa II	<i>pani nauczyciel, nauczycielka akademicka, wykładowczyni</i>
		grupa III	<i>nauczycielka akademicka</i>
filolog	—	grupa I	<i>pani filolog</i>
		grupa II	<i>pani filolog, filolog, filolożka</i>
		grupa III	<i>pani filolog, filolożka, filolog, filologina</i>
minister	—	grupa I	<i>pani minister</i>
		grupa II	<i>pani minister, minister ministerka, ministra</i>
		grupa III	<i>pani minister, ta minister</i>

rzeczownik rodzaju męskiego	rzeczownik rodzaju żeńskiego	forma proponowana	
		grupa I	grupa II
<i>premier</i>	—	grupa I	<i>pani premier</i>
		grupa II	<i>pani premier, premier, premierka, premiera</i>
		grupa III	<i>pani premier, premier, premierka, premierzyca, ta premier</i>
<i>szeregowiec</i>	<i>szeregowa</i>	grupa I	<i>pani szeregowiec</i>
		grupa II	<i>pani szeregowiec, szeregowiec, szeregową, szeregowy</i>
		grupa III	<i>pani szeregowiec, szeregowiec, szeregowczyni, ta szeregowiec</i>
<i>generał</i>	—	grupa I	<i>pani generał</i>
		grupa II	<i>pani generał, generał, generałka, generałowa</i>
		grupa III	<i>pani generał, generał, generałka, generalissima, generałowa, ta generał</i>
<i>pułkownik</i>	—	grupa I	<i>pani pułkownik</i>
		grupa II	<i>pani pułkownik, pułkownik, pułkownikowa, pułkownicza,</i>
		grupa III	<i>pani pułkownik, pułkownikowa, pułkownicza, ta pułkownik</i>
<i>dziekan</i>	—	grupa I	<i>pani dziekan</i>
		grupa II	<i>pani dziekan, dziekan, dziekanka</i>
		grupa III	<i>pani dziekan, dziekan, dziekanka, ta dziekan</i>

rzeczownik rodzaju męskiego	rzeczownik rodzaju żeńskiego	forma proponowana	
<i>rektor</i>	—	grupa I	<i>pani rektor</i>
		grupa II	<i>pani rektor, rektor, rektorka, rektora</i>
		grupa III	<i>pani rektor, rektor, rektorzyca</i>
<i>kierownik</i>	<i>kierownicza</i>	grupa I	<i>pani kierownik</i>
		grupa II	<i>pani kierownik, kierownik, kierownicza, pani kierownicza</i>
		grupa III	<i>pani kierownik, kierownik, kierownicza, pani kierownicza, kierowniczyca</i>
<i>dyrektor</i>	—	grupa I	<i>pani dyrektor</i>
		grupa II	<i>pani dyrektor, dyrektorka,</i>
		grupa III	<i>pani dyrektor, dyrektorka, dyrektorzyca</i>
<i>rzecznik prasowy</i>	<i>rzeczniczka prasowa</i>	grupa I	<i>pani rzecznik prasowa, rzeczniczka prasowa, rzecznik prasowa</i>
		grupa II	<i>pani rzecznik prasowa, rzeczniczka prasowa, rzecznik prasowa</i>
		grupa III	<i>pani rzecznik prasowa, rzeczniczka prasowa, rzecznik prasowa, rzecznicyca</i>
<i>mechanik samochodowy</i>	—	grupa I	<i>pani mechanik samochodowy, mechanik samochodowy</i>
		grupa II	<i>pani mechanik samochodowa, mechanik samochodowy, mechaniczka samochodowa</i>

rzeczownik rodzaju męskiego	rzeczownik rodzaju żeńського	forma proponowana	
		grupa III	<i>pani mechanik samochodowa, mechanik samochodowy, mechaniczka samochodowa, specjalistka mechaniki, mechaniczna, złota rączka, ta mechanik</i>
<i>murarz</i>	—	grupa I	<i>pani murarz, murarz, murarka</i>
		grupa II	<i>pani murarz, murarka,</i>
		grupa III	<i>pani murarz, muratorzyca, ta murarz, ta murarz</i>
<i>szewc</i>	—	grupa I	<i>pani szewc, szewc</i>
		grupa II	<i>pani szewc, szewca, szewcowa, szewczyni szwaczka</i>
		grupa III	<i>pani szewc, szewczyca, szewczyzna, szwaczka, szewczyni, ta szewc, kobieta-szewc</i>
<i>tapicer</i>	—	grupa I	<i>pani tapicer, tapicer</i>
		grupa II	<i>pani tapicer, tapicerka, tapicerowa</i>
		grupa III	<i>pani tapicer, tapicerka, tapiceryna, kobieta-tapicer</i>
<i>nurek</i>	—	grupa I	<i>pani nurek, nurek</i>
		grupa II	<i>pani nurek, nurczyni, nurka</i>
		grupa III	<i>pani nurek, nurka, pani nurek, nurczynka, ta nurek, kobieta-nurek</i>

Wśród odpowiedzi zaproponowanych przez respondentów zaobserwowano określone typy słotwórcze rozumiane jako zbiory wyrazów utworzonych od tej samej części mowy, za pomocą tego samego formantu i mające takie same lub podobne znaczenie ogólne. Według R. Grzegorzycowej (1979, 24) typ słotwórczy jest zasadniczo pojęciem węższym niż kategoria słotwórcza. Należy go rozumieć jako klasę wyrazów o tej samej wartości kategoriałnej i tym samym wykładniku formalnym, to jest np. nazwy wykonawców czynności z sufiksem *-iciel/-yciel* (*nauczyciel*), nazwy wykonawców czynności z sufiksem *-ca* (*nadawca*, *wykładowca*) i in. Ciekawym przykładem aktywności słotwórczej jest zastosowanie końcówki *-yca* (*szewczyca*, *kierowniczyca*, *profesorzyca*), używanej do nazywania żeńskich nazw odzwierzęcych (*lwica*, *oślica*). Należy przypomnieć, że sufiks ten jest stosowany też nierzadko w przypadku wyrazów starych i nacechowanych pejoratywnie (*diablica*, *karlica*, *gorylica*). Wśród ankietowanych proponujących wymienione derywaty znaleźli się głównie pracownicy naukowci. Z uwagi na stopień wykształcenia należy wykluczyć kwestię nieznanomości zasad poprawnej polszczyzny w tym aspekcie. Innym przykładem nietypowego zastosowania sufiksu do utworzenia żeńskiego odpowiednika jest użycie *-owa*. Sufiks ten wykorzystuje się niezwykle rzadko do tworzenia żeńskich nazw zawodów lub pełnionych funkcji (*krawcowa*, *szefowa*). Znacznie częściej tworzy on nazwy żon. Niepoprawne są zatem proponowane wyrażenia *generałowa*, *posłowa* czy *pułkownikowa* proponowane w środowisku studenckim.

Zebrane wyniki ankiety pozwoliły na wyselekcjonowanie produktywnych typów słotwórczych, czyli takich, które służą jako wzór tworzenia nowych derywatów. Wśród typów formantów produktywnych dla rodzaju żeńskiego w kontekście

nazw zawodów dostrzeżono np. *-ka* czy *-yni*. Warto zauważyć, że formant *-ka* należy do formantów deminutywnych. Można uznać, że wpływa to na negatywny odbiór nowo powstałych żeńskich odpowiedników nazw zawodów, które z reguły są uznawane za deprecjonujące. Tymczasem aktywność słowotwórcza formantu *-yni* ogranicza się do podstaw *-ca* (*naukowiec* — *naukowczyni*, *wykładowca* — *wykładowczyni*). Zaproponowane przykłady należy traktować jako warianty odmiany środowiskowej języka. Założenie to potwierdziły odpowiedzi respondentów. Przykłady odpowiedników żeńskich rzeczowników męskich z formantem *-ca* są nieliczne.

W kontekście tworzenia żeńskich odpowiedników męskich nazw zawodów, stopni i tytułów zdecydowanie bardziej produktywny okazuje się formant *-ka*. Obserwuje się w tym przypadku dużą łączliwość strukturalną z tematami rzeczowników męskich o różnej budowie (*rzecznik* — *rzeczniczka*, *tapicer* — *tapicerka*, *murarz* — *murarka*, *dyrektor* — *dyrektorka*, *dziekan* — *dziekanka*, *kierownik* — *kierownicza*, *rektor* — *rektorka*, *pułkownik* — *pułkownicza*, *premier* — *premierka*, *minister* — *ministerka*, *nauczyciel* — *nauczycielka*, *poseł* — *poselka*, *sekretarz* — *sekretarka*, *profesor* — *profesorka*).

Łączliwość sufiksu *-ka* także jest ograniczona. Zakres łączliwości strukturalnej formantu jest uzależniony zarówno od czynników morfologiczno-fonetycznych, jak i stylistycznych. W przypadku rzeczowników rodzaju męskiego, takich jak *adiunkt*, *architekt*, z uwagi na zbieg spółgłosek, brak tu możliwości zróżnicowania rodzajowego. Podobne przykłady występują w grupie rzeczowników rodzaju męskiego z końcówką *-log*. Mimo poprawności zabiegu słowotwórczego występuje tu ograniczenie określane jako zwyczajowe (Satkiewicz: 1969, 72). Użytkownicy języka niechętnie stosują formy *psycholożka*,

kostiumolożka, filolożka, gdyż są one odbierane jako deprecjonujące lub niepoważne.

Współczesne nazewnictwo stanowisk, stopni i tytułów naukowych obfituje w przykłady rodzaju męskiego. W odpowiedziach respondentów obserwuje się tendencje do unikania utrwalonych i poprawnych form żeńskich, np. *kierownik — kierownicza, naczelnik — naczelniczka*. Odpowiedzi respondentów potwierdzają powszechną praktykę językową, którą językoznawcy tłumaczą następująco:

Nie możemy inaczej wyrazić przeświadczenia o człowieczeństwie kobiety niż mówiąc: kobieta jest człowiekiem, a gramatycznie to przecież jest to samo, co kobieta jest ministrem, magistrem, doktorem itd. Jeżeli zaś kobieta jest ministrem, magistrem itd., to trudno powiedzieć o niej inaczej niż: to jest minister, magister, profesor, doktor (Doroszewski: 1962, 608).

Zjawisko można uznać za ograniczone zwyczajowo w zakresie derywacji. Derywaty żeńskie są niechętnie stosowane, gdyż uznaje się je za odmienne pod względem ładunku semantycznego lub przypisywanego prestiżu. Według Grzegorzycy (1979, 52) nie należy tworzyć form żeńskich z sufiksem *-ka* od nazw zawodów męskich i pracowników nauki, a więc także tytułów naukowych i nazw w tej kategorii zakończonych na *-log*, gdyż mają one konotacje z deminutywami. Formą spełniającą tę funkcję jest *pani psycholog* lub *docent*, *doktor*, *adiunkt*, *magister*, *profesor* w przypadku stopni i tytułów. Formy te pojawiły się w proponowanych odpowiedziach grupy nauczycieli szkoły podstawowej (*pani magister, pani rektor, pani adiunkt*). Zarówno w odpowiedziach ankietowanych studentów, jak i wykładowców wystąpiły neologizmy (*profesorzyca*) i formy środowiskowe (*profesorka, doktorka, filolożka*).

Wyniki przeprowadzonego badania ankietowego wskazują, że nauczyciele szkoły podstawowej i studenci wykazują podobną postawę wobec przejawów aktywności słowotwórczej, związanych z przeciwdziałaniem asymetrii językowo-rodzajowej. Odpowiedzi rzadko wychodziły poza przyjęte normy poprawności zachowań językowych. Wśród żeńskich odpowiedników form rzeczowników męskich dominowały nazwy analityczne. Proponowano także pozostawienie formy męskiej jako uniwersalnej.

Należy zauważyć, że studenci wykazali się większą kreatywnością słowotwórczą. W tym aspekcie ich odpowiedzi są zbieżne z odpowiedziami proponowanymi przez grupę nauczycieli akademickich, którzy wykazali się jednak znajomością potencjalnych derywatów żeńskich w zakresie nazw zawodów i tytułów. Ponadto obie te grupy prezentują postawę tolerancyjną wobec zmian w asymetrii płciowo-rodzajowej i dostrzegają potrzebę poszukiwania rozwiązań zapewniających równorzędność płci w języku. Grupa studentów i pracowników naukowych charakteryzowała się większą tolerancją wobec neologizmów.

Odpowiedzi badanych pozwalają wysnuć wniosek, że wizerunek współczesnego naukowca, który wylania się z badań werbalnych, jest wizerunkiem mężczyzny. Należy przypuszczać, że poza aspektami językowymi na zaistniałą sytuację mają wpływ względy społeczne, w tym także obecność asymetrii płciowej w języku. Warto zauważyć, że spojrzenie na językowy obraz naukowca kształtuje się odmiennie w zależności od wieku i środowiska badanych. Płeć badanych nie okazała się istotnym determinantem prezentowanej opinii. Początkowe założenia, że grupą respondentów najbardziej otwartą na innowacje językowe w zakresie antroponimów określających ludzi świata nauki będą osoby młode, zwłaszcza studenci, nie znalazły potwierdzenia. Grupą prezentującą postawę zachowawczą jest także środowisko nauczycieli

i pracowników administracyjnych. Nauczyciele akademicy wydają się prezentować postawę bardziej otwartą na neologizmy niwelujące asymetrię płciowo-rodzajową w języku.

Z uwagi na stopień złożoności zagadnienia, istnieje potrzeba dalszego prowadzenia badań nad asymetrią płciową w języku. Badacze proponują formy, za pomocą których język – ulegający nieustannym modyfikacjom – będzie uzupełniany. Podstawę działań reformatorskich i naprawczych w zakresie języka powinny stanowić badania opinii społecznej. Przesłanką tego rodzaju działalności badawczej jest sprawdzenie gotowości społeczeństwa do wprowadzenia potencjalnych zmian. Istnieje potrzeba weryfikacji pożądanych zmian w ramach formułowania wniosków badawczych i ich interpretacji.

Bibliografia

- Chambers, D. W. 'Stereotypic images of the scientist: The Draw- - Scientist Test' *Science Education* 1983, 6, 255-265.
- Christidou, V, Bonoti, F., Anastasiou, Z. 2006. How do primary school children represent the male and female scientist?, [w]: Stavridou, E. (red.), *Science Education: Methods and Learning Technologies – Proceedings of the 3rd Pan-Hellenic Conference of the Association for Science Education* (pp. 361-367). Athens, Greece: New Technologies Editions [in Greek].
- Christidou, V. 2011. Greek students' images of scientific researchers. *Journal of Science Communication*, 9, 1-12.
- Christidou, V., Hatzinikita, V., & Samaras, G. 2012. The image of scientific researchers and their activity in Greek adolescents' drawings. *Public Understanding of Science*, 21(5), 626-647.

- Grzegorzczkowska, R. 1979. *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*. Warszawa.
- Grzegorzczkowska, R., Laskowski R., Wróbel H. 1984, *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Warszawa.
- Grzegorzczkowska, R. 2002. *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Warszawa.
- Jadacka, H. 2002. *Tytuły (naukowe, służbowe, zawodowe) kobiet*, [w:]: Markowski, A. (red.), *Nowy słownik poprawnej polszczyzny*. Warszawa.
- Kłosińska, K. 2009. *Przechodzieńka nie przejdzie*, [w:] „Polityka”. 34, 28-29.
- Satkiewicz, H. 1969. *Produktywne typy słowotwórcze współczesnego języka polskiego*. Warszawa.
- Zadykiewicz-Skwiroś, A. 2016. *Genderowe nacechowanie języka w komunikacji akademickiej: analiza dyskursów akademickich w świetle strategii gender mainstreaming*. Olsztyn.
- Zawilska, K. 2011. *Znana naukowiec czy naukowczyni? O tworzeniu nazw żeńskich w języku polskim*, [w:] Grochalska, M., Sawczuk, W. (red.), *Uniwersyteckie gry — czy płeć ma znaczenie. Wybrane dyskursy społeczno-edukacyjne*. Toruń, 121-128.

Людмила Сафронова, Эльмира Жанысбекова

Протопозэтика постмодернистского романа А. Кима «Белка»

Protopoetics of postmodern novel of A. Kim "Belka" (Squirrel)

Streszczenie

Artykuł wyjaśnia pochodzenie neomitologicznej poetyki postmodernistycznego tekstu na podstawie popularnej powieści Anatolia Kima "Wiewiórka". W aspekcie literaturoznawstwa psychoanalitycznego autorki nawiązują do urazów z dzieciństwa (wojna i osierocenie) głównego bohatera, które miały wpływ na jego paranoiczny i depresyjny charakter. Wczesna utrata matki sprawia, że życie bohatera jest bezsensowne, prowadzi do myśli samobójczych i podświadomej próby znalezienia matki w innych kobiecych obrazach, głównie w obrazach narzeczony albo żony. Główny bohater popada w psychozę, cierpi na paranoje i halucynacje do tego stopnia, że widzi wszędzie światowy spisek zwierząt przeciwko ludziom (delirium stosunków i delirium prześladowań), boi się z tego powodu, aby nazwać swoje imię, widzi kosmitów, czarownice i duchy, spotyka się ze swoimi odpowiednikami. W artykule stwierdza się, że każdy pisarz i paranoik są podobnymi do siebie, z tą różnicą, że pisarz znajduje wyjaśnienie z tej sytuacji określając odpowiednio rzeczywistość, a paranoik żadnego wyjścia z tej sytuacji nie znajduje.

Słowa kluczowe: neomitologizm, poetyka mitu, postmodernizm, psychoanaliza literaturoznawcza

Abstract

The article deals with the genesis of the neomythological poetics of the postmodern text on the material of the best-selling book of Anatoly Kim - the novel-fairy tale "Belka" (Squirrel). In the aspect of psychoanalytic literary criticism, the plot of initiation and the reaction of the main character

to the trauma of birth (war and orphanhood), the paranoia and depressiveness of the discourse, the system of mental twins of the character whose personality decays into a series of radical-images as a result of the schism are analyzed. The article proves that hallucinatory transformations, lycanthropy of Kim's characters are an aspiration to mythological neutralization of the hero's psyche, in which the construction of a hallucinatory narration removes the splitting of his personal radicals. The mosaic nature of the postmodern character re-acquires its integrity in the "therapeutic" mythological projection.

Key words: neomythologism, poetics of myth, postmodernism, literary psychoanalysis.

По версии О. Ранка, миф о рождении героя всегда начинается с описания необыкновенного ребенка, находящегося в материнской утробе. Вся дальнейшая судьба героя представляет собой реакцию на травму его рождения, которая преодолевается путем целого ряда достижений, имеющих компенсаторную природу, среди которых на первом месте стоит повторное обретение матери (Ранк: 1997, 2009; Топоров: 2000). Таков, например, сюжет судьбы Геракла, от которого в младенчестве отказалась мать, но затем сама Гера, мать всех богов, приняла его к своей груди. Как считает О. Ранк, все достижения (героические подвиги) = инициационные испытания, как в мифе, так и при неврозе, служат повторному обретению первичной ситуации «в утробе матери».

Практически по такой же сюжетной схеме построен и роман Анатолия Кима «Белка», начинающийся со слов *«Я сирота, отец мой погиб во время войны в Корее, а мать умерла от голода в лесу...»* (Ким: 1984, 3). Это, по сути, и есть сюжет перехода, инициации главного героя - не случайно автор называет свой роман сказкой, которая всегда основывается на сюжете инициации (Пропп: 2004). Концентрация депрессивных эмоций в этом романе

феноменальна (*«В душе, на самом дне, лежит у тебя комочек яду»*, — пишет автор (Ким: 1984, 3)), а депрессия, как утверждает Ю. Кристева, и есть реакция на утраченный объект любви, в первую очередь — на утрату матери (Кристева: 2013). Страх («свободно плавающая тревога»), опустошенность, тягостность бытия, соматоформные расстройства (опухоль на бедре кимовского персонажа Кеши Акутина — его галлюцинаторный ребенок¹) — типичные приметы маниакально-депрессивной акцентуации (Руднев: 2010, 176).

Ранняя утрата матери обесмысливает жизнь героя, приводит к суицидальным мыслям и подсознательной попытке обрести мать в других женских образах, в первую очередь в образах возлюбленной и жены (у депрессивного человека, как правило, происходит переоценка любви как «репродукции первичной любви к матери» (Руднев: 2010)). Поэтому и превращения / перевоплощения, на которых строится система персонажей А. Кима, восходят прежде всего к трем базовым образам: утраченной матери (трансформирующейся во все женские образы романа), отсутствующего отца (трансформирующегося в Бога-отца) и центрального героя-повествователя, расщепленного на несколько субхарактеров, сообразно своему психотипу изживающих эту утрату.

Превращения в иные формы существования происходят на грани бреда и адекватного состояния, когда больной человек поочередно живет в двух мирах, то в бредовом, то в реальном, как, например, Петька из романа В. Пелевина «Чапаев и Пустота», герои романа Ф. Кафки «Превращение» (Благовещенский: 2010), постмодернистского рассказа корейской писательницы О Су Ен «Насекомое» и др. Когда герой вырывается из

¹ Рождение ребенка из бедра — еще и древнеиндийский мифологический сюжет.

бредовой реальности, он превращается в обычного человека, и это главный принцип неомифологического письма, в котором чудесное, невозможное (алетическое) переплетается с повседневным.

Творчество А. Кима определяется в критике как мифологический реализм и натурфилософская проза (Бондаренко, Семенова: 1989; Грушевская: 2006; Попова: 2011). Депрессивности реалистической эстетики, возникающей от одномерности авторской позиции писателей-реалистов, игнорирующих существование «потусторонней» действительности, посвящена монография В. Руднева «Реальность как ошибка» (Руднев: 2011). Реалистический герой *«живет всего в двух измерениях, и там нет места для волшебства и сказки; ему так тоскливо, что хоть вешайся»*, – констатирует данную проблему и сам автор романа-сказки «Белка» (Ким: 1984, 266).

А. Ким пытается снять эту оппозицию, соединив несоединимое – миф и реализм – в актуальной для XX века неомифологической эстетике, накладывая элементы мифопоэтики на бытовое, обыденное течение современной жизни. Как пишет В. Руднев, «...художественное высказывание вырастает из мифологического высказывания, а не бытового... Оно апеллирует не к бытовому языку, а к мифологическому протоязыку... Потребитель художественного дискурса на время тоже переходит в мифологическое мышление...» (Руднев: 2011, 34). «В этом отношении неомифологическая культура XX века сыграла парадоксальную роль. Эта культура отчасти признала, что художественный дискурс лишь набор высказываний, несколько не отражающий реальность. В еще большей степени эта эпоха осознала мифологические истоки художественного дискурса. В этом признании

и даже разоблачении большую роль сыграл кризис реализма» (Руднев: 2011, 36).

Подобное эстетическое решение сообщает роману Кима необходимую глубину (полифонию) характеров и сюжетов, многомерность и поливариантность сюжетных ходов, ведущих, однако, как и мифологический лабиринт, к одной пространственной и временной точке — фигуральному материнскому чреву, матери сырой земле, «единому громадному материнскому существу» – символу вечности (Ким: 1984, 268).

По концепции В. Руднева, мифологическое сознание есть регрессия к архаике, младенческому состоянию (Руднев: 2007). А младенческое сознание, по мысли М. Кляйн, находится на параноидально-шизофренической позиции, изживаемой ребенком по мере взросления (Кляйн: 2007). Таким образом, современный невротик/психотик, как пишет В. Руднев, это «ребенок в матке», ему хочется жить жизнью эмбриона, и в идее инкорпорации обратно в материнское чрево выражается его базальная потребность во внутриутробном существовании «до начала времен» (Руднев: 2007, б), то есть в возвращении к началу, бессмертию.

Характеризуя классический миф как аналог шизофренической картины мира, о неомифологизме XX века В. Руднев, говорит, однако, не как о регрессии в болезнь или возврате к примитивному состоянию (Режабек: 2012), а как о новом мозаичном (шизотипическом) культурном сознании, состоящем из осколков разных характеров (психотипов), отвечающем актуальной плюралистической картине реальности – постмодернистскому мировидению.

«...шизофрения, – пишет Руднев, – была отражением в человеческой психике тех новых моделей, которые стереотипно мыслящее человеческое сознание не могло вместить... Однако

постепенно часть этой шизофренической массы, по-видимому, интеллектуально наиболее состоятельная часть, адаптировалась к новой ситуации и дала культурный ответ... на столь трудный Вызов, который предложила культура XX века. Этот ответ и был шизотипической картиной мира, которая реализовала себя прежде всего в сюрреализме, неоклассической музыке, неомифологическом романе, неортодоксальной психотерапии типа Юнга и Лакана, философии Витгенштейна и Хайдеггера, семантике возможных миров и многозначной логике, авторском кинематографе Бунюэля и Тарковского, во всей совокупности текстов литературы, искусства и философии послевоенного постмодернизма» (Руднев: 2004, 88).

В этом же ключе антипсихиатрия, целое направление в современной медицине, аналогично философии постмодернизма трактует шизофрению и шизотимию как вариант нормы, как просто «другой», альтернативный способ мышления (Лэйнг: 1996).

По известной мысли П.Б. Ганнушкина, «любой человек немного шизофреник», так как шизоидный компонент присутствует в психотипе большинства наших современников, и современное искусство, прежде всего литература и кинематограф, проявляют большой интерес к этой новой альтернативной картине мира (см.: сериалы XXI в. «Шерлок Холмс», «Легион», «Метод» и др.), когда главный герой страдает параноидальной шизофренией, нередко так же, как и сами писатели-творцы этих художественных миров Артур Конан Дойль, Ф. Кафка, Д. Джойс, Т. Манн, Ж.-П. Сартр, А. Камю и т. д.

Эту же концепцию развивает когнитивист П. Пистерс в своей монографии «Нейрообраз: кинофилософия Делёза в эпоху цифровой культуры» (Pisters: 2013), рассматривая современное сознание

как шизофреническое, раздвоенное на наблюдателя и наблюдаемого. Исследовательница констатирует акцентуацию в современном искусстве и кинематографе «конспирологических мотивов» и «контролирующий следящий взгляд»: так, в фильме «Красная дорога» (2006, реж. Андреа Арнольд) героиня Джеки, оператор системы видеонаблюдения, испытывает целый ярких спектр эмоций, следя за экраном монитора, а за ней, в свою очередь, наблюдает зритель. В подобных «нейротриллерах» интрига сфокусирована на сознании героя, а внешние атрибуты реальности игнорируются. Как отмечает Л. Бугаева, «Современный кинематограф, таким образом, стремится не только изобразить мир, увиденный глазами героя, но и показать, что происходит в его сознании, прорисовать ментальный ландшафт героя, то есть перейти от образа как *иллюзии реальности* к образу как *реальности иллюзии*» (Бугаева: 2017).

Феномен проявления «любви к шизофрении», воплощением которой является интерес к сновидной реальности, отмечают как западные, так и российские психологи и литературоведы (Малкольм: 1993; Руднев: 2014; Савельева: 2013). Шизофрения становится одним из культурных символов XX века (см.: Ж. Делез и Ф. Гваттари «Капитализм и шизофрения», М. Фуко «История безумия в классическую эпоху», В. Руднев «Философия языка и семиотика безумия» и т. п.), а основным симптомом этой болезни оказывается «всеобщее оборотничество» (Лосев: 1990), галлюцинаторные превращения персонажей в великих личностей, животных, бесов, вампиров и т. д., господствующие ранее в мифе, когда даже убитый вновь мог оказаться живым (Сафронова: 2012).

Таким образом, источником шизотипического сознания, по версии В. Руднева, является мифологическое мышление, реконструированное в XX веке К. Леви-Стросом в его учении о мифологическом бриколаже — осколочном «перебрасывании и переливании» мифологических мотивов (Руднев: 2011, 54). Базовым риторическим приемом нового шизотипического искусства, отражающим его шизофреническую этимологию, становится расщепление дискурса, при котором он делится на несколько частей (нарративных инстанций, текстовых субличностей), в каждой из которых излагается своя версия событий («Шум и ярость» У. Фолкнера, «Хазарский словарь» М. Павича, «Колечко» М. Веллера, психоаналитические интерпретации самого В. Руднева и др.)

Как считает В. Руднев, «Формированию современного типа предложения соответствовало развертывание циклического мифологического круга, возникновение феномена исторического времени и феномен события, на основе которого может строиться сюжет. Наиболее очевидным результатом линейного развертывания циклических текстов было появление персонажей-двойников <...> а иногда и целых пучков-парадигм спутников. <...> При обратном переводе в циклическую систему эти образы должны «свернуться» в одно лицо <...> (Руднев: 2010а, 322-323). «Появление персонажей-двойников — результат дробления мифологического образа, в ходе чего различные имена Единого становились разными лицами — создавался сложный сюжетный язык, средствами которого можно было рассказывать о человеческих событиях и осмыслять человеческие поступки» (Лотман, Минц: 1981, 40-41)

Симптоматической иллюстрацией такого неомифологического расщепленного мозаичного

характера является и главный герой романа Анатолия Кима *белка* с редуцированным именем ...*ий*², судя по всему, страдающий паранойей и галлюцинациями, раздвоением/«рас-четверением» личности. Ему повсюду мерещится мировой заговор зверей против людей (бред отношения и бред преследования), он страшится по этой причине называть свое имя, видит инопланетян, ведьм и призраков, встречается со своими двойниками: *«Что же происходит, – бормочу я себе под нос. – Или в этом городе я сошел с ума и уже галлюцинации начались?..»* – *«Ничего подобного, – отвечает двойник (и точно — моим голосом!). – По физическим законам, которые тебе известны, ты не должен видеть меня. Ведь я тот, кем ты станешь через много лет»* (Ким: 1984, 6).

Культура галлюцинаторна по своей сути, это вымышленный, фантазийный мир, далеко не всегда адекватный реальности, а сказка вообще психотична в наивысшей степени с ее чудесами и превращениями, чудовищами и мифической победой добра над злом: практически все ведущие персонажи романа-сказки А. Кима ощущают себя сумасшедшими. Главный герой, ... *ий*, например, страдает вербальными галлюцинациями, он слышит «голоса» своих уже умерших друзей-студентов, по сути, его ментальных близнецов (см.: близнечный миф (Иванов, Топоров: 2000), поскольку все они — только разные стороны его собственной психики, его субличности: *«Нас было немало, пробужденных белчьей волей, получивших каждый свой образ и голос, – он вызывал нас из небытия, словно маг-волшебник...»* (Ким: 1984, 265). *«Но послушайте лучше, о чем рассказывают мне сотни таинственных голосов, исходящих из невидимых складок и потаенных уголков бесконечного времени»*

² Имя *ий*, вероятно, является редуцированным вариантом имени самого автора — *Анатолий*.

(Ким: 1984, 17). *«Дорогая, вы слышите голоса моих нестрашных призраков? Я-то их слышу очень хорошо. Они, разумеется, звучат во мне, внутри моего одиночества...»* (Ким: 1984, 22).

«Язык, который субъект слышит при галлюцинациях, – пишет В. Руднев, – это уже не обычный человеческий язык, это язык потусторонний, «базовый» или «фундаментальный» язык, <...> на котором общаются с другими мирами. В этом языке либо семантика, либо синтаксис, либо прагматика, либо все вместе искажается. Это язык, который описывает психотическую реальность» (Руднев: 2012, 260). Нередко в один абзац или даже в одно предложение у Кима вклиниваются голоса двух-трех персонажей, ведущих полилог из разных времен и пространств, в том числе — из мира мертвых.

Интегрирующей силой расщепленного характера главного героя романа А. Кима, стержнем его психотипа, является доминантная депрессивная субличность, герой-белка (...ий), отождествившийся с утраченным объектом, интроецировавший свою мать. Его нашли младенцем в лесу около мертвой матери и прыгавшей рядом белки, на образ которой он и спроецировал образ своей родительницы, порождающий депрессивный дискурс романа свой главный утраченный объект (образ-тотем) (Фрейд: 1991).

Как правило, расщепление характера на субличности происходит вследствие полученного в детстве сильнейшего стресса, психологической травмы. Такой травмой для ...ия стали война и сиротство. Его психика вытесняет эту травму путем создания своих ментальных двойников, как бы не помнящих, не знающих об этой утрате.

Один из них, Кеша Лупетин, ухаживает за своей сумасшедшей матерью до самой ее смерти, и сам вскоре сходит с ума, воображая, что опухоль

на бедре — его нерожденный ребенок. Это истерическая субличность ...ия, телесно, психосоматическиотреагирующая симптом утраты.

Другая субличность — Жора Азнаурян, обсессивный двойник *белки*, воспитывающийся властной теткой, «продает» свой талант живописца за богатство и любовь австралийской миллиардерши. Обсессия — синдром недополученной в детстве любви, бессознательно трансформировавшийся в образ денег, скупости и, в конечном итоге, в «атаку на богатых» (на сублимированную не долюбившую, не защитившую ребенка от экзистенциальной тревоги и смерти мать, инкорпорированную в романе в садистический образ тетки и затем — жены-миллиардерши).

Сам *белка* (...ий) — воплощение тревожной, депрессивной субличности, шизофренической «свободно плавающей тревоги», так как шизофрения, по Л. Бинсваргеру, это «невозможность безмятежно пребывать среди вещей» (Бинсвангер: 1999). Он мечется во времени и пространстве, мучаясь и страдая от потери смысла жизни, апеллируя в нескончаемом внутреннем диалоге к своей галлюцинаторной возлюбленной.

Все это вытесненные отрицательные, неприемлемые для сознания диссоциированного героя субхарактеры. Причем, как пишет Е.А. Добролюбова, именно сочетание в полифоническом характере циклоидного (депрессивного: герой-*белка*) и шизоидного (Миша Акутин) радикалов организуют, как правило, «сказочность» образа-персонажа, его веру в чудеса, судьбу, волшебство, пересечение границы миров и бессмертие (Добролюбова: 1996).

Идеальной самоидентификацией *белки*, признаваемой его психикой частью личности,

является Митя Акутин, самый талантливый из четырех друзей-художников, сирота, увязнувший в романе со своей учительницей, женщиной «материнского типа», любившей его беззаветной (по аналогии с материнской) любовью и после его гибели. Инцест — типичный мифологический сюжет соединения культурного героя и матери/родины. Митя Акутин, как идеализированный субхарактер *...ия*, становится также его экстрактивной идентификацией Христа (Иисус Христос — архетип самости, по К.Г. Юнгу), с которым учительница Лилиана (вариант библейской Лилит) впервые встречается, что симптоматично, когда он спит в гробу — очередной модели женской утробы.

Митя Акутин был преследуем зверолоудьми, убит, похоронен, но воскрес и вернулся к творчеству и любимой жене/матери после своей смерти. Именно такой психотический (мифологический) бред и сообщает самые важные сведения о глубинном функционировании творческой протомотивации. Как известно, христианский религиозный миф параноичен, эксплицирует бред преследования: Христу целый ряд психоаналитиков диагностируют паранойю (Минц: 1927; Руднев: 2013). Как считают психоаналитики, «Ответ на авторитарное послание шизофреногенной матери — еще более авторитарная фигура галлюцинаторного отца (Бога-отца) как универсального психотического защитника» (Кадыров, Топилина: 2008).

Ева, любимая женщина-львица Жоры Азнауряна, по-своему тиранящая его, это тоже образ материнского типа. Фаллической женщиной является и армянская тетя Жоры Маро, ограничивающая его свободу (как отмечает В. Руднев, при бреде шизофрении в преследователей нередко превращаются родители (аналог вредителей в волшебной сказке) и Имя отца (Бог-отец)).

Сюжет инициации, первотворения мира, реализуемый в выкристаллизовавшемся из мифа жанре сказки, развертывается в некой временной последовательности, поэтому категория времени также становится доминантной в неомифологическом тексте. Как известно, мифологическая модель времени — самая древняя и это циклическая модель, подобная *«неподвижно замершему беличью колесу»* (Ким: 1984, 268): *«О циклический круговорот бытия, гулкий маятник часов, неторопливо выстукивающий: быть... или не быть! Быть... или не быть! Тут... там! Тут... там!»* (Ким: 1984, 239).

На стадии создания художественного текста мифологическая проекция дает эсхатологическую, линейную модель времени, что соотносится и с христианскими мотивами в творчестве Кима, эксплицирующими векторное представление о ходе истории. Энтропийное³ время реализма, которое движется к смерти, переходит в романе во время эсхатологическое⁴ — ожидание конца света и воскресения, возрождения в новом идеальном качестве. Только талант и творчество, по мысли автора, антиэнтропийны, достойны вечности: *«И каждый рисует не для того, чтобы его хвалили и перевозносили, а для себя. То есть не для самолюбования и славы, а для постепенного выявления в себе Вечного Живописца»* (Ким: 1984, 184).

Параноидальная стадия психоза неизменно переходит в манию величия, нередко — в соревнование/отождествление с Богом, так как «превращение диалектически слитно

³ Энтропийное время — время разрушения, старения, ведущее к смерти.

⁴ Эсхатологическое время — время ожидания всеобщей катастрофы, конца времен, страшного суда и воскрешения праведников в идеальном мире.

с отождествлением» («Бог умер», говорит шизофреник Ф. Ницше, создавая концепцию Сверхчеловека). Мегаломан сливается с космосом, «разливается» по нему, становится мировым, коллективным телом (Руднев: 2012, 178). Отсюда и вся жизнь кимовских персонажей — прошлая, настоящая и будущая как бы концентрируется в одной точке, попостмодернистски не связываясь в одну стройную композицию (Сафронова, Жанысбекова: 2016). Это некая шизофреническая «временная буря», когда будущее смешивается с настоящим и прошлым, и в результате возникает образ вечности, где все человечество, когда либо существовавшее, существующее или еще не рожденное объединяется в космический образ МЫ: *«Эта универсальная основа является тем началом, которое объединяет сейчас и нас — не только четверых студентов, давно умерших в разные времена, но и НАС ВСЕХ, которых в данное мгновение эта бегущая книжная строка подвела к страстям и надеждам белки, тем самым доказывая, что воистину существует нечто бессмертное и надмирное — человеческое духовное МЫ, звучащей частицей которого является каждый из нас»* (Ким: 1984, 179-180).

Миф поэтому и необходим расщепленной мозаичной личности современника, так как он нейтрализует оппозиции, интегрируя их в одно непротиворечивое целое, то есть, по сути, снимает шизофренический схизис, раздирающий постмодернистское сознание. Ряд универсальных мифологических противопоставлений (мужчина/женщина, темное/светлое, правое/левое, истина/ложь, жизнь/смерть, культура/природа) многократно пополняется в романе собственно кимовскими антитезами, акцентирующими собственно авторский ментальный схизис (*хищник/жертва, миг/вечность, человек/зверь, прекрасное/мерзкое и др.*), и катахрезами

(«замершее мгновение», «мыслящая душа», «новорожденные младенцы со старческими личиками», сюжет любовного свидания на кладбище и др.).

Шизофренический схизис изживается, обычно, в построении галлюцинаторной / фантазийной реальности: «...обращение к галлюцинациям позволяет испытываемому разрешить проблему, порожденную противоречащими друг другу командами» (Бейтсон: 2000, 249). В аспекте концепций К. Леви-Строса и А.М. Пятигорского экстраактивная идентификация (превращения) и есть стремление к мифологической нейтрализации, когда построение галлюцинаторного повествования снимает антитетичность мышления и высказываний.

Поэтому и время в романе-сказке Кима асемантично, нелинейно, многослойно (прошлое перепутывается с настоящим и будущим), скачкообразно и зигзагообразно, подобно течению сновидения: *«Значит, появилась теперь у меня возможность перемещаться по времени в прошлое и возвращаться назад к тому мгновению, которые ты или другой человек, кого я знаю, мог считать настоящим временем. Но в своем непрерывном течении оно тут же становилось прошедшим — и после краткого ощущения жизненной реальности я, Лиана, вновь возвращаюсь в то состояние странной свободы, которые ты можешь почувствовать лишь в своих снах. И тогда достаточно было малейшего импульса воли, чтобы меня перенесло в любую эпоху прошлого, на любое место, о котором я имел хоть какое-нибудь представление в своей прошлой жизни»* (Ким: 1984, 180-181).

У людей с мозаичным характером «...прошлое, настоящее и будущая жизнь становятся как бы мозаикой мелких, иногда очень ярко

представленных событий, которые не связываются в одну композицию», — отмечает А. Кемпинский (Кемпинский: 1998). В одно и то же время могут возникать сцены из различных исторических контекстов, если в них присутствуют одни и те же типы сильной эмоции (например, страха смерти) или интенсивные телесные ощущения (страдания). Действие то отскакивает назад, то забегает вперед, эксплицируя мифологическую / шизофреническую «кашу в голове», темпоральный синкретизм, ведомый цепью ассоциаций и реминисценций.

Подобная концепция времени и обуславливает тотальное оборотничество персонажей, актуализированное в современной культуре, разветвленный близнечный миф, серийность образов и ситуаций — как бы систему зеркал (Данн: 1995, 2000), в которых повторяется (ретардирует) забуксовавшее, остановленное время «бессмертных»: *«Мы оборотни-призраки из иных миров, где были всего навсего животными. Там мы подошли — и вот по черному туннелю смерти вывалились сюда, вселились в детей человеческих и приспособили их процветание на благо себе»* (Ким: 1984, 17).

Реалистическая дезсхатологизация времени (его энтропийность) порождает страх смерти, а реэсхатологизация (по концепции Пьера Тейяра де Шардена, на которого ссылается сам Ким (Тейяр де Шарден 1987)) ведет к антиэнтропийному развитию мира, к рождению Бога, единого самосозидающего интеллекта, в частности, — к освобождению от небытия самого идеализированного радикала личности ...ия — Миши Акутина, таланта, соразмерного божественному.

Концепция времени — диагностическая основа для определения картины реальности и персонажа, и автора (Смирнов: 2008). А такие расстройства личности, как депрессия, истерия и шизофрения/шизотимия, формируют самые

семантически богатые темпоральные концепции (Руднев: 2004, 82). По мысли Г.И. Гурджиева, обычный человек только мнит себя целостной личностью, в действительности же он состоит из многочисленных маленьких «я», каждое из них имеет свою версию событий, но которые, в идеале, стремятся к своему единству (Гурджиев: 2005). Поэтому и у каждого из субхарактеров ...ия свое индивидуальное ощущение хода времени, дающее в целом картину пребывания в вечности.

И депрессивный (циклоидный) (...ий), и шизоидный психотипы (*Миша Акутин*) живут в ожидании главного события — эсхатологической катастрофы, но только депрессивный... ий страшится будущего, бессмысленной гибели всех и вся, а шизоид Миша Лупетин лишен страха смерти, так как для его идей (искусства, науки) смерти нет. Шизоид устремлен в будущее, продолжаясь в своих бессмертных произведениях.

Истерик (*Кеша Лупетин*) также заточен на продолжение своего рода - но в детях, и именно эти надежды на запечатление себя в вечности снимают у него страх смерти.

Депрессивный человек заблокирован в настоящем, так как будущее его обесмыслено, а ананкаст (*Жора Азнаурян*) обращен к прошлому, так как боится будущего/смерти.

И все эти субхарактеры есть радикалы одного и того же кимовского героя, который психологически диссоциирован и сам не понимает, что с ним. «Кто я?», — задается вопросом *белка*, мозаичный расщепленный постмодернистский / мифологический образ, существующий одновременно во всех этих временных срезах и психологических проекциях.

А. Ким, толстовец, с презрением относится к плотской природе человека (Ранкур-Лаферрьер: 2004), поэтому идеальный персонаж для него —

шизоид Митя Акутин. Шизоид как бы бестелесен, он существует в гармонии со своими философскими взглядами. Он верит в целесообразность хода времени, за которым кроется вечность. Течение времени в восприятии шизоида исполнено смыслом, так как направлено к сверхзначимому событию, своей событийной кульминации — апокалипсису.

Таким образом, неомифологизм А. Кима становится «языком ожившего бессознательного», возвратом к додифференцированности временных пластов, к вневременной галлюцинаторной реальности, подобной реальности сна, с потоком ассоциаций, где нарушены логические связи, широко представлены полифоническое многоголосие и интертекст — воплощение бахтинского карнавала, символа обновления (в работе о Франсуа Рабле М. Бахтин рассматривает, по сути, те же осколочные радикалы личности в условиях карнавальная антитезы: оральную (депрессивную), обсессивную (анальную) и мегаломаническую (Бахтин: 1990)).

Отвергнутые, теневые радикалы характера расщепленного кимовского главного героя, существующего только в бессознательном автора и читателя, вытеснены в депрессивно-маниакально-обсессивную образную триаду белка/Кеша Лупетин/Жора Азнаурян, ложные субличности, которые должны быть редуцированы. Последним уходит из жизни *белка*, разорванный охотничьей собакой. Эта метафора манифестирует изъятие из высокой человеческой сути животного, инстинктивного радикала (так как депрессивный человек гораздо ближе к животному миру из-за потери смысла жизни), восхождение по лестнице духа к самым ее божественным вершинам, так как разрывание на части, фрагментация тела играет важную роль в архаических жертвоприношениях. Рудименты этого обряда можно обнаружить

и в христианском мифе, в сцене срывания одежд с Христа.

Этой же иллюстративной цели служит насыщенная кимовская поэтика цитат и реминисценций из разных мифов и культур, которая репрезентует шизотипический дискурс, поскольку шизотипическая личность состоит из осколков других характеров, а шизотипический дискурс состоит из осколков других дискурсов. Греческая мифология (сюжетные линии Одиссея и Пенелопы, Орфея и Эвридики, царство Аида), синтезируется в романе с христианской мифологией, шаманизмом и языческими заговорами и заклинаниями.

Превращение — значит обновление, выздоровление: *«Только в стремительном движении этой жизни и в чередовании ее перемен, называемых утратами, можно творить новое и поправлять старое»*, - пишет автор (Ким: 1984, 188). Такова и функция постмодернистского неомифологизма А. Кима. По А.М. Пятигорскому, «Миф можно рассматривать как то, что возникает при нейтрализации одной оппозиции поведения другой оппозицией поведения» (Пятигорский: 1965).

Как считает З. Фрейд, писатель и невротик имеют много общего. Оба они отказываются от реальности, которая их пугает или не удовлетворяет, погружаясь в галлюцинаторный мир фантазий, в котором всемогущи, могут воплотить все свои желания, а главное - восполнить утраты (Фрейд: 1995). Но если «обычный невротик в этом фантазийном мире застревает», то «художник находит обратный путь из мира грез в реальность», благодаря вытеснению своих бессознательных страхов и тревог в произведение искусства (Фрейд: 1995, 134; Фромм: 2010).

И если бы в современной литературе не было мифа, «куда было бы девать этот не

выговариваемый смысл, лежащий в глубинах бессознательного»? (Руднев: 2010, 39).

Библиография

Бахтин, М. М. 1990. *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса*. 2-е изд. Москва, 1990.

Бейтсон, Г. 2000. *Экология разума: Избранные статьи по антропологии, психиатрии и эпистемологии*. Москва, 2000.

Бинсвангер, Л. 1999. *Бытие-в-мире: Избранные статьи*. Москва; Санкт-Петербург, 1999.

Благовещенский, Н. 2010. *Расчленение Кафки. Гуманитарная академия*. Санкт-Петербург, 2010.

Бугаева, А. 2017. Кино и мозг (Рец. на кн.: Zacks J. Flicker: Your Brain on Movies; Pisters P. The Neuro-Image: A Deleuzian Film-Philosophy of Digital Screen Culture; Embodied Metaphors in Film, Television, and Video Games: Cognitive Approaches). *Новое литературное обозрение* 143. Москва, 2017.
www.nlobooks.ru/node/8265#sthash.Jckens5N.dpuf

Грушевская, В. В. 2006. «...писать свою душу словами» (многоголосие в романе А. Кима «Белка»). *Филологический класс* 16. Москва, 2006. 60-63.

Гурджиев, Г. И. 2005. *Человек – это многосложное существо*. Москва, 2005.

Данн Дж. У. 1995. Серийное мироздание (фрагмент). *Художественный журнал* 8. Москва, 1995. 52-59.

Данн Дж. У. 2000. *Эксперимент со временем*.

- Москва, 2000.
- Добролюбова, Е. А. 1996. Шизофренический характер и терапия творческим самовыражением. В сб.: *Психотерапия малопрогридентной шизофрении: 1 Консторумские чтения*. Москва, 1996. 23-45.
- Иванов, В. В., Топоров, В. Н. 2000. Близнечный миф. В Кн.: *Мифы народов мира*. Т. 1. Москва, 2000.
- Кадыров, И. М., Топилина, И.А. 2008. “Какой-то человек в моей голове” (Динамика проективной и интроективной идентификации в ходе диагностико-терапевтического интервью с психотическим пациентом. *Московский психотерапевтический журнал* 2. Москва, 2008. 15-34.
- Кемпинский, А. 1998. *Психология шизофрении*. Москва, 1998.
- Ким, А. А. 1984. *Белка. Роман-сказка*. Москва, 1984.
- Кляйн М. 2007. *Любовь, вина и репарация*. В 7 т. Т. II. Ижевск, 2007.
- Кристева, Ю. 2013. *Силы ужаса: эссе об отвращении*. Санкт-Петербург, 2013.
- Лосев, А.Ф. 1990. *Диалектика мифа*. Москва, 1990.
- Лотман, Ю. М., Минц, З.Г. 1981. Литература и мифология. *Ученые записки Тартуского университета*. Вып. 546. 35-55. (=Труды по знаковым системам).
- Лэнг, Р. 1995. *Расколотоое Я: Антипсихиатрия*. Москва, 1995.
- Малькольм, Н. 1993. *Состояние сна*. Москва, 1993.
- Минц, Я. В. 1927. Иисус Христос – как тип душевнобольного. В Кн.: *Клинический архив*

гениальности и одаренности (эвропатологии). Ленинград, 1927.

Pisters, P. 2012. *The Neuro-Image: A Deleuzian Film-Philosophy of Digital Screen Culture* Stanford. Stanford University Press, 2012.

Попова, А. В. 2011. *Проза А. Кима 1980-1990-х годов.* Автореф. дис. к.ф.н. Астрахань, 2011.

Пропп, В. 2004. *Исторические корни волшебной сказки.* Москва, 2004.

Пятигорский, А. М. 1965. *Некоторые общие замечания по мифологии с точки зрения психолога. Ученые записки 181.* Москва, 1965.

Ранк, О. 1997. *Миф о рождении героя.* Москва, 1997.

Ранк, О. 2009. *Травма рождения и её значение для психоанализа.* Москва, 2009.

Ранкур-Лаферьер Д. 2004. *Русская литература и психоанализ.* Москва, 2004.

Режабек, Е. Я. 2012 *Мифомышление: когнитивный анализ.* Москва, 2012.

Руднев, В. П. 2004. *Тайна курочки рябы: Безумие и успех в культуре.* Москва, 2004.

Руднев, В. П. 2007. *Философия языка и семиотика безумия: Избранные работы.* Москва, 2007.

Руднев, В. П. 2010. *Введение в шизореальность.* Москва, 2010.

Руднев, В. П. 2010а. *Полифоническое тело: Реальность и шизофрения в культуре XX века.* Москва, 2010.

Руднев, В. П. 2011. *Реальность как ошибка.* Москва, 2011.

Руднев, В. П. 2012. *Новая модель шизофрении.* Москва, 2012.

- Руднев, В. П. 2013. *Иисус Христос и философия обыденного языка*. Москва, 2013.
- Руднев, В. П. 2014. *Новая модель сновидения*. Москва, 2014.
- Савельева, В. В. 2013. *Художественная гипнология и онейропоэтика русских писателей*. Алматы, 2013.
- Сафронова, Л. В. 2012. Постмодернистские интенции в романе А. Кима «Онлирия». *In Collection of Treatises in Celebration of the 20th Anniversary of the Establishment of Diplomatic Relations between the Republic of Korea and the Republic of Kazakhstan. Graduate School of International Studies*. Seoul: Hanyang University, 2012. 204-211.
- Сафронова, Л. В., Жанысбекова Э.Т. 2016. Функции хронотопа в романе А. Кима «Белка». *Материалы Совместной Международной научной конференции КазНУ им. Аль-Фараби и Университета иностранных языков Хангук «Корееведение в Центральной Азии и цифровая гуманитаристика в Корее»*. Сеул, 2016. 83-91.
- Семенова, С. 1989. *Преодоление трагедии*. Москва, 1989.
- Смирнов, И. П. 2008. *Олитературенное время. (Гипо) теория литературных жанров*. Санкт-Петербург, 2008.
- Тейяр де Шарден П. 1987. *Феномен человека*. Москва, 1987.
- Топоров В. Н. 2000. Первочеловек. В кн.: *Мифы народов мира*. Т.2. Москва, 2000.
- Фрейд, З. 1995. *Художник и фантазирование*. Москва, 1995.
- Фрейд, З. 1991. *Тотем и табу. Психология*

первобытной культуры и религии. Москва, 1991.

Фромм, Э. 2010. Забытый язык. Введение в науку понимания снов, сказок и мифов. Москва, 2010.

This work was supported by the Seed Program for Korean Studies through the Ministry of Education of the Republic of Korea and the Korean Studies Promotion Service of the Academy of Korean Studies (AKS-2017-INC-2230007).

Ludmiła Safronowa
Kazachski Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny Imienia Abaja
al. Dostyk 13, 050010 Almaty / Kazachstan
E-mail: dinass2002@mail.ru

Elmira Żanysbekowa
Kazachski Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny Imienia Abaja
al. Dostyk 13, 050010 Almaty / Kazachstan
E-mail: elmira_08.82@mail.ru

Максим Пономаренко

**Репрезентация войны как
травматического события в поэзии
Ю. Кузнецова**

**Representation of war as a traumatic event
in Y. Kuznetsov's poetry**

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest analizie liryki rosyjskiego poety drugiej połowy XX wieku Jurija Kuzniecowa w kontekście teorii traumy (trauma studies). Powstała ona na przełomie XX-XXI wieku i posiada charakter interdyscyplinarny. W literaturze postmodernizmu, do której można również zaliczyć twórczość Kuzniecowa, nabiera ona szczególnej aktualności. Można to zauważyć, na przykład, w monografii *“Writing History, Writing Trauma”*. Wykorzystując tą teorię prezentujemy fakt, iż bohater liryczny J. Kuzniecowa wykazuje cechy związane z biografią autora i jest on ściśle związany z koncepcją „wojny”. Dla poety wojna stanowi nieprzewyciężoną traumę z dzieciństwa. Dokładna analiza jego biografii pokazuje, iż ojciec poety w 1942 roku uratował ich wioskę przed niemieckimi okupantami, a później umarł w jednym ze starć na Krymie w 1944 roku. Te fakty zostały przez nas ukazane jako mające istotny wpływ na twórczość Jurija Kuzniecowa. W latach 90 XX wieku w badaniach Sz. Felmana, D. Łauba i K. Karuta pojawił się termin „trauma historyczna”, który wyraża, przede wszystkim, proces przejawiania się traumy w zbiorowej pamięci narodu. Jednakże, w naszej pracy główny cel stanowi rozwiązanie problemu wpływu wojny jako zmitologizowanej rzeczywistości na świadomość i twórczość jednostki. W kontekście twórczego świata Kuzniecowa mówi się o wojnie-post factum, to znaczy o psychologicznej recepcji przez bohatera lirycznego wydarzeń, w których nie brał on bezpośredniego udziału. Indywidualne traumatyczne doświadczenia Jurija Kuzniecowa, związane z utratą bliskiego człowieka – ojca, uruchamiają mechanizm reprezentacji minionego we współczesnym. Proces ten historyk i badacz teorii traumy

Dominik La Kapra nazywa „przetworzeniem” (working trough). Skoncentrowaliśmy naszą uwagę na wewnętrznym doświadczeniu i pamięci Kuzniecowa-syna, które bazują na rodowej ciągłości i bezpośredniej więzi z osobą Kuzniecowa-ojca. W ten sposób, postać ojca występuje w liryce J. Kuzniecowa jako archetyp Ojca, co jest bezpośrednio związane z rzeczywistymi wydarzeniami, które miały miejsce w życiu poety. Rodowa podświadoma więź „ojciec-syn” pozwala bohaterowi lirycznemu prowadzić dialog z ojcem w granicach świata literackiego. Jednakże taki dialog rekonstruuje w tekście również samą wojnę jako złożone wydarzenie, które autor postrzega tak jakby sam w nim uczestniczył.

Słowa kluczowe: trauma historyczna, wojna, reprezentacja, zmitologizowana rzeczywistość, archetyp

Abstract

This paper is to analyse the lyric poetry of a Russian poet Yuri Kuznetsov in the context of trauma studies. This theory was established at the turn of the 19th and 20th centuries and it has interdisciplinary character. In the postmodern literature, to which the writings of Kuznetsov also belong, it becomes especially up to date. It can be seen, for example, in the monograph *“Writing History, Writing Trauma”*. Using this theory we show that lyrical protagonist of Kuznetsov is autobiographical and that he is tightly connected with the concept of “war”. For the poet the war is a childhood trauma which is impossible to overcome. The deep analysis of his biography shows that the father of the poet in 1942 saved their village from the German invaders, yet later on he died in one of the battles on Crimea in 1944. We find those facts having a great influence on the writing of Yuri Kuznetsov. In the 90's in the literary research of S. Felman, D. Laub and K. Karut appears a term “historic trauma”, which expresses, mainly, the process of realisation of trauma in the collective memory of the nation. However, in this paper the focus is on solving of the problem of the influence of war as mythologized reality on consciousness and art of an individual. In the context of artistic world of Kuznetsov we speak about the war after-the-fact, that is, about the psychological reception of the lyrical protagonist of the events in which he did not participate directly.

The individual traumatic experience of Yuri Kuznetsov, connected with the loss of a dear person – his father, initiates the mechanism of representation of the past in the present. The process is described by the historian and the researcher of the trauma theory Dominik La Kapra as “working trough”. We focused our attention on the inner experience and individual memory of Kuznetsov-the-son, which are based on the continuity of family line and the direct bond with the person of Kuznetsov-the-father. Thus, the figure of the father plays in Kuznetsov's lyric the role of the Father's archetype, what is directly connected with the real events, which took place in the life of the poet. The subconscious family bound “father-son” lets the lyrical protagonist to have a conversation with his father within the literary world. However, such conversation reconstructs the war itself in the text as complex incident, which is experienced by the author as if he himself took part in it.

Key words: historical trauma, war, representation, mythologized reality, archetype

Творчество Юрия Кузнецова не пользуется популярностью у литературоведов при выборе объекта исследования. В основном, изучением его наследия занимается Московский Литературный институт им. М. Горького, который Ю. Кузнецов с отличием окончил в возрасте 29 лет. Между тем, даже после трех более или менее крупных научных работ С.А. Небольсина (2009), О.В. Шевченко (2010) и И.Ю. Голубничего (2012) можно констатировать, что существует еще множество “белых пятен”, связанных как с отдельными этапами 50-летнего творческого пути Ю. Кузнецова, так и в целом с интерпретацией и пониманием актуальности его произведений. Большинство московских филологов, в разное время соприкоснувшихся с его поэзией или рассказами, сходятся во мнении, что “в судьбе поэта <...> были такие “узловые” события, которые он считал неслучайными и даже символическими, поскольку они влияли на его мировоззрение, на его отношение к человеку...” (Шевченко: 2010, 7). Одним

из таких событий стала Вторая Мировая война, в разгар которой Ю. Кузнецов и родился. Его отец был военным. Это, в конечном итоге, определило одно из важнейших направлений его творческого развития: “Одним из ключевых событий детства и юности поэта <...> стала гибель <...> отца - офицера полковой разведки Поликарпа Кузнецова” (Шевченко: 2010, 8). Интересно, что влияние этой трагедии на маленького Юрия часто упоминается как соприкосновение с “народной бедой” и включением его собственной рецепции войны в коллективное трагическое “Мы” советского народа. Между тем, следовало бы сосредоточиться, прежде всего, на личности Кузнецова как *носителя родовой и исторической травмы*, и только потом как субъекта социального, то есть принадлежащего к советскому обществу и разделяющего “коллективную скорбь”.

Травматический опыт истории (О. Мороз, Е. Суверина) XX века порождает огромный дискурсивный пласт свидетельств, рассказов, воспоминаний о войне. Происходит подробная репрезентация травмы, не последнюю роль в которой играет *литература*. Участники, свидетели военных действий создают тот огромный пласт, который ложится в основу *trauma studies (теории травмы)*. Рецепция военных действий, преступлений, потрясений травмированным сознанием порождает множество дальнейших интерпретаций, но для нас важнейшим моментом является попытка *критического осмысления* травмы, предпринятая мировым научным сообществом в последние три десятилетия. Так, классические работы Ш. Фелман и Д. Лауб (1994), Д. Ла Капры (2001), М. Штомпки (2001) и др. являются примером растущей заинтересованности феноменом рецепции войны как индивидуальной травмы, в том числе отраженной в художественном творчестве.

Теория травмы представляется нам актуальной в силу своей полидисциплинарности. Она охватывает широкий круг вопросов гуманитарного направления: от антропологической философии и психологии до истории, культурологии и литературоведения. На сегодняшний день тенденция к привлечению сразу нескольких научных дисциплин к исследованию антропоцентрических проблем находит поддержку в лице все большего числа ученых гуманитарного профиля. Так, один из самых известных теоретиков *trauma studies* Доминик Ла Капра в книге “История и её пределы. Человек, животное, жестокость” (2009) использует кросс-дисциплинарный термин “интеллектуальная история”, связанный с критическим осмыслением травматических событий XX столетия. Такое осмысление, согласно Ла Капре, должно непременно основываться на свидетельстве “другого” (первичном либо вторичном), то есть на диалогическом взаимодействии, “чужом слове”. Эта идея была взята у М.М. Бахтина (2000). В контексте теории травмы она примечательна наличием так называемого “герменевтического круга” (круга понимания), в котором субъект приобретает бессознательный опыт через “другого”. Вместе с тем, анализ таких свидетельств максимально связан с носителем травмы и направлен на то, чтобы исключить произвольное комбинирование истории на основе её эклектичных фрагментов.

В художественном произведении репрезентация травматических событий уже сама по себе вторична, так как травматический опыт помещается в границы художественного мира, следовательно, изображаемое предстает перед читателем в качестве символов различной смысловой величины, т.е. своеобразных метонимических заместителей травматического опыта. Субъект памяти, лирический герой (сын, потерявший отца) в поэзии Юрия Кузнецова не

вымышленный. Сам автор не раз подчеркивал свою связь с войной через отца и не скрывал, что потеря близкого человека ознаменовала появление в его лирике целого ряда бессознательных коннотаций, связанных с военным временем. Это один из немногих случаев в русской поэзии, когда мы сталкиваемся с *опосредованным опытом памяти о травматическом событии*. Е. Трубина охарактеризовала это как *акт вторичного свидетельства*: “не быть там физически, но жить под бременем этой памяти” (Трубина: 2009, 190). Обращаясь к биографии Ю. Кузнецова мы увидим, что на момент окончания военных действий ему было всего лишь 4 года (род. 1941), а отца не стало в 1944. Таким образом, предметом художественного анализа для него становится контакт прошлого и настоящего и художественная интерпретация травмы, постепенно осознаваемой и все более детализируемой в сознательном возрасте.

Юрий Кузнецов не вытеснил смерть отца и способствующие ей события из своего сознания, напротив, сделал их некой отправной точкой творческого пути. Реальность 1944 года позднее трансформировалась в художественную, стала, своего рода, инвариантом происходящего, переосмысленной действительностью. Пример Кузнецова для истории русской литературы в некоторой степени уникален, так как его произведения представляют собой не свидетельство очевидца, а вновь созданную *мифологизированную модель войны*, которая разворачивается как новая реальность на основе родовой преемственности “отец-сын”. Е. Трубина замечает, что “индивидуальная память подчинена законам бессознательного” (Трубина: 2009, 180). Таким образом, в нашем случае можно говорить о наличии у поэта также и генетической травмы. Но наиболее важным для понимания взаимосвязи Кузнецова-отца

и Кузнецова-сына является преобладание бессознательных реакций и опыта, в том числе актуализирующихся в памяти. То есть, генетическая и историческая травмы Кузнецова-сына продолжали оказывать на него огромное влияние на протяжении всей жизни. И, очевидно, именно генетическая травма в итоге обусловила появление целого пласта стихотворений на военную тематику (не только о Великой Отечественной, но и войне как всемирной наднациональной трагедии, “беды”, которая “...старше земли // И не ведает смысла и цели...” (Кузнецов: 1983, 135). Неудивительно, что поэт, по причине произошедшей в раннем детстве семейной трагедии, желает заглянуть гораздо дальше советской освободительной борьбы: для него война, прежде всего, ассоциируется с негативной *перестройкой человеческой личности*, с подобием замкнутого круга, в который можно войти, но невозможно выйти (смерть или травма). Его отец не стал исключением. А сын, вступая в сознательный возраст, принял на себя бремя памяти, во многом, бессознательно вовлекаясь в этот процесс и поэтизируя его.

Как известно, Ю. Кузнецов относится к поколению советских литературных деятелей, которых можно назвать “осиротевшим поколением” или поколением “безотцовщины”. Их знания о войне складывались под влиянием вторичных источников, рассказов очевидцев, местами, основываясь также на идеологической пропаганде. Поколение Кузнецова-сына корректнее было бы назвать “*постсвидетелями*”, то есть вторичными свидетелями, следующими сразу за непосредственными участниками и очевидцами травматического события или цепи событий. В этом случае мы неизбежно будем иметь дело с интердисциплинарным явлением, которое профессор Колумбийского университета Марианна

Хирш назвала “*постпамять*” (1992). Как утверждает Е. Трубина, “Постпамять <...> потому столь значима, что её существование неотделимо от воображения и творческого переосмысления прошлого” (Трубина: 2009, 197). Причем речь не обязательно должна идти об интерпретации, осуществляемой посредством текста. Это могут быть также рисунки, музыкальные произведения, скульптурные композиции и различного рода “ролевые” мероприятия, цель которых состоит в воссоздании фона ушедшей эпохи. Литературное конструирование смыслов вторичным свидетелем основывается в первую очередь на степени личной близости автора к трагедии. Это этап работы внутренней памяти, еще не перешедшей в культурную. То, что впоследствии станет элементами художественного мира поэта, формируется и осмысливается им как личная человеческая беда, как деформация “Я”-субъектного. Именно поэтому М. Хирш предостерегает от приобретающего угрожающие масштабы массового использования постпамяти для, своего рода, мобилизации патриотического чувства, то есть в качестве идеологического инструмента. Ю. Кузнецова как личность можно отождествить с автобиографическим героем его лирики – человеком, переживающим войну вторично, но всегда обращенным к невидимой фигуре отца, своего рода “невысказавшегося”, молчаливого свидетеля.

Генетическая природа исторической травмы предполагает более подробный анализ бессознательной связи между отцом и сыном, который позволил бы обнаружить предпосылки конструирования художественного мира, основывающегося на постпамяти. Сам Ю. Кузнецов замечал, что “ <...> поэты военного поколения донесли до нас быт войны. Война как бытие до сих пор освоена мало...” (Кузнецов: 2015, 5).

Репрезентация травмы приобретает онтологический характер, дистанцируясь от *материального* уровня, то есть, в некотором смысле, и от государства. Противопоставление *бытия быту* для поэта символично. Оно еще раз доказывает намерение подойти к войне с противоположной стороны, нащупать пульс этого процесса, его внутреннюю психологическую сторону. Здесь следует обратить пристальное внимание на *архетип отца* и связанные с ним коннотации. Этот архетип не так часто упоминается в работах психологов как, к примеру, архетипы Матери или Тени, но это не умаляет его значения в жизни современного человека. Отец как архетип связан с образами борьбы, стихийной силы, которая может как навредить, так и помочь. Наиболее сильна архетипическая связь именно в детстве, а семейная трагедия Ю. Кузнецова приходится как раз на это время. Таким образом, в сознании поэта закрепляется прочный диалогический контекст (*“Я”-субъектное – Отец – Историческая травма*). В более широком смысле архетип Отца связан с языческим *культу предков у славян*, а в дальнейшем – с христианской культурой, в частности, с Богом-Отцом (одной из ипостасей триединого Бога). Умерший предок, согласно древнему славянскому культу, как раз и является той силой, которая несет в себе и вред, и поддержку, выполняет роль своеобразного охранителя потомков. Могущество предков часто выражалось в приписывании им различного рода подвигов, а живыми устраивались обряды, посвященные имитации таких подвигов (танцы, праздники, обряд инициации). В. Букреев замечает, что “люди слышали не свои голоса, но “голоса умерших родителей, зов предков, богов”, ощущая их энергетику на расстоянии. Происходило таинство, иррациональный обмен энергией, что вдохновляло на поступки. Эта способность слышать, видеть,

чувствовать <...> долго сохранялась в памяти поколений” (Букреев: 2011, 57). То есть, деяния Отцов являлись важнейшим компонентом общественной жизни, но, что еще важнее, воспитания индивида, формирования постпамяти. Разорвать установившуюся на бессознательном уровне связь не представлялось возможным. Отголоски культа легко заметить, рассматривая архетипический сюжет родовой преемственности “от отца к сыну” в движении веков. Подвиг Поликарпа Кузнецова во время Крымской наступательной операции 1944 года в постпамяти сына приобрел травматический характер и получил выражение в художественном творчестве. Это позволило вербализировать, прежде всего, само архетипическое *отеческое начало*, скрытое в глубине бессознательного опыта Ю. Кузнецова.

Одним из ключевых аспектов вторичного свидетельства является мифологема горы, развернуто показанная в стихотворении “Четыреста”. Подробный анализ произведения находим в диссертации “Творческий путь Юрия Кузнецова” (Шевченко: 2010, 127-128). Но “Четыреста” – не единственный текст, в котором речь идет о горе, хотя, безусловно, самый известный. Разумеется, поэт имеет ввиду *Сапун-гору, или Мыльную* (с тат.) *гору*, при наступлении на которую и погиб его отец. Топоним татарского происхождения представляет для нас семантическую ценность, отождествляя штурм и сам момент гибели Поликарпа Кузнецова, его исчезновение из числа живых, с неясным, нечетким, *замыленным* действием. Впоследствии эта замыленность превращается в мотив одиночества и, своего рода, *семейного сиротства*:

Оставил нас одних на целом свете. Взгляни на мать – она сплошной рубец. Такая рана видит

даже ветер! На эту боль нет старости, отец (Кузнецов: 1983, 42).

Триединство семьи, семейно-родственный треугольник “отец-мать-сын” оказался разорван. В творческой постпамяти Ю. Кузнецова остается, скорее, сам подвиг отца, нежели его личность. Человеческое лицо Поликарпа не упоминается нигде, сын не воссоздает его в тексте, заменяя, преимущественно вещно-предметными характеристиками или абстрактными образами: “Столб крутящейся пыли бредет, // Одинокий и страшный” (Кузнецов: 1983, 10), “В земле раздался гул и стук // Судеб, которых нет. // За тень схватились сотни рук // И выползли на свет” (Кузнецов: 1983, 90). В стихотворении “Гимнастерка” вещьность играет ключевую роль, замещая “Я”-телесное категорией предметности:

Солдат оставил тишине
Жену и малого ребенка
И отличился на войне...
Как известила похоронка.
Зачем напрасные слова
И утешение пустое?
Она вдова, она вдова...
Отдайте женщине земное! (Кузнецов: 1983, 85).

Ей присылают гимнастерку мужа, которая и становится символом его незримого присутствия в доме, но уже в качестве тени, воспоминания. Материнская травма в какой-то степени созвучна личной трагедии сына, но здесь он выводит на первый план мотив преждевременного, насильственного разъединения мужского и женского, то “земное”, что связывало отца и мать до войны, в том числе брачные узы:

Она вдыхала дым живой,
К угрюмым складкам прижималась,
Она опять была женой.

Как часто это повторялось!

Годами снился этот дым,

Она дышала этим дымом

И ядовитым, и родным <...> (Кузнецов: 1983, 85-86).

Репрезентация образа супруга происходила посредством вещного восприятия, однако, четко осознавалась и ядовитость дыма войны, унесшая жизнь близкого человека. что неизбежно было связано с растущим *давлением травмы*. Так, индивидуальная память о довоенной действительности (родное, знакомое, светлое) сталкивается с вторжением в нее войны (чужое, смертоносное, темное). Стихотворение написано в 1974 году – ровно через тридцать лет после гибели Поликарпа Кузнецова под Сапун-горой. Заключительной строфой поэт знаменует происходящую смену поколений:

Хозяйка юная вошла.

Пока старуха вспоминала.

Углы от пыли обмела

И – гимнастерку постирала (Кузнецов: 1983, 86).

Прототипом “хозяйки юной”, вероятно, является жена Ю. Кузнецова Батима Каукенова, его однокурсница с переводческого отделения московского Литературного института имени М. Горького, на тот момент еще достаточно молодая. Для нее гимнастерка уже не является символическим предметом, хранящим воспоминания о человеке. Память, сохранившаяся в запахе, для “юной хозяйки” лишь вещь. Мать оберегала гимнастерку как священный предмет памяти, а молодая Батима выстирала (стерла) эту память.

Однако генетическая и историческая травмы со сменой поколений не исчезают, потому что находятся в рамках системы тесной родовой преемственности. Для вдовы её муж – ближайшее родовое звено в бессознательной цепи. Для сына – еще более значимая фигура. Известно, что подполковник

П. Кузнецов подорвался на mine. Во многом именно с этим обстоятельством связаны присутствующие в текстах Ю. Кузнецова метафоры клубов пыли или дыма, символизирующие отца:

Шел отец, шел отец невредим
 Через минное поле.
 Превратился в клубящийся дым –
 Ни могилы, ни боли (Кузнецов: 1983, 10).

Но почему такую смерть поэт рассматривает как подвиг, одновременно, признавая его абсурдную трагичность (“ – Отец? – кричу. – Ты не принес нам счастья!.. – Мать в ужасе мне закрывает рот” (Кузнецов: 1983, 42)? Здесь следует вспомнить *разграничение* им быта и бытия войны (Кузнецов: 2015, 5). Бытовые, материальные причины развязывания войны (территория, природные богатства) неизбежно связываются с мотивом долга (перед Родиной, государством), с мобилизацией патриотических чувств. Но последствия начатой войны имеют уже онтологический характер. Связано это, прежде всего, с антитезой жизни и смерти. Подвигом Кузнецов-сын по праву может считать само участие отца в этом процессе и его волю к свободе. Не только к освобождению родных мест (гражданский долг), но и свободе от военных действий, желании мирного сосуществования на Земле (общечеловеческий долг). Именно общечеловеческая проблематика выдвигает на первый план военное бытие как комбинацию имманентных переживаний личностью последствий происходящего.

Гора в качестве элемента мифологизированной реальности выступает в произведениях “Вечный снег” и “Стоящий на вершине”. Это примеры метафоризации того самого кузнецовского *бытия* войны: в них нет материальных подробностей, описания сражений, героических подвигов, но в полной мере раскрывается внутренний мир

солдата, его *символическая* сущность. Так, “Вечный снег” представляет собой сон пастуха, которого “У костра под ворчание пса // <...> одолела дремота: // Он услышал в горах голоса // И прерывистый стук пулемета” (Кузнецов: 1983, 134). Поэт задействует собственную память, генерируя в ней вторичное переживание военных действий, напоминающее сон. Но сон является всего лишь аллегорией, в действительности призванной актуализировать постпамять (“стук пулемета”). Действие, судя по всему, происходит в южной части Крымского полуострова в гористой местности в нескольких десятках километров от Севастополя и уже известной нам из биографии Ю. Кузнецова Сапун-горы: “Непричастная злу и добру, // Вечным снегом вершина блистает” (Кузнецов: 1983, 134). В стихотворении начинается сюжет с пропажей овцы: “Поутру // Огляделся: овец не хватает” (Кузнецов: 1983, 134), что является достаточно распространенной аллюзией на библейский сюжет о заблудшей овце. Но интерпретация Кузнецова весьма нестандартна: добравшись до “вечного снега” по следам исчезнувших овец (замечаем расхождение с оригиналом в их количестве).

<...> Он увидел овец и – солдат,
Полегли и свои и чужие
Много лет или больше назад
И лежат меж овец как живые” (Кузнецов: 1983, 134).

Примечательно, что здесь нет разделения на советских и немецких солдат, поэту важен сам факт смерти живого человека как общечеловеческая беда. Текст изобилует символами. Для Кузнецова символ является важнейшим поэтическим приемом художественного переосмысления действительности. Он сам не раз констатировал: “С помощью символов я стал строить свою поэтическую Вселенную” (Кузнецов: 2015, 5). Такое мировоззрение

предполагает широкий охват всемирного культурного наследия, освоения и понимания не только потерь и побед Родины, но и признание значимости Человека как такового. Это еще раз подтверждается эпитетом “вечный снег”, который “блистает”, непричастный “злу и добру”, то есть, согласно символике цвета, выражает чистоту, свободу от гражданского долга, мир и покой. Но для чего Ю. Кузнецов смешивает умерших солдат и заблудших овец? Здесь наиболее полно ощущается сближение библейского мифа и семейной трагедии Кузнецовых. Отец оставил довоенную, жизнь, и, как и тысячи других военных, “заблудился” на дорогах войны, навсегда исчез там, оставив после себя только частицу вещного мира (“Гимнастерка”) и все более расширяющееся поле для травматического имманентного переживания. Вместе с тем, выступает в произведении и мотив *жертвенности*, также являющийся аллюзией библейского “Агнца Божия”. Солдат через образ жертвенного ягненка уподобляется Иисусу Христу, отдавая на войне свою жизнь ради будущего своей семьи и человечества. Таким образом, Поликарп Кузнецов изображается в качестве “жертвенного ягненка войны”, действительно оберегая потомков через совершенный им *подвиг*. Переосмысливая личность отца, Ю. Кузнецов обращается и к христианскому мифу и к культуре предков. Это дает стихотворению мощный философский потенциал, прежде всего, позволяющий рассматривать смерть Отца через призму архетипа спасителя, “отца всех отцов”, т.е. наделяя его, в некотором смысле, *антропоморфическими* качествами. “Московский Сократ”, философ-футуролог Н.Ф. Федоров отмечал, что “культ предков, или мертвых, состоит в представлении их живыми, или, вернее, в оживлении их чрез сынов” (Федоров: 1982, 101). Вместе с тем, надделение отца божественными

качествами означает лишь желание “зреть в корень”, на бессознательном уровне обращаясь к архетипу, к первичному универсальному смыслу. Однако философ считал, что “мы не имеем права ни отделять Бога от наших отцов или отцов от Бога, ни сливать их с Ним, т.е. допускать поглощение их <...>, не имеем права также и ограничивать круг отцов своим лишь родом и расою” (Федоров: 1982, 102). То есть христианский миф нельзя всецело соотносить с архетипом Отца. Он является лишь *одной из его возможных проекций*, к которым обращается поэт в попытке творчески переосмыслить отеческий подвиг. К тому же “свои и чужие” жертвенные агнцы войны и употребляемая в этом контексте непричастность “злу и добру” показывает, что Ю. Кузнецов не желает судить проигравших или восхвалять победителей. Он, прежде всего, показывает общечеловеческую трагедию, отсутствие мира (покоя), который солдаты увидели только после смерти, заплатив достаточно высокую цену. Травма обретает *наднациональный* характер и разворачивается за пределы наступательной операции в Крыму, за пределы Великой Отечественной войны. На вершине горы лежат тысячи подобных Поликарпу Кузнецову отцов, которых уже не дождутся семьи. Тысячи принесших себя в жертву ради жизни других. Так происходит движение от личной трагедии к общей, но не только к советской, а к общемировой. И именно здесь более всего ощущается *мотив сиротства* нового поколения, которому предстоит строить мир с нуля и постоянно вести невидимую борьбу с генетической и исторической травмами единовременно. Проекция на архетип спасителя указывает на миф о Христе еще и потому, что умершие солдаты “лежат как живые” на вершине горы, что заставляет нас вспомнить о Голгофе, на которой был распят и убит Иисус.

Наступая на Сапун-гору, необходимо было

совершить стратегический прорыв – “занять высоту”. Ю. Кузнецов, художественно переосмыслив события, демонстрирует читателю эту заведомо несостоятельную схему (офицер соглашается принести себя в жертву и знает, что смерть, вероятнее всего, неизбежна). Эту идею поэт более детально передает в стихотворении “Четыреста”, в котором изображается то самое Крымское наступление:

За первой цепью смерть идет
 И за второю смерть,
 За третьей цепью смерть идет
 И за четвертой смерть.
 За пятой цепью смерть идет
 И за шестой смерть,
 А за седьмой – отец идет,
 Сожжен огнем на треть (Кузнецов: 1983, 88).

Таким образом, происходит, своего рода, восхождение отца на Голгофу, а “сожжение огнем” в свою очередь, является аллюзией палящего солнца. Цена “занятия высоты” очевидна: идущие на гору шли навстречу смерти. В этом контексте проясняется и смысл первой строки знаменитого произведения Ю. Кузнецова “Я пил из черепа отца” (Кузнецов: 1983, 113), которое в советское время подвергалось острой критике. Сегодня, совершенно очевидно, что эту фразу нельзя понимать буквально. Более того, необходимо погружение в травму поэта, в его “осиротевший” художественный мир, переосмысливший и воссоздавший самую масштабную трагедию XX века через образ своего отца, то есть двигаясь от частного к общему и снова к частному. Между тем, “Голгофа” дословно с арамейского и латинского языков переводится как “череп”. В этой связи, становится ясным связь архетипа спасителя, христианского мифа (восхождение на Голгофу и жертва) и “отца всех отцов”. И метафорическое “пил”, означает то самое

вторичное свидетельство и творческое переосмысление, точкой отсчета которого является жертва Отца. “Пить” – значит воссоздавать в памяти путь предка, его подвиг (с опорой на древний культ). Так, в “Вечном снеге” мы находим аллюзию, которая становится чрезвычайно важна при анализе и других лирических произведений Ю. Кузнецова, образуя некую смысловую целостность. Мотив сиротства кузнецовского поколения оказывается более глубоким благодаря опыту травматического переживания и, своего рода, единения с отцами через бессознательные механизмы связи. Другим важнейшим моментом вторичной репрезентации травмы в стихотворении является осознание “нового порядка”, который ведет к появлению полого пространства, образует брешь в сознании сыновей “там, где в вечность упала граната” (Кузнецов: 1983, 135). Именно поэтому у поэта нет портретных описаний отца, а его образ складывается из архетипических элементов, сопровождается различной “говорящей символикой” и выходит за идеологические рамки.

Сюжет стихотворения “Стоящий на вершине” на первый взгляд не представляет интереса в связи с травмой. Но рассмотрение его через призму автобиографичности “Вечного снега” и обращение к архетипу Отца-спасителя позволит нам увидеть неявный имманентный слой смысла. Травматический опыт Ю. Кузнецова почти никогда не лежит на поверхности:

Однажды сонную долину
Покинул дерзкий человек.
Ступил ногою на вершину.

– Отселе вижу! – он изрек (Кузнецов: 1983, 42).

Уход отца на войну и гибель на ней сжато представлена в пределах одной строфы. Долины в горной местности прямо указывают на Юго-Западную часть Северного Кавказа, Кубанский

регион, где и находилось село, в котором появился на свет будущий поэт. Здесь используется, своего рода, прием *умолчания*: путь на “Голгофу” (Сапун-гору) и предшествующие этому событию читателю предлагается воссоздать в памяти самостоятельно. Отечественная дерзость, которую упоминает Ю. Кузнецов, связана с долгом военного и особенностями мышления офицера, преданного государству. Но вершина горы, “высота”, которую они должны были взять, сопряжена с *мотивом прозрения*, осознанности жертвы, которую приносит предок, первоначальный хранитель ради своих потомков. Обращение к христианскому мифу показывает, что в сыне борются противоречия: одновременное осознание важности отцовского подвига и гибели (архетип спасителя) и, вместе с тем, нежелание простить его за материнскую травму и образовавшийся вакуум семейного треугольника. “Отселе вижу” – отец превращается в ролевого героя и впервые мы можем видеть в текстах, так или иначе связанных с ним, процесс воссоздания его речи. Но эта реплика вложена в уста лирического героя, характеристика которого весьма и весьма *размыта*. Это связано с тем, что Ю. Кузнецов не помнит своего отца живым, так же как приверженец христианской культуры никогда не видел живого Христа (“замыленность”, отразившаяся также в топониме “Сапун-гора”). Цель построения столь неоднозначного сюжета раскрывается во втором катрене:

И длань движением державным
Простер на низшие миры.
Опасно встать с горами равным,
Имея душу не горы (Кузнецов: 1983, 42).

Генетическая травма заставляет поэта всякий раз заново делать выбор: отец-спаситель (архетипически оправданная жертва) или отец-воин (жертва бессмысленного кровопролитного противостояния государств, которое “не ведает смысла и цели”

(Кузнецов: 1983, 135). В данном случае, превалирует вторая версия, в которой антропотеистические качества заменяются на преимущественно человеческие:

Ему внезапно вид явился
Настолько ясный и большой,
Что, потрясенный, он сломился
Несоразмерною душой (Кузнецов: 1983, 42).

Так, гора, в каком-то смысле *персонифицируется*, наделяется душой, сознанием. Ю. Кузнецов хочет показать отца не в качестве мифологизированного архетипического героя, а подчеркнуть его *незначительность* по отношению к горе. Между тем, здесь также присутствуют мотив восхождения и аллюзия на библейский сюжет о жертве Христа, но меняется точка отсчета – лирический герой движется вертикально: от долины (первая строфа) до вершины (вторая и третья строфы). И по мере этого движения вверх происходит распад личности (“потрясенный, он сломился”). Так, поэт демонстрирует путь отца на гору и последовательную мифологизацию его образа, которая и укореняется в сыновней постпамяти. Интересно, что стихотворение “Стоящий на вершине” было написано в 1969 г., а “Вечный снег” Ю. Кузнецов пишет ровно через десять лет, в год 35-летия с момента гибели отца. Можно заметить так называемую “травматическую прогрессию”, основанную на реальных фактах биографии Поликарпа Кузнецова. Сначала он изображается как “дерзкий человек” в долине, принадлежащий “низшему” миру и живущий, следовательно, гражданско-бытовым и военным долгом. Затем он уходит на войну с намерением “занять высоту” (“И дань <...> // Простер на низшие миры”). Сюда относятся такие коннотации как “победа”, “защита семьи и народа” и др. Однако оказавшись на вершине, он, имеющий “душу не горы” созревает

и осознает, что умирает за мирное будущее человечества. Мощное прозрение стирает его гражданско-бытовое “Я”, оставляя архетипическое. Здесь и происходит переход к мифологизации: от незначительности (“Стоящий на вершине”, 1969) к “отцу всех отцов” (“Вечный снег”, 1979).

Восприятие и военных действий, и вплетенного в них образа ближайшего предка происходит не на основе непосредственного общения с ним и составления последующей картины произошедших событий, как, к примеру, в знаменитом графическом романе Арта Шпигельмана “Маус” (1997). Для Ю. Кузнецова отец – это *изначально мифологизированный* персонаж, связь с которым в реальной действительности была, однако, подкреплена генетически и бессознательно, что позволило вывести его подвиг на общеисторический уровень к *травме уже общественного сознания*. В том же 1969 году поэт пишет стихотворение “Очки Заксенгаузена”, в котором, на примере выжившего узника немецкого концентрационного лагеря Заксенгаузен, показано соотношение личностной и общественной травм: “В бывшем лагере смерти лежит и поныне // Облетевшая груда безлицых очков. // Это память слепых, некрасивых, невинных, // Сбитых в кучу людей, это зренье веков!” (Кузнецов: 2015, 18). Снова используется прием актуализации вещной частицы “Я”, оставшейся после личности. “Груда безлицых” предметов является *источником свидетельства* того времени, которое поэт не запомнил, потому что был еще младенцем. Это, своего рода, “говорящие” символы, формирующие постпамять, подобно гимнастерке, которую бережно берегла старуха-мать. К тому же, очки в обыденной жизни позволяют человеку более детально рассмотреть окружающий мир, а в данном случае безликий взгляд призван метафорически передать как раз ту пустоту (“Где они, как миры

в пустоте, с номерами, // Пред сожжением снявшие молча пенсне?” (Кузнецов: 2015, 18), то ощущение сиротства и недосказанности, оставшееся послевоенному поколению, потерявшему отцов, матерей, братьев и сестер. Заксенгаузен, как и многие другие немецкие лагеря смерти, был известен тем, что пребывающих туда заключенных периодически даже не регистрировали, не проводили так называемый “отбор”, а везли сразу к “Станции “Z”, где находились газовая камера и крематорий. Это не позволяет и по сей день установить точное количество жертв, которое может исчисляться тысячами. Новаторство Ю. Кузнецова заключается в том, что он уже в конце 60-х годов XX века предпринимает попытку актуального в наши дни описания событий, приведших к коллективной травме общественного сознания *через личностную травму* (“Я”-мифологизированное, которое является метонимическим заместителем и одновременно *репрезентантом* тысяч миров “в пустоте, с номерами”, т.е. архетипом жертвы как таковой): “Говорят, что вернулся один за очками — // Через годы! // <...> // Он нашел свою вещь в той слезящейся груди, // Непохожий на всех – человек или миф” (Кузнецов: 2015, 18-19). Поэт снова подчеркивает “замыленность” образа человека, столкнувшегося с войной (глагол “говорят”), и выводит нас к основной проблеме своей военной лирики: *человек или миф?* Такова специфика травмы: историческая пустота, образовавшаяся в связи с бесчисленными, безликими жертвами, которых никогда невозможно будет посчитать, идентифицировать, в тексте предстает как зияние “провала ночного” (Кузнецов: 2015, 19), травматический опыт, который время не способно вычеркнуть из памяти и для которого “<...> солнце на небе – простое пятно” (Кузнецов: 2015, 19). Очки как символический предмет выполняют функцию

инструмента ретроспективного познания. Они видят и помнят действительность, для следующего поколения ставшую уже мифологизированной. Миф замещает невозможность возврата к личности, а поэт в своей интерпретации неизбежно сталкивается со своего рода вакуумом, пустым пространством, образовавшимся между умершими и живущими.

Таким образом, в художественном мире Ю. Кузнецова отец связан в равной степени и с культом предков (бессознательная героизация подвига), и с христианским мифом (архетипы жертвы и спасителя, умирающего во имя человечества). Война же, в травматической постпамяти Кузнецова-сына изображается как мифологизированная реальность (восхождение на Голгофу), как вертикальный путь жертвы, принесенной человеком из “низшего” (не божественного) мира, но получившей значимость как подвиг ради семьи, народа и мира в целом.

Библиография

- Felman, Sh., Laub, D. 1994. *Op. cit.; Felman Sh. Writing and Madness: Literature / Philosophy / Psychoanalysis*. Cornell University Press.
- La Capra, D. 2009. *History and Its Limits. Human, Animal, Violence*. Ithaca and London: Cornell University press.
- La Capra, D. 2001. *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Spiegelman, A. 1997. *Maus: A Survivor's Tale*, Tomy 1-2. Pantheon Books.
- Бахтин, М. М. 2000. *Автор и герой: к философским основам гуманитарных наук*. СПб.
- Букреев, В. И. 2011. *Расчеловечивание человека в мировой истории: истоки и глобальные последствия*. Москва: Флинта.

- Голубничий, И. Ю. 2012. *Стилевой опыт Юрия Кузнецова и современный литературный процесс*: дисс. канд. филол. наук. Москва.
- Кузнецов, Ю. П. 1983. *Русский узел: стихотворения и поэмы*. Москва.
- Кузнецов, Ю. П. 2015. *С войны начинаюсь...: стихотворения и поэмы*. Москва: Литературная Россия.
- Кузнецов, Ю. П. 2015. *Стихотворения и поэмы. Том 5. 1992-2003*. Москва: Литературная Россия.
- Мороз, О., Суверина, Е. 'Trauma studies: История, репрезентация, свидетель'. *Новое литературное обозрение* 2014, № 1 (125), 59-74.
- Небольсин, С. А. 2009. *Юрий Кузнецов о ложных святынях. Миф и действительность в творчестве Юрия Кузнецова*. Москва.
- Трубина, Е. 2009. 'Феномен вторичного свидетельства: Между безразличием и "отказом от недоверчивости"'. *Травма: пункты: Сборник статей*. Москва, 171-207.
- Шевченко, О. В. 2010. *Творческий путь Юрия Кузнецова*: дисс. канд. филол. наук. Москва.
- Штомпка, П. 'Культурная травма в посткоммунистическом обществе'. *Социологические исследования* 2001 № 2, 3-12.
- Федоров, Н. Ф. 1982. *Сочинения*, Москва.

Maksym Ponomarenko
Akademia Pomorska w Słupsku
ul. Arciszewskiego 22A, 76-200 Słupsk / Polska
E-mail: maximus.ponomarenko@gmail.com

Ajgul Kurmangaliyeva, Gulmajra Chumbalova

**Специфика постмодернистской поэтики
Романа Л. Улицкой «Искренне ваш
Шурик»**

**Specific of post-modern poetics novel
of L. Ulickaya «Yours sincerely Schuric»**

Streszczenie

Ostatnimi latami w światowej kulturze narasta zainteresowanie żeńską prozą i w szczególności prozą L. Ulickiej, której utwory są przetłumaczone już na dziesiątki języków. W artykule proponuje się przegląd i systematyzację badań żeńskiej prozy w aspekcie postmodernistycznym (G. Nefagina «Rosyjska literatura końca XX stulecia», N. Leiderman i M. Lipovetski «Współczesna rosyjska literatura: 1950-1990-e lata», C. Timina i B. Alfonsów «Rosyjska literatura XX stulecia. Szkoły, kierunki, metody twórczej pracy», N. Egorova «Proza L. Ulickoi 1980-2000 – x lat: problematyka i poetyka», L.V. Safronova, I. S. Scoropanova, V. Kuricyn, K. Schukin, A. Ermakova, G. Puszkara, O. Krizoveckaia, Yu. Zidkova. Unikalność elementów poetyki powieści L. Ulickoi «Szczerze wasz Szurik» okazuje się przede wszystkim podczas analizy głównych przyjęć i sposobów stworzenia i interpretacji obrazu młodego pokolenia w literaturze pięknej drugiej połowy XX stulecia. Na tle tych danych zaznaczają się właściwości personaz szeregów i żeńskiej prozy w analizowanym tekście. Badanie przeprowadza się z zastosowaniem poststrukturalistycznych metod analizy: kognitywnego i psychoanalitycznego literaturoznawstwa, percepcyjnej estetyki, hermeneutyki, artystyczną antropologią.

Kluczowe słowa: postmodernizm, żeńska proza, poetyka, kultura narodowa, narracja.

Abstract

Last years in a world culture interest grows in woman prose, and, in particular, to prose of L. Ulickaya, whose works are

translated already on ten of languages. In the article a review and systematization of researches of woman prose are offered in the post-modern aspect (of G. Nefagina «Russian literature of end of the XX centur», N. Leyderman and M. Lipovecky «Modern Russian literature: 1950-1990th», C. of Timina and of N. Alfonsov «Russian literature of the XX century. Schools, directions, methods of creative work», H. of Egorov «Prose of L. Ulickaya of 1980-2000 th: range of problems and poetics», L.V. Safronova, I. S. Scoropanova, V. Kuricyn, K. Schukin, A. Ermacova, G. Puschkar, O. Krizhoveckaya, Yu. Zhidcova. Unicity of elements of poetics of novel of L. Ulickaya «Yours sincerely Schuric» comes to light foremost during the analysis of basic receptions and methods of creation and interpretation of character of the young generation in fiction of the second half of the XX century. On a background these data the features of rows and woman prose are designated in analysable text. Research is conducted with the use of post-structuralism methods of analysis: cognitive and psychoanalytic literary criticism, perceptions aesthetician, hermeneutics, artistic to anthropology.

Key words: post-modernism, woman prose, poetics.

Проявление постмодернизма в искусстве и литературе имеет свои особенности, да и в различных странах он проявляется со свойственным той или иной культуре специфичным ритмом. Русский постмодернизм за рубежом считают самым авангардным. По наблюдениям Вячеслава Курицына, он «очень часто манифестируется через радикальные, подчеркнута эпатирующие приемы...». Национальное своеобразие постмодернистского произведения определяют: язык (как первичная семиотическая система), использованный для создания языка литературного; доминирование в тексте деконструируемых цитаций из данной национальной культуры; внимание к проблемам, особо важным для страны, которую представляет данная литература, или непосредственно к национальной проблематике, рассмотренной

сквозь призму культурфилософии; национальный склад мышления, тип юмора, иронии и некоторые другие признаки более частного характера.

Свои ритмы действуют и внутри культурных эпох. Ощущение изжитости господствовавших на протяжении культурной эпохи метанарративов способно породить «ситуацию постмодерна». Особенность постмодернизма в том, что он итожит накопления всех культурных эпох, подвергая в то же время их ценности деканонизации. Возникнув прежде всего как культура визуальная, постмодернизм в архитектуре, живописи, кинематографе, рекламе сосредоточился не на отражении, а на моделировании действительности, экспериментируя с искусственной реальностью — видеоклипами, компьютерными играми и т. п. По мнению Маньковской Н.Б. (2000, 11-12) эти принципы работы со «второй действительностью», теми знаками культуры, которые покрыли мир панцирем слов, постепенно просочились и в другие сферы, захватив в свою орбиту литературу, музыку, балет. Как утверждает Бел, сознание направлено на отрицание всякого рода норм и традиций — этических, эстетических, методологических и т.д., на отказ от авторитетов любого ранга, начиная от государства, великой национальной идеи, моральных парадигм и кончая правилами поведения человека в общении с другими.

Подобный поворот в сознании отражает и соответствующий тип культуры — постмодернизм, имеющий дело не с реальностью естественного или технического мира, а с реальностью мира знаков — текстов культуры. Постмодерное общество, пишет Вольфганг Вельш, «необратимо плюралистично». Характерной чертой постмодернизма в литературе является множественность прочтений текста. С позиции анализа поэтики именно постмодернистского текста М.Н. Липовецкий

отмечает усложненность, многоуровневость структуры современного авторства. Автор не монологичен, авторская истина растворяется в многоуровневом диалоге точек зрения повествователя и скриптора.

Заметно окрашивают постмодернистскую теорию и практику феминистские идеи, модернизированные в духе постструктурализма.

Феминизм, распространившись в России, пустил свои корни и в литературе. Примерно в конце 1980-х — начале 90-х годов появилась женская русская проза. Женская литература представлена именами писательниц-мастеров бытописания — Л.Е. Улицкая, Л.С. Петрушевская, Т.Н. Толстая, В.С. Токарева, Г.Н. Щербакова.

Современные критики признают, что самовыражение женщины в литературе отличается от мужского. По этому поводу Межова в своей статье «Жизнь и творчество Людмилы Улицкой» (Межова: 2014) приводит слова Улицкой, которая считает, что «искусство делится на мужское и женское, мир мужской и мир женский – разные миры. Местами пересекающиеся, но не полностью. В женском мире большее значение приобретают вопросы, связанные с любовью, семьей, детьми. Мужчина и женщина по-разному воспринимают действительность, их волнуют разные темы».

М.А. Черняк тоже справедливо полагает, что «мысль семейная – основная тема современной женской прозы. В традиции русской классической литературы семья — это нравственная основа человеческого быта и бытия. Мысль семейная, так или иначе, пронизывает практически все произведения XIX века. Век же XX — страшный и трагический — внес свои коррективы в восприятие этой темы». (Алексютина: 2014)

Т.М. Колядич (2005) утверждает, что «женская проза – это направление, сложившееся еще в начале

XIX века, и в женской прозе 1840 — 1860-х годов проводилась классификация двух типов: лишний человек в юбке и деревенская барышня. Признаки женской прозы, по убеждению ученого, — это новая проблематика, женщина — главное действующее лицо и носительница авторской идеи, поиск новых отношений в искусстве и жизни и новых приемов их фиксации. Но главное в женской прозе — это учет женской ментальности». На то, что женская проза как направление современной литературы существует, указывают разнообразные альманахи и сборники, в которых печатаются писательницы.

Писательница В. С. Токарева считает женскую литературу «подобной литературе и существующей около литературы»: «Существует женская литература... Основная тема женского творчества — тоска по идеалу». Это проза, написанная женщинами на женские темы.

Женская русская проза стала новым этапом в литературе, новым ее направлением. «Не женского засилья мы хотим в литературе. Не отделения от литературного процесса, а своего места и обозначения в этом процессе. Не женскими темами заполнить книги и средства массовой информации, а утверждением женских начал мира, добра, милосердия и терпимости», — говорит Л. Васильева (Интернет-ресурс 2). Это явление ни в коей мере не стремится разделить литературу на мужскую и женскую, а открывает новую грань культуры.

Тексты художественной литературы, авторами которых являются женщины, по мнению С.Ф. Желобцовой (2014, 135) «отражают как реальное положение дел в области отношений между полами, так и разного рода ожидания женщин определенного психического склада, уровня культуры, их представления об этических и эстетических нормах, житейские взгляды и предпочтения, патологические комплексы и др.».

Критик В. Кияков считает основной приметой современной женской прозы то, что сюжет произведения трудно пересказать, в нем отсутствуют фабула и замысел, всем повествованием руководят только чувства, их надрыв от невыносимости жизненного бытия. Конечно, и до этого времени в русской литературе были женщины-писательницы, но никогда именно проза не была такой надрывной. (Интернет-ресурс: 2, 1)

Исследовательница Г.Г. Писаревская, рассмотрев произведения Петрушевской, Токаревой, Толстой, выявила общие мотивы в женской прозе: одиночества, богооставленности, разлада мечты и действительности, бегства от действительности, поиска ложных идеалов. По мнению критика, герои всех трех писательниц живут в придуманном иллюзорном мире и не могут вырваться из предначертанного судьбой замкнутого круга. (Там же, 1)

Рассказы Л.Е. Улицкой напоминают философские притчи, герои ее произведений — «маленькие люди», старики, больные, дети, уверенные в том, что все происходящее с ними, даже кажущееся несправедливым, откроет им истину. Автор следит за тем, как обстоятельства влияют на человека, что они делают с ним и его личностными качествами. Улицкая, как она сама замечает, не придерживается задачи отражать современность. Жизнь тяготит ее героев, но они учатся преодолевать препятствия с достоинством, сохраняя в себе все лучшее, хотя в них происходит переоценка прежних ценностей. Это люди, которые сродни шукшинским «чудикам», непонятные обществу. Улицкая не осуждает своих героев, не морализирует и не подводит итог происходящему — ей свойственна эмоциональная сдержанность. Все это позволяет критикам называть ее рассказы «натуральными зарисовками психологической природы человека».

Творчество Л.Е. Улицкой стало одним из ярких явлений современной русской прозы. В поле зрения литературных критиков творчество Л. Улицкой попало в 1990-е годы. Именно тогда произведения писательницы стали предметом активного обсуждения в критических статьях, а также в различных интернет-форумах. Специальные исследования были посвящены анализу малой прозы писательницы, романов, отдельные работы затрагивали проблему героя, стиливые особенности ее прозы. Рассматривались и такие частные проблемы, как неомифологизм романного творчества Улицкой, способы организации художественного пространства, проблема генетических связей писательницы с предшествующей традицией. Обзор ее творчества дается в учебных пособиях по современной русской литературе: «Русская проза конца XX века» Г.Л. Нефагиной, «Русская литература XX века. Школы, направления, методы творческой работы» под редакцией С.И. Тиминой, В.Н. Альфонсова, «Современная русская литература: 1950 – 1990-е годы» Н.Л. Лейдермана и М.Н. Липовецкого и др.

Исследователи вывели парадокс творчества Л. Улицкой, с которым трудно не согласиться: обращаясь к простенько-примитивному (традиционному материалу сентименталиста), сворачивая описание практически до пунктирных линий, она соединяет пунктиры в одном и создает сложно-оригинальное — выявляет оригинальный, неповторимый и яркий рисунок российской действительности.

Среди романов Л. Улицкой «Искренне Ваш Шурик» является легко читаемым, легко воспринимаемым, богатым на женские образы разных поколений, которые тем или иным образом связаны с главным персонажем Шуриком. Само название романа дает подсказку, что главным

образом-персонажем [по концепции В.В. Савельевой] или героем (как его называет исследовательница Безматерных и др.) является Шурик. Он уже с детства приобретает привычку «быть правильным», послушным, «хорошим мальчиком», оправдывать надежды бабушки и матери, которые лишают его свободы выбора, решая все за него. При описании бабушки и матери, с помощью которых шире раскрывается образ Шурика, автор не скрывает иронии «...и воровским взглядом цепляли девочек [Вера и Елизавета Ивановна]. ...Обе они пришли к единому мнению, что девчонки чудовищно невоспитанны. Звуки, как на вокзале в очереди, а интеллигентные, кажется, девочки, – вздохнула Елизавета Ивановна... – но всё-таки какие-то прелестные... милые... Да что ты, мамочка, тебе показалось. Они ужасно вульгарные».

В кратком описании романа дается такая картина: «Герой романа «Искренне Ваш Шурик» – яркий персонаж в галерее портретов Людмилы Улицкой. Здесь, по словам автора, «локальная проблема взаимоотношений сына и матери, подчинение человека чувству долга и связанные с этим потери. Оттенки любви – эгоистической материнской, бескорыстной сыновней, своего рода инцест на духовном уровне, а также целая галерея чувств разнообразных женщин – одиноких, несчастных, легкомысленных, часто агрессивных к герою, который полон доброжелательности и самых лучших намерений, но никого не может сделать счастливым. И даже напротив». (Улицкая: 2006) Сама автор так характеризует своего персонажа: «младенец играл лицом, какие-то разрозненные выражения сменяли друг друга: лобик хмурился, губы улыбались. Он не плакал, и было непонятно, хорошо ему или плохо. Скорее всего, ему было происходящее удивительно...». Может быть, одним из ключей для понимания образа Шурика является

следующее: «Он был любимым внуком и любимым учеником Елизаветы Ивановны, но также жертвой её прямолинейной педагогики: с ранних лет он был приучен к мысли, что он, Шурик, очень хороший мальчик» (Интернет-ресурс: 1, 1).

Примечательно, что в рецензии на роман А.Е. Улицкой «Искренне Ваш Шурик» Анна Кузнецова замечает, что «всем героям ставится быстрый диагноз, и дальше с ними все происходит исключительно в рамках предварительного заключения». (Кузнецова: 2004) Шурик – хороший мальчик. Это диагноз. Его главное занятие – доставлять всем лекарства. *Первым делом Шурик выложил на стол справку и лекарство. Когда она вернулась из сеней, где стояла у нее керосинка, неся сковороду жареной картошки, он спал, уронив голову на сложенные по-школьному руки.* Диагноз Матильды, поставленный ей как раз в это трудное для женщины время безжалостной писательницей, звучит так: *«Но тетка, нелюбимая Матильдина тетка, наотрез отказывалась: пусть Матрене дом пойдет, если я чужим дом отпишу, наш род здесь вовсе переведется. А Матрена городская, богатая, не дура, она дом сохранит... Там, в деревне, назвали ее настоящим именем, которого она с детства стеснялась, и, перебравшись в город, назвалась Матильдой...»* Матрена — ее диагноз.

Истории по ходу жизни романного Шурика возникают внезапно и вырастают, казалось бы, из ничего. Стоит Шурику зайти, например, на почту — как вырастает из-под земли роковая Светлана, одержимая самоубийством, которой он не только посылку с зубом мамонта донесет до самого обеденного стола, но и даст отведать целебного корня. Мурзик носит фамилию Корн и записана дочерью Шурика. Это он так помог Лене выпутаться из сложного положения, нечаянно попав к ней на день рождения и причастившись горьких женских

слез: из общаги, беременную, выпирают, на квартиру, безмужнюю, не берут, домой не пускают, и даже парень, который когда-то из-за нее вешался, ребенка-негра, о котором предупредила его «посвоему честная» Лена, убоялся. Фиктивный брак и поездка в Сибирь, чтобы сфотографироваться на пороге роддома для полного благополучия в партийной семье, а также немного неиссякаемого корня для хорошего сна уладили и эту историю. Есть в романе истории боковые, самозамкнутые, независимые от главного героя и неизлечимые при помощи его универсального снадобья. Нужные скорее для романного объема. И все героини, в общем-то, смешные и милые, они как поликлиническая очередь в регистратуру в семь утра, от которой никуда же не денешься: надо всем им помочь, всех записать — вот вам и книжка. Толстая. Читайте... Потому что врачебное заключение, после которого, казалось бы, читать уж незачем, всем им вместе дано довольно скоро после начала книги объемом в 448 страниц, на с. 132: «Но самое нестерпимое было в том, что никто ни в чем и виноват-то не был... Так получилось». И так в этом объясняющем все случаи жизни режиме роман скачет по кочкам-частностям и уходит в бесконечность.

Раскрыв в финале романа сущность сына, Вера оценивает её следующим образом:

«...Это ужасный цинизм. Плотские отношения имеют свои оправдания в духовных, а иначе человек ничем не отличается от животного». Но в то же время Вера осталась довольна такой ситуацией. «Его слабости рождали снисхождение к нему и его бедному поколению, лишённому высоких понятий... Поколение Шурика (Лиля Ласкина, Лена Стомба, Аля Тогусова, Сережа Гнездовский, Асмалазян и др.) на наш взгляд предстает перед читателем легкомысленным, предпочитающим временные ценности, идущим на жизненно важные шаги без

серьезных обдумываний. Так, Аля, попав под машину, находит себе жениха-милиционера, которому надо жениться, чтобы получить квартиру. Фиктивный брак Шурика с Леной, усыновление им дочери Стовбы. На вечеринке у Гии «подозрительная толстенькая карлица с сияющим плоским личиком», которая утром «неопределенно улыбнулась» ничего не помнящему Шурику, отчего в душу Шурика «смутное подозрение закралось на мгновение». Ой, чуется мое сердце, нечистое это дело с карлицей! Дай бог, чтоб я ошибся! А то уж совсем...

Постмодернисты удовлетворяются осознанием «нигилизма», деконструкции внешнего мира, говоря о разрушении внешнего мира, одновременно имеют в виду и полное уничтожение внутреннего мира. (Богданова, Кибальник, Сафронова: 2007, 5). Так, на наш взгляд, А.Улицкая, характеризуя поколение Шурика в романе, дает яркий пример распада внутреннего мира.

В своей записной книжке Лиля Ласкина, уже будучи сформировавшейся женщиной, замечает: «Но вообще в нём есть что-то особенное – он как будто немного святой. Но полный мудака. Господи, как же я была в него влюблена! Чуть не осталась из-за него. Какое счастье, что я тогда уехала. А ведь могла выйти за него замуж! Бедный Шурик». Словосочетание *бедный Шурик* является знаковым для образа главного героя. «На шахматной доске в строгом порядке расставлены «сильные» и «слабые», достойные жалости и умеющие жалеть», – пишет в своей рецензии Ян Александров [tree_new/cult_rareg/article.jsp]. В конце концов, умеющий жалеть Шурик («он умел жалеть женщин: и девочку Марию, и “старую дуру” Матильду. “Жалость, опускаясь вниз, претерпевала какое-то тонкое и постепенное изменение...») сам оказывается достойным жалости.

А. Ку克林 пишет, что Л. Улицкая – «писатель сугубо бытовой», «работник Природы, Натуры,

«натуралист» в самом полном, исчерпывающем смысле этого слова» (Куклин: 2003). Писательница, по мнению Л. Кукулина, относится к своим персонажам, как к «биологическим объектам», они у неё «растения». Секрет её читательского успеха заключается, по мнению автора статьи, исключительно в «теме ума, гонений, унижений, страданий» (Там же, 177). Аналогичную точку зрения высказывает О. Рыжова.

Более объективные подходы к анализу произведений Л. Улицкой представлены в работах исследователей С.И. Тиминой, В.Я. Скворцова и А.И. Скворцовой, Е. Щегловой и др. Е. Щеглова справедливо замечает, что «Л. Улицкая подкупала и подкупает не просто интересом к человеческой личности, а состраданием к ней - вовсе делом в нынешней литературе нечастым» (Щеглова: 2003, 185). С.И. Тимина отнесла Улицкую «к разряду таких писателей, которые даже в страшные времена не боятся поместить смятенную и попираемую, но всё же бесконечно сильную человеческую душу в центр создаваемого ими мироздания». Писательской личности Л. Улицкой свойственны проявления глубинного интереса к эволюционным процессам, историзм мышления, переосмысление историко-культурных мотивов и стихии современности. При всем отличии поэтических индивидуальностей Л. Улицкой и Анны Ахматовой есть большой соблазн обнаружить их эстетическое сближение на системном уровне, — подчеркивала С. И. Тимина.

В прессе высказывают гипотезу, что Шурик не кто иной, как герой нашего времени.

Наталья Богомолова пишет: «...герой нашего времени сохранился. Это по-прежнему «лишний человек», почти без фамилии, бастард, дитя внебрачной любви. Прежде мы изучали интеллектуала – плейбоя Евгения Онегина, опытного малого, холодного и циничного. Затем Печорина,

представлявшего собой некую концентрацию Онегина. Его более жесткий и безжалостный вариант. Наш современный герой в романе Улицкой – Шурик Корн-Левандовский не то, чтобы бледная тень предыдущих, а суть их продолжение. ... Миром не сегодня - завтра станет управлять женщина, вот согласится ли Бог с таким раскладом, ведь Он так рассчитывал на Адама. Но Адам ныне превратился в Шурика». (culture/2004: 12). Приводя это высказывание в пример в своей работе Е.А. Безматерных не разделяет мнения о том, что Шурик – герой нашего времени и далее пишет, что каждый в произведении находит что-то именно для себя и, что для нее основная идея заключается в следующем: нужно чувствовать границу, отдавая себя людям.

По мысли С. Чернодытлова, заострение художественного на формировании героя принадлежит сфере метода, а современное отвержение метода ведет за собой и отрицание героя и героики. Нынешний писатель – инженер текста, и героика у него очень прагматичная, приземленная. Персонаж все более деперсонализируется и деиндивидуализируется. (Л.В. Сафронова. Автор и герой в постмодернистской прозе, с. 32)

О своих писательских принципах Людмила Евгеньевна Улицкая выразилась так:

«Я отношусь к породе писателей, которые главным образом отталкиваются от жизни. Я писатель не конструирующий, а живущий. Не выстраиваю себе жесткую схему, которую потом прописываю, а проживаю произведения. Иногда не получается, потому что выхожу совсем не туда, куда хотелось бы. Такой у меня способ жизни».

При этом в погоне за сюжетом писательница не использует все средства, а, напротив, проявляет изрядную деликатность: «Есть несколько историй в моей жизни, которые очень глубоко меня тронули,

но я никогда об этом не напишу. Потому что это может сильно ранить и даже изменить жизнь близких людей...»

О творчестве в целом она говорит так: «Мой муж, художник Андрей Красулин, внушил мне нечто очень важное по этому поводу. Все великие художники Возрождения были ремесленники. Умели тереть краски, строгать, лепить, шлифовать, точить. То есть обладали огромной суммой навыков. И все великие шедевры - презренная заказная работа. Но! Эта сумма навыков дает огромную свободу. Свободу высокого качества, которая не есть свобода ребенка, который не знает еще законов, а свободу взрослого человека, знающего канон и имеющего право нарушить его сознательно, созидательно, творчески. Это идеал профессионализма - ремесло в сочетании со свободой...» (Щеглова: 2008)

Обзор критической литературы показывает, что творчество Л. Улицкой находится на самой начальной стадии изучения, что критическим разборам и литературоведческому анализу подвергались не все произведения. Не изученным остается значительный пласт прозы Л. Улицкой — талантливой писательницы, чье творчество по праву является важной составляющей современного литературного процесса.

Позитивно отзывается о творчестве ЛЛ Е. Улицкой западная славистика. Французские рецензенты, называя ее прозу «исповедальной», отмечают, что «она чутко улавливает нюансы человеческой природы и, облакая их в прихотливые одежды яркого и точного языка, возвращает читателю. Творческая фантазия писательницы – продолжение собственного опыта, совершенно оригинального и тем не менее близкого многим. Её герои владеют особым языком, сохранившим изумительную буквальность, охраняющим первоначальный смысл слов» (Цит по: Русская

писательница в норвежском интерьере: интервью с Улицкой: 2007, 15).

Таким образом, роман «Искренне Ваш Шурик», который охватывает три поколения (Елизавета Ивановна, Вера и Шурик), так же как и многие другие произведения писательницы, несомненно, имеет эмоциональную окраску. Роман интересен многочисленным читателям, критикам, исследователям, что является подтверждением повышенного интереса к творчеству А.Е. Улицкой и, вообще, к женской прозе. Хотя роман «Искренне Ваш Шурик» имеет столько интерпретаций, сколько и реципиентов, одно можно с уверенностью сказать, что роман затрагивает вечные темы: любовь, отношения между мужчинами и женщинами и читается легко, так как написан языком, богатым на меткие сравнения, ироничные описания, свойственными только ей, ее стилю. У нее отсутствуют развернутые портретные характеристики персонажей, она использует портретные детали. Автор тонко чувствует мельчайшие детали как внешнего, так и внутреннего мира людей, она наделила своих персонажей умением чувствовать, жалеть, сострадать, утешать. Все персонажи умеют любить искренне, Шурик, несмотря на то, что в конце сам удостаивается жалости, все-таки умел любить, жалеть, заботиться о других, мог быть милым и трогательным, как отметила Лиля в своем дневнике «Шурик – трогательный, сил нет...». Но, помогая другим, жалея женщин, даря им свою любовь и заботу, он упустил свое время. Стоя перед зеркалом, заметив седину, жалел ли он об утраченном времени или он намеренно служил другим, пожертвовав свое время, чтобы обрести внутреннюю свободу, жалел ли он о несостоявшейся любви или намеренно делил свою любовь для всех желающих быть любимыми женщин, задумывался ли о неисполненных мечтах и были ли

у него мечты, такую ли он жизнь хотел прожить?! Автор не дает читателю развязку, разрешения ситуации, разгадки мыслей Шурика, у каждого реципиента разгадка своя.

Из любовных историй, центром которых является Шурик, из деталей соткано единое полотно. А ведь каждая история могла стать отдельной повестью. В творчестве Л. Улицкой встречаются прямая и косвенная формы психологизма. В использовании прямой формы психологизма проявляется влияние классической литературы на творчество писателя (в одном из интервью «Российской Газете» Л. Улицкая отмечает, что для нее большое значение имеет творчество Л.Н. Толстого). Использование косвенной формы объясняется, вероятно, стремлением не напрямую показать психологическое состояние, – а обозначить его штрихами. Как определил исследователь И.В. Страхов: «Основные формы психологического анализа возможно разделить на изображение характеров «изнутри», то есть путем художественного познания внутреннего мира действующих лиц, выражаемого при посредстве внутренней речи, образов памяти и воображения и «извне», выражающийся в психологической интерпретации писателем выразительных особенностей речи, речевого поведения, мимического и других средств внешнего проявления психики». (Страхов: 1981) Эти формы психологизма называют соответственно прямой и косвенной.

Литературоведы называют прозу Л. Улицкой «прозой нюансов», отмечая, что «тончайшие проявления человеческой природы и детали быта выписаны у нее с особой тщательностью». В этом заключается главная особенность её писательской манеры: она не спешит развивать сюжет, не придумывает замысловатых поворотов, останавливая внимание читателя на том, что для неё

важнее всего - на человеке, его переживаниях, его проблемах, на первый взгляд кажущихся мелкими и незначительными. Однако из этого мелкого и незначительного в произведениях Улицкой складывается жизнь.

Д. Фернандез рассматривает творчество Л. Улицкой как литературу, которой удалось «проникнуть в сердце». По мнению С. Моузе, главная тема рассказов писательницы – любовь: «Все происходящее между людьми или относящееся к человеку, его личности у Л. Улицкой выражает через любовь. Она (любовь) вносит в реальную жизнь другую, которую сама создает» (Mouze: 2002, 10). Рецензируя сборник «Сквозная линия», немецкий критик К. Обермюллер отметил преемственность творчества писательницы: «Истории, которые рассказывает Л. Улицкая, едва ли возможно осмыслить вне русской литературы. Автор, изображая абсурдность постсоветских будней, представляет это не только виртуозно – она блестяще импровизирует литературными традициями» (Obermuller: 2003, 23).

Итак, специфичностью поэтики «Искренне Ваш Шурик» является то, что роман восходит к историческим истокам. Так, Лиля Ласкина является историческим лицом – известной французской арфисткой русского происхождения. Роман выстроен на стыке традиций реализма и постмодернизма, автор использует прием, характерный для постмодернистской эстетики – иронию. В романе «Искренне Ваш Шурик» прослеживается связь с изобразительным искусством (при знакомстве Шурика с Матильдой с подробностями описывается среда художников). «Интермедиаальность» является устойчивой особенностью поэтики прозы Л.Е. Улицкой. Наследуя чеховскую манеру повествования, технику портретирования, внимание к психологическим

деталюм и другие способы выражения авторской оценки. Психологизм является особым приемом, формой, позволяющей верно и живо изобразить душевные переживания. Произведения Л. Улицкой являются своеобразной летописью человеческой жизни.

Так как постмодернистский текст реализует множественность смысла и предполагает множественность равноправных интерпретаций, то лишь совокупная множественность интерпретаций способна приблизить нас к постижению смысловой множественности. Постмодернистский текст не может быть исчерпан, он открыт в бесконечность означаемого.

В последнее время, как утверждает В. Курицын, всё чаще наблюдается порой чрезмерное возрастание роли периферийных смыслов, что уже говорит об изживании постмодернизмом самого себя и становлении нового концепта.

Традиционно в русской литературе внимание писателей к человеку искусства усиливается в кризисные, переломные моменты истории. Это обусловлено тем, что творческий человек наиболее восприимчив к социальным переменам, он пытается противопоставить им те незыблемые нравственные ценности, которые сохранены человечеством в произведениях культуры и искусства, но ему же сложнее адаптироваться к реалиям нового быта. Кроме того, как считает Н. Старосельская, художник – это особое мироощущение, своего рода философия, глубоко «индивидуальное восприятие мира и его обитателей» (Егорова: 2012). К творчеству Л.В. Улицкой с каждым годом нарастает интерес как читателей, так и исследователей. Множественность и неоднозначность взглядов к ее произведениям говорит о равнодушии к ее творчеству. Она, несомненно, является художником, творцом,

художником, который по ее же мнению должен быть свободным («ремесло в сочетании со свободой»).

По утверждению К.Г. Юнга, творец в качестве художника есть свой труд, а не человек. Каждый творчески одаренный – это некоторая двойственность, синтез парадоксальных свойств. Искусство дано художнику как инстинкт, который им овладевает и делает его своим орудием...

Библиография

Роман:

Улицкая, Л. 'Искренне ваш Шурик'. М.: Эксмо, 2006.

Монография:

Сафронова, Л. 'Автор и герой в постмодернистской прозе'. 2007. Монография: Спб, 237с.

Маньковская, Н. Б. 'Эстетика постмодернизма'. 347с., СПб: Алетейя, 2000.

Статья в сборнике статей:

Сафронова, Л. 'Постнеклассическая наука и философия и проблема литературного героя (персонажа)'. КазНПУ им. Абая, 2011.

Статья в сборнике статей:

Савельева, В.. 'Художественный текст и художественный мир: проблема организации'. Алматы, 1996.

Колядич, Т. Тенденции развития современной «женской» прозы. 2005.

Учебное пособие:

Богданова, О., Кибальник С., Сафронова Л. Литературные стратегии В. Пелевина. 123с., Спб, 2007.

Учебное пособие:

Скоропанова, И. Русская постмодернистская литература. М.: Наука, 2001.

Учебное пособие:

Желобцова, С. Ф., Барашкова, С. Н., Желобцов, Ф. Ф. 2014. Современная женская проза. Якутск: 170 с.

Интернет-ресурсы:

Интернет-ресурс 1. Вера, Елизавета Ивановна, Людмила Улицкая и Шурик
http://studbooks.net/644564/literatura/vera_elizaveta_ivanovna_lyudmila_ulitskaya_shurik

Межова, А. Жизнь и творчество Л. Улицкой, с. 3, 2014
<http://www.microarticles.ru/article/ljudmilylitskoj.html>

Нарижный, Ю. Философия постмодернизма, с. 1, 2010
<http://postmodern.in.ua/?p=1695>

Алексютина, В. Мотивные комплексы, воплощающие тему семьи в рассказах Л. Улицкой 2014
<https://cyberleninka.ru/article/n/motivnye-kompleksy-voploschayuschie-temu-semi-v-rasskazah-l-ulitskoj>

Егорова, Н. Проза, Л. Улицкой 1980-2000 – х годов, 2012
<http://ru.convdocs.org/docs/index-103211.html>

Страхов, И. Научно-исследовательская работа кафедры психологии Саратовского Педагогического института, 1981
<http://search.rsl.ru/ru/record/01001048424>

Щеглова, Е. Великий мастер нюансов, 2008
<http://bigbook.ru/articles/detail.php?ID=4098>

Кузнецова, А. Поступай с другими так, как ты хочешь поступать с другими. Нева№10, 2004
<http://magazines.russ.ru/neva/2004/10/ku18.html>

Интернет - ресурс 2. Русская женская литература как явление конца XX века http://lit-helper.com/p_Russkaya_jenskaya_literatura_kak_yavlenie_konca_veka_L_E_Ulickaya_L_S_Petrushevskaya_T_N_Tolstaya_G_N_Sherbakova

Ajgul Kurmangaliyeva,
Kazachski Narodowy Uniwersytet Medyczny Imienia
S. Asfendzjarowa
ul. Tole bi 88, 050012 Almaty / Kazachstan
E-maila: aigul_aman@bk.ru

Gulmajra Chumbalova
Kazachski Narodowy Uniwersytet Medyczny Imienia
S. Asfendzjarowa
ul. Tole bi 88, 050012 Almaty / Kazachstan
E-maila: info@kaznmu.kz

Kinga Ponomarenko

**Ontologiczno-mitologiczny charakter
tragicznej miłości w utworze Sergieja
Łukianienko i Władimira Wasiliewa
„Dzienny patrol”**

**The ontological-mythological character
of tragic love in the novel by Sergei
Lukyanenko and Vladimir Vasilyev
„Day watch”**

Streszczenie

Idea miłości jest jednym z odwiecznych tematów poruszanych przez pisarzy wszystkich epok i gatunków literackich. Nie stronią od niego również twórcy literatury fantazy, czego doskonałym przykładem jest „Dzienny Patrol” stworzony przy współpracy Sergieja Łukianienko i Władimira Wasiliewa. Autorzy utworu nie ograniczyli się do klasycznego podejścia do tematu, nadając romantycznemu uczuciu drugie, głębsze dno. Nie rozpatrują oni miłości jedynie z perspektywy fizyczno-emocjonalnej, lecz sięgają ku aspektom psychologicznym, filozoficznym i mitologicznym. Zgodnie z tradycją gatunku romansu dwójka młodych bohaterów – Alisa Donnikowa i Igor Tiepłow – pada ofiarą zakazanego uczucia, które w ich świecie jest uważane za coś nienaturalnego i godnego potępienia. Autorzy nie zatrzymują się na tym wyeksploatowanym już przez wiekową tradycję problemie, ale posuwają się o krok dalej. Jeśli przyjrzeć się wspomnianej parze wnikliwiej można dostrzec, iż jest ona doskonałym odzwierciedleniem antycznego chińskiego symbolu yin i yang, opisującego dwie pierwotne siły, które choć są sobie przeciwstawne, stanowią wzajemne uzupełnienie. Wiedźma Alisa reprezentująca moce ciemności i pierwiastek kobiecy jest uosobieniem elementu yin, podczas gdy Jasny mag Igor, reprezentant męskiego aspektu natury i sługa światła, wyraża sobą pierwiastek yang. Ich natury są diametralnie od siebie różne, pomimo to idealnie do siebie pasują i jedynie wspólnie tworzą zrównoważoną całość. Choć

pozornie mogłoby się wydawać, iż bohaterów łączy jedynie fizyczny pociąg, przy bardziej wnikliwej analizie utworu okazuje się, że cielesny stosunek jest jedynie wyrazem głębokiego uczucia, które nieoczekiwanie połączyło dwoje zupełnie obcych sobie ludzi. Uczucia zmuszającego do największych poświęceń w celu ocalenia ukochanej osoby. Alisa, uwikłana w śmiertelną walkę Igorem, rezygnuje z obrony własnej, by ocalić wybranka swojego serca. Choć będąc „ciemną” powinna ona postępować w sposób egocentryczny i egoistyczny, w rzeczywistości jest zdolna do czystej, altruistycznej miłości, dającej siłę do złożenia ofiary z samej siebie. Ofiara ta jest jednak daremna, gdyż tak jak yang nie może istnieć bez yin, tak Igor nie może żyć bez swojej drugiej połówki i nie mogąc znieść rozłąki podąża on za nią do tajemniczego świata, z którego nie ma już powrotu.

Słowa kluczowe: fantasy, yin i yang, zakazana miłość, fatum, ofiara, romans

Abstract

The idea of love is one of the ageless topics touched upon by writers of all epochs and literary genres. It is popular also with authors of fantasy fiction, a fine example of which is Sergey Lukyanenko and Vladimir Vasilyev's novel "The Day Watch". They did not confine themselves to the classic way of approaching the topic, presenting the romantic feeling in a different, deeper dimension. They do not analyse love only from the physically-emotional perspective, instead they introduce in the story elements of psychology, philosophy and mythology. By tradition of the romantic genre a couple of young people – Alisa Donnikova and Igor Teplov – fall under the influence of forbidden affection, which in their world is considered as something unnatural and condemned. The authors do not halt on that problem, which had already been exploited by the previous generations of writers. They went one step further. If we examine closely the mentioned couple we will be able to notice that they are a perfect embodiment of the ancient Chinese symbol of yin and yang, who describes two primeval forces, which, thou they are opposing to one another, also supplement each other. Alisa the witch, who represents the dark forces and woman factor, becomes the personalisation of element yin; whereas, the Light Mage Igor, who embodies the male factor and is a servant of light, stands

for the element yang. Their natures are diametrically different, yet they harmonize with each other perfectly and only together they create a balanced whole. Although, it could appear that the two protagonists share only a physical attraction, after deeper analyse of the novel we learn that the physical closeness is only a manifestation of a deep feeling, which unexpectedly united two unfamiliar people. A feeling, which compels making great sacrifices to save the person one lives. Alisa, entangled in a deadly battle with Igor, resigns from self-defence to save the beloved man. Though, being a "Dark Other", she is expected to behave egocentric and selfish, she is capable of experiencing pure, altruistic love, which gives her strength to making a sacrifice of herself. Unfortunately, this sacrifice is futile, because, as yang cannot exist without yin, also Igor cannot live without his second half, and, unable to bare separation, he follows his beloved to the mysterious world from which there is no return.

Key words: fantasy, yin and yang, forbidden love, fate, sacrifice, romance

Dwie piękne rzeczy posiada świat. Miłość i Śmierć!
– Giacomo Leopardi

Literatura fantasy, w swoim głównym nurcie, rzadko skupia się na temacie miłości romantycznej. Jej autorzy tworzą zazwyczaj utwory o charakterze typowo przygodowym, wyróżniające się występowaniem w nich elementów fantastycznych, wymyślonych światów, istot posiadających nadnaturalne zdolności. Choć miłość, będąca nieodłączną i bardzo ważną częścią ludzkiego życia, często w nich występuje, to nie stanowi ona głównego wątku fabuły i rozgrywa się jakby w tle dla głównych wydarzeń. Jednakże, znany z niekonwencjonalnego podejścia do literatury, Siergiej Łukianienko postanowił uczynić motyw miłości pomiędzy mężczyzną a kobietą jednym z głównych tematów napisanej wspólnie z Władimirem Wasiliewem powieści „*Dzienny Patrol*” stanowiącej drugą część jego cyklu fantasy „*Patrole*”.

Siergiej Łukianienko (ros. Сергей Васильевич Лукьяненко) jest rosyjskojęzycznym pisarzem fantasy i science-fiction, urodzonym w 1968 roku na terenie współczesnego Kazachstanu. Swoją twórczość Łukianienko lubi określać mianem *fantastyki twardej akcji* (фантастика жёсткого действия) bądź *fantastyki Drogi* (фантастика Пути). Oprócz wspomnianych *Patrol* w dorobku autora znajdują się między innymi cykle takie jak: *Linia marzeń* (Линия грёз), *Głębia* (Лабиринт отражений), *Poszukiwacze nieba* (Искатели неба), *Kirył* (Работа над ошибками); powieści: *Jesienne wizyty* (Осенние визиты), czy *Spektrum* (Спектр) oraz zbiory opowiadań. Zainspirowany utworem *Nocny patrol*, inny rosyjskojęzyczny prozaik, Władimir Wasiljew (ros. Владимир Николаевич Васильев) zaproponował jego autorowi, by wspólnie napisali sequel powieści, ukazujący świat przedstawiony w pierwszej części z nieco innej perspektywy. Łukianienko przystał na propozycję, wynikiem czego było wydanie w 2000 roku drugiej części cyklu autorstwa obu pisarzy.

Patrole można zaliczyć do podgatunku urban fantasy. Ich akcja rozgrywa się w świecie alternatywnym do naszego (głównie we współczesnej autorowi Moskwie), od rzeczywistego odróżnia go jednak obecność magicznej siły, którą są w stanie wykorzystywać niektórzy przedstawiciele rodzaju ludzkiego, nazywający siebie Innymi. Ceną za nabycie nadprzyrodzonych zdolności jest konieczność opowiedzenia się po stronie jednej z panujących w świecie sił – Światła lub Ciemności. Wybór uzależniony jest od cech charakteru danej jednostki, jednak głównym, warunkującym go czynnikiem jest stan ducha w jakim się ona znajduje podczas pierwszego wejścia w Zmrok – osoba doznająca w tym czasie pozytywnych emocji stanie się Jasnym, natomiast człowiek opanowany przez emocje negatywne zostanie Ciemnym. Większość Innych zrzeszona jest w dwóch zwalczających się nawzajem organizacjach –

Nocnym i Dziennym Patrołu. Służą w nich również Jasny mag Igor Tieplow i wiedźma Alisa Donnikowa, główni bohaterowie miłosnej intrygi Siergieja Łukianienki.

Z założenia tych dwoje powinno do końca swoich dni dokładać wszelkich starań, by pokrzyżować plany przeciwnego obozu i nie dopuścić do osiągnięcia przez niego przewagi w odwiecznej walce patroli. W normalnych warunkach nie byłiby oni w stanie spojrzeć na siebie z sympatią, nie mówiąc już o zrodzeniu się między nimi uczucia. Los jednak postanowił splotać im okrutnego figla. Gdy pozbawieni swoich magicznych zdolności, trafili jako opiekunowie do tego samego obozu pionierskiego by czystą dziecięcą energią naładować swoje utracone siły, nie byli w stanie rozpoznać w sobie nawzajem zażartych wrogów. Miłość spadła na nich jak grom z jasnego nieba. Żadne z nich jej nie szukało ani nie pragnęło. Igorowi zupełnie odpowiadało wesołe, pełne swobody życie kawalera. Alisa podkochiwała się w swoim szefie i nigdy nie podejrzewała, że ktoś mógłby zająć jego miejsce. Jednak uczucie, które ich połączyło było tak silne, że bez chwili wahania zdecydowali się poświęcić swój dotychczasowy tryb życia by być z ukochaną osobą. Wszystko się skomplikowało, gdy zaczęli odzyskiwać swoje moce i zrozumieli kim w rzeczywistości jest obiekt ich uczuć.

Zakazana miłość. Uczucie, które nigdy nie powinno było się narodzić. Analizując losy bohaterów Łukianienki trudno nie zauważyć analogii z protagonistami dramatu Williama Szekspira *Romeo i Julia*. Podobnie jak para kochanków z Werony Igor i Alisa odkrywają w sobie afekt, które nigdy nie zostanie zaakceptowane przez ich otoczenie. Na gruncie fantasy dwa zwaśnione rody przybierają formę dwóch zwalczających się nawzajem patroli. W obu utworach przypadkowe spotkanie sprowadza na bohaterów zarówno niewysłowioną radość jak i ogromne cierpienie. Rozpacz Julii, wypowiadającej w scenie balkonowej

słynną frazę: „Romeo! Czemuż ty jesteś Romeo?” [Shakespeare 2006: 58] jest również rozpaczą Alisy, rozpoznającej w swoim kochanku odwiecznego wroga. Odkrycie to skłania młodą Inną do przemyśleń nad porządkiem otaczającego świata i własną naturą: „Зачем я Темная? Зачем он Светлый? Ведь в каждом из нас – поначалу – намешано и того, и другого... И лишь цепочка случайностей приводит к тому, что мы становимся теми, кто мы есть... Игорь мог быть моим другом, коллегой, Темным... И я... наверное... могла стать Светлой”¹ [Лукьяненко, Васильев: 2008, 124]. Skarga nieszcześnej wiedźmy na niesprawiedliwość świata, którego zimne zasady stają na drodze prawdziwego uczucia, jest echem skargi młodej Capuleti.

W tekście Łukianienki odnajdujemy nie tylko odniesienie do szesnastowiecznego dzieła Szekspira, ale również do tradycji starożytnej, a mianowicie dramatu antycznego. Choć cykl *Patroli* wykazuje cechy literatury typowo współczesnej, zarówno pod względem języka jak i formy, to w wielu miejscach dostrzegamy inspirację autora dawnymi cywilizacjami. W historii miłości Igora i Alisy doskonale widoczne są elementy wywodzące się ze sztuki starożytnej Grecji. Bezspornie, nad dwojgiem młodych bohaterów zwisa *fatum*. Choć wydaje im się, że posiadają pełną kontrolę nad własnym życiem, to w rzeczywistości mogą jedynie zmierzać w jednym, narzuconym im z góry kierunku, który z każdym krokiem przybliży ich do katastrofy. Wszystkie ich działania i próby przeciwstawienia się złemu losowi są daremne, gdyż dostali się oni pod działanie siły silniejszej od nich. Rolę antycznego boga w powieści Łukianienki przejął Ciemny mag i zwierchnik Alisy

¹ Dlaczego jestem Ciemna, dlaczego on jest Jasny? W każdym z nas przemieszane są Ciemność i Światło... I tylko łańcuszek wydarzeń doprowadza do tego, że stajemy się tym, kim się stajemy... Igor mógłby być moim kolegą, Ciemnym, przyjacielem... A ja?... Zapewne mogłabym zostać Jasną (tłum. E. Skórska).

Zawulon. Para młodych Innych jest dla niego jedynie pionkami na szachownicy odwiecznej walki Światła i Ciemności. Starannie przygotował on plan pozbycia się niewygodnego dla niego maga Światła nie wahając się poświęcić w tym celu życia swojej oddanej pracownicy. Niestety zakochani zdali sobie z tego sprawę dopiero wtedy, kiedy było już zbyt późno, by spróbować się przeciwstawić narzuconemu przeznaczeniu.

W utworze występuje również motyw *hamartii*. Wina tragiczna jest udziałem Igora. Rozpoznając w Alisie wiedźmę Tiepłow daje się ponieść emocjom. Nie podejmuje on próby wyjaśnienia zaistniałej sytuacji. Przyjmuje za prawdziwą pierwszą wersję, którą podsuwa mu otumaniony umysł – został oszukany i wykorzystany przez siły Ciemności. Mężczyzna nie jest w stanie uwierzyć w zapewnienia towarzyszki, iż nie miała ona złych zamiarów i jest tak samo zaskoczona i przerażona jak i on. Alisa nie chce konfliktu. Niesłuszne oskarżenia ukochanego sprawiają jej ból, nie jest ona jednak w stanie go nienawidzić i jest gotowa poświęcić własne szczęście w zamian za jeden czuły gest z jego strony: „Я все равно тебя люблю, сволочь, гад, светлая скотина, дубина добродушная, кретин надежный! Все равно! Пусть три дня назад мы стояли друг против друга и мечтали об одном – уничтожить врага. Пусть между нами пропасть, которую никто и никогда не преодолет! Ну пойми же ты, я люблю тебя! [...] Ну подойди ты ко мне, [...] обними, и мы заплачем вместе, и не надо будет слов, и я уеду к чертовой матери, к Завулону в Москву, под крылышко довольной Лемешевой... а хочешь, я уйду из Дневного Дозора? Хочешь? Я не перестану быть Темной, это не в моей власти, и не хочу я этого, но я выйду из бесконечной войны Тьмы и Света, я буду просто жить, даже с людишек ничего брать не буду, и пусть ты все равно не захочешь быть со мной, я даже этого не прошу, лишь оставь память о том, что

мы любим друг друга!”² (Лукьяненко, Васильев: 2008, 126-127). Igor był jednak zbyt zaślepiiony żeby zrozumieć prawdziwe intencje Alisy. Wszedł on ślepo w sam środek zastawionej przez Zawulona pułapki i nic już nie było w stanie zatrzymać nadejścia tragicznego finału.

Kiedy Igor wyzywa Alisę na magiczny pojedynek młoda wiedźma widzi przed sobą jedynie dwa wyjścia z zaistniałej sytuacji: „Я могу отказаться. Вернуться в Москву, униженная и обесчещенная, с клеймом уклонившейся от поединка... каждый вшивый волкулак будет плевать мне вслед... Еще я могу попытаться убить Игора. Собрать столько Силы, чтобы суметь ему противостоять...”³ (Лукьяненко, Васильев: 2008, 132). Oba z nich są dla niej nie do przyjęcia, gdyż дума, wynikająca z jej miłości do samej siebie, nie pozwala jej stracić twarzy i odmówić udziału w pojedynku, natomiast miłość, którą darzy Igora uniemożliwia jej wyrządzenie mu jakiegokolwiek krzywdy. Dostrzegamy tutaj swojego rodzaju *konflikt tragiczny*. Bohaterka staje przed wyborem pomiędzy utratą honoru a walką na śmierć i życie z ukochanym mężczyzną. Oba

² Ja też cię kocham, ty Jasny draniu, dobroduszny tepaku, pewny kretynie! Mimo wszystko cię kocham! Mimo że trzy dni temu staliśmy przeciwko sobie i marzyliśmy tylko o jednym – żeby się nawzajem zniszczyć. Kocham cię. Choć między nami jest przepaść, której nikt nigdy nie pokona. Zrozum, że cię kocham! [...] Podejdz do mnie [...] obejmij mnie i rozplączemy się oboje, i słowa nie będą potrzebne, a ja wyniosę się stąd do diabła, do Zawulona i Moskwy, pod skrzydła zadowolonej Lemieszowej... Chcesz, to odejde z Dziennego Patrołu? Chcesz? Nie przestanę być Ciemną, to nie w mojej mocy, nie chcę tego, ale usunę się z odwiecznej wojny Ciemności i Światła, będę po prostu żyć, nie będę nic brać z człowieczków, a jeśli mimo to nie zechcesz być ze mną – bo nawet o to nie proszę – zostaw mi tylko pamięć o naszej miłości (tłum. E. Skórska)!

³ Owszem, mogę odmówić. Wrócić do Moskwy, poniżona i pozbawiona czci, z piętnem tej, która uchyliła się przed pojedynkiem. I każdy zawszony wilkołak będzie spluwał na mój widok. Mogę też spróbować zabić Iгора. Zebrać tyle Siły, by dać odpór (tłum. E. Skórska).

rozwiązania są złe, gdyż w obu przypadkach dziewczyna będzie zmuszona do unicestwienia części siebie samej. Jednakże, Alisa osiąga coś co nie mogło być udziałem żadnego z bohaterów antycznych – odnajduje trzecią drogę, którą wskazuje jej serce. Dziewczyna postanowiła przyjąć wyzwanie, ale nie podejmować walki. Chce poświęcić życie by ocalić ukochanego. Jej altruistyczna postawa przypomina ofiarę Chrystusa, który zdecydował się umrzeć za ludzkość, którą ukochał bezwarunkowo, choć został przez nią wyszydzony i odrzucony.

Życie to najcenniejsza wartość, która istnieje na świecie, dlatego każda istota – czy to roślina, czy zwierzę, czy człowiek – stara się je chronić i zachować wszelkimi możliwymi sposobami. Dlatego też, nie można podważyć faktu, iż „nikt nie ma większej miłości od tej, gdy ktoś życie swoje oddaje za przyjaciół swoich” [J 15, 13]. Wydawałoby się, że Alisa, będąc Ciemną, nie może być zdolna do przeżywania czystego, głębokiego afektu. Należy być jednak świadomym tego, iż to, że Donnikowa stoi po stronie Ciemności nie oznacza wcale, że jest ona zła. Łukianienko nie utożsamia pojęć Światła i Ciemności z pojęciami Dobra i Zła. Różnica pomiędzy Jasnymi i Ciemnymi Innymi polega na tym, że pierwsi na najwyższym miejscu stawiają dobro ludzi, podczas gdy ich adwersarze troszczą się głównie o własne potrzeby. Jednakże i jedni i drudzy są zdolni do popełniania zarówno szlachetnych jak i haniebnych uczynków. Alisa, jak każda szanująca się wiedźma, była skłonna do drobnych podłości i czynów, które przez większość społeczeństwa byłyby uznane za gorszące, z drugiej jednak strony, troszczyła się o tych, którzy byli jej bliscy i przeciwstawiała się niepotrzebnemu okrucieństwu, nie tylko w stosunku do ludzi, ale również do zwierząt. Jej kobiecą wrażliwość doskonale ukazuje scena w której przeszkodziła ona ochroniarzowi Dziennego Patrołu w znęcaniu się nad pochwyconą w budynku myszką: „Я опустила руку, подхватила оцепеневшую от страха мышь. Крошечный

пушистый комочек дрожал у меня на руке, я легонько дунула и прошептала нужное слово. Мышь перестала дрожать, потом вытянулась на ладони и уснула”⁴ (Лукьяненко, Васильев: 2008, 33).

Choć Ciemni są zdolni do postępowania w sposób szlachetny, to ich dobroduszość kończy się w tym miejscu, gdzie mogłaby ona zaszkodzić ich własnym interesom. Jak więc ktoś taki może być zdolny do altruizmu? Odpowiedź odnajdujemy w wewnętrznym monologu Alisy skierowanym do Igora: „Я – Темная! Я – не могу быть другой! Я – люблю лишь себя в этом мире! Но сейчас ты – часть меня. Большая часть. Главная часть”⁵ (Лукьяненко, Васильев: 2008, 127). Kiedy nierozzerwalna więź połączyła Jasnego maga z młodą wiedźmą, jej troska o siebie samą rozciągnęła się również na niego. Jego dobro stało się dla niej równie ważne jak własne. Spotkanie z Igorem uświadomiło Alisie, że możliwe jest dla niej przedłożenie czyjegoś szczęścia ponad własne i pokazało na czym polega prawdziwa miłość. Doświadczenie tego niezwykłego uczucia w jednej krótkiej chwili zdołało przetransformować cały jej system wartości i spojrzeć na świat innymi oczami. Jak zauważa Artur Schopenhauer, „nawet u człowieka nikczemnego miłość stanowi jasny epizod życia; ona go podnosi nad niego samego, nadaje jego żądom i postępkom jakiś charakter idealny i bezinteresowny” (Schopenhauer: 2015). W przeciwieństwie do szekspirowskiej Julii, Alisa nie mogła odrzucić tego co stało na drodze jej uczucia. Młoda Capuleti była gotowa dla ukochanego wyrzec się „swojego rodu” (Shakespeare: 2006, 58), Donnikowa jednak nie mogła zanegować swojej natury. Stawszy się

⁴ Opuściłam rękę i podniosłam oszalałą z przerażenia mysz. Mały, puszysty kłębuszek drżał na mojej dłoni. Leciutko dmuchnęłam i wyszeptalam odpowiednie słowo. Mysz przestała drżeć, wyciągnęła się na dłoni i usnęła (tłum. E. Skórska).

⁵ Jestem Ciemną. Nie umiem być inna. Kocham tylko siebie! Ale teraz ty jesteś częścią mnie. Dużą częścią. Najważniejszą częścią (tłum. E. Skórska).

Ciemną musiała pozostać nią już do końca swoich dni. Alisa nie była w stanie zmienić raz dokonanego wyboru, mogła jednak dokonać kolejnego. Decydując się na złożenie siebie w ofierze, wiedźma wyrwała się z tragicznego kręgu i tracąc życie tak naprawdę je zachowała, gdyż poświęcając swój ziemski byt, ocaliła swoje duchowe „ja”, czyli to co w każdym człowieku najistotniejsze i najcenniejsze. Mogła to osiągnąć dzięki sile, którą dało jej uczucie do Jasnego maga. Wszak „miłość możemy zdefiniować jako chcenie (życzenie) najlepszego bycia dla tego, kogo się kocha” (Sobota: 2013, 450). Tego właśnie chciała Alisa dla Igora. Niestety jej poświęcenie okazało się daremnym, gdyż nie przyniosło jej ukochanemu szczęścia, a jedynie pustkę i cierpienie.

„Mam tak wiele, a uczucie dla niej pochłania wszystko; mam tak wiele, a bez niej wszystko staje się niczym” (Wikicytaty) – te słowa Wertera Goethego doskonale oddają stan ducha Igora po utracie Alisy. Po śmierci ukochanej wszystko straciło dla niego sens. „Книги не читаются, напиваться не хочется, общаться с кем-то... тоже. Включаю телевизор и смотрю... часов до трех ночи. Утром встаю и включаю снова”⁶ (Лукьяненко, Васильев: 2008, 322), zwierzał się zatroskanemu przyjacielowi. Po tym co się zdarzyło mężczyzna nie potrafił już powrócić do dawnego życia. To co niegdyś sprawiało radość i dawało satysfakcję przestało mieć dla niego jakiegokolwiek znaczenie. Tęsknota i poczucie winy w stosunku do ukochanej wywołały u niego apatię i wyalienowanie z otaczającego świata. Towarzysz Iwana zupełnie nie potrafił zrozumieć jego postępowania. „[Ты] должен понимать, сколько у нее на руках крови? Сколько зла за ее спиной? Я сам с ней сталкивался несколько раз! С ее подачи срывались наши операции, она... она

⁶ Nie mogę czytać książek, nie mam ochoty ani na alkohol, ani na rozmowy. Włączam telewizję i oglądam do trzeciej w nocy... Wstaje rano i włączam znowu (tłum. E. Skórska).

верно заслуживала Завулону...”⁷ (Лукьяненко, Васильев: 2008, 326), perswadował. Te słowa nie wywarły jednak na Tieplowie większego wrażenia. Zdażył on już wcześniej zapoznać się z pełną listą grzechów młodej wiedźmy, z wszystkimi okropnościami jakich się w swoim krótkim życiu dopuściła. Odpowiedział więc jedynie ze smutkiem: „Ты забыл добавить, что она была подстилкой Завулона [...]. Что глава московских Темных очень любил заниматься с ней сексом в сумеречном облике, что она участвовала в шабашах с жертвоприношениями и в групповых оргиях”⁸ (Лукьяненко, Васильев: 2008, 326). Mimo, iż postępowanie Alisy napawało go wstrętem nie potrafił jej znienawidzić. Miłość okazała się silniejsza niż przekonania i światopogląd.

Nieświadomość faktu, iż Alisa była Ciemną, spowodowana czasową utratą zdolności Innego, pozwoliła Igorowi spojrzeć na nią wzrokiem pozbawionym uprzedzeń i dostrzec jej prawdziwą naturę. „Для меня она была другой [tłumaczył przyjacielowi]. Дерганой и несчастной девчонкой, которая очень хочет кого-то полюбить. Которая в первый раз полюбила сама. Девочкой, которую, на нашу беду, первой заметили Темные. И подобрали для инициации тот момент, когда в ее душе было больше Тьмы, чем Света. С девочками-подростками это проходит очень легко – ты же знаешь. А дальше все было очень просто. Сумрак выпил из нее всю доброту. Сумрак превратил ее в то, чем она стала”⁹

⁷ Więc musiałeś zrozumieć, ile krwi było na jej rękach! Ile zła na jej koncie! Stykałem się z nią kilka razy, przez nią załamywały się nasze operacje, ona... ona na pewno przysłużyła się Zawulonowi... (tłum. E. Skórska).

⁸ Zapomniałeś jeszcze dodać, że z nim spała [...] Oraz że Alicja uczestniczyła w sabatach ze składaniem ofiar, a także w orgiach (tłum. E. Skórska).

⁹ Gdy ją zobaczyłem, była inna. Zamotana, nieszczęsna dziewczynka, która bardzo chce kogoś pokochać. Która po raz pierwszy sama pokochała. Dziewczynka, którą na nasze

(Лукьяненко, Васильев: 2008, 326). Tiepłow, z jednej strony nie może wybaczyć ukochanej tego, że była wiedźmą, z drugiej jednak nie potrafi o niej zapomnieć i tęskni za jej bliskością. Oskarżony o to, że stworzył w umyśle wyidealizowany wizerunek Ciemnej, który przysłonił mu rzeczywisty obraz sytuacji, odpowiada krótko: „Я люблю ее такой, какой она стала, потеряв способности Иной. Освободившись, пусть на миг, от этой серой паутины”¹⁰ (Лукьяненко, Васильев: 2008, 326-327).

Gdyby Igor i Alisa byli zwykłymi ludźmi ich miłość mogłaby rozkwitnąć i przerodzić się w udany, szczęśliwy związek. Niestety ich uczuciu został ofiarowany równie krótki czas jak mitycznemu kwiatowi paproci. Gdy przeżywali oni swoją pierwszą i zarazem ostatnią wspólną noc nad ich głowami zbierały się już ciemne chmury. Będąc przedstawicielami dwóch zwalczających się nawzajem sił nie mogli być razem. Nie potrafili jednak żyć bez siebie nawzajem. Łącząca ich więź była tak silna, że nie zdołała rozerwać jej śmierć. Po odejściu Alisy Igor nie potrafił powrócić do swojego dawnego życia. Pustka jaka powstała w jego sercu po utracie ukochanej nie dawała się niczym zapełnić. Nie mogąc znieść rozłąki Jasny mag postanowił podążyć za swoją wybranką do świata umarłych, niczym Orfeusz schodzący do Hadesu w poszukiwaniu Eurydyki. W przeciwieństwie do mitycznego bohatera nie miał on możliwości przywrócenia najdroższej kobiecie życia. Chciał jedynie by jej los stał się również jego losem w myśl zasady, iż „тот, кто любит, должен разделить участь того, кого он любит”¹¹ (Булгаков: 2010, 405).

nieszczęście jako pierwsi dostrzegli Ciemni. I wybrali dla inicjacji chwilę, gdy w jej duszy więcej było Ciemności niż Światła. Z nastolatkami to nie jest trudne, sam wiesz. A potem poszło jak po maśle. Zmrok wypił z niej całą dobroć. Zmrok przemienił ją w to, kim się stała.

¹⁰ Kocham ją taką, jaką się stała, tracąc zdolności Innej, uwalniając się, choć na chwilę, z tej szarej pajęczyny (tłum. E. Skórska).

¹¹ Ten, który kocha, powinien dzielić los tego, kogo kocha.

Pozornie wydawać by się mogło, że Igora i Alisę łączy jedynie fizyczny pociąg. Nie może być wszak poważnym uczucie dwojga ludzi, którzy znają się zaledwie od kilku dni, wymienili między sobą jedynie parę zdań i praktycznie nic o sobie nie wiedzą. Powszechnym jest przekonanie, iż do stworzenia silnej więzi potrzebny jest czas, dobre poznanie partnera i przejście z nim przez chociażby jedną trudną sytuację. Jednakże literatura daje wiele przykładów na to, że miłość od pierwszego wejrzenia może być równie trwała, a nawet trwalsza, niż pielęgnowanie latami uczucie. Można tutaj wymienić chociażby parę kochanków z Werony, Mistrza i Małgorzatę, czy tolkienowskich Berena i Lúthien. Są to przykłady miłości, która, podobnie jak namiętność, rodzi się z iskry przeskakującej pomiędzy dwoma osobami w chwili ich pierwszego spotkania. W przeciwieństwie jednak do namiętności nie gaśnie krótko po zaspokojeniu żądz, lecz przeradza się w wieczny płomień, którego nie jest wstanie ugasić nawet śmierć jednego z kochanków. Chociaż namiętność sama w sobie jest doznaniem pustym i przynoszącym człowiekowi więcej szkody niż pożytku, to jest ona nieodłącznym elementem miłości pomiędzy mężczyzną a kobietą, który scala ich związek i pozwala im doświadczać siebie nawzajem zarówno w fizycznym, jak również w duchowym planie. Według Artura Schopenhauera „miłość, jakkolwiek wzniosła wydawać się może, spoczywa cała w instynkcie płciowym. Jest ona tylko bardziej określonym, specjalnym i ściśle osobniczym dążeniem płciowym” (Schopenhauer: 2015). Choć jego opinia zawiera w sobie wiele prawdy, to sprowadzanie miłości jedynie do kategorii instynktu płciowego powoduje jej wulgaryzowanie. Z drugiej jednak strony, wywodząca się z renesansu koncepcja miłości platonicznej stanowi zbyt wysokie wzniesienie więzi pomiędzy dwojgiem ludzi i pozbawia ją esencjonalnych elementów. Prawda leży pośrodku. Romantyczna miłość, aby była autentyczną

i trwała, musi zawierać w sobie elementy zarówno duchowości jak i fizyczności.

Analizując miłość romantyczną musimy mieć świadomość, iż jest ona „charakteryzowana przez ideologię spontaniczności”, co oznacza, iż więź pomiędzy dwojgiem ludzi zawiązuje się samoistnie, bez świadomego udziału z ich strony. Ponadto, jest ona „prowokowana pociąganiem fizycznym, bliskością materialną dwóch ciał”. Co więcej, „miłość romantyczna zakłada podejście bezinteresowne, to znaczy zupełne rozdzielenie sfery działania instrumentalnego i sfery uczuć oraz emocji” (Bendyk: 2009). Takie właśnie uczucie połączyło Igora i Alisę – zupełnie nieoczekiwane i nieposzukiwane przez żadne z nich, wzbudzające potrzebę fizycznej bliskości i nakierowane na dawanie bez pragnienia otrzymania czegoś w zamian. Dowodem na to, że to ich więź nie opierała się jedynie na namiętności jest fakt, iż ich wzajemny sentyment nie zniknął gdy rozpoznali w sobie odwiecznych wrogów. Nie zważając na wszystko co ich dzieliło, pragnęli być razem, choć zdawali sobie sprawę z tego, że w świecie, w którym żyli było to niemożliwe.

Alisie jest łatwiej zachować spokój w zaistniałej sytuacji, gdyż „каждый Тёмный имеет свой собственный смысл жизни, не связанный ни с человечеством, ни с Тьмой” (Межиева, Конрадова: 2006, 27). Do momentu poznania Igora sens życia Donnikowej zawierał się w zaspokajaniu własnych zachcianek i zachowaniu wysokiej pozycji w Patrołu. Gdy w jej sercu zrodziła się miłość, to ona stała się esencją jej istnienia. Z kolei Tiepłow nie potrafi poświęcić swoich ideałów na rzecz uczucia do wiedźmy. Mimo, iż kocha Alisę, postrzega ją jako uosobienie zła i zagrożenie dla ludzkości. Dlatego właśnie wyzywa ją na magiczny pojedynek. W swoim postępowaniu mężczyzna kieruje się nie sercem lecz rozumem. Poświęca ukochaną w nadziei, że w ten sposób uczyni świat odrobinę lepszym. Swoim postępowaniem przypomina

mickiewiczowskiego Konrada Wallenroda, który przedkłada obowiązek względem ojczyzny ponad szczęście własne i wybranki serca. Igor wypełnia swoją powinność, nie jest już jednak stanie dłużej służyć Światłu. Przytłacza go poczucie winy, że nie zdołał znaleźć sposobu na ocalenie Alisy. Tych dwoje nie mogło żyć razem, a bez siebie nawzajem nie potrafiło. Dla takich par istnieje tylko jedna droga, droga na końcu której czeka śmierć.

Śledząc losy omawianej pary kochanków nie można nie dostrzec faktu, iż stanowią oni jakby personifikację pochodzącego z antycznej filozofii chińskiej symbolu równowagi *yin-yang*. Igor utożsamia element yang, związany ze światłem i męskim aspektem natury. Symbolizuje go kolor biały, który można również powiązać z Jasnymi Innymi. Yang odpowiada za dzień – który jest porą Jasnych – i oznacza siłę, aktywność i ekstrawersję – cechy dominujące w charakterze Tiepłowa. Jego żywiołem jest ogień, kojarzący się, za sprawą mitu o Prometeuszu, z troską o ludzkość, która jest głównym zadaniem Nocnego Patrolu. Odpowiada mu dusza *hun*, związana z racjonalnym myśleniem, które w przypadku Igora wyraża się przedłożeniem obowiązku nad pragnienie serca. Z kolei Alisa związana jest z żeńskim pierwiastkiem yin oznaczającym zaciemnienie i reprezentowanym przez czerń – kolor Ciemnych Innych. Symbolizuje on bierność, w przypadku Donnikowej wyrażającą się brakiem podjęcia walki z ukochanym oraz chłód i smutek – cechy związane z naturą młodej Ciemnej. Odpowiada mu żywioł ziemi, z której wiedźmy czerpią swoją moc. Yin powiązany jest z duszą *po*, odpowiedzialną za powstawanie emocji. To właśnie emocjami kieruje się Alisa postanawiając poświęcić swe życie dla tego, którego pokochała.

Yin i yang są ze sobą ściśle powiązane. Choć są siłami przeciwnymi nie wykluczają się nawzajem a wzajemnie się uzupełniają. Natura oparta jest na

przeciwieństwach – dzień i noc, lato i zima, życie i śmierć... Ciągła zmiana tych stanów wprawia świat w ruch i zapewnia zachowanie równowagi niezbędnej do prawidłowego funkcjonowania wszechrzeczy. Igor i Alisa również stanowią swoje przeciwieństwa: po pierwsze będąc mężczyzną i kobietą, po drugie Jasnym i Ciemną. Diametralnie różne są również ich charaktery. Tiepłow jest wesoły i towarzyski, niewiele potrzeba mu do szczęścia, jego głównym celem życiowym jest troska o dobro ludzkości, a ważne decyzje podejmuje podążając za głosem rozumu. Z kolei Donnikowa najlepiej czuje się we własnym towarzystwie, lubi wygodne życie i troszczy się jedynie o siebie, a w swoim postępowaniu często kieruje się emocjami. Wszystkie te różnice nie wytwarzają bariery pomiędzy kochankami, a wręcz przeciwnie, skłaniają ich ku sobie i pozwalają stworzyć jedną spójną całość. Tak jak yin i yang podtrzymują się wzajemnie, tak mężczyzna i kobieta, w akcie płciowym, wymieniają się nawzajem swoją energią przekazując w ten sposób partnerowi nowe siły. Elementy yin i yang nie są jednorodne – zawsze część yin znajduje się w yang, a część yang znajduje się w yin. Podobnie jak niejednorodne są natury dwojga omawianych bohaterów. Igor, choć jest sługą Światła, posiada w sercu mrok, który popycha go do zabicia ukochanej kobiety. Natomiast Alisa, choć służy Ciemności, odkrywa w sobie iskrę altruizmu, która pozwala jej oddać życie za najbliższego człowieka. Niestety jej poświęcenie nie było w stanie ocalić Jasnego maga, gdyż tak jak yin i yang są od siebie współzależne, tak para kochanków nie mogła istnieć bez siebie nawzajem, dlatego też, w niedługim czasie Igor podążył w ślad za wybranką swojego serca.

Tak silna więź nie rodzi się pomiędzy każdą parą zakochanych. Wielu ludzi przez całe życie poszukuje tej jedynej, prawdziwej miłości i nigdy jej nie odnajduje. Pozostają oni samotni lub ciągle zmieniają partnerów, czując, że w każdym ze związków brakuje czegoś

istotnego. Jest to związane z archetypami *animy* i *animusa* wprowadzonymi przez Carla Gustava Junga. Stanowią one elementy, które są zarazem przeciwieństwami i dopełnieniami danej osoby. Anima to kobiecy aspekt psychiki mężczyzny, wyrażający ideał kobiety istniejący w męskiej nieświadomości. Odpowiednio, animus jest męskim aspektem psychiki kobiecej, związanym z ideałem mężczyzny istniejącym w nieświadomości kobiety. Ta koncepcja pokrywa się z ideą yin i yang, która również sygnalizuje istnienie w każdym mężczyźnie pierwiastka kobiecego, a w każdej kobiecie pierwiastka męskiego. Dla stworzenia harmonijnego związku niezbędna jest zbieżność tych elementów. To właśnie przy spotkaniu dwojga ludzi uosabiających podświadome ideały drugiej strony rodzi się miłość od pierwszego wejrzenia. Taka sytuacja miała miejsce w przypadku Igora i Alisy. Młoda wiedźma okazała się być animą Tiepłowa, a Jasny mag animusem Donnikowej. Jako mężczyzna i kobieta oraz sługa Światła i Ciemności stanowili oni dwie przeciwstawne sobie części jednej spójnej całości, prezentując jednocześnie sens koncepcji Junga i ucieleśniając symbolikę yinyang.

Idea przedstawiająca mężczyznę i kobietę jako dwie połówki jednej całości wywodzi się z czasów antycznych. Przyczyna dążenia tych dwóch odmiennych płci do ponownego zjednoczenia ukazana jest w micie o *androgynach* zawartym w *Uczcie* Platona. Zgodnie z podaniem, w dawnych czasach ziemię zamieszkiwała rasa ludzi będących hermafrodytami. Posiadali oni po cztery ręce, cztery nogi, dwie głowy i dwie pary narządów płciowych. Byli bardzo silni i tak zadufani w sobie, że poważyli się zaatakować siedzibę bogów – Olimp. Zeus nie chcąc ich unicestwić wymyślił dla nich inną karę – poprzecinał androgynów na pół. Ich męskie i żeńskie części porzbiegały się w różne strony w poszukiwaniu swoich utraconych połówek (Woodard: 2007, 225). Legenda ta jest podparciem dla teorii głoszącej, iż miłość

romantyczna nie może zrodzić się z przyjaźni i wzajemnej troski, gdyż jest ona predestynowana i może stać się udziałem jedynie dwojga przeznaczonych sobie ludzi. Wydawało by się, że odnalezienie swojej drugiej połówki powinno przynosić człowiekowi szczęście, niestety, w wielu przypadkach, jakby za sprawą przekleństwa bogów, otaczający świat nie pozwala kochankom na zjednoczenie, zmuszając ich do wegetacji z dala od obiektu swoich uczuć (za przykład mogą tu posłużyć losy Pieczorina i Wiery przedstawione w *Bohaterze naszych czasów* Michaiła Lermontowa, czy Heathcliffa i Katarzyny z *Wichrowych Wzgórz* Emily Brontë), bądź wyrzeczenia się ziemskiego życia (Romeo i Julia, Mistrz i Małgorzata). Drugi z wariantów staje się udziałem Igora i Alisy. Odeszli oni w Zmrok i – jak dowiadujemy się z czwartej części cyklu *Patroli Łukianienki (Ostatni Patrol)* – zdołali się tam nawzajem odnaleźć. Nie zaznali jednak w tym dziwnym świecie szczęścia i dopiero ostateczna śmierć przyniosła kres ich udrękom.

Wyjaśnienia tego fenomenu można doszukiwać się w filozofii Schopenhauera, który uważał, iż: „Istnienie ludzkie bynajmniej nie ma charakteru daru, natomiast jest w każdym calu zaciągniętym długiem. Ściąganie go następuje w postaci ustanowionych przez to istnienie palących potrzeb, dręczących pragnień i bezmiernej nędzy. Na spłatę tego długu potrzeba z reguły całego życia, ale umorzone zostają przez to tylko odsetki. Spłata kapitału dokonuje się przez śmierć” [Wikicytaty]. Na podstawie tych słów wnioskować można, iż prawdziwa miłość daje człowiekowi tak wiele szczęścia, że zaciągnięty przez niego dług staje się zbyt ogromny i jego spłata musi zostać przyspieszona. Twierdzenie to jest również zgodne z koncepcją yinyang, zakładającą dążenie świata do utrzymania stanu równowagi. Tak więc, jeśli ktoś doświadczył ogromnego szczęścia, spadnie na niego równie wielkie cierpienie. Radość i smutek przeplatają się wzajemnie tworząc tapiserię

losu człowieka. Tak jak po dniu następuje noc, a po życiu śmierć, dobre chwile zastępowane są przez chwile złe, jednakże, każdy ból ma swoje jasne strony, a w każdej radości kryje się cień. Odnalezienie miłości może okazać się końcem życiowej drogi zamiast jej początkiem. Dramatyczna sytuacja może rozbudzić w człowieku szlachetność, o którą nigdy on siebie nie podejrzewał. Cierpienie i śmierć mogą charakteryzować się uderzającym pięknem, dowodem na co jest fakt, iż były one opiewane przez dzieła mistrzów literatury wszystkich krajów i epok. Stanowią one również motyw przewodni w historii Igora i Alisy. Jednakże, centralne miejsce w ich opowieści zajmuje miłość.

Miłość to uczucie pochodzące jakby z innego świata. Nie zważa nona na zasady panujące w naszej rzeczywistości, rządzi się jedynie własnymi prawami. Jest ponad wszelkimi podziałami, gdyż istnieje po to, by łączyć, a nie by dzielić. Ta prawda objawia się Alisie gdy poznaje ona Igora. Młoda wiedźma odkrywa, iż: „Любовь – она над Тьмой и Светом” (Лукьяненко, Васильев: 2008, 126), a „Свет и Тьма. Добро и Зло. Это лишь слова”¹² (Лукьяненко, Васильев: 2008, 127). Ludzie nie potrafią obejść się bez słów. Jeśli nie wyjaśni im się czegoś bardzo dokładnie nie rozumieją. W ludzkim świecie wszystko musi posiadać swoją nazwę, miejsce, określony zespół cech, których nie należy poddawać pod wątpliwość. Miłość nie lubi zbędnych słów. Dwojgu zakochanych do szczęścia wystarcza swoją obecność, a wszystko co chcą sobie nawzajem przekazać mogą wyczytać w oczach partnera. Co więcej, miłość nie rozgranicza pomiędzy członkami różnych klanów, narodów, kultur, wyznawcami różnych światopoglądów. Dla niej wszyscy są równi. „W miłości jest coś arystokratycznego i twórczego, głęboko indywidualnego, poza kategorią rodu, poza prawem, poza normami [...]. Miłość znajduje się w jakimś innym planie bytu, nie

¹² Bo miłość stoi ponad Ciemnością i Światłem. Światło i Ciemność. Dobro i zło. To tylko słowa (tłum. E. Skórska).

w tym, w jakim żyje i urządza się rodzaj ludzki” (Bendyk: 2009). Dla Igora i Alisy rodzące się pomiędzy nimi uczucie jest zarazem przekleństwem jak i błogosławieństwem. Choć wyklucza ich ono ze społeczności, w których do tej pory egzystowali, to pozwala lepiej poznać samych siebie i spojrzeć z innej perspektywy na otaczający ich świat. Dzięki miłości przestają oni odnosić się do rzeczywistości w sposób jaki wpoili im ich mentorzy i zaczynają postrzegać rzeczy takimi jakimi są naprawdę. Odkrywają, znany przez każde dziecko fakt, iż „dobrze widzi się tylko sercem. To, co najważniejsze, jest niewidzialne dla oczu” (Exupéry: 98).

Losy Tiepłowa i Donnikowej są ze sobą bardzo ściśle powiązane. Wszystko zaczyna się od konfliktu, w którym nie wiedząc o tym, walczą przeciwko sobie w dwóch rywalizujących Patrolach. W wyniku tego starcia oboje tracą moce Innych i zostają odesłani na rekonwalescencję do tego samego obozu pionierskiego. Pozbawieni siły nie potrafią rozpoznać w sobie nawzajem odwiecznych wrogów, jednak podświadomie wyczuwają, że oboje są inni niż reszta otaczających ich ludzi i ten fakt sprawia, że zaczynają się sobą nawzajem interesować. Każde z nich odnajduje w ukochanym dopełnienie swojej istoty, swoją drugą połowę. Uczucie, które się między nimi rodzi sprawia, iż są gotowi zmienić swoje dotychczasowe życie, by móc troszczyć się o tą drugą osobę i cieszyć się jej bliskością. Ich krótkotrwałe szczęście kończy się, gdy po odzyskaniu nadprzyrodzonych zdolności uświadamiają sobie, że pokochali osobę, z którą nie powinny ich łączyć żadne przyjacielskie stosunki. W tym momencie wyrasta pomiędzy nimi przepaść, którą można pokonać jedynie rzucając się w jej czeluść lub wznosząc się ponad nią. Niestety zabrakło im skrzydeł by skorzystać z drugiej możliwości. Zniknęli oboje w otchłani, z której nie było już powrotu. Była to kara, którą wymierzył im świat za to, że nie podporządkowali się jego zasadom i złamali

tabu. Choć za odnalezienie swojej drugiej połówki musieli zapłacić życiem, to zyskali coś w obliczu czego nawet śmierć staje się mała i niewiele znacząca. Połączyła ich więź, od której nie istnieje nic silniejszego i piękniejszego, gdyż „miłość cierpliwa jest, / łaskawa jest. / Miłość nie zazdrości, / nie szuka poklasku, / nie unosi się pychą; / nie dopuszcza się bezwstydu, / nie szuka swego, / nie unosi się gniewem, / nie pamięta złego; / nie cieszy się z niesprawiedliwości, / lecz współweseli się z prawdą. / Wszystko znosi, / wszystkiemu wierzy, / we wszystkim pokłada nadzieję, / wszystko przetrzyma. / Miłość nigdy nie ustaje” (1 Kor: 13, 4-8). Posiada ona tak wielką siłę, że nic nie jest w stanie jej zaszkodzić. Uczucie Igora i Alisy przetrwało najcięższą próbę, co jest dowodem na to, iż było ono prawdziwe i wieczne.

W historii miłości Igora i Alisy odnajdujemy liczne nawiązania do tradycji różnych kultur i epok. Opowieść zbudowana jest na elementach tragedii antycznej – bohaterowie zostają uwikłani w intrygę potężnej siły, która tak kieruje ich losami, by doprowadzić ich do zguby. Nie mogą oni w żaden sposób uchronić się przed złym losem, który jest im przeznaczony. Tęplów i Donnikowa znajdują się w położeniu przypominającym sytuację kochanków z Werony. Stają się oni *innymi* Romeem i Julią, ich nowszą wersją, dostosowaną do gustu współczesnego czytelnika. Co więcej, stanowią oni ucieleśnienie antycznych chińskich symboli yin i yang. Będąc swoimi naturalnymi przeciwieństwami, jako mężczyzna i kobieta oraz sługa światła i adeptka ciemności, nawzajem się uzupełniają i tworzą wspólnie jedną spójną całość. Obok elementów kultury starożytnej Grecji i taoizmu odnajdujemy w utworze również wzorce chrześcijańskie. Decyzja Alisy o poświęceniu swojego życia, by ocalić ukochanego, który się jej wyrzekł, przywołuje skojarzenie z ofiarą Chrystusa, godzącego się ponieść śmierć z rąk ludzkości, którą miłował. Nie zabrakło tu również

elementów psychologii analitycznej Junga, wyrażających się w przywołaniu stworzonych przez niego archetypów psychiki – animy i animusa. Wszystkie te przykłady wskazują na intertekstualny charakter utworu, czerpiącego z dorobku różnych kultur i dziedzin nauki. Jednakże, w powieści Łukianienki i Wasiliewa najważniejszą rolę odgrywa nie tradycja dawnych epok tylko motyw miłości romantycznej. Jest to temat ponadczasowy, poruszany przez twórców wszystkich kultur i epok, choć często marginalizowany w utworach należących do gatunku fantasy. Tymczasem, w fabule *Dziennego Patrolu* zajmuje on centralne miejsce. Twórcy powieści podkreślają nadrzędną rolę jaką posiada miłość w życiu każdego człowieka i jej potęgę, której nie jest w stanie skruszyć nawet śmierć.

Bibliografia

Shakespeare, W. 2006. *Romeo i Julia, Hamlet, Makbet*. Kraków: Wydawnictwo Znak.

Лукьяненко, С., Васильев, В. 2008. *Дневной Дозор*. Москва: Аст: Хранитель.

Biblia: J 15, 13; 1 Kor 13, 4-8.

Schopenhauer, A. 2015. *Psychologia miłości*. Białobrzegi: Masterlab (książka elektroniczna).

Sobota, D. R. 2013. *Źródła i inspiracje Heideggerowskiego pytania o bycie*. Tom 2: *Filozofia życia, filozofia religii i filozofia egzystencji*. Bydgoszcz: Fundacja Kultury Yakiza.

https://pl.wikiquote.org/wiki/Cierpienia_młodego_Wertera

Булгаков, М. 2010. *Мастер и Маргарита*. Москва: Эксмо.

Bendyk, E. 2009. *Miłość, wojna, rewolucja. Szkice na czas kryzysu*. Warszawa: Virtualo (książka elektroniczna)

Межиева, М., Конрадова, Н. 2006. *Окно в мир: современная русская литература*. Москва: Русский язык. Курсы.

Woodard, R. 2007. *The Cambridge Companion to Greek Mythology*. New York: Cambridge University Press.

Лукьяненко, С. 2006. *Последний Дозор*. Москва: Аст: Хранитель.

https://pl.wikiquote.org/wiki/Arthur_Schopenhauer

de Saint-Exupéry, A. *Mały Książę*. Wydawnictwo Olesiejuk.

Wang, R. 2012. *Yinyang: The Way of Heaven and Earth in Chinese Thought and Culture*. New York: Cambridge University Press.

Kinga Ponomarenko
Akademia Pomorska w Słupsku
Krzysztofa Arciszewskiego 22A, 76-200 Słupsk
E-mail: kinga89-15@o2.pl

Алла Джундубаева

Трансформация духовных ценностей в повести В. Пелевина «Желтая стрела»

Transformation of spiritual values In story of V. Pelevin "Yellow arrow"

Streszczenie

W artykule jest przedstawiona naratywna analiza powieści Wiktora Pielewina "Żółty grot". Ta powieść odzwierciedla tendencje postmodernistyczne w twórczości pisarza, a także specyfikę tekstu postmodernistycznego wcale. Zbadane przez nas właściwości utworu poetyki postmodernistycznej z punktu widzenia naratologii. Centralnym problemem powieści jest strata i transformacja wartości duchowych we współczesnym świecie. Metaforą życia człowieka staje się żółty grot – pociąg, wyjście z którego oznacza albo śmierć duchową, albo śmierć fizyczną – to pytanie, które stoi przed czytelnikiem w ciągu czytania całego utworu aż do jego finału. W powieści na poziomie naracji jest przedstawiony cały szereg zagadek, powołany przyciągnąć uwagę czytelnika i zawołać go do współczucia w rozwiązaniu głównego problemu utworu. Transformacja powszechnie uznanych wartości społeczeństwa ludzkiego przejawia się w utworze na różnych poziomach naracji kosztem użycia mitologiemów, intertekstu, dyskursu reklamowego, języka mass mediów itd. W szczególności, słonecznego dnia mieszkańcom popędu życzy śpiewaczka Guna Tamos - guna ciemności w indyjskiej mitologii; cisza narusza dźwięki, a nie dźwięki naruszają ciszę; personaż na imię Awel chodzi z szczoteczką do zębów, co przypomina kindżał – oczywista transformacja mitu o Kainie i Awele. Strata świętości wartości duchowych we współczesnym świecie jest odzwierciedlana w obniżonych obrazach duchownych, co ucieleśniło się w tej powieści pod postacią przewodnika (symbolika słowa – przewodnik w popędzie staje się aluzją na obraz przewodnika między Panem Bogiem i człowiekiem) i chołopa, grającego trzema brunatnymi szklaneczkami (znowuż symbolika słowa – pierścionek jako obraz tego, co niesie na sobie palec Matki

Boski, palec losu, palec wskazujący). Pisarz pokazuje, że współczesny świat jest na tyle pozbawiony wartościowych punktów orientacyjnych, decentrowany, destruktywny, dysgarmoniczny, że Pan Bóg – stwórca harmonii świata – przetwórcza się w nim w pijakę na niebiosach, grającym na brzydkiej harmonijce. Symboliczna jest gra słów: harmonia – harmonijka, odzwierciedlająca ideę pisarza o zagubieniu i, jak można powiedzieć, całym zniszczeniu moralnych norm we współczesnym społeczeństwie. Według zamysłu pisarza, współczesny świat jest pełny chaosu, w którym człowiek jest wymuszony stale się znajdować, jako w pociągu, który jedzie bez zatrzymań, i przyjmować reguły życia tego pociągu. Jednak Pelewin również pokazuje, że jest ci, którzy próbują wyjść i wychodzą z tego pociągu, i dla każdego z nich takie wyjście staje się albo początkiem, albo zakończeniem własnej drogi. Tym samym autor stwierdza, że człowiek zawsze ma wybór, i ten wybór zależy od samego człowieka. Finał powieści jest otwarty, bo to jest właściwe estetyce postmodernistycznej wcale. Dlatego czytelnik zostaje z pytaniem, zróżnicowanym raczej już do siebie samego, niżeli do autora: a co jest moje życie i jaki jest ten pociąg, w którym jadę?

Słowa kluczowe: wartości duchowe, harmonia świata, naracja, postmodernizm

Abstract

In the article a narrative analysis is presented to lead Victor Pelevin the "Yellow arrow". This story reflects post-modern tendencies in work of writer, and also specific of post-modern text on the whole. The features of post-modern poetics of work are investigational by us from the point of view of narratology. To lead a central problem there are a loss and transformation of spiritual values in the modern world. A yellow arrow becomes the metaphor of life of man is a train, an exit from that means either death spiritual or death physical is a question standing before a reader during reading of all work up to his finale. In a story at the level of narration a number of riddles, called to attract attention reader and call him to participation in the decision of basic problem of work, is presented. Transformation of the universally recognized values of human society shows up at Pelevin on the different levels of narration due to the use of myth, intertext, advertisement discours,

language of mass-media of and other. So, a singer GunaTamos wishes a sunny day the habitants of train – guna darkness in Indian mythology; silense violates sounds, but not sounds violate silense; a personage by name Abel goes around with a tooth brush, reminding a dagger is obvious transformation of myth about Cain and Abel. The loss of holiness of spiritual values in the modern world is reflected in mionectic characters of priests, being incarnated in this story as an explorer (symbolics of word - an explorer in a train becomes allusion on character of explorer between God and man) and fellow playing three thimbles (again a symbolics of word is a fellow as bearing character on itself finger Divine, finger of fate, finger indicative). A writer shows that the modern world is so deprived the valued reference-points, destructive, disharmonious, that God in him is a creator of world harmony – becomes the drunk fellow on sky, playing the greasy accordion. A word-play is symbolical: harmony is an accordion, evidently demonstrating the idea of author about a decline and complete destruction of norms and foundations of human society. By plan of writer, the modern world is full chaos in that a man forces constantly to be, as in a going without stops train and to accept the rules of life of this train. However Pelevin shows that is those, who try to go out and go out a train, and for each such exit becomes either beginning or completion of way. An author tells the same: a man always has a choice, and him he does. To lead a finale open, how does it can to post-modern aesthetics, and a reader remains with the question turned rather already to itself, but not to the author: and that is my life and which a train in that I go is?

Key words: spiritual values, harmony, narrative strategies, post-modernism.

В. Пелевин общепризнанно считается одним из ярчайших представителей российской постмодернистской литературы, о чем свидетельствует ряд работ, изученных нами: «ВНУЯЗ («внутренний язык»): Заметки о языке прозы В.Пелевина и А. Кима» А. Антонова (1995), «Литературные стратегии В. Пелевина»

О. Богдановой, С. Кибальника и Л. Сафроновой (2007), «Интертекст как средство интерпретации художественного текста (на материале рассказа В. Пелевина "Ника")» И. Яценко (2001), «В. Пелевин. Желтая стрела» А. Курского (1998).

Для нашего исследования мы выбрали его повесть «Желтая стрела» (2005), демонстрирующую постмодернистские тенденции в творчестве писателя, в частности, на нарративном уровне. В повести В.Пелевина «Желтая стрела» наблюдается целый спектр нарративных стратегий автора. К ним мы относим: повышенную интертекстуальность, игру с читателем, разветвленную сеть вневременных эквивалентностей, нарративную интригу, демифологизацию, повторный нарратив, полифонию голосов и рекламный дискурс.

Начиная с названия, мы имеем дело с компетенцией автора, т.к. называет произведение именно автор, а не нарратор. И «желтая стрела» в этом случае – метафора судьбы человека, его жизненного пути, созданная автором в расчете на читательскую компетенцию в ее разворачивании. Она выступает смысло- и структурообразующим центром в повести, а средства ее репрезентации – частью нарративной стратегии произведения.

Авторская компетенция отразилась и на инверсивной нумерации глав повести – от 12 до 0.С.С. Шляхова (2005), анализирующая фонетический строй одной из глав повести «Желтая стрела» под названием «Тотальная антропология», говорит о «тотальной инверсии» в ней: «Принцип «тотальной инверсии» проявляется в том, что время движется в обратном отсчете (обратная нумерация глав) к нулю, пустоте; биосфера и ноосфера – от высшего к низшему: из бесконечности в нуль, пустоту; от Бога к Андрею; от божественной апостольской дюжины (первая глава 12) к дюжине чертовой (в повести 13 глав); Страшный суд Бога –

в пир пьяного мужика» (2005, 53). В целом она отмечает, что «для текста «Желтой стрелы» характерна попытка «тотальной инверсии» семиосферы» (2005, 52). Это удачно подобранное С.С. Шляховой определение является, на наш взгляд, концептуальной инверсией, отражающей трансформацию духовных ценностей в современном обществе, полярное изменение привычных понятий добра и зла, света и тьмы, белого и черного и т.д.

Вслед за термином Ю.М. Лотмана «семиосфера» С.С. Шляхова(2005, 51)вводит понятие «фоносферы» и объясняет его так: «Фоносферу можно определить как некий звуковой континуум, репрезентированный как на материально-пространственном, так и абстрактном уровнях, заполненный разнотипными биологическими (неосознаваемые человеком) и семиотическими (осознаваемые человеком) звуковыми системами». Воспользуемся этим термином в нашем исследовании.

Так, повесть начинается словами нарратора, описывающего фоносферу повествуемых событий (Пелевин: 2005, 229): «Андрея разбудил обычный утренний шум – бодрые разговоры в туалетной очереди, уже заполнившей коридор, отчаянный детский плач за тонкой стенкой и близкий храп. Несколько минут он пытался бороться с наступающим днем, но тут заработало радио. Заиграла музыка – ее, казалось, переливали в эфир из какой-то огромной общепитовской кастрюли». В данном фрагменте наблюдается интертекстуальная инверсия. Мотив «детского плача» связан с мотивом «плача детей» у Н.А. Некрасова (одноименное стихотворение «Плач детей») (1987, 123). Однако если у Н.А. Некрасова осуждается равнодушное отношение к «плачу детей»:

Равнодушно слушая проклятья

В битве с жизнью гибнущих людей,

Из-за них вы слышите ли, братья,
Тихий плач и жалобы детей?

то у В. Пелевина «детский плач» и безразличное отношение к нему становится частью нормальной обычной жизни людей в числе других таких же обычных звуков жизнедеятельности человека.

Главным героем повести «Желтая стрела» является молодой человек Андрей – пассажир одноименного поезда, а его соседом по купе Петр Сергеевич. Это вызывает аллюзию на Петра Петровича Лужина, квартировавшего у Андрея Семеновича Лебезятникова в «Преступлении и наказании» Ф. М. Достоевского. Однако, в отличие от романа русского классика, в версии В. Пелевина оба героя имеют собственную нравственную позицию и находятся в дружеских отношениях между собой. Творчеством Ф.М. Достоевского пронизана вся повесть «Желтая стрела», начиная с цветового образа – желтый – ключевого в романе «Преступление и наказание» и развивающего в нем, как и здесь, тему сумасшествия, заканчивая мотивом порога, реализованного на разных уровнях наррации в произведении.

Связь с названным романом Ф.М. Достоевского обнаруживается и на уровне пространственного образа – «диван» (11 раз упоминается в повести), рядом с которым (своим или чужим) постоянно находится Андрей. С диваном связана ситуация размышлений главного героя, как и Раскольникова, о смысле жизни человека. Кроме того, этот же пространственный образ вполне определенно отсылает нас к роману И.А. Гончарова «Обломов», герой которого также постоянно размышляет о смысле жизни, лежа на диване. Однако, если Андрей «думает» об этой проблеме как Обломов, то активно действует как Андрей Штольц. И в этом тоже можно усмотреть интертекстуальную инверсию.

Приведенная выше цитата открывает произведение, т.е. имплицитный нарратор презентует фоносферу повести. При этом очевидно, что он приближен к герою и демонстрирует его персональную точку зрения. Иными словами, этот нарратор, «видит», «слышит» и «знает» только в рамках сознания героя, кругозор первого ограничен кругозором второго.

Однако это не единственная форма наррации в повести, ее нарративная структура такова, что «говорят» в ней все: и одушевленные субъекты, и неодушевленные объекты, – что реализуется в большом количестве диалогов в тексте произведения. Например:

«– С добрым утром, Андрей, – сказал Петр Сергеевич и ткнул пальцем в газету. <...>.

– С добрым утром, Петр Сергеевич, – сказал Андрей. – <...>. Вы сегодня опять всю ночь храпели.

– Врешь. Правда, что ли?

– Правда.

– А ты свистел?

– Свистел, свистел, – ответил Андрей. – Еще как. Только без толку» (2005, 232-233).

Таким образом, фоносферу произведения составляют не только звуки, производимые предметами, но и голоса персонажей. Примечательно при этом, что многие диалоги, как и отдельные описательные моменты, повторяются в тексте как минимум дважды. О.А. Ковалев (2009: 156) называет такой прием «повторным нарративом». Так, восемью главами ниже, уже в 4-ой главе диалог между Андреем и Петром Сергеевичем повторяется:

«– Вы сегодня опять храпели, – сказал Андрей.

– Да? А ты свистел?

– Свистел, – ответил Андрей» (2005, 271).

Примером необычного персонажа в произведении становится радио, которое как бы разговаривает со слушателями, о чем

свидетельствует форма диалога, в которую оформлена его речь:

«– Самое главное, – сказал невидимый динамик совсем рядом с головой, – это то, с каким настроением вы входите в новое утро. Пусть ваш сегодняшний день будет легким, радостным и пронизанным лучами солнечного света – этого вам желает популярная эстонская певица ГунаТамас» (2005: 229). И ниже: «Радио угадало – день был и правда солнечный» (2005, 229).

В словах из динамика заложена семантическая инверсия, оксюморон: «легкого дня и солнечного света желает певица ГунаТамас». Ремифологизация выявляет в данном случае иронию автора, а не нарратора. Суть ее в том, что в индийской мифологии гуна «тамас» означает тьму, смерть, разрушение, невежество, апатию. В связи с чем пожелание от певицы с таким именем выглядит комичным. Прибегая к такой стратегии, автор характеризует медийное пространство, транслирующее современному человеку фальшивую, искаженную информацию.

Отметим, что в данной цитате присутствует скрытая метафора желтой стрелы. Так, слово «стрела» обозначено здесь словом «луч» – близким ему по значению («пронизанным лучами» = «пронизанным стрелами»), а слово «желтая» – посредством фонической эквивалентности связано со словом «желает». Таким образом, одним из значений в семантике «желтой стрелы» является связь с солнечным светом, что в сочетании с «ГунойТамас» актуализирует мифологическую дихотомию света и тьмы, а также дня и ночи. Это еще раз подтверждает следующая цитата: «На соседнем диване похрапывал Петр Сергеевич <...> – он собирался провести в объятиях Морфея еще не меньше часа. Было видно, что Петру Сергеевичу

нипочем ни утренний привет ГуныТамас, ни коридорные голоса» (2005, 229).

Мотив «коридорных голосов» является частью стратегии полифонии голосов в повести. Голоса противопоставляются тишине, причем по принципу инверсии – не голоса нарушают тишину, а она их: «Появились первые посетители, и ресторан стал постепенно заполняться их голосами – у Андрея было такое ощущение, что на самом деле тишина оставалась ненарушенной <...>. Тишина <...> деформировала голоса, которые звучали на ее фоне отрывисто и истерично» (2005, 235).

Коридор, в котором происходит встреча голосов, связан с мотивом порога в произведении и становится символом перехода из личного пространства (купе) в общественное: Андрей «взял пакет с мыльницей и зубной щеткой и вышел в коридор. Последним в туалетной очереди стоял горец по имени Авель – на его большом круглом лице отчего-то не было обычного благодушия, и даже зубная щетка, торчавшая из его кулака, казалась коротким кинжалом» (2005, 230).

В данном случае мы наблюдаем инверсиюбиблейской легендыо Каине и Авеле: Авель Пелевина, в отличие от благодушного мифологического героя, – не жертва, а потенциальный злодей, в руках которого зубная щетка выглядит кинжалом, что является аллюзией на его брата Каина. Автор трансформирует известный миф и десакрализует его до бытовой ситуации. Библейскийперсонаж Авель оказывается у него одним из обычных пассажиров поезда, стоящим в очередь в туалет. Кроме того, его образ связан с актуальной современной ситуацией миграции кавказского населения в Россию, что создает трагикомичный эффект:

«– <...>. К Авелю теперь очередника подселяют. <...>. Он сюда брата хотел переселить. <...>. Просто

Авель сунул мало, или не тому – вот ему прикурить и дали» (2005, 246-247).

К стратегии десакрализации мифа, как и к десакрализации отдельных образов, автор прибегнет еще не раз. Интересным вариантом представляется десакрализация образа священника, принимающего в повести разные обличья. Первый из них – наперсточник (от «перст» как «перст судьбы», «перст Бога», «перст указующий» и «перст крестного знамения») – по фонетической ассоциации с наместником Бога на земле: «Наперсточник был старым и морщинистым, похожим на умирающую обезьяну, и пустая пивная банка для милостыни пошла бы ему куда больше, чем три коричневых стаканчика из пластмассы, которые он медленно водил по куску картона. Впрочем, это мог быть патриарх и учитель – ассистенты у него были очень внушительные и крупногабаритные. <...> Косые желтые лучи иногда касались приподнимающейся лысины наперсточника, клочковатые остатки седых волос на его голове на миг превращались в сияющий нимб, и его манипуляции над листом картона начинали казаться священнодействием какой-то забытой религии» (2005, 230-231). Десакрализованным в данном случае оказывается и число «три», важное в повести (упоминается 11 раз): святость совершения крестного знамения тремя перстами снимается здесь уличной игрой тремя «коричневыми стаканчиками», что становится сниженной аллегорией мотива трех путей жизни человека как его случайного выбора (фольклорный элемент). Очевиднопри этом«затемнение», «загрязнение» цвета основного образа повести – «желтой стрелы»: желтый цвет переходит в коричневый.

Далее этот процесс усугубляется: «три коричневых стаканчика» наперсточника трансформируются в «три огромных, коричневых от

ржавчины трубы», походивших «на гигантские стаканы» (2005, 237) в эпизоде разговора Андрея с еще одним десакрализованным образом священника – «седым мужчиной в строгом черном кителе с небольшими серебряными крестиками на лацканах» (2005, 236). В его описании явно прослеживается связь с образом священника, подчеркнутая «дирижирующим движением рукой» как знаком крестного знамения:

«– У всех нас на самом деле одна и та же проблема. Признать это мешают только гордость и глупость. Человек, даже очень хороший, всегда слаб, если он один. Он нуждается в опоре, в чем-то таком, что сделает его существование осмысленным. Ему нужно увидеть отблеск высшей гармонии во всем, что он делает. В том, что он изо дня в день видит вокруг.

<...>

– Знаете, – сказал Андрей, – я себе сейчас представил такого огромного пьяного мужика с гармошкой, до неба ростом, но совсем тупого и зыбкого. Он на этой своей гармошке играет и поет какую-то дурную песню, уже долго-долго. А гармошка вся засаленная и блестит. И когда внизу это замечают, это называется отблеском высшей гармонии» (2005, 236-237).

Десакрализация мифа происходит, как можно заметить, путем трансформации образа Бога в образ пьяного мужика и усиливается за счет фонетической трансформации «гармонии» в «гармошку». Фонетическая игра слов демонстрирует снижение высокого, духовного, сакрального до обыденного, земного. Слово «гармония» созвучно с названием музыкального инструмента «гармонь», но автор намеренно использует просторечный вариант этого слова – «гармошка», с помощью суффикса -к-создавая пренебрежительную коннотацию, тем самым снижая и десакрализуя семантику слова

«гармония». За этим текстом кроется, на наш взгляд, поиск автором ответа на вопрос: Есть ли Бог? Что есть Бог? И существует ли гармония, созданная им?

Десакрализованный образ Бога предстанет в произведении в образе старика, сидящего в центре на крыше поезда: «Только старик в ушанке все так же неподвижно сидел на своем обычном месте и пускал вдаль едва заметные на ветру струйки дыма – было непонятно, то ли он просто ничего не заметил, то ли видел и не такое» (2005, 279). «Крыша» является в повести самым верхним, открытым пространством, доступным немногим как выход из пространства поезда. Иными словами, «крыша» здесь является аллюзией на небо с правящим на нем Богом, принимающим души умерших.

Еще один вариант десакрализованного образа священника угадывается в образе проводника поезда («проводник» – как «проводящий», посредник между Богом и человеком): «Он рассеянно крутил вокруг ладони веревку с символом своей должности – ключом, маленьким никелированным цилиндром с крестообразной ручкой, который использовался в качестве кастета при общении с пьяными пассажирами или для открывания бутылок. Проводник тоже узнал Андрея, широко улыбнулся и приложил три сложенных щепотью пальца к козырьку» (2005, 244).

Таким образом, трансформируя мифы, десакрализуя их, автор строит свою художественную реальность, сниженную, деструктивную, парадоксальную – такую, которая характерна для постмодернистского ощущения мира. Вместе с тем автор реализует таким образом стратегию игры с читателем, рассчитанную на знание мифов и способность их распознавания в тексте произведения. К этой же стратегии можно отнести уже отмеченную фоническую эквивалентность, а также интертекст в различных его проявлениях.

Так, за счет фонической эквивалентности актуализируется еще одно значение желтой стрелы – стрелы как дороги: «Андрей стрельнул штуку “Дорожных” у одного из зрителей и встал рядом» (2005, 230). «Стрельнул» – от «стрела», «дорожных» – от дорога. Отсюда, стрела как дорога. В сочетании «железная дорога», семь раз встречающемся в тексте произведения, за счет созвучия «желтая» и «железная» выявляется тождество: желтая стрела = железная дорога. Главный герой повести Андрей говорит: «“Желтая стрела” – это поезд, который идет к разрушенному мосту. Поезд, в котором мы едем» (2005, 242).

Тема «желтой стрелы» как поезда жизни актуализируется в повести множеством интертекстуальных вкраплений и за счет рекламного дискурса. Назовем их. В самом начале произведения: «<...> за Андреем защелкнулась тяжелая дверь с глубоко вцарапанной надписью "Локомотив" – чемпион» (2005, 230). Петр Сергеевич читает книгу Б. Пастернака «На ранних поездах» (2005, 247). В ресторане играет музыка с обрывающийся на середине песней “Bridgeovertroubledwaters” – «Мост над беспокойной водой» (2005, 249). Андрей наливает из графина «три больших рюмки “Железнодорожной особой”» (2005, 249) (развитие мотива «трех стаканов»). Далее «В одном вагоне сразу в трех местах пели под гитару – и, кажется, одну и ту же песню, гребенчиковский “Поезд в огне”, но разные части <...>, только как-то неправильно – пели “этот поезд в огне, и нам некуда больше жить” вместо “некуда больше бежать”» (2005, 254). Андрей читает «свежий “Путь” на центральном развороте, где была рубрика “Рельсы и шпалы”» (2005, 259), а затем неоднократно «Путеводитель по железным дорогам Индии».

Один из персонажей – Григорий Струпин – является директором совместного предприятия “Голубой вагон”, рекламирующему: “Каждому,

каждому в лучшее верится, – пропел детский хор, – катится, катится голубой вагон...”. “Фирма “Голубой вагон”, – сказала взволнованное контраalto. – Наш поезд действительно скорый” (2005, 270-272). Сочетание фамилии директора с четко выделяемым в нем словом «труп», песни про веру в лучшее и рекламного слогана о действительной скорости поезда выглядит как оксюморон и создает эффект безысходности участи пассажиров поезда, которых в скором лучшем будущем ждет лишь смерть.

По радио идет обсуждение фильма «японского кинорежиссера Акиры Куросавы “Додескаден”, – гнусаво заговорил ведущий, – снятом в тысяча девятьсот семидесятом году по новелле писателя АкутагавыРюноскэ “Под стук невидимых колес”» (2005, 272) (в русской версии фильм назывался «Под стук трамвайных колес»). Главный герой – «трамвайный сумасшедший» – представляет себя водителем поезда, которым может управлять по своему усмотрению. Заметим, что автор допускает тут неточность, вероятнее всего запрограммированную – фильм Куросавы был снят по рассказам СугороЯмамото, а здесь, возможно, имеются в виду «Зубчатые колеса» АкутагавыРюноскэ, где он описал свои галлюцинации между поездкой на железнодорожную станцию и возвращением с нее. На наш взгляд, автор намеренно прибегает к такому приему актуализации мотива сумасшествия в сочетании с мотивом поезда как движения жизни, запутывая таким образом читателя и вместе с тем активизируя его сотворчество.

4-ая глава начинается словами:

«Как всегда, Андрея разбудило радио – бескрайний баритон читал стихи:

Петроградское небо мутилось дождем,
в никуда уходил эшелон.

Без конца взвод за взводом и вождь за вождем

наполнял за вагоном вагон...» (2005, 270).

Использована первая строфа стихотворения А. Блока (1914 г.). Однако В. Пелевин заменяет оригинальное «штык за штыком» собственным «вождь за вождем», т.е. заменяет тему первой мировой войны (у Блока) темой революции, добавляя тем самым стихотворению политический и социальный акцент.

На реминисценцию стихотворения Н. Гумилева «Заблудившийся трамвай» указывает сам нарратор: «Несколько готовых расписных банок стояло на столике – на всех был одинаковый рисунок: коридор вагона, по которому с чайными стаканами в руках идут румяные девушки в кокошниках и желтоволосые ребята в красных рубахах, все на одно лицо, похожее на вымя, – было это, как Андрей понял, сознательной и даже подчеркнутой цитатой из Гумилева, потому что из лиц торчали длинные коровьи соски, прыскающие струйками молока, а под рисунком славянской вязью было выведено:

Остановите, вагоновожатый,
Остановите сейчас вагон» (2005, 280).

На спектакль под названием «Бронепоезд 116-511» идут пассажиры поезда «Желтая стрела» Антон и Ольга (2005, 285). Это отсылка на пьесу Вс.Иванова «Бронепоезд 14-69». Заметим, что в пелевинском названии опять-таки использована инверсия, в данном случае – цифровая: 6-5 – мотив обратного счета, как и в нумерации глав. При этом, как нам кажется, сдвоенную цифру «1» в начале и в конце номера поезда можно рассматривать как графическое воплощение символа стрелы.

Мотив поезда и железной дороги реализован в следующих цитатах: «Петр Сергеевич был пьян и весел. На столе перед ним стояла не обычная бутылка “Железнодорожной”, а граненый флакон дорогого коньяка “Лазо” с пылающей паровозной топкой на этикетке» (2005, 287). И в предпоследней

главе, повествующей о законном мире поезда, куда попадают его умершие пассажиры: «<...> из небольшого болотца торчала свежевыткнувшаяся в грязь картина в огромной золотой раме (Андрею показалось, что это стандартная репродукция “Будущих железнодорожников” Дейнеки)» (2005, 291). В оригинале картина А.А. Дейнеки называется «Будущие летчики». Намеренно изменяя название, автор, во-первых, создает метафору смерти пассажиров поезда, во-вторых, снова играет с читателем, вовлекая его в игру распознавания авторских ловушек. К некоторым из них автор сам дает разгадку, как, например, в этом случае:

«– А воры кто? – вскричал Петр Сергеевич тоном Чацкого, устраивающего, очередное разоблачение в тамбуре вагона Фамусовых» (2005, 265). Комизм ситуации достигается замещением слова «судьи» в оригинале у А.С. Грибоедова словом «воры». Для других загадок автора требуется определенный фон знаний читателя, как, например, знание песни В. Кикабидзе «Мои года – мое богатство»: «Заметив, что Андрей смотрит на девочку, она подняла на него глаза и чуть выгнула брови, как бы приглашая на вершину годов, прожитых неким абстрактным Вахтангом Кикабидзе» (2005, 263).

Отдельную нарративную стратегию представляет собой обращение к рекламному дискурсу, в котором слово нарратора становится вторичным, воспроизводящим чей-то первичный текст. Например: «На нем, как обычно, был черный тренировочный костюм с надписью “AngelsofCalifornia”, который всегда вызывал у Андрея легкие сомнения по поводу калифорнийских ангелов (2005, 240). Или: «В динамике что-то пискнуло, и жизнерадостный мужской голос продекламировал: “Сигареты марки “Бой”. Покурил, и хрен с тобой”» (2005, 272).

В предпоследней главе: «На краях плиты была реклама – “Rolex”, “Pepsi-cola” и еще какая-то более мелкая» (2005, 293). Способом десакрализации образа Бога является микс рекламного и молитвенного дискурсов в названии картины Антона: «Будвейзер Господа моего» (2005, 280). «Будвейзер» – марка известного пива.

Использование рекламного дискурса актуализирует проблему постмодернистской чувствительности, в результате которой мир предстает как хаос, лишенный ценностных ориентиров. Приведем здесь определение И.П. Ильина: «Специфическое видение мира как хаоса, лишенного причинно-следственных связей и ценностных ориентиров, "мира децентрированного", представляющего сознанию лишь в виде иерархически неупорядоченных фрагментов, и получило определение "постмодернистской чувствительности" как ключевого понятия постмодернизма» (1996, 205).

Таким образом, и интертекст, и рекламный дискурс отражают нарративную стратегию «текст в тексте», или совмещение «своего» и «чужого» слов. Автор с помощью этой стратегии расширяет и дополняет слово нарратора, а, по большому счету, свое слово. Данная стратегия позволяет наполнить произведение различными кодами, вовлекающими читателя в игру по их обнаружению и декодированию. Иными словами, эта стратегия предлагает читателю роль соучастника события рассказывания.

Интересна в этом плане и в плане развития мотива движущегося поезда глава под названием «Тотальная антропология». Как отмечает С.С. Шляхова: «Фрагмент «Тотальная антропология» отличается некоторой «аномальностью» по отношению к другим фрагментам текста, выделяясь в целом тексте повести: 1) он является композиционно-

структурным центром повести (6-я глава); 2) это единственный текст в тексте, который имеет собственное заглавие; 3) стилистика этого фрагмента определяется нагруженностью звукоподражаний, 4) которые выполняют не только структурные функции, но и функции порождения смысла, 5) являясь при это открытыми структурами, которые, с одной стороны, имплицитно обнаруживают смысловое пространство текста, с другой стороны, обуславливают те, по Барту, «ускользающие смыслы», которые и составляют суть художественного» (2005, 52).

С.С. Шляхова считает, что в данной главе «можно говорить о «зауми» автора» (2005, 53) и называет используемые им здесь звукоподражательные слова «словами-аномалиями», для которых она находит семантическую мотивировку: «Звукоподражания стуку колес поезда в «Тотальной антропологии» вырастают в полисемантические, диффузные, нерасчлененные синтаксические структуры, характеризующие целую ситуацию, время, культурную парадигму.

Ср., например, стук колес в Грузии – *коба-цап* (кличка Сталина – «Коба» + цап «схватить, укусить»); в Англии – *клик-о-клик* (трансформация *файв-о-клок* + *сласк* «щелк»); во Франции – *клик-клик* (шампанское «Вдова Клико»); в Польше – *пан-пан* (стандартное обращение); в Северной Корее – *улду-чу-хе* (идеология *чуч-хе*); в Японии – *додеска-дзен* (фильм А. Куросавы (додеска) + дзен-буддизм); в Южном Китае – *дэ-и-чань-чань* (чань-буддизм); во Внутренней Монголии – *ун-гер-хан-хан* (барон Унгерн + хан «титул»)» (2005: 54). И далее отмечает: «Однако и здесь культурная парадигма инверсирована в элементарный звукоизобразительный комплекс: традиции (*клик-о-клик*), история (*коба-цап*), идеология (*улду-чу-хе*), денежные единицы (*бирманат*), религия (*улан-далай; дэ-и-чань-чань*),

языковая интерференция (*таки- бац-бубер-бам*), культура (*додэска-дзен*)» (2005, 54).

Символично, что стук колес в повести слышат редкие персонажи, в их числе Андрей. По определению Хана, человек перестает их слышать, когда становится настоящим пассажиром поезда. Показателен в этом смысле следующий диалог в главе «Тотальная антропология»:

«Перед Андреем стояла беспокойная девочка с огромными грязными бантами в волосах. Стуча кулаком в стекло, она глядела в окно, иногда поворачиваясь к стоящей рядом матери, одетой в турецкий спортивный костюм.

– Мама, – спросила вдруг она, – а что там?

– Где там? – спросила мама.

– Там, – сказала девочка и ткнула кулаком в окно.

– Там-там, – с ясной улыбкой сказала мама.

– А кто там живет?

– Там животные, – сказала мама.

– А еще кто там?

– Еще там боги и духи, – сказала мама, – но их там никто не видел.

– А люди там не живут? – спросила девочка.

– Нет, – ответила мама, – люди там не живут. Люди там едут в поезде.

– А где лучше, – спросила девочка, – в поезде или там?

– Не знаю, – сказала мама, – там я не была.

– Я хочу туда, – сказала девочка и постучала пальцем по стеклу окна.

– Подожди, – горько вздохнула мать, – еще попадешь.

<...>.

– Я хочу туда-а, – пропела девочка на несуществующий мотив, – там-там, там-там... (2005, 262-263).

Девочка еще слышит стук колес, а мама девочки уже нет, она не осознает себя пассажиром поезда. Этим объясняется парадокс в их диалоге, когда мать говорит, что «там» едут люди в поезде, тогда как девочка понимает, что поезд – это «здесь», а «там» – это законный мир поезда.

Данная цитата демонстрирует основную проблему повести – антитезу жизни внутри поезда и вне его. Границей двух миров становится «окно» или «стекло» и «крыша». В целом мотив «границы» реализуется в произведении через ряд лексем. Отообразим их на рисунке с учетом частотности упоминания в тексте.

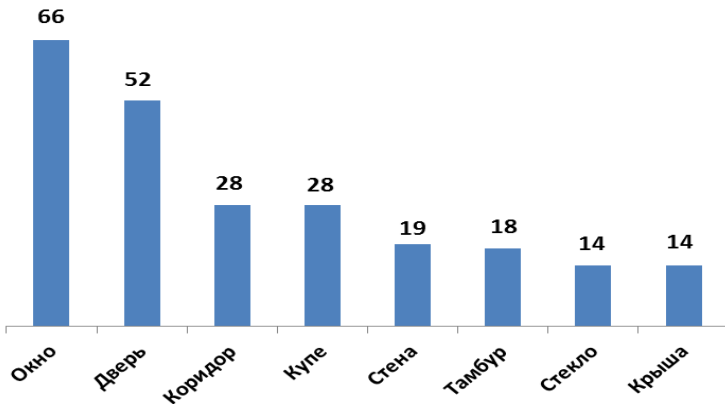

Рисунок 1. Лексемы мотива «границы»

Окно, стекло – граница по горизонтали между внутренним и внешним миром поезда;

крыша – граница между этими мирами по вертикали (некоторые пассажиры поезда выходят на крышу в качестве прогулки, а некоторые, чтобы покинуть поезд навсегда, спрыгнув с него, при этом и те, и другие идут «на восток» – к солнцу, к возрождению, но первые возвращаются «на запад» – в привычный мир поезда);

дверь, коридор, купе – граница между личным и общим пространством в поезде, при этом «узкий коридор» сам по себе является метафорой поезда,

а «дверь» в последнем своем употреблении в повести становится порогом между жизнью Андрея-пассажира и жизнью Андрея-человека;

тамбур – граница между разными вагонами в поезде – аллегория порога между разными слоями общества (вариант – «погрантамбур» – порог как таможня в обычном представлении);

стена – граница в самом широком смысле: между историческими эпохами (царапины-послания на стене), между жизнью и смертью (отрыв от стены) между внутренней и внешней жизнью человека (уходя в собственные размышления, Андрей поворачивается к стене), между движением и статикой («грохочущая желтая стена»), между миром поезда и миром природы («бесконечная стена деревьев»).

«Стена» становится метафорой поезда, как и «стрела». Это прослеживается на уровне сопоставления «желтая стрела» – «желтая стена» и фонетического созвучия сочетания *ст.* Отсюда, образ поезда амбивалентен. С одной стороны, это образ динамично движущейся вперед жизни, с другой стороны статичный образ смерти. Не случайно для умерших «желтая стрела» становится «желтой стеной»: «Отодвигаясь от желтой стены вагона, голова несколько раз дернулась и стала медленно клониться вниз» (2005, 248), а для животного мира заоконного пространства поезда всегда предстает таковой: «звери покрупнее боялись подходить близко к грохочущей желтой стене» (2005, 292). Ритуал похорон пассажиров поезда, а, по-иному – ритуал перехода через порог – подробно описан в 9-ой главе, что символично в силу известной сакральности числа «9» – порогового в решении посмертного пути человеческой души (Рай или Ад) в православной традиции.

Основным персонажем в повести, осознающим суть жизни в поезде, является Андрей. Он постоянно

мысленно пытается вырваться из ощущаемого им узкого пространства поезда: «<...> Андрей все стоял и глядел в окно. <...> Вдруг зеленый склон оборвался, удары колес о стыки рельсов стали звонче, и мимо окна понеслись ржавые балки моста, за которыми была видна широкая голубая полоса неизвестной реки». Антитеза: «широкая полоса реки» – «узкий коридор», – транслирует стремление Андрея к свободе, к жизни вне стен поезда. И не случайно, что постепенно в его мироощущении на смену стенам поезда приходит «бесконечная стена плотно растущих деревьев» (2005, 290), (2005, 295).

Размышления Андрея приводят к тому, что ассоциация желтой стрелы с солнечными лучами и железной дорогой расширяется в его сознании до ассоциации с жизнью человека, с его жизненным путем: «Горячий солнечный свет падал на скатерть, покрытую липкими пятнами и крошками, и Андрей вдруг подумал, что для миллионов лучей это настоящая трагедия – начать свой путь на поверхности солнца, пронестись сквозь бесконечную пустоту космоса, пробить многокилометровое небо – и все только для того, чтобы угаснуть на отвратительных останках вчерашнего супа. А ведь вполне могло быть, что эти косо падающие из окна желтые стрелы обладали сознанием, надеждой на лучшее и пониманием беспочвенности этой надежды – то есть, как и человек, имели в своем распоряжении все необходимые для страдания ингредиенты» (2005, 234). Имплицитный нарратор передает здесь посредством несобственно-прямой речи мысли Андрея.

Но далее, в продолжение этой мысли, звучит уже прямая речь главного героя, где он приходит к выводу, что желтая стрела – это и есть он сам и любой человек в его движении от рождения к смерти: «Может быть, я и сам кажусь кому-то такой же точно желтой стрелой, упавшей на скатерть.

А жизнь – это просто грязное стекло, сквозь которое я лечу. И вот я падаю, падаю, уже черт знает сколько лет падаю на стол перед тарелкой, а кто-то глядит в меню и ждет завтрака...» (2005, 234). В данном случае герой сам выступает эксплицитным нарратором. Автор дает ему право сказать самое важное от своего лица, а не от лица посредника – имплицитного нарратора.

Важным в приведенной цитате является образ скатерти, четырежды упоминаемый в повести. Героя беспокоит, что скатерть, на которую падают лучи солнца, грязная. Здесь обнаруживается семантическая инверсия фразеологизма «скатертью дорога» из его первоначального фольклорного понимания как пожелания начала «чистого», счастливого пути человека в скатерть как точку конца печального, «грязного» пути человека. Не случайно в разговоре с Ханом – еще одним персонажем повести – Андрей замечает: «Словно у всего происходящего появилось бы больше смысла, если бы скатерть в ресторане была чистой» (2005, 242). Синонимичным «грязной скатерти» становится «грязное стекло». И то, и другое в понимании самого героя является метафорой жизни человека. От себя добавим – жизни современного человека и его взгляда на мир.

Мотив желтой стрелы как пути одного человека тесно связан с мотивом стрелы времени, объединяющей разные поколения, а ее реализацией становятся «царапины», сначала на желтой двери купе, а затем на стене: «Прошло еще несколько минут, и Андрей наконец остановился у двери из желтоватого пластика с цифрой “XV” и царапиной, похожей на обращенную вверх стрелу» (2005, 239-240). Дату, написанную римскими цифрами, можно рассматривать как указание на историческое время, а настенные царапины являются аллегорией наскальных рисунков – посланий древних людей: «На

стене была выщарапанная на краске надпись, очень старая и еле заметная. Это было несколько предложений, написанных крупными печатными буквами, столбиком, словно стихи:

ТОТ, КТО ОТБРОСИЛ МИР,
СРАВНИЛ ЕГО С ЖЕЛТОЙ ПЫЛЬЮ.
ТВОЕ ТЕЛО ПОДОБНО РАНЕ,
А САМ ТЫ ПОДОБЕН СУМАСШЕДШЕМУ.
ВСЬ ЭТОТ МИР –
ПОПАВШАЯ В ТЕБЯ ЖЕЛТАЯ СТРЕЛА.
ЖЕЛТАЯ СТРЕЛА, ПОЕЗД, НА КОТОРОМ
ТЫ ЕДЕШЬ К РАЗРУШЕННОМУ МОСТУ» (2005,
256-257).

Этот фрагмент из 7-ой главы соотносится с фрагментом из заключительной, 0-ой главы:

«ПРОШЛОЕ – ЭТО ЛОКОМОТИВ,
КОТОРЫЙ ТЯНЕТ ЗА СОБОЙ БУДУЩЕЕ.
БЫВАЕТ, ЧТО ЭТО ПРОШЛОЕ ВДОБАВОК
ЧУЖОЕ.

ТЫ ЕДЕШЬ СПИНОЙ ВПЕРЕД
И ВИДИШЬ ТОЛЬКО ТО, ЧТО УЖЕ ИСЧЕЗЛО.
А ЧТОБЫ СОЙТИ С ПОЕЗДА, НУЖЕН БИЛЕТ.
ТЫ ДЕРЖИШЬ ЕГО В РУКАХ,
НО КОМУ ТЫ ЕГО ПРЕДЪЯВИШЬ?» (2005, 296).

Графическое оформление выделяет эти эпизоды из общего текста произведения. Однако они выбиваются из основного текста не только на формальном, но и на структурном уровне. Эти высказывания нельзя отнести ни к монологу, ни к диалогу. Модальность всеведения в этих высказываниях противоречит модальности знания имплицитного нарратора и тем более – модальности понимания персонажей. В связи с чем эксплицитная форма второго лица является здесь, на наш взгляд, не обращением нарратора к конкретному персонажу – к Андрею в данном случае, а обращением автора к читателю. Не случайно на свой вопрос Хану: «Кто это написал?», – Андрей не получает ответа.

Интересна цитация главным героем «Путеводителя по железным дорогам Индии». Индия считается родиной духовных практик – источником духовного роста человека. Именно в результате прочтения этой книги Андрей принимает решение покинуть поезд. А в семантической структуре повести это означает изменить свой жизненный путь, пережить «ритуальную смерть» (2005, 274) и заново родиться из пассажира в человека – антропологическая инверсия.

К финалу повестистановится более ощутимо присутствие автора в повествовании. Оно обнаруживается, к примеру, прямым обращением к читателю. Приведем важную для нас обширную цитату из текста: «Не замечали ли вы, дорогой читатель, что когда долго глядишь на мир и забываешь о себе, остается только то, что видишь: <...>, оплетенная лианами цепь пальм, отделяющая железную дорогу от остального мира, изредка река или мост в колониальном стиле или защищенная стальной рукой шлагбаума пустая дорога. Куда в это время деваюсь я? И куда деваются эти деревья и шлагбаумы в то время, когда на них никто не смотрит?

Да какая мне разница. Важно ведь совсем другое. Ближе всего к счастью – хоть я и не берусь определить, что это такое – я бываю тогда, когда отворачиваюсь от окна и краем сознания <...> замечая, что только что меня опять не было, а был просто мир за окном, и что-то прекрасное и непостижимое, да и абсолютно не нуждающееся ни в каком “постижении”, несколько секунд существовало вместо обычного роя мыслей, одна из которых, подобно локомотиву, тянет за собой все остальные, обволакивает их и называет себя словом “я”» (2005, 269).

Форма первого лица ставит, в свою очередь, вопрос перед исследователем: кто здесь говорит?

Автор, имплицитный нарратор, главный герой или же сам читатель, обращением к которому автор активизировал читательскую рефлексию в виде его самоидентификации с повествователем этого текста? Скорее, последнее, т.к. это согласуется с представлением о читателе в постмодернистской парадигме. Автор маскирует свою философскую концепцию в повести в форме различных настенных записей, путеводителей, писем. За счет этого происходит размывание представления о субъекте наррации. Текст воспринимается как звучащий сам по себе, нарратор лишь воспроизводит его.

Так, в письме, которое читает Андрей перед выходом из поезда, генерализации сообщения, его философичности способствует обобщенное повествование о людях вообще, а не о конкретном человеке, выразившееся в финальной смене местоимения с «я» на «мы»: «В прошлое время люди часто спорили, существует ли локомотив, который тянет нас за собой в будущее. Бывало, что они делили прошлое на свое и чужое. Но все осталось за спиной – жизнь едет вперед, и они, как видишь, исчезли. А что в высоте? Слепое здание за окном теряется в зыби лет. Нужен ключ, а он у тебя в руках – как ты его найдешь и кому предъявишь? Едем под стук колес, выходим пост скрипту двери» (2005, 295). Слово «постскрипту» (P.S.) – заключительное высказывание в тексте – намеренно разделяется автором на две части, первая из которых и в самом деле может означать слово «пост» как проверку на границе перехода из одного места в другое, а слово «скрипту» является фонетическим эквивалентом звука скрипа двери. Это подчеркивается описанием выхода Андрея из остановившегося поезда: «Выйдя в тамбур, он подошел к двери, сунул ключ в круглую скважину <...>. Дверь со скрипом открылась» (2005, 298). В целом же сочетание «выходим пост скрипту двери», алогичное с синтаксической и семантической

точек зрения, отражает, мотив выхода из одного пространства в другое и мотив конца.

И действительно, выход Андрея из поезда в заключительной главе может быть воспринят и как ментальное его освобождение от ощущения жизни как поезда, и как его сумасшествие, и как его реальное освобождение и перерождение из пассажира в человека, и как его физическая смерть, но при этом духовное рождение: «Он повернулся и пошел прочь. Он не особо думал о том, куда идет, но вскоре под его ногами оказалась асфальтовая дорога, пересекающая широкое поле, а в небе у горизонта появилась светлая полоса. Громыхание колес за спиной постепенно стихало, и он стал ясно слышать то, чего не слышал никогда раньше, – сухой стрекот в траве, шум ветра и тихий звук собственных шагов» (2005, 299). Не случайно данная глава, являясь тринадцатой по счету (мотив чертовой дюжины) маркируется нулевым номером: то ли быль, то ли небыль, то ли конец и выход избожественного круга, символом которого во многих религиозно-культурных традициях является сакральное число 12, то ли начальная точка отсчета для вхождения в новый круг апостольской дюжины. Это финальная загадка, с которой, согласно постмодернистской тенденции, автор оставляет читателя для «дописывания» текста произведения и постижения его смысла.

Таким образом, «тотальная инверсия» повести В. Пелевина «Желтая стрела» на структурном уровне отражает хаос и децентрированность современного мира, неотступно следующего к духовному апокалипсису. В условиях трансформации и деструкции традиционных духовных ценностей, в сегодняшнем обществе происходит стирание границ между нормой и ненормой и, как следствие, – искажение мировосприятия современного человека. И, по замыслу автора повести, только сам человек

способен выбрать – идти ли ему дальше по порочному кругу к фатальному завершению своей жизни или выйти из него и начать путь своего нравственного выздоровления и возрождения.

Библиография

Антонов, А. 'ВНУЯЗ («внутренний язык»): Заметки о языке прозы В.Пелевина и А. Кима'. 1995. *Грани* № 177, 125-148.

Богданова, О., Кибальник, С., Сафронова, Л. 2007. *Литературные стратегии В. Пелевина: учебное пособие*. СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ.

Ильин, И. П. 1996. *Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм*. Москва: Интрада.

Ковалев, О. А. 2009. *Нарративные стратегии в литературе (на материале творчества Ф.М. Достоевского)*. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та.

Курский, А. В. 'Пелевин. Желтая стрела'. 1998. М.: Вагриус, № 1, 180-182.

Некрасов, Н. А. 'Плач детей'. 1987. *Избранные сочинения*. М.: Художественная литература, 123-124.

Пелевин, В. О. 'Желтая стрела'. 2005. *Все повести и эссе*. М.: Изд-во Эксмо.

Шляхова, С. С. 'Семиотика звука в повести В. Пелевина «Желтая стрела»'. 2005. *Вестник ОГУ*. Пермь, № 11, 51-55.

Яценко, И. 'Интертекст как средство интерпретации художественного текста (на материале рассказа В. Пелевина «Ника»'. 2001. *Мир русского слова* № 1, 73-74.

Alla Dzundubajewa

Kazachski Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny Imienia Abaja
al. Dostyk 13, 050100 Almaty / Kazachstan

E-mail: alla_1376@mail.ru